

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
Центр наукових досліджень проблем управління сталим розвитком

УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ

Підручник
для магістрів
з управління та адміністрування

Книга друга

За загальною редакцією –
В. П. Беха, доктора філософських наук, професора;
М. В. Туленкова, доктора соціологічних наук, професора

Київ
Каравела
2018

УДК 141 : 303.732.4 : 316.32(075)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 8 від 27 грудня 2017 року).*

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради факультету соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 6 від 20 грудня 2017 року).*

Рецензенти:

Г. А. Дмитренко, доктор економічних наук, професор;

А. О. Ручка, доктор філософських наук, професор;

М. О. Шульга, доктор соціологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України.

Авторський колектив:

*Бех В. П., д. філос. н., проф. (розділи 1, 3, 5); Бех Ю. В., д. філос. н., проф. (розділ 2);
Туленков М. В., д. соц. н., проф. (розділи 1, 5-10); Кравченко А. А., д. філос. н., доц. (розділи
1, 7); Макаренко Л. М., д. пед. н., професор (розділ 4), Рябека О. Г. (розділи 7, 11);
Крохмаль Н. В., к. філос. н., доц. (розділи 1, 8); Чепак В. В., д. соц. н., проф. (розділи 5, 9,
10); Чепуренко Я. О., к. іст. н., доц. (розділ 4).*

Б 55 **Управління сталим розвитком :** підручник для магістрів з управління та адміністрування [В. П. Бех, Ю. В. Бех, М. В. Туленков, А. А. Кравченко, Л. М. Макаренко, О. Г. Рябека, Н. В. Крохмаль, В. В. Чепак, Я. О. Чепуренко] ; за заг. ред. В. П. Беха, М. В. Туленкова ; Мін-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр наукових досліджень проблем управління сталим розвитком. – Київ : Каравела, 2018. – 538 с.

ISBN 978-966-7166-33-5

У посібнику в межах системного підходу розглянуто світоглядно-історичні, логіко-методологічні та соціально-технологічні засади управління сталим розвитком соціальних систем у контексті глобальних соціально-культурних змін і динамічних трансформацій сучасного постіндустріального соціуму; висвітлено проблеми формування та оцінювання можливостей сталого розвитку соціальних утворень, а також сучасні механізми управління якісно новим світоустроєм соціальної спільноти на основі інноваційної методології управлінського циклу, що є породженням творчого потенціалу планетарного соціального організму.

Призначений для науковців і викладачів, докторантів, аспірантів, магістрантів і студентів різного типу вищих навчальних закладів, державних службовців і працівників сфери управління, а також усіх тих, хто цікавиться актуальними питаннями управління сталим розвитком соціальних утворень та сучасними проблемами організації, самоорганізації, саморегуляції та самоврядування соціальних спільнот у перебігу глобальних змін і суспільних трансформацій.

УДК 141 : 303.732.4 : 316.32(075)

ISBN 978-966-7166-33-5

© Бех В. П., Бех Ю. В., Туленков М. В., Кравченко А. А.,
Макаренко Л. Л., Рябека О. Г., Крохмаль Н. В.,
Чепак В. В., Чепуренко Я. О., 2018
© “Каравела”, 2018

Зміст

<i>Передмова</i>	7

Розділ 1

СТАЛИЙ РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ ЯК ОБ'ЄКТ УПРАВЛІНСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

1.1. Концептуальна еволюція сталого розвитку соціальних систем	12
1.2. Зміст і умови сталого розвитку соціальних утворень	21
1.3. Теоритичні моделі сталого розвитку соціальних об'єктів	32
1.4. Кадровий потенціал управління сталим розвитком соціальних систем.....	47
<i>Питання для самоконтролю та перевірки знань</i>	72
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	72

Розділ 2

СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНІ ІМПЕРАТИВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ БІОСОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

2.1. Екологічне мислення як джерело сталого розвитку біосоціальних систем.....	75
2.2. Функціональні складові управління сталим розвитком біосоціальних систем	95
2.3. Гомеостат як орган управління сталим розвитком біосоціальних систем	109
<i>Питання для самоконтролю та перевірки знань</i>	114
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	115

Розділ 3

ОРГАНІЗАЦІЙНО-РИНКОВІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

3.1. Ринкові відносини в управлінні сталим розвитком соціально-економічних утворень	119
3.2. Сегментація ринку або системоутворення матриці ринкових відносин.....	126
3.3. Організаційна ідеологія як засіб управління сталим розвитком	131
соціально-економічних систем.....	131

3.4. Поведінкові стратегії сталого розвитку соціально-економічних об'єктів у ринковому середовищі	134
<i>Питання для самоконтролю та перевірки знань</i>	<i>136</i>
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	<i>136</i>

Розділ 4

СОЦІАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ ЯК ЧИННИК УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

4.1. Генеза, види і призначення соціальної інформації.....	139
4.2. Соціальна інформація як функція процесу управління системними об'єктами.....	155
4.3. Інформаційна аналітика в системі менеджменту сталого розвитку соціальних систем	177
<i>Питання для самоконтролю на перевірки знань</i>	<i>188</i>
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	<i>188</i>

Розділ 5

ДІАГНОСТИКА ЯК СТАДІЯ УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

5.1. Сутність і особливості соціальної діагностики.....	192
5.2. Класифікація основних видів соціальної діагностики	205
5.3. Система показників і методів соціальної діагностики	213
5.4. Технологія соціальної діагностики сталого розвитку соціальних систем.....	224
<i>Питання для самоконтролю та перевірки знань</i>	<i>235</i>
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	<i>235</i>

Розділ 6

МОДЕЛЮВАННЯ ЯК СТАДІЯ УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

6.1. Зміст, типологія і функції соціального моделювання.....	239
6.2. Модель як ключова категорія соціального моделювання	255
6.3. Принципи і методи соціального моделювання	269
6.4. Системна методологія моделювання сталого розвитку соціальних систем.....	288
<i>Питання для самоконтролю та перевірки знань</i>	<i>301</i>
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	<i>301</i>

Розділ 7

ПРОГНОЗУВАННЯ ЯК СТАДІЯ УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

7.1. Еволюція футурологічного потенціалу суспільної думки.....	305
7.2. Основні поняття і терміни соціального прогнозування.....	312
7.3. Зміст, закони, принципи і функції соціального прогнозування.....	328
7.4. Методи соціального прогнозування.....	344
7.5. Системна методологія прогнозування глобальних соціальних процесів.....	364
<i>Питання для самоконтролю та перевірки знань</i>	374
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	375

Розділ 8

ПРОЕКТУВАННЯ ЯК СТАДІЯ УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

8.1. Сутність і особливості соціального проектування	378
8.2. Методологія і методи соціального проектування.....	386
8.3. Види та ефективність соціального проектування.....	395
8.4. Технологія проектування сталого розвитку соціальних систем	405
<i>Питання для самоконтролю та перевірки знань</i>	411
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	411

Розділ 9

ПРОГРАМУВАННЯ ЯК СТАДІЯ УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

9.1. Соціальна проблема як об'єкт програмування	415
9.2. Сутність та специфіка соціального програмування	421
9.3. Форми, принципи і методи соціального програмування.....	428
9.4. Технологія програмування сталого розвитку соціальних систем	438
<i>Питання для самоконтролю та перевірки знань</i>	442
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	443

Розділ 10

ПЛАНУВАННЯ ЯК СТАДІЯ УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

10.1. Сутність і генеза соціального планування	446
10.2. Зміст і види соціального планування.....	454

10.3. Форми і методи соціального планування.....	464
10.4. Показники і нормативи планування сталого розвитку соціальних систем.....	469
<i>Питання для самоконтролю та перевірки знань</i>	<i>475</i>
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	<i>476</i>

Розділ 11

УПРАВЛІНСЬКЕ РІШЕННЯ В СИСТЕМІ МЕНЕДЖМЕНТУ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

11.1. Наукові підходи до сутності управлінського рішення	479
11.2. Зміст і структура процесу прийняття управлінського рішення.....	490
11.3. Управлінське рішення в системі менеджменту сталого розвитку соціальних систем.....	506
11.4. Моніторинг управлінських рішень в системі менеджменту сталого розвитку соціальних систем	517
<i>Питання для самоконтролю та перевірки знань</i>	<i>530</i>
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	<i>530</i>
<i>Висновки</i>	534

Передмова

Розвиток людської цивілізації свідчить, що стале функціонування суспільної системи та її підсистем нерозривно пов'язане з їхньою здатністю застосовувати власні самоврядні механізми для забезпечення впорядкованої взаємодії людей, спрямованої на досягнення спільної мети. Ця здатність, яка формується в процесі професійної підготовки фахівців з вищою освітою, є фундаментальною властивістю та невідемним атрибутом ефективної життєдіяльності різних соціальних форм і проявляється в такому соціальному явищі, як управління, що забезпечує збереження, функціонування та сталий розвиток людського суспільства, його взаємодію з навколишнім середовищем.

Метою другої книги “Управління сталим розвитком” є надання допомоги в поглибленні системи знань та уявлень у майбутніх магістрів з управління та адміністрування стосовно можливостей використання інструментарію професійного менеджменту у перебігу практичної реалізації системного аналізу для запровадження збалансованого управління сталим розвитком суб'єктів ринково-підприємницького суспільства. Збалансованість тут стосується насамперед взаємодії суб'єктів ринкового, природного та соціального середовища, а сталість – певного етапу життєвого циклу різноманітних соціальних утворень: промислових підприємств і приватних фірм, а також різноманітних організацій, установ і закладів у залежності від етапу життєвого циклу на якому знаходиться конкретна структура.

У першій книзі “Системний аналіз сталого розвитку” мова йшла про наукові основи пізнання соціального світу та концептуальну еволюцію загальної теорії систем як наукового підґрунтя системного аналізу, про теоретико-

методологічні засади власне самого системного аналізу та систему як ключову категорію системного аналізу, про соціальний світ у дискурсі системного аналізу, а також про сталий розвиток соціальних утворень як об'єкт системного аналізу.

При цьому було звернено увагу майбутніх магістрів на квантово-хвильову природу соціальних систем, витоки їхнього походження в перебігу соціальної взаємодії індивідів і соціальних груп, у результаті якої власне й відбувається утворення специфічних організаційних формувань – соціальних систем різного масштабу, виду та структурних форм: найпростіших, – промислових підприємств, організацій, установ і закладів; видових – економічного, соціального, політичного та ідеологічного спрямування; родового – соціального організму суспільства, держави, країни тощо; континентальних – Європейського Союзу; міжконтинентальних – різних міждержавних об'єднань, наприклад, БРІК (Бразилія, Росія, Індія й Китай), нарешті, планетарного соціального організму зі світовим суспільством знань, урядом, громадянським суспільством, правом, загальнолюдськими цінностями та іншими атрибутами соціального цілого, що нині визріває у глобальному планетарному соціальному просторі.

Збалансований сталий розвиток соціальних об'єктів аналізується в поданому виданні як інструмент установалення позитивних пропорцій між різного роду соціальними утвореннями та іншими учасниками сучасного ринкового, навколишнього природного та соціального середовища. При цьому варто звертати особливу увагу на той етап, на якому знаходиться та чи інша соціальна форма колективної людської діяльності. Наприклад, для нашої країни, яка нещодавно ступила на шлях становлення свого соціального цілого, сталість полягає у розбудові власної державності на демократичних засадах, а також у саморозгортанні ключових чинників громадянського суспільства. Тому цей етап є для

нас вкрай рухливим і характеризується, насамперед, принципом гомеорезу.

Водночас для такого розвиненого промислового виробника, як японська автомобільна фірма “Тайота” сталість полягає у збереженні свого сегменту на світовому ринку сучасних автомобілів і характеризується, зокрема, принципом гомеостазу.

Що стосується рішення уряду Німеччини до 2020 року заборонити двигуни внутрішнього згорання та повністю перейти на автомобілі з електричними двигунами, то воно свідчить про те, що сталість німецької автомобільної промисловості скеровується переходом від принципу гомеоклазу до гомеорезу, оскільки нова галузь виробництва електричних автомобілів тільки починає набрати певні риси сталості в процесі запровадження інноваційного людського витвору.

Другу книгу під назвою “Управління сталим розвитком” присвячено, зокрема сучасним інструментам системного аналізу зовнішнього середовища, тобто глобального ринку, що подається як система взаємозумовлених таксонів, насамперед, специфічних ніш, які утворились у структурі світового, континентальних, регіональних і національних ринків. У кожному такому таксоні провідним чинником є насамперед специфічна стратегія життєдіяльності ринкового суб’єкта, завдяки якій виникає можливість вироблення специфічного продукту (товару, послуги) або виявляється його своєрідна поведінка на світовій арені, якщо мова йде про країну (або групу країн) поєднаних між собою на основі організаційних форм і специфічних цінностей, як наприклад, Європейський Союз. Збалансованість сталого розвитку тут залежить від параметрів таксонів і стану соціального суб’єкта ринково-підприємницької діяльності, наприклад, підприємства, фірми, організації або навіть регіону чи цілої країни.

Тому забезпечити сталість життєдіяльності певного суб’єкта ринкових відносин, як показує аналіз, можна тільки

шляхом взаємодії соціального організму конкретної організації (підприємства, фірми), яка може знаходитись на різних етапах власного життєвого циклу і тієї ринкової атмосфери чи ідеології ринкової ніші, тобто таксону, у якому дана організація нині перебуває. Стратегічні рішення стосовно забезпечення сталого розвитку такої соціальної організації в даному випадку сприймаються тут, як правило, з урахуванням цих двох ключових чинників.

Поряд із цим, у пропонованому виданні подається нове бачення менеджменту сталого розвитку соціальних об'єктів, в основу якого покладено специфічний алгоритм (послідовність дій) ухвалення управлінських рішень в системі сталого розвитку різних організаційних формувань, котрий починається з діагностики вихідного стану організації (соціальної системи) та постановки мети (передбачення, прогнозування), потім він реалізується в методах (моделювання, планування, проектування, програмування) і завершується експериментуванням та технологіями організаційної роботи, що узагальнюють ключові вимоги управління сталим розвитком соціальних систем шляхом ухвалення оптимальних управлінських рішень.

Основна увага тут концентрується на найбільш ефективних і практично опрацьованих елементах (стадіях) управлінського циклу, що сприяють не тільки забезпеченню ефективного функціонування, але головним чином сталого й динамічного розвитку різноманітних соціальних утворень. Це насамперед такі стадії управлінського циклу як діагностика, моделювання, прогнозування, проектування, програмування, планування, організація моніторингу та прийняття управлінських рішень, які одночасно є ефективними методами управління сталим розвитком сучасних соціальних утворень.

При цьому головна увага керуючих суб'єктів при запровадженні даного управлінського циклу має бути зосереджена на обов'язковому використанні принципу зворотнього зв'язку, який є необхідним і важливим

елементом ефективного управління соціальними об'єктами в умовах суспільних трансформацій. Адже позитивний зворотній зв'язок, як правило, консервує соціальну систему, а негативний – рухає її до іншого стану.

Пропонований майбутнім магістрам з управління підручник, який підготовлений творчим колективом центру наукових досліджень проблем управління сталим розвитком, стане надійним підґрунтям формування в них системного управлінського світогляду та професійного самовдосконалення, а також подальшого кар'єрного зростання в сфері управління соціальними об'єктами різного виду, масштабу і форми власності. При викладенні конкретного матеріалу авторський колектив широко використовував наукові та навчально-методичні праці провідних вітчизняних та зарубіжних вчених і спеціалістів, що видані останнім часом.

Розділ 1

СТАЛИЙ РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ ЯК ОБ'ЄКТ УПРАВЛІНСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

1.1. Концептуальна еволюція сталого розвитку соціальних систем

Проблема сталого розвитку – найбільш актуальна проблема в сучасному світі, якою опікуються світові лідери, їй присвячені сотні урядових і міжурядових директив і програм, вона багато років стоїть у порядку денному найвпливовіших міжнародних форумів і організацій.

Під кінець минулого та на початку нинішнього століття Організація Об'єднаних Націй розгорнула наполегливу діяльність з цієї проблематики. Були проведені такі важливі заходи, як всесвітні конференції, спеціальні сесії Генеральної Асамблеї ООН, зустрічі на найвищому рівні представників практично усіх країн світу. Проблема сталого розвитку перетворилася на важливу складову внутрішньої та зовнішньої політики багатьох держав на усіх континентах.

Про її не лише політичну а й наукову актуальність свідчить та увага, яка приділяється сталому розвитку у науковому середовищі. Ведуться масштабні наукові дослідження, написані та перекладені різними мовами тисячі наукових звітів, фундаментальних монографій і навчальних посібників, проблемних статей і популярних брошур. Сучасні методи обробки інформації з використанням комп'ютерної техніки і новітнього програмного забезпечення дають можливість

значно розширити моніторинг природних та суспільних процесів, зробити його більш повним, оперативним, а головне – комплексним, і на цій основі моделювати сучасний і подальший розвиток біосфери, людини, людства.

Слід зазначити важливу особливість проблеми сталого розвитку. Її гострота не спадає з часом, а навпаки – зростає. І це за умов тієї великої уваги, що приділяється їй в усьому світі урядами, громадськими організаціями, вченими, пересічними людьми. Це свідчить, що заходи, які вживаються світовою спільнотою для її розв'язання, не є достатньо ефективними, а ресурси, що виділяються для цього, – недостатні. Схоже, що зусилля світової співдружності у напрямі реалізації сталого розвитку неадекватні загрозам, що продукуються подальшим поступом людської цивілізації. Потрібна зміна самої парадигми розвитку, що сформувалася вже в далекому минулому і не відповідає сучасним реаліям, до яких перш за все відноситься глибина та швидкість зміни умов життєдіяльності людини. Інноваційний світ потребує інноваційних підходів до визначення фундаментальних засад його сучасного розвитку.

Щоб зрозуміти суть проблеми, треба ретроспективно оглянути, коли і як, з яких причин вона виникла. Передвісником сучасних підходів та ідей сталого розвитку слід вважати нашого співвітчизника академіка В. Вернадського, який майже століття тому створив вчення про ноосферу, єдність людини і природи, їхній тісний взаємозв'язок і взаємний вплив. В. Вернадський з його геніальною прозорливістю значною мірою випередив свій час. Людство підійшло до розуміння його ідей значно пізніше, у другій половині ХХ ст., коли реальна дійсність, практика виробництва, розподілу і споживання виявили небезпеку і згубність подальшого слідування засадам індустріальної моделі економічного, та й не лише економічного, а усього суспільного розвитку.

Для цієї моделі було характерним насильницьке, завойовницьке ставлення до природи, ілюзія невичерпності дешевих природних ресурсів, ставка на масштабність, а не на ефективність виробництва. Потреби людей розвивалися, зростали кількісно і якісно, споживання збільшувалося за рахунок екстенсивного розвитку, без врахування необхідності підтримки стабільного існування екосистем та

обмеженості ресурсів (перш за все сировини та енергоносіїв) у глобальному масштабі.

Треба також взяти до уваги, що такий розвиток був пов'язаний з політикою індустріально-розвинених країн, які забезпечували добробут і високі життєві стандарти переважної більшості населення значною мірою за рахунок країн, що позбавлялися колоніальної залежності і лише визначали шляхи незалежного політичного та економічного розвитку. Багато з них, (особливо в Африці, і тепер, через півстоліття, як почали розвалюватися колоніальні імперії, так і не змогли побудувати самодостатню національну економіку. Розрив у рівні життя, економічного та науково-технічного розвитку між так званим “золотим мільярдом” (населення найбільш розвинених країн) та колишньою колоніальною “периферією” зростає.

Проблема також полягає у тому, що неможливо підняти рівень споживання бідних країн до рівня споживання заможних і розвинених країн, повторюючи шлях останніх, – не вистачить ресурсів Землі. Потрібні нові, нестандартні підходи на основі сучасних технологій, інформаційної революції, ключі від якої знаходяться у технологічно розвинених країнах. Чи готові вони поділитися результатами технологічних перетворень з бідними, недостатньо розвиненими країнами? Однозначної відповіді на це запитання, на жаль, немає.

Ще один негативний чинник, що вплинув на світовий розвиток у ХХІ ст., – розколотість світу на ворожі блоки: радянський і західний. Усі без винятку країни світу знаходилися у полі протистояння, силові лінії якого виходили з двох полюсів, якими були дві наймогутніші держави – США та СРСР. Блокове протистояння з його незмінними атрибутами – гонкою озброєнь, глобальним військово-політичним та ідеологічним суперництвом деформувало світовий розвиток. Надзвичайно великі кошти йшли на розробку усе нових і нових систем зброї масового знищення людей. За межі здорового глузду вийшли кількісні показники накопиченої зброї, особливо ракетно-ядерної.

Говорять, що тисячі й тисячі одиниць ядерних набоїв гарантували “рівновагу страху”, тобто розуміння неможливості застосування ядерної зброї через загрозу втрати не лише надбань цивілізації, а й самого життя на землі. Але ж ядерні, хімічні, “звичайні” набої, що залишилися не використаними, створюють сьогодні не меншу загрозу

уському живому, а ресурси, необхідні для їх обслуговування та утилізації, набагато перевищують ті, що були витрачені на виготовлення зброї.

За умов екстенсивного розвитку та блокового протистояння, коли вирішувалося питання “хто – кого?”, яка суспільно-політична система більш життєздатна, мало звертали уваги на те, що відбувається з довкіллям. А там накопичувалася велика кількість складних і невідкладних проблем. Особливе значення мають ті, що пов’язані з питною водою і повітрям, станом атмосфери. Але не тільки це.

Під кінець ХХ ст. людство опинилося у надзвичайно важкій ситуації: стало очевидним, що парадигма суспільного розвитку, яка була панівною протягом останніх століть, в основі якої було споживацьке, безвідповідальне ставлення до природи і ресурсів, як чогось даного назавжди і невичерпного, – ця парадигма себе вичерпала. Подальший розвиток цим шляхом без внесення радикальних змін веде у глухий кут, у безвихідь. Стало зрозумілим, що життєдіяльність людини, людства входить у протиріччя із фундаментальними засадами існування біосфери як цілості і породжує нові й нові глобальні проблеми, що ставлять під сумнів подальше існування людини, її виживання як виду.

Деякі дослідники навіть ввели тоді новий термін – “криза цивілізації” – для характеристики ситуації, що склалася. Цим поняттям вони визначали, що люди у своїй діяльності по забезпеченню усе нових і нових потреб порушують природні пропорції, вносять небезпечні, навіть незворотні зміни у природний порядок існування людської спільноти, тваринного та рослинного світу, створюючи нові глобальні загрози, а адекватні механізми для зняття цих загроз не встигають створювати. Нерозв’язання, накопичення глобальних проблем, їх переплетіння ставлять під загрозу втрати життя на Землі.

На рубежі 80 – 90-х років минулого століття блокова (двополюсна) структура міжнародних відносин була демонтована. Розпався військово-політичний союз Організації Варшавського Договору, розпався Радянський Союз. Це були основні противники західних країн, і саме протидія військовим загрозам з їхнього боку була основною причиною існування і головним завданням Організації Північно-Атлантичного Договору – військово-політичного союзу

західних країн. Здавалося, культ сили мав поступитися культурі партнерства і співпраці, що відкрило б нові можливості створення ефективних механізмів подолання глобальних проблем. Але так не сталося.

Однополюсний світ не став більш безпечним, демократичним і легітимним. Змінився формат розподілу сил у Європі і світі, дещо розширилося поле демократії, але, як і раніше, сила а не справедливість домінує у міжнародних відносинах. Більше того, відкрито порушуються норми міжнародного права, зафіксовані у Статуті Організації Об'єднаних Націй, такі як суверенність, недоторканість і територіальна цілісність держав, відмова від застосування сили і загрози силою у міжнародних відносинах.

За таких умов не може бути впевненості у тому, що не розпочнеться нова “холодна війна” з розкручуванням спіралі гонки озброєнь і повторенням на новому рівні усіх негараздів недалекого минулого. Не лише війна здійснює руйнівний вплив на стабільний і збалансований розвиток світової співдружності, країн і регіонів. Сама підготовка до війни обмежує і деформує соціально-економічний розвиток, вона є збитковою для суспільства, окремих країн і усього світу. А наживається на війні лише вузький прошарок виробників зброї.

Треба відзначити особливий вплив на формування ідей сталого розвитку такого чинника як глобалізація, яка стала одним з вирішальних факторів сучасного світового розвитку. Цим терміном позначають об'єктивний процес усе більш тісного зближення, взаємодії, взаємозалежності різних країн і народів світу, перш за все, в економічній сфері, але також у сферах інформації, культури, технологій, управління. Глобалізація пов'язана із наявністю у світовій матеріальній культурі таких нових продуктів масового вжитку, послуг, технологій, які мають глобальний попит. З іншого боку, вона стала можливою за умов колосального накопичення капіталів окремими компаніями, фінансовими установами та країнами. Для них тісними стали національні кордони, вони стають головними гравцями на світовому ринку.

За своєю природою глобалізація є дійсно об'єктивним процесом, як взагалі є об'єктивними процеси розвитку продуктивних сил, технологічних перетворень, економічної та політичної інтеграції,

створення “нової економіки” (інформаційної економіки, економіки знань) тощо.

Ці процеси мало “рахуються” з тим, хто і як їх розуміє, оцінює, ставиться до них. Ера глобалізації настала тому, що для великих капіталів перешкодою стали кордони між державами, їм потрібен відкритий глобальний ринок, на якому діють інші правила і закони, що нерідко суперечать національним “правилам гри”. Відсидітися за національним “парканом” неможливо, як і відмінити нові правила гри на світовому ринку.

Об’єктивний характер процесів глобалізації зовсім не означає відсутність в них “людського фактору”. *По-перше*, безпрецедентне розширення ринків для окремих видів товарів та послуг означає, що значна частина людей в усьому світі споживає якісні і доступні товари і послуги і схвально сприймає такі аспекти глобалізації ринків. Йдеться про дуже широкий спектр споживання: від літаків корпорації “Боїнг”, програмної продукції фірми “Майкрософт”, Інтернет-технологій, послуг мобільного зв’язку – до розважальних установ, світової мережі ресторанів “МакДональдс” чи безалкогольних напоїв “Кока-Кола” та “Пепсі-Кола”.

По-друге, глобалізація реально відкриває нові можливості для мільярдів людей в усьому світі. Зростання світової торгівлі, інтернаціоналізація і мобільність виробництва, збільшення іноземних інвестицій, поширення новітніх технологій, розвиток надшвидкого транспорту, Інтернету, засобів масової інформації – усе це сприяє економічному і людському розвитку, зближенню культур, співпраці в освіті, науці, інших сферах життєдіяльності. Світовий простір віртуально звужується, зникають проблеми щодо спілкування людей на будь-яких відстанях. В усьому цьому виявляється чимало позитивних наслідків глобалізації.

По-третє, глобалізація є витвором великого капіталу, логіка руху якого виходить, перш за все, з максимізації прибутку корпорацій чи окремих осіб. За умов недостатнього розвитку демократичних інститутів у більшості країн світу глобальний ринок і основні його “гравці” можуть домінувати над соціальною і навіть політичною сферами суспільного життя. Часто у владних установ бракує засобів, аби протистояти економічним гігантам глобалізованого ринку. Це веде до концентрації величезних багатств і влади у невеликих груп

людей, корпорацій, держав. Більшість громадян віддаляється від демократичного використання їхніх прав, можливостей, спільних ресурсів.

Таке суспільство не може бути збалансованим, стійким, національна влада не може гарантувати широкому загалу і національному бізнесу нормальні умови сталого розвитку. Глобальний егоїзм країн-лідерів складає одну з найбільших загроз людству – такий висновок зробили автори ґрунтовної монографії, підготовленої Інститутом світової економіки та міжнародних відносин НАН України, присвяченої проблемам глобалізації і безпеки розвитку¹. Це поглиблює нерівність людей і країн у світі.

На жаль, економічно й технологічно розвинені країни, виходячи, начебто, з національних інтересів (а дуже часто це є інтереси провідних корпорацій), демонструють нерозуміння *взаємозалежності* країн у сучасному світі, коли “економічне провалля” в якійсь частині світу, злиденність в окремих регіонах можуть поставити під загрозу деградації чи навіть катастрофи усю глобалізовану економіку, особливо якщо взяти до уваги соціально-політичний аспект проблеми.

У Політичній декларації, прийнятій учасниками Всесвітньої зустрічі на найвищому рівні зі сталого розвитку, що відбулася у Йоганнесбурзі 2002 року, було підкреслено: “Глибокий вододіл, що поділяє людське суспільство на багатих і бідних, та розрив між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, який весь час збільшується, створюють серйозну загрозу для процвітання, безпеки та стабільності світу”². До головних чинників, що “створюють серйозну загрозу сталому розвитку наших народів”, разом з економічними та екологічними були віднесені такі глобальні проблеми як хронічний голод; недостатнє харчування; іноземна окупація; збройні конфлікти; проблеми, пов’язані з незаконними наркотиками; організована злочинність; корупція; стихійні лиха;

¹ Глобалізація і безпека розвитку / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук’яненко ін. – К. : КНЕУ, 2001. – 733 с.

² Декларація та план виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку: 26 серпня – 4 вересня 2002 р., Йоганнесбург, Південна Африка / Всесвітня зустріч на вищому рівні зі сталого розвитку (2002; Йоганнесбург). – К. : ПРООН в Україні, 2004. – С. 13.

незаконний обіг зброї; торгівля людьми; тероризм; нетерпимість та підбурювання до расової, етнічної, релігійної та іншої ненависті; ксенофобія а також ендемічні, заразні та хронічні хвороби, включно ВІЛ/СНІД, малярія й туберкульоз¹.

Зазначені проблеми, взяті кожна окремо або усі разом є серйозним викликом світовому співтовариству. Вони свідчать про розбалансованість міжнародних відносин, недостатню ефективність а інколи й просто небажання налагодити тісну співпрацю між державами світу саме з тих питань, що стосуються права людини на життя, здоров'я (фізичне й моральне), свободу й гідні умови існування.

Реальна небезпека зазначених глобальних проблем та необхідність їх усунення спільними зусиллями стає все більш зрозумілою для зростаючої кількості людей і перш за все – представників національних та міжнародної еліти. Людство поставлене перед вибором: або продовжити шлях у глухий кут, до глобальної катастрофи, або шукати можливості дати відповідь новим викликам сучасності. Концепція сталого розвитку за таких умов має відіграти вирішальну роль, оскільки вона дає альтернативу сучасному в основному екстенсивному і такому що виснажує ресурси і губить довкілля розвитку.

Термін “сталий розвиток” офіційно був прийнятий на Всесвітній конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку, що проходила у Ріо-де-Жанейро 1992 року. Це стало результатом багаторічної науково-аналітичної та політичної роботи зі з'ясування, узгодження, формулювання та прийняття широким загалом нових концептуальних ідей. Світове співтовариство пройшло шлях від загального критичного осмислення взаємовідносин між людьми і природою до науково обґрунтованих політичних рішень на найвищому рівні міжнародної взаємодії, що стосуються можливих спільних дій у різних секторах суспільного життя і на різних рівнях управління: від найвищих щаблів державної влади до місцевого

¹ Декларація та план виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку: 26 серпня – 4 вересня 2002 р., Йоганнесбург, Південна Африка / Всесвітня зустріч на вищому рівні зі сталого розвитку (2002; Йоганнесбург). – К. : ПРООН в Україні, 2004. – С. 14.

самоврядування, партнерства між громадськими об'єднаннями, бізнесом та місцевою владою.

Звернемо увагу на те, що перші заходи, як Всесвітня Конференція ООН “Людина і навколишнє середовище” (Стокгольм, 1972 р.), були спрямовані на пошук шляхів і засобів забезпечення екологічно зорієнтованого соціально-економічного розвитку, коли зростання добробуту людей не супроводжується погіршенням довкілля та руйнуванням природних систем. Такий підхід відображало введене тоді поняття “екорозвиток”.

Пізніше, створена у 1983 р. Міжнародна комісія з навколишнього середовища і розвитку, яку очолила прем'єр-міністр Норвегії Г. Х. Брутланд, переконливо довела необхідність введення як базового поняття “сталий розвиток”. Таким чином, у міжнародно-правових документах почало формуватися ідеологічне підґрунтя, методологія оцінки наслідків глобалізації. Відбувається перехід від двомірної еколого-економічної системи цінностей до трьохмірної соціо-еколого-економічної. Йдеться про збалансоване співіснування суспільства, економіки і природних систем. Соціально-економічний розвиток повинен забезпечувати суспільний прогрес, не руйнуючи при цьому природне середовище.

Критеріями реалізації цієї нової цивілізаційної парадигми мають бути економічна ефективність, екологічна безпека і соціальна справедливість. Отже, за кілька десятиліть суспільство усвідомило, що зняття загрози екологічної катастрофи потребує не лише якісних змін у технологіях і управлінні виробництвом, а й модернізації економічних відносин та соціального устрою.

У багатьох країнах світу на цій ідеологічній основі розробляються стратегії сталого розвитку, створюються національні координуючі органи, здійснюються конкретні заходи, у тому числі інституційні реформи, удосконалення нормативно-правової бази на основі міжнародних конвенцій, розширення доступу до інформації щодо навколишнього середовища і т. ін. Концепція сталого розвитку поглиблюється, наповнюється новим змістом, досягненнями практичного досвіду мільйонів людей.

Тут доречно відзначити ще один дуже важливий аспект, пов'язаний із фактором часу. Чи не найсуттєвішою рисою сучасного розвитку є швидкість змін. Світ змінювався завжди, але так стрімко,

як тепер, – ніколи. Крива суспільного розвитку настільки круто забирає вгору, що люди не встигають адекватно реагувати на зміни. Суспільна свідомість завжди має певну інерційність в осмисленні нового, виробленні ставлення до нього та прийнятті відповідних рішень. Глобальні ж проблеми і сучасний стрімкий суспільний розвиток вимагають не лише своєчасного реагування, а й узгоджених упереджувальних спільних дій на всіх рівнях – глобальному, національному, регіональному, місцевому. Саме у цьому ланцюжку доволі часто виявляється те, що у публікаціях деяких фахівців з управління отримало назву “еволюційний дисхроноз” – відставання адаптації систем державного управління від темпів змін, що відбуваються на різних рівнях управління і вимагають нових підходів, нових ідей і нових управлінських рішень¹.

Концепція сталого розвитку сприяє подоланню такого відставання, оскільки вона є водночас новою стратегією і новим підходом, методологією, що дає глобальну комплексну оцінку змін в усіх сферах життя (природи і людства) і на цій основі формування упереджувальної політики і програм конкретних заходів на відповідних рівнях державного управління та місцевого самоврядування.

1.2. Зміст і умови сталого розвитку соціальних утворень

Виходячи з матеріалів Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (1992 р.), сталий розвиток – це такий розвиток суспільства, який задовольняє потреби сучасності, не ставлячи під загрозу здатність наступних поколінь задовольняти свої власні потреби. Словосполучення “сталий розвиток” є перекладом з англійської мови: *sustainable development* (означає дослівно “розвиток, що підтримується” (*sustain* – опора, підтримувати,

¹ Инноватика государственного управления: прорыв в будущее. Материалы международной научно-практической конференции / под общей ред. д. соц. н., д. мед. н., проф. В. Л. Романова. – М. : Изд-во “Перспектив”, 2006. – С. 120.

витримувати). Російською мовою перекладається як *“устойчивое развитие”*.

Деякі фахівці вважають, що більш вдалим перекладом українською мовою було б словосполучення, *“стійкий розвиток”*, бо *“сталий”*, *“усталений”* означає скоріше *“стабільний”*, *“постійний”*, тобто здатний не змінюватися або підтримувати певні (стабільні) темпи руху, поступу, розвитку (російською – *установившийся*). Але саме явище, про яке йдеться, містить у собі ще один аспект – здатність утримувати рівновагу, не падати, не руйнуватися, і він, цей аспект, більш адекватно характеризується словосполученням *“стійкий розвиток”*. Втім, якщо йти за офіційними документами, то там, як правило, вживається поняття *“сталий розвиток”*. Тому воно присутнє і в назві навчальної дисципліни, і в назві навчального посібника, і при розгляді предмету вивчення, термінології, інструментарію.

Якщо сказати дещо спрощено, сталий розвиток суспільства можна характеризувати як такий, за якого людина не робить значної шкоди природним системам, і вони встигають себе відновити. Тобто – це розвиток, який можна розглядати не лише як підтримуваний, а й як такий, що підтримує. Через зазначені вище негативні аспекти людської життєдіяльності природа суттєво потерпає, стає залежною від діяльності людини і вже не може обійтися без її підтримки. Тобто сьогодні не лише людина залежить від природи, а й природа залежить від людини. Цей природоохоронний аспект сталого розвитку є надзвичайно важливим, першорядним, але, як вже наголошувалося, не єдиним.

Сучасне розуміння концепції сталого розвитку бере до уваги не лише економічний чи еколого-економічний, а й суспільний (соціальний) вимір з його політологічними, ідеологічними, моральними, культурологічними складовими. Вже зрозуміло, що доля цивілізації залежить не лише від ставлення людини до природи, хоча, повторимо, воно є надзвичайно важливим. Не менш важливим є спадкоємність поколінь у розумінні життєвих потреб, як матеріальних, так і духовних, у збереженні загальнолюдських, цивілізаційних цінностей, традицій гуманізму. Відповідно, сталий розвиток має забезпечити не лише біологічне виживання людини

(людства), а й накопичення, збереження й передачу потенціалу духовного, особистісного розвитку людини суспільної (соціальної).

Такий підхід є, на наш погляд, дуже важливим, ще недостатньо з'ясованим і прийнятим чималим колом дослідників. Часто їхня увага концентрується на окремих аспектах еколого-економічного та соціально-економічного розвитку. Звідси велике розмаїття трактовки поняття сталого розвитку та тих визначень, що вживаються для його характеристики – врівноважений, збалансований, гармонічний, амортизований, контрольований, невичерпний, екологічно збалансований і тому подібне. Всього – більше 60 визначень, сформульованих лише російською мовою. Треба погодитися, що кожне з цих визначень є мотивованим, а їх вживання – обґрунтованим. Але не можна не бачити й того, що будь-яке з них відображає лише частку реальності – надзвичайно складного комплексу проблем із забезпечення у масштабах планети ефективного функціонування біосферно-антропогенної цілісності.

Ця цілісність належить до класу відкритих стаціонарних систем, отже для розв'язання зазначеного комплексу проблем людству належить засвоїти системне мислення, в основі якого – розуміння єдиних закономірностей розвитку систем, з яких побудований навколишній світ. Є ще два міркування на користь поняття сталого розвитку. *Перше* полягає у тому, що певна його абстрактність, вербальна незавершеність (недоговореність до кінця) дає можливість охопити цим поняттям вже відомі і ті, що з'ясуються пізніше, аспекти планетарного розвитку. Кожне з наведених вище часткових визначень спрямоване на конкретний предмет і відповідний інструментарій розв'язання проблем як би ззовні: контроль, виміри, нагляд, матеріально-енергетичні баланси тощо. Загальне поняття “сталий розвиток”, крім того, концентрує увагу на внутрішніх, особистісних, моральних засадах, відповідальності кожної людини і усієї людської спільноти перед нащадками.

Друге міркування пов'язане з тим, що поняття сталого розвитку розглядає як предмет дослідження не лише окремі об'єкти, явища, їхній зв'язок тощо, а сам процес змін – “розвиток”. Це надзвичайно актуально, оскільки, як вже зазначалося, сучасний світовий розвиток стає все більш стрімким, всеохоплюючим і непередбачуваним. Можливості природи не безмежні, антропогенний тиск на неї досяг

межі здатності природи до самовідновлення. Усе менше часу залишається для прийняття стратегічних рішень щодо шляхів подальшого розвитку – як зберегти біосферу, біологічну та особистісну природу людини.

За яких умов може бути реалізований сталий розвиток? Відповідь на це питання допоможе зрозуміти, чому так повільно розгортається робота, спрямована на вирішення однієї з найгостріших і складних проблем, з якими зіткнулося людство на рубежі століть. Сталий розвиток є об'єктивною потребою людської цивілізації, оскільки він є, повторимо, альтернативою її попередньому розвитку, що поставив людину і суспільство перед проблемою виживання, самозбереження.

Об'єктивність сталого розвитку пов'язана з об'єктивним, закономірним характером процесів, що протікають у природі і суспільстві. Природний баланс, природні цикли, природні явища, стабільність функціонування екосистем, обмеженість ресурсів Землі, безмежність Всесвіту і його вплив на земні процеси (у природі, житті людини, суспільства) – усе це речі об'єктивні, які визначають життя людини як біологічного виду і життя людини у суспільстві. Сталий розвиток дає відповідь на об'єктивну потребу привести життя людини та розвиток суспільства у відповідність до природних процесів, аби зберегти глобальний баланс і відвернути катастрофу.

Чи існують для цього відповідні умови? Яку роль при цьому має відіграти суб'єктивний чинник? Людина є частиною природи і живе під її безпосереднім впливом. Життєдіяльність людини обмежена стабільністю десятків параметрів, які можуть коливатися лише незначною мірою (температура, хімічний склад, радіоактивне випромінювання тощо). Беззастережний свідомий вплив людини на природу (суб'єктивний чинник) може привести до фатального розбалансування природного середовища, і людський організм не встигне пристосуватися до нових мов. Отже, розвиток природи і суспільний розвиток тісно пов'язані. Перехід до сталого розвитку потребує надзвичайних зусиль людства у тому, щоб змінюючи особистісний (людський) чинник загальнопланетарного розвитку, підпорядкувати (підлаштувати) діяльність людей об'єктивним, фундаментальним законам стабільного функціонування екосистем і, таким чином, зберегти умови фізичного існування людини.

Для реалізації сталого розвитку із усього переплетіння об'єктивних і суб'єктивних чинників треба виділити пріоритети, сформулювати стратегію, визначити завдання, знайти методи і засоби їхнього вирішення. Потрібно враховувати надзвичайну складність проблем, які потребують вирішення. Йдеться про управління станом стабільної триєдиної системної цілісності “людина – природа – суспільство”. А це визначається, у свою чергу, рівнем підтримки стабільності кожного з зазначених компонентів: організму людини (кілька мільярдів людей), біосфери (безліч одних лише видів живих організмів), суспільства, перш за все економіки (мільйони економічних суб'єктів). Причому, уся ця система знаходиться у стані постійної динаміки.

Таке масштабне завдання не може бути вирішене зусиллями лише урядів чи спеціалізованих організацій. Потрібна причетність влади і громадянського суспільства, усіх без винятку країн і різних прошарків населення, практично усіх людей, оскільки сталий розвиток має охопити усі рівні управління і життя людей – від глобального, міжнародного до місцевого і особистого життя кожної людини.

Головними передумовами реалізації сталого розвитку можна визначити такі:

- розуміння людьми фундаментальних основ стійкого розвитку відкритих стаціонарних систем;
- з'ясування глибинної суті формування систем у єдності їх матеріальних, інформаційних та енергетичних/синергетичних засад;
- визначення напрямів зміни сутності людини як особистості у сукупності трьох основних її виявів: як людини біологічної, людини соціальної, людини працюючої (трудової); перетворення людини з об'єкту у суб'єкт глобального розвитку;
- створення міжнародної нормативно-правової бази сталого розвитку;
- формування на основі вищезазначеного глобальних, національних регіональних, місцевих стратегій сталого розвитку за умов економічного зростання та забезпечення основних потреб людей;
- суттєве зменшення енергоємності економіки;

– віднайдення ресурсів для необхідних економічних, екологічних, соціальних, політичних та інших трансформацій, особливо для країн, що розвиваються;

– створення та удосконалення міжнародних та національних систем моніторингу щодо ефективності реалізованих заходів та корегування програм розвитку;

– розгортання масової соціальної мобілізації на користь реалізації програм сталого розвитку;

– забезпечення скоординованого у масштабах усього світу наукового опрацювання проблем та супроводу практичних дій щодо реалізації концепції сталого розвитку, зворотного зв'язку між теоретичним узагальненням і практичною діяльністю зі сталого розвитку.

Тож зупинимося на деяких із зазначених тез більш докладніше. Стійкий розвиток суспільства, як вже зазначалося, можливий лише за умов підтримки стабільного, стійкого розвитку екосистем, збалансованого з розвитком людини і суспільства. Екосистема функціонує за тими ж законами, що і будь-яка відкрита стаціонарна система. Слово “*система*” (у перекладі з грецької – *systema*) – ціле, те, що складається зі складових частин. Це сукупність елементів, що знаходяться у відносинах та зв'язках один з одним і утворюють певну цілісність, єдність.

Для системи як певним чином впорядкованої матеріально-інформаційної сукупності притаманні саморозвиток і саморегуляція. Вона існує і управляється як відносно стійка єдність за рахунок взаємодії, розподілу й перерозподілу наявних, тих, що надходять ззовні та продукуються самою цією сукупністю речовин, енергії, інформації, і забезпечує перевагу внутрішніх зв'язків (у тому числі, переміщення речовини, енергії та передачу інформації) над зовнішніми¹.

Поняття “система” нерозривно пов'язане з поняттям “розвиток”, коли говорять про розвиток, мають на увазі розвиток системи. Для системи як цілісності притаманні такі якості, які відсутні у підсистем

¹ Реймерс Н. Ф. Природопользование : словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М. : Мысль, 1990. – С. 348.

і блоків, з яких вона складається. Оцю наявність у системи якісно нового щодо складових частин називають *емерджентністю*.

Система характеризується її *станом*, який визначається сукупністю значень характерних для даної системи величин, які називають параметрами стану. Наприклад, стан живого організму характеризується, передусім, параметрами обмінних процесів, завдяки яким організм здійснює обмін речовиною, енергією та інформацією із зовнішнім середовищем. У свою чергу обмінні процеси пов'язані з внутрішніми параметрами самого організму – температурою, кров'яним тиском, швидкістю процесів тощо.

Стан екосистеми характеризується її структурою, кількісним складом кожної екологічної ніші, трофічними зв'язками (що регулюють обмін речовин, харчування, живлення), енергобалансом і т. п. Розвиток системи безпосередньо пов'язаний з її *змінною*. Через зміну системи змінюється її стан (змінюються параметри системи, що визначають її стан). Але не всякі зміни ведуть до розвитку системи, а лише ті, що мають *необоротний, спрямований і закономірний* характер, і лише тоді, коли вони наявні усі водночас. Та навіть наявність зазначених якостей не завжди є достатньою, щоб якийсь процес кваліфікувати як розвиток. Певною мірою це залежить ще й від суб'єктивного сприйняття цього процесу.

Розвиток не завжди може мати позитивний, прогресивний характер, він може бути і зі знаком “мінус”, іти регресивним шляхом, тобто вести до краху системи. Але навіть за таких умов деструктивний процес не має ознак хаотичності. *Упорядкованість* розглядається як риса, притаманна будь-якому розвитку. Разом з тим, розвиток не виключає і певної долі *випадковості* та *невизначеності*, бо зміни, на яких заснований розвиток, мають інноваційний, початковий, первісний характер. Вони відбуваються у середовищі, що змінюється, стан якого невідомий зарання, і він залежить від взаємодії значної кількості факторів, включно і випадкових.

Нарешті, коли говорять про розвиток, то мають на увазі зміни системи за рахунок її *внутрішньої діяльності*. Таким чином, розвиток систем передбачає перш за все активну роль внутрішніх механізмів їхньої самореалізації. З урахуванням зазначеного можна характеризувати розвиток як необоротну, спрямовану, закономірну зміну системи на основі реалізації внутрішньо притаманних їй

*механізмів саморозвитку*¹. Розвитку притаманна певна внутрішня суперечливість. З одного боку, він передбачає здатність системи до збереження стійкості і протидії змінам (інакше не можуть бути забезпечені необоротність і спрямованість). З іншого боку, розвиток нерозривно пов'язаний із здатністю системи до трансформації.

Отже, потрібно відрізнити поняття “самоорганізація” і “саморозвиток”. *Самоорганізація* – це процес упорядкування внутрішньої структури і потоків речовини, енергії та інформації, що проходять через систему, який забезпечується механізмами регуляції самої системи. *Саморозвиток* – внутрішньо необхідна спонтанна (самовільна) зміна (трансформація) системи, що визначається її протиріччями. Самоорганізація спрямована на упорядкування системи і підвищення її стабільності, а саморозвиток, навпаки, передбачає її зміну. Діалектика полягає у тому, що самоорганізація, забезпечуючи стабільність системи, сприяє накопиченню енергії, необхідної для наступної трансформації.

Самоорганізація означає перехід від хаосу, безладу до порядку. *Порядок* можна визначити як наявність умов для стійких (тобто таких, що продовжуються відносно довго) спрямованих змін. При цьому зміни можуть або відбуватися, або бути потенційно можливими. Наприклад, ми не весь час (не безперервно) користуємося електроенергією, теплою водою, Інтернетом або телефоном. Але у будь-який час можемо це зробити, оскільки така можливість (порядок) існує завдяки спеціальним мережам, відповідно організованим, з їх особливими фізичними якостями.

Порядок може виникнути у певному місці з двох умов: наявність енергетичного потенціалу, здатного здійснити зміни (рух), та певна інформаційна організація цієї частини простору, аби зміни отримали стійкий спрямований характер. *Потенціал* (латинською *potentia* – сила) означає наявність у певного об'єкта фізико-хімічних якостей, що наділяють його здатністю виконати роботу. Оскільки будь-які об'єкти мають певний потенціал, то, скоріше, більш важливою є різниця потенціалів різних об'єктів (перепад висот, температур, тиску, різниця напруги в електромережах тощо), окремих частин

¹ Социально-экономический потенциал устойчивого развития : учебник / под ред. проф. Л. Г. Мельника и проф. Н. Ханса. – Сумы : ИТД “Университетская книга”, 2007. – С. 33-34.

системної цілісності або між системою і зовнішнім середовищем. Отже, будь-яка нерівномірність є рушійною силою змін.

Інформаційна упорядкованість – це стійка, організована у просторі і часі спрямованість предметно-енергетичних потоків, що забезпечують життєдіяльність системи. Упорядкованість у просторі забезпечується *структурою* системи. Під структурою (латинською *structura* – побудова, розташування, порядок) розуміють розташування у просторі окремих частин системи та сукупність стійких зв'язків між ними. Упорядкованість у часі забезпечується притаманним системі внутрішнім ритмом, який задає послідовність процесів, що відбуваються. Управління суспільним розвитком має виходити з загальних закономірностей розвитку та механізмів саморегуляції систем¹.

Стаціонарність означає, що система здатна підтримувати стійку динамічну рівновагу – *гомеостаз*, що являє собою динамічну відносну постійність складу та якостей. Він потрібен для підтримання різниці між системою та зовнішнім середовищем і між окремими частинами системи. Відхилення параметрів системи, що визначають рівень гомеостазу, від оптимальних значень загрожує порушенням її функцій або повним припиненням існування. Для підтримки гомеостазу система використовує механізми негативного зворотного зв'язку, які мають компенсувати вплив факторів зовнішнього середовища і діють у напрямі, протилежному напрямку дії зовнішнього фактору. Для цього система витрачає власну вільну енергію. Коли порушується енергетичний баланс системи, і загальні витрати енергії стають більшими або меншими від надходжень до неї вільної енергії, система перебудовується, змінюючи відповідно рівень свого гомеостазу (підвищує або понижує його). Зміна рівня гомеостазу і необхідна для цього перебудова структури системи досягається з використанням механізмів позитивного зворотного зв'язку, що також потребує витрат вільної енергії.

Таким чином, у розвитку системи взаємодіють три групи факторів, кожна з яких виконує відповідні функції:

¹ Розвиватися здатні лише відкриті стаціонарні системи. Відкритість означає, що система здійснює метаболізм – предметно-енергетичний та інформаційний обмін з зовнішнім середовищем. Таким чином забезпечується надходження у систему вільної енергії та видалення з системи відходів життєдіяльності.

1. *Мінливість* – забезпечує виникнення флуктацій, випадкових, невизначених відхилень від врівноваженого стану системи;

2. *Спадковість* – гарантує закономірність змін. Вона визначається зв'язком причин і наслідків у процесах, що відбуваються;

3. *Відбір* – здійснює селекцію найбільш ефективних змін, через які проходить система. Відбираються такі стани системи, в яких вона отримує максимальну інформативність – здатність інформаційного управління процесами. Критерієм відбору виступає мінімізація ентропії системи¹.

Для реалізації зазначених факторів система використовує механізми двох класів – адаптаційні та біфуркаційні. *Адаптаційні* механізми реалізують функції мінливості, спадковості, відбору при збереженні характерних ознак наявної системи, тобто у межах організму, екосистеми, підприємства, держави тощо. *Біфуркаційні* (розгалужені) механізми реалізують зазначені функції через послідовну зміну якісно нових станів системи, причому втрачаються характерні ознаки попередніх систем, але зберігаються спадкові зв'язки. Такими процесами є зміна поколінь біологічних організмів, реструктуризація фірм, радикальні перетворення державного устрою тощо. Біфуркаційні механізми на основі багатоваріантності дозволяють відбирати більш ефективні стани, і вони ж реалізують закріплення змін, що відбулися, через забезпечення необоротності протікання процесів.

Завершальною ланкою кожного нового циклу розвитку є інформаційне закріплення змін, що відбулися, за допомогою пам'яті системи. *Пам'ять* – це здатність системи накопичувати, зберігати і відтворювати інформацію. Пам'ять фіксує найбільш ефективні стани системи для наступного їх тиражування, відтворення та удосконалення.

Функціонування та розвиток систем здійснюються на основі трьох сутнісних начал: енергетичної потенції, інформаційної реальності та феномена синергії.

¹ Лукашевич М. П. Менеджмент соціальної роботи. Теорія і практика / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К. : Каравела, 2007. – С. 128.

Енергетична потенція обумовлює здатність системи до змін, до виконання роботи.

Інформаційна характеристика системи – це закріплений пам'яттю енергетичний потенціал системи, її здатність змінюватися за відповідними програмами. Зокрема, це означає і можливість зберігати чи змінювати різні параметри системи.

Синергійний феномен обумовлює взаємодію частин системи між собою, внаслідок чого вони починають діяти, як єдине ціле.

Синергія призводить до емерджентності, коли із складових елементів формується єдине ціле, що є більшим, ніж сума частин.

Зазначені явища формують четвертий феномен – певну природну матеріальну сутність, здатну відтворювати свої ознаки. До них можна віднести атоми, молекули, клітини, біологічні види, соціальні структури тощо.

Таким чином, через названі механізми складаються умови для реалізації еволюційних процесів, створення багаторівневих систем, які відтворюють необхідні, спрямовані та закономірні зміни систем за умов зміни стану зовнішнього середовища. Сукупність таких змін призводить до якісних трансформацій, що означають зміну гомеостазу природних та соціально-економічних систем.

Цікаво, що на зазначені зміни працює як матеріальна основа (сукупність об'єднаних у системне ціле матеріальних елементів), так і інформаційна основа системи – нематеріальна сутність, що пов'язує у системне ціле матеріальні елементи системи і забезпечує її упорядкованість у просторі і часі. Слід підкреслити, що метаболізм – то обмін не лише речовиною чи енергією, а й інформацією. З еволюційними змінами у природі змінюється і співвідношення між матеріальною та інформаційною складовими обміну. Як вважають деякі експерти – на користь інформаційної складової.

1.3. Теоритичні моделі сталого розвитку соціальних об'єктів

Передусім зазначимо, що в епоху індустріального розвитку світової спільноти та прискореного формування світового ринку економічна могутність країн світу визначалася, як правило, розвитком військово-промислового комплексу, виробництвом сталі та видобутком енергоносіїв. “Демографічний вибух” та зростаючі потреби світового ринку у продовольчій продукції спричинили істотне розширення площ оброблюваних земель. Економічне зростання відбувалось визначальною мірою за рахунок природно-ресурсного фактора. Ще у першій половині XIX ст. Д. Мілль звернув увагу на суперечності між економічним зростанням та обмеженістю ресурсів і висунув ідею підтримки у майбутньому “стаціонарного стану” економіки.

Епоха нафти, природного газу та електроенергії спричинила мілітаризацію світової економіки та галузеву диверсифікацію. Ці процеси відбувались як під впливом природно-ресурсних, так і науково-технічних факторів. Розвиток галузей промисловості, заснованих на використанні органічного синтезу, зменшує відносні потреби у використанні первинних ресурсів, проте, збільшує негативний екологічний вплив на довкілля через його хімічне забруднення. Розвиток радіо- і електротехніки, електроніки, виробництво нових конструкційних матеріалів збільшують попит на кольорові метали.

У міжнародному територіальному поділі праці одні країни (економічно розвинуті) спеціалізуються на виробництві готової продукції, а інші (країни, що розвиваються) – на видобутку і постачанні сировини та продовольчої продукції. Зростає економічна і соціальна нерівність кран світу, виснажуються природні ресурси і загострюються екологічні проблеми у найбільш розвинених країнах. Протягом другої половини XX ст. світова економіка зростала в середньому на 2,3% в рік, а розрив між багатими і бідними країнами зріс у 10 разів. На початку XXI ст. 1,2 млрд. жителів планети проживають за умов крайньої бідності, 2,5 млрд. чол. – у неналежних санітарно-гігієнічних умовах.

Основними цілями економічного розвитку є кількісне зростання населення і багатства, поява якісно нових капітальних благ і цінностей, явищ і процесів, глибока модернізація та перебудова усієї економічної і соціальної систем. Поряд із зростанням виробництва і доходів економічний розвиток передбачає докорінні зміни у соціальній та інституціональній сферах: зростання соціальної активності громадян та залучення їх до вирішення соціально-економічних проблем на локальному (місцевому) рівні, перерозподіл функцій управління між державою, місцевим самоврядуванням та громадянами тощо.

У класичному розумінні під економічним розвитком і розуміють перехід від одного стану економіки до іншого, коли у новому періоді не лише збільшується виробництво тих самих товарів і послуг, що вже вироблялися раніше, а має місце і виробництво нових товарів та послуг з використанням нових технологій порівняно з минулим періодом. При цьому створюються імпульси і підтримуються сталі річні темпи приросту валового національного продукту.

Економічне зростання як органічна складова економічного розвитку – це збільшення обсягів реального ВВП країни в одному періоді порівняно з іншим. Воно є свідченням зростаючих можливостей країни у реалізації своїх виробничих потенцій. Щоб економічний розвиток мав сталу тенденцію і визначені перспективи, він повинен бути збалансованим, врівноваженим у системі “економіка – природа – соціум” та самопідтримуваним. Збалансованість і рівновага повинні підтримуватись постійними змінами, які породжуються самою економікою. За сучасних умов економічний розвиток набув глобального характеру, виходячи за межі окремих країн і регіонів, що потребує внесення коректив у функціонування світової соціально-економічної системи.

При цьому, глобальна економічна рівновага, суть якої сформулював член Римського клубу Е. Пестель [35], означає такий стан, за якого чисельність населення та обсяг капіталу залишаються незмінними, а між чинниками, що впливають на їх збільшення або зменшення, підтримується стійкий баланс. Для досягнення глобальної рівноваги необхідно, щоб:

– обсяг капіталу і чисельність населення залишались постійними, темпи народжуваності і смертності та попит на капітальні вкладення (інвестиції) і амортизація були однакові;

– початкові значення народжуваності, смертності, інвестицій та амортизації – мінімальні;

– рівні, на яких стабілізується капітал і чисельність населення, та співвідношення між ними встановлювались відповідно до суспільних потреб.

Сформульовані Е. Пестелем передумови глобальної рівноваги стосуються національного господарства, в якому держава відповідними економічними та іншими засобами впливає на динаміку і структуру економічного розвитку. У цьому контексті значення національних стратегій сталого розвитку важко і переоцінити. Взаємодія національних господарських комплексів, з одного боку, та імпульси світового ринку – з іншого, є запорукою формування глобальної економічної рівноваги та біосферосумісності.

Показниками, які характеризують сталість розвитку і біосферосумісність, можуть бути:

– частка ресурсомістких і екологічно безпечних галузей у структурі промисловості;

– частка наукомісткої та екологічно сертифікованої продукції у загальному обсязі виробництва;

– інноваційна активність;

– ступінь рециркуляції і замкнутості виробничих процесів;

– надходження платежів за природокористування та їх структура: за використання природних ресурсів (рента) та за забруднення компонентів природного середовища (збитки);

– розвиток соціальної інфраструктури;

– рівень добробуту населення;

– довголіття тощо.

Таким чином, світова практика доводить, що запорукою сталості, збалансованості, біосферосумісності є саме економічний розвиток і зростання, які забезпечують прогрес та добробут суспільства на якісно новій ресурсній і технологічній базі та ефективному управлінні.

Економічний і соціальний розвиток доіндустріальних та індустріального суспільств відбувався виключно за рахунок

природно-ресурсного фактору. Зростаючий дисбаланс у суспільно-природній взаємодії зумовив радикальну зміну поглядів на проблеми співвідношення економічного зростання і розвитку та раціонального природокористування, охорони, збереження і відтворення навколишнього середовища.

Сучасні процеси економічного розвитку і економічна рівновага дедалі більшою мірою детермінуються природно-ресурсними і екологічними обмеженнями. Підкреслюючи роль еколого-економічного фактора, А. Пігу виділив такі економічні функції навколишнього природного середовища: 1) суспільне споживання; 2) розміщення відходів; 3) територіальна база для господарської діяльності економічних суб'єктів; 4) запас сировини¹. Кожна з цих функцій, враховуючи обмеженість (вичерпність, граничність) факторів виробництва, зменшує потенціал економічного зростання внаслідок кількісного і якісного виснаження.

Нівелювати цей вид обмежень економічного розвитку імовірно шляхом впровадження ресурсозберігаючих технологій і безвідходного виробництва, заміни натуральної природної сировини штучною, виробництва екологічно чистої продукції, розвитку природоохоронної інфраструктури і підвищення ефективності її функціонування.

Поряд з класичними факторами економічного зростання, якими є праця, земля та капітал, сучасні теорії економічного розвитку виділяють нові (нетрадиційні), а саме:

- внутрішні і зовнішні заощадження;
- інвестиції;
- науково-технічні досягнення;
- сукупний попит тощо.

Уміле комбінування даних факторів і приведення їх у дію є важливою функцією управління, серцевиною активної, зваженої, обґрунтованої економічної політики. Її ефективність залежить від комплексу Інституціональних та ментальних чинників.

Провідна роль у забезпеченні сталого розвитку належить також таким факторам економічного зростання як *інвестиції, кількість і якість праці, новітні технології*. Прагнути до стимулювання процесу

¹ Pigov A. The Stationary State / A. Pigov. – London : Macmillan, 1935. – С. 145.

залучення іноземних *інвестицій* в економіку України, не дбаючи про підвищення інвестиційної привабливості як окремих галузей, так і території в цілому, означає справжню утопію. Крім того, у світовій практиці визначаються пріоритети інвестування, здатні забезпечувати синергічний ефект. Вітчизняні ж владні інституції та підприємницькі кола розраховують перекласти на плечі іноземних інвесторів занедбані добувні і базові галузі промисловості (вугільну, металургійну, паливно-енергетичну) та низькопродуктивний, екстенсивного типу агропромисловий комплекс. Нестабільне законодавство, високий ступінь ризиків, у тому числі екологічних, відсутність гарантій для іноземних інвесторів, низький рівень відповідальності вітчизняних контрагентів створюють серйозні перешкоди на шляху іноземного інвестування.

Більш обнадійливі перспективи, як свідчить аналіз, має активізація такого фактора економічного зростання як *кількість і якість праці*. Високий освітньо-кваліфікаційний рівень працездатного населення України у поєднанні з традиціями працелюбності, творчими здібностями нашого народу та значним кількісним резервом безробітних (4,6%), складають так званий людський капітал, який є могутнім фактором розвитку. Як свідчать дослідження, людські ресурси забезпечують 70-80% добробуту суспільства. Найбільш розвинуті країни світу в результаті розвитку ефективної системи освіти отримують до 40% ВВП. Кожна гривня, спрямована на розвиток освіти забезпечує 3-5 гривень прибутку. Таким чином, людський капітал суспільства є реальним фактором економічного і соціоекологічного розвитку, з одного боку, та найпривабливішою сферою для інвестування, з другого.

Що стосується *новітніх технологій* як фактору розвитку, то вони не тільки тісно пов'язані з якістю людського капіталу, але фактично є його продуктами. Розробка і впровадження інновацій забезпечують оновлення і модернізацію виробництва, збільшують частку високотехнологічної продукції, підвищують конкурентоспроможність вітчизняного виробництва, і диверсифікують експорт, сприяють розширенню існуючих таї завоюванню нових ринків. Проте, маючи визнаний пріоритет у багатьох напрямках науки і техніки, розвинуту наукову базу і авторитетні наукові школи та кадри, Україна за роки трансформування економіки практично не приділяла уваги активізації

цього фактора розвитку. Мізерне фінансування академічної і вузівської науки, руйнація науково-виробничих колективів, зв'язків науки і виробництва позбавляють нашу країну перспектив рівноправного співіснування у світовому господарському просторі.

Саме мобілізація таких факторів як висококваліфіковані трудові ресурси і новітні технології могла б стати *стрижнем* моделі зростання національної економіки за рахунок внутрішніх факторів. Реалізація такої моделі можлива за умови цілеспрямованої, активної і послідовної внутрішньої економічної політики, дієвих, ефективних управлінських важелів і механізмів ендогенного економічного зростання. Серед головних *недоліком* сучасної трансформаційної моделі в Україні є насамперед орієнтація на більш повне залучення у господарське використання природно-ресурсного потенціалу країни та її регіонів, особливо мінеральних ресурсів. Така стратегія ендогенного розвитку суперечить суті сталого розвитку, який передбачає зниження ресурсомісткості виробництва, впровадження ринково орієнтованих методів управління природокористуванням, здатних перетворити охорону навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів та екологічну безпеку країни у невід'ємну складову соціально-економічних перетворень.

За оцінками Міжнародного валютного фонду, у розвинутих країнах споживання природних ресурсів на одиницю готової продукції щорічно скорочується на 1,25%. У США за період 1970-2000 рр. споживання паливно-енергетичних ресурсів зросло майже на 28%, проте, енергоємність ВВП зменшилась в 1,7 рази. У нашій країні практично усі розроблювані стратегії і програми розвитку – від загальнонаціональних до регіональних і місцевих – базуються на якомога повнішому використанні природно-ресурсних факторів без адекватного вимогам сталого розвитку трансформування системи виробничих відносин.

Виходячи з цього, екологічні регулятори економічної поведінки суб'єктів господарської діяльності мають бути органічно вмонтованими у виробничі відносини через систему платежів, зборів, податків, компенсаційних виплат, штрафів тощо. У зв'язку з цим важливого наукового і прикладного значення набуває узгодження економічної і екологічної рівноваги та розробка механізмів їхнього регулювання на різних ієрархічних рівнях. Охарактеризовані

нетрадиційні фактори економічної рівноваги і розвитку – інноваційно-технологічний та еколого-економічний – мають спільну рису – високу інтелектомісткість. Активізація цих факторів, заснованих на знаннях, здатна забезпечити стан довгострокової рівноваги, прогресу та економічної і екологічної безпеки. Отже, беручи до уваги такі загальносвітові тенденції і явища як техноглобалізм, еколого-інноваційний та ноосферний розвиток, актуальною є розробка теоретичних засад нової моделі економічного розвитку України.

Концепція такої нової моделі розвитку ґрунтується на трьох основних принципах: 1) еколого-інноваційний імператив реформування економіки, що означає безумовну пріоритетність відтворення життєвого середовища, продовольчої і ресурсної бази та другорядність товарного насичення ринку; 2) інноваційно-випереджувальне спрямування науково-промислової революції в країні; 3) масштабна “інтелектуалізація” професійно-кадрового потенціалу України в еколого-рекреаційному та інноваційно-випереджувальному напрямках¹.

Виходячи з того, що поряд з сучасною ціновою та якісно-продуктовою конкуренцією зростає значення таких показників конкурентоспроможності як екологічна та технічна безпека товарів, стратегічним завданням України є розробка, промислова апробація та освоєння перспективних “ніш” на світовому ринку наукомістких природоохоронних технологій і послуг. Отже, модернізація та оновлення факторів економічного зростання відповідно до нової моделі розвитку здатні наблизити нашу країну до переходу на засади сталості і збалансованості.

Теорії сталого розвитку і стратегії їх реалізації характеризуються надзвичайною багатоманітністю. Не відрізняючись принципово у визначенні суті сталого розвитку як спільного, якісно нового вектора еволюції людської цивілізації, ці теорії пропонують різні стратегії переходу на його засади. У найбільш узагальненому вигляді відомі теорії сталого розвитку можна умовно згрупувати за критерієм стратегії досягнення мети. Зауважимо, що така класифікація –

¹ Світова економіка: підручник для студ. вищих навч. закл., що навч. за спец. “Міжнародна економіка” / А. С. Філіпенко та ін. – К.: Либідь, 2000. – 528 с.

відносна. По-різному трактуючи перспективи та шляхи розвитку системи “суспільство – природа”, відомі теорії мають багато точок дотику і передбачають спільну мету – досягнення гармонії та злагоди у суспільно-природній взаємодії.

Природничі теорії сталого розвитку визрівали впродовж усього ХХ ст. Ідеї гармонізації взаємин між суспільством і середовищем на екологічних засадах були висловлені у концепції ноосфери академіка В. Вернадського. Всесвітньо відомий вчений зв’язував виникнення ноосфери з появою Homo sapiens. Пізніше атрибутом ноосфери В. Вернадський вважав “високий рівень розвитку науково-технічної думки, який дозволяв розумно регламентувати відносини суспільства і біосфери”¹. І хоча дана концепція не містить у прямій формі згадки про включення інтересів майбутніх поколінь у процес прийняття сучасних рішень, турбота про збереження природного середовища для щасливого життя наступних поколінь мала місце у його творах. Вчення про біогеохімічні цикли стало теоретичним підґрунтям концепції ресурсно-екологічних циклів, яка має велике наукове і прикладне значення. На думку В. Вернадського, однією з основних властивостей природних ресурсів є те, що чим більше оборотів здійснить одиниця маси кожного з них, втілюючись у кожному новому циклі в більш досконалі субстанції, тим більшу користь, більшу масу споживчої вартості даватиме людству ця ресурсна одиниця.

Дана наукова теорія співзвучна багатьом *технократичним концепціям*, в яких обґрунтовується доцільність зниження ресурсомісткості виробництва шляхом впровадження безвідходних технологій. Кульмінацією концепції ноосфери В. Вернадського, яка має особливе значення у методології сталого розвитку, є вимога до людини та суспільства адаптуватись до об’єктивних законів біосфери, що зумовлюють взаємодію суспільства і біосфери з метою підтримки її екологічної рівноваги. Перехід від ресурсної до біосферної концепції розвитку складає суть сталого, самовідтворювального, підтримуваного розвитку, здатного забезпечити коеволюцію суспільства і природи.

¹ Кинг А. Первая глобальная революция / А. Кинг, Б. Снайдер. – М. : Прогресс, 1991. – 293 с.

Головною загрозою екологічної катастрофи є порушення замкнутості глобальних біохімічних кругообігів, спричинене високим рівнем використання ресурсів біосфери. Оскільки вплив на динаміку біосфери переважно антропогенний, то первинним у забезпеченні сталого розвитку є пошук нової соціально-економічної стратегії розвитку. Така стратегія свого часу дістала назву “нульового росту”. Відомо, що рекомендації першого засідання Римського клубу¹ зводились, переважно, до обґрунтування необхідності призупинити технічний прогрес, ріст виробництва матеріальних благ і чисельності народонаселення. Такі пропозиції виявились деструктивними і утопічними. Адже лише на основі справжнього технічного прогресу людство в змозі вирішити багато соціально-економічних проблем, сповільнити темпи руйнування екосистем.

Альтернативним і конструктивним шляхом досягнення збалансованої взаємодії суспільства і природи є розробка моделей, стабільності екологічної ситуації. Проте механізми, які забезпечують стабільність екосистем, до кінця ще не з'ясовані ні в соціальній, ні у господарській практиці, ні в наукових розробках.

Скромні доробки науки у розв'язанні проблеми охорони навколишнього природного середовища зумовлені такими обставинами: 1) завчасним спрямуванням природоохоронної практики на боротьбу з наслідками руйнувань і збуджень у природі, а не на їх причини (джерела); 2) недооцінкою методологічного положення про те, що вихідним моментом впливу на будь-які суспільні і природні явища служить зміна технологічного способу виробництва, умов виробництва і відтворення життєвих благ.

У цьому контексті, за умов загострення глобальних екологічних проблем необхідна радикальна зміна підходу до розвитку техніки і технології. Відвернути глобальну екологічну катастрофу імовірно за таких умов:

– докорінного перетворення технологічного способу виробництва і переходу на цій основі до інтенсивного способу відтворення, зміни

¹ Римський клуб – група незалежних експертів під керівництвом А. Печчеї, яка була сформована з метою оцінки тенденцій світового розвитку, його проблем і довгострокових наслідків в результаті загострення проблем, які мають глобальний характер.

типу відтворювальних пропорцій у напрямі переважання: у сукупному суспільному продукті частки споживчих благ;

– істотної зміни принципів і характеру розподілу життєвих благ між регіонами, спільнотами, соціальними групами;

– подолання антропоцентризму, який набув характеру культу споживання;

– розробки методів цивілізованого упорядкування зростання; чисельності населення¹.

Переворот у способі виробництва, зумовлений появою машинної техніки, спричинив випереджаючі темпи росту виробництва, знижуючи матеріало-, фондо- та енергомісткість.

Відомо, що під впливом енергетичної кризи 70-х рр. ХХ ст. у країнах Заходу затрати сировини і енергоносіїв були скорочені на третину. Таким чином, винайдення і масове застосування новітніх видів техніки і технологій, здатних економити не стільки живу, скільки уречевлену працю, є за сучасних умов альтернативою нарощуванню масштабів природокористування.

Прагнення до дедалі більшого нарощування обсягів видобутку, переробки і споживання природних ресурсів значною мірою зумовлене нерівномірним їхнім розподілом між регіонами і країнами, галузями і соціальними групами, неекономним виробничим і особистим споживанням. Скорочення надмірного споживання – виробничого і особистого, розумне стримування норм і обсягів споживання забезпечать економію ресурсів, оздоровлення середовища життя, зменшення антропогенного тиску на природне середовище та збереження його екологічної рівноваги. Прогрес науки і техніки, підвищення на його основі ступеня організованості суспільно-природної взаємодії розширять можливість застосування охарактеризованих заходів з відвернення екологічної катастрофи.

Слід зазначити, що індустріально розвинуті країни світу значно раніше прореагували на теорію циклічного розвитку російського вченого зі світовим іменем М. Кондратьєва. Його вчення про великі цикли кон'юнктури обґрунтовує зміну стадій розвитку економіки внаслідок нерівномірності освоєння відкриттів та винаходів:

¹ Платонов Г. В. Устойчивое развитие – путь к ноосфере / Г. В. Платонов, З. В. Гирсов // Вестник Московского университета. – Сер. философия. – 1997. – №1. – С. 54.

революції, еволюції, кризи¹. На стадії революційної перебудови економіки у рамках великих циклів у міру освоєння нових досягнень в науці і техніці відбувається поступова заміна базових галузей і обслуговуючої інфраструктури. В результаті цього змінюються джерела енергії і предмети праці, починає зростати структурна ефективність.

Країни перехідної економіки, у тому числі й Україна у складі колишнього СРСР, увійшли у новий технологічний цикл на початку 50-х років ХХ століття, коли прискореними темпами стали розвиватись електроніка, нафтохімія, атомна енергетика та інші нові галузі промисловості, в той час як індустріально розвинуті країни з середини 70-х рр. вступили в революційну стадію наступного технологічного циклу. Величезні капіталовкладення, зростаючі обсяги використовуваних матеріальних ресурсів негативно відобразились на стані природного середовища.

Відповідно до теорії великих циклів кон'юнктури слідом за появою нових галузей йде етап їх еволюційного розвитку і розширення, заміни усього технологічного ланцюга у господарському комплексі. Враховуючи те, що ефективність впродовж десятиріч оцінювалась кількісним зростанням валового суспільного продукту (ВСП), то акцент робився на розширенні добувних, сировинних галузей, оскільки зростання матеріаломісткості збільшує валову продукцію. При цьому прогнозування здійснювалось від досягнутого, тобто воно не ставало базою для вироблення довгострокової стратегії перебудови сформованих пропорцій. Коли б за основу прогнозування брались динаміка добробуту та якість життя, то пріоритет отримували б галузі, які забезпечують потреби людини. За таких умов до числа прогнозованих показників кінцевого споживання слід включати екологічну чистоту довкілля та комплексність використання природної сировини.

Еволюційний розвиток структури економіки поступово вичерпує потенціальний запас ресурсів, поглинає дедалі більше інвестицій з кінцевого продукту, знижуючи загальну структурну ефективність. Наступає фаза кризи, яка потребує проведення структурного маневру

¹ Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры. Избранное сочинения / Н. Д. Кондратьев. – М. : Экономика. 1993. – Т. 1, вып. 1. – С. 28-79.

на основі довгострокових прогнозів структурних і екологічних – та врахування циклічності розвитку. В основі нової стратегії розвитку провідне місце мають займати: 1) забезпечення технологічного перевороту шляхом заміни застарілої техніки і збільшення частки високотехнологічної, наукомісткої і екофільної продукції; 2) соціальна переорієнтація економіки, зростання галузей соціального комплексу у структурі суспільного відтворення; 3) розширення експортного потенціалу і підвищення конкурентоспроможності продукції.

Зважаючи на те, що абсолютно чистого в екологічному відношенні виробництва практично немає, ступінь його чистоти неухильно підвищується. Попередження забруднень середовища можна розглядати як процес постійного удосконалення господарської діяльності, наближення її до ідеалу – замкнутого виробництва, подібно до замкнутих циклів у біотичних системах. Саме це і є точкою дотику, передумовою синтезу природничих і технократичних теорій сталого розвитку.

Теорія самопідтримуваного зростання Р. Ростоу базується на стимулюванні техніко-економічних характеристик господарської системи: рівня розвитку техніки, галузевої структури господарства, частки виробничого накопичення у національному доході, структури споживання тощо. Ці імпульси здатні ущільнити в часі перехід від промислової стадії розвитку через стадії “зрілості” і масового виробництва до інформаційної. Інвестиції як каталізатор розвитку трактуються у теоріях Р. Харрода-Е. Домара і Дж. Кейнса.

Важливим фактором сучасної економічної динаміки і порушення економічної рівноваги є інноваційно-технологічний. У теоріях циклів кон’юнктури М. Кондратьєва та Й. Шумпетера науково-технічний прогрес та технологічні новації розглядаються не як зовнішній, а органічно вмонтований в механізм великих циклів елемент, здатний спричинити “зміну траєкторії кругообігу... і змістити стан рівноваги”¹. Стихійні і дискретні зміни траєкторії здійснення кругообігу і зміщення центру рівноваги під впливом нових комбінацій ресурсів і факторів виробництва зумовлюють в економіці

¹ Нуреев Р. Теории развития: кейнсианские модели становления рыночной экономики / Р. Нуреев // Вопросы экономики. – 2000. – №4. – С. 137-156.

ланцюгову реакцію, продуктами якої є нові технології, нова організація виробництва, нові ринки збуту.

Потребує більш предметного дослідження і теоретичного обґрунтування вплив на економічний розвиток і рівновагу такого нетрадиційного (особливо для країн перехідної економіки) фактора як менеджмент (інституціональний фактор). Фактор управління (менеджменту) – одна з трьох найважливіших складових феномену економічного розвитку, сформульованого Й. Шумпетером. Відомий економіст підкреслює, що “лише перед лицем нових і тільки нових можливостей виникає необхідність в специфічній функції управління, новий тип індивідуума – “управлінець”¹. Під “новими можливостями” вчений розуміє наявність об’єктивних передумов для зміни якості економічного розвитку, названої ним “новими комбінаціями ресурсів і факторів виробництва” або “творчим руйнуванням”. По Й. Шумпетеру, самі по собі “нові можливості” – мертві. Функція управління полягає в тому, щоб зробити їх живими, реальними, щоб реалізувати їх.

Суттєвий доробок у теорію сталого розвитку внесли ті вчені, які надають перевагу економічним регуляторам еколого-виробничої збалансованості та вдосконаленню ринкового регулювання процесів суспільно-природної взаємодії (Д. Макінтош, Р. Солоу, А. Пігу, Р. Коуз, А. Ендрес та ін.). Наприклад, “неокласична теорія” екологічного регулювання А. Пігу доводить ефективність такого господарського механізму природокористування, який дозволив би трансформувати так звані зовнішні (екстернальні) витрати – на компенсацію екологічних збитків – у внутрішні (інтернальні) – витрати по їх запобіганню, які мають включатись у собівартість та ціну продукції [33]. За таких умов на зміну стереотипу екстреного реагування на кризи і навколишнього середовища має прийти стратегія превентивного управління ризиком.

Натомість запропонована Р. Коузом (1960) теорія зовнішніх ефектів, під якими розуміються екологічні проблеми, передбачає прагматичний еколого-політичний підхід до процесів прийняття

¹ Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. – М. : Прогресс, 1982. – С. 126-140.

рішень з питань використання ресурсів природи¹. Такий підхід полягає в тому, що кожен суб'єкт рішення, який використовує обмежені ресурси, повинен сам відповідати за створені ним для інших обмеження – ресурсні і екологічні. Йдеться про фінансові, фіскальні, цінові важелі екологічного регулювання. Як справедливо зазначає Е. фон Вайцзекер, один з співавторів книги “Зміна курсу”, підготовленої провідними бізнесменами світу, “ринкова економіка може згубити навколишнє середовище і себе, якщо не дозволить цінам говорити екологічну правду”². Необхідний так званий “абсолютний облік витрат”, який передбачає включення у собівартість продукції екологічних витрат, а також ціновий вираз екологічних збитків.

Оскільки сили стихійного ринку не в змозі захистити суспільство від екологічних витрат, А. Ендрес пропонує систему прийняття рішень, засновану “на інтерналізації зовнішніх ефектів”. Вона включає податки, збори і сертифікати як стимул еколого-технічного прогресу³. Поряд з цим важливу роль має відігравати державна політика, заснована на таких принципах природокористування: а) встановлення державних нормативів, виходячи з прийнятих стандартів на продукцію, стічні води, атмосферні викиди тощо; б) самоконтроль компаній або галузей за своїм виробництвом шляхом моніторингу; в) регулювання ринкової вартості сировини, товарів, послуг з допомогою державних структур. Тому поєднання економічних методів і самоконтролю здатне послабити господарський пресинг на природу. Важливу роль могло б відіграти запровадження системи уніфікованих національних рахунків (УНР), які б фіксували екологічні збитки і масштаби виснаження природних ресурсів.

Отже, теорії екологічного регулювання пропонують з метою ефективного використання валового національного продукту (ВНП) для забезпечення цілей сталого розвитку включати при розрахунку цього показника витрати на відновлення та захист природного середовища або превентивні заходи, вартість виснаження природних

¹ Coase R. The Problem of Social Choice, *Journal of Law and Economics*, vol. 3, 1960. – 297 p.

² Шмидхейни С. Смена курса / С. Шмидхейни и др. – М. : Прогресс, 1994. – С. 85.

³ Эндрес А. Экономика окружающей среды: Введение / А. Эндрес ; перевод с нем. С. И. Дорогунцова, Б. И. Данилишина. – К. : Либідь, 1995. – С. 143.

багатств і грошовий вираз нанесених екологічних збитків. Кожна з охарактеризованих груп теорій не здатна повною і мірою охопити усі аспекти досягнення сталого розвитку. Необхідний синтез найбільш раціональних їхніх “зерен” (ідей) з обов’язковою корекцією суспільної свідомості, зміною філософії буття. Змінити напрям суспільного розвитку імовірно за умови радикальної перебудови культурологічної основи суспільства. У зв’язку з цим важливого значення набуває проблема культури і способу життя, пов’язана з людською діяльністю взагалі і з удосконаленням технологій зокрема. Ця проблема пронизує прямо чи опосередковано кожен з охарактеризованих теоретичних підходів до трактування сталого розвитку. Так, реалізація технократичних теорій з усією очевидністю демонструє як безпосередньо, так і через екологію, зв’язок нових структурних циклів з освітнім рівнем (ною якістю знань) соціуму.

У контексті природничих теорій сталого розвитку необхідно замінити світоглядний принцип “антропоцентризму” на “біосфероцентризм”. Останній в кінцевому рахунку також спрямований до людини, але не безпосередньо, а опосередковано, через необхідність збереження її домівки – біосфери як умови існування будь-якої форми життя, включаючи людське. Біосфероцентризм є більш зрілою формою антропоцентризму, засобом подолання “видового егоїзму”¹. Усвідомлення людиною своєї нерозривності з усім живим на планеті, постановка цілей розвитку і прогресу, відмінних від цілей простого виживання, є фундаментальними критеріями духовності суспільства. Зростаюча роль механізму прийняття рішень у поступі людства до сталого розвитку потребує високого рівня гуманітарної культури політиків і управлінців. Ще складнішим видається процес подолання споживацької психології широких верств суспільства, безвідповідального ставлення до середовища свого життя та життя своїх нащадків. Без розв’язання окреслених культурологічних проблем неможливе входження у світовий цивілізаційний процес, спрямований на реалізацію сталого розвитку, який на думку багатьох

¹ Платонов Г. В. Устойчивое развитие – путь к ноосфере / Г. В. Платонов, З. В. Гирусов // Вестник Московского университета. – Сер. философия. – 1997. – № 1. – С. 49-67.

вчених є переходом від нинішньої, внутрішньої суперечливої соціосфери, до внутрішньогармонійної ноосфери.

Підсумовуючи охарактеризовані теоретичні концепції, слід вичленити їх синтезуючу ідею, яка передбачає скоординовану взаємодію суспільства і природи, за якої, спираючись на всебічне наукове пізнання і високо розвинуту техніку, людство здійснює управління суспільними явищами і процесами відповідно до можливостей біосфери.

1.4. Кадровий потенціал управління сталим розвитком соціальних систем

Налагодити ефективне управління сталим розвитком соціальних об'єктів різного масштабу, як засвідчує аналіз, можливо за умови впровадження науково обґрунтованої кадрової політики. Остання представляє собою певну систему, розраховану на тривалий термін розвитку людських ресурсів, задіяних у сфері управління, а також націлених на створення організаційного фундаменту розвитку особистості та формування громадянського суспільства.

Натомість розвиток структур громадянського суспільства, сприяючих сталому розвитку суспільної системи вимагає, в свою чергу, висококваліфікованого кадрового потенціалу, формування якого базується на науково обґрунтованій кадровій політиці та ефективній системі управління людськими ресурсами, а в соціальних організаціях на ефективній системі управління персоналом. Таким чином, кадрова політика є невід'ємною складовою менеджменту сталого розвитку соціальних систем в умовах динамічного зовнішнього середовища. Вона сприяє формуванню та зростанню потенціалу управлінського персоналу, який виконує в суспільстві свою вкрай важливу функцію, а саме: забезпечує стале функціонування та подальший динамічний розвиток суспільства та його підсистем.

Виходячи з цього, з метою визначення шляхів формування та відтворення кадрового потенціалу управління сталим розвитком необхідно здійснити інтерпретацію основних понять і термінів, що

лежать в основі даного словосполучення. Термін “*потенціал*”, як показує аналіз, етимологічно означає “приховані можливості, потужність, силу”. Широке використання даного поняття складається, таким чином, з аналізу останнього як “джерела можливостей, засобів, запасів, що можуть бути приведені в дію або використані для вирішення різноманітних завдань та досягнення визначених цілей. Цей термін означає також і можливості окремої особистості, соціальної групи, суспільства чи держави в певній галузі різноманітної соціальної діяльності [17, с. 160].

У нашому випадку терміни “потенціал” або “потенційний” означають наявність у кого-небудь (будь-то окрема людина, певний прошарок населення, трудовий колектив або суспільство в цілому) прихованих, тобто не виявлених і не здійснених до певного часу можливостей або здібностей у відповідній сфері суспільної життєдіяльності. При цьому не варто протиставляти поняття “потенціал” і “ресурси”, оскільки сам потенціал (економічний, виробничий, трудовий, інтелектуальний, управлінський тощо) становить узагальнену і підсумкову характеристику ресурсів, прив’язаних до місця, терміну і носіїв певного виду професійної діяльності.

Необхідно підкреслити, що в сучасній науці існує три основних підходи щодо визначення сутнісних ознак потенціалу. Представники *першого підходу* вважають, що *потенціал* – це сукупність необхідних для функціонування або розвитку системи різних ресурсів, головним чином економічних, безпосередньо пов’язаних з функціонуванням виробництва та прискоренням науково-технічного прогресу. Прибічники *другого підходу* розглядають *потенціал* як систему матеріальних та трудових чинників (умов, складових), що забезпечують досягнення головної мети та цілей виробництва. Фундатори *третього підходу* визначають *потенціал* як здатність комплексу ресурсів вирішувати поставлені перед ними завдання, тобто потенціал – це сукупна можливість певного колективу людей, спрямована на виконання будь-якого завдання [17, с. 161].

Уявлення про сутність *потенціалу* зумовлюють, таким чином, відповідний підхід до його оцінки, вимірювання та управління. Дійсно, коли потенціал розглядається як сукупність ресурсів, його оцінка полягає у формалізації якісних та кількісних характеристик

окремих його складових, при цьому їх взаємний вплив не враховується і не вимірюється. Коли мова йде про систему ресурсів, то характеристики її окремих складових повинні доповнюватись показниками, що висвітлюють систему в цілому. Оцінюючи потенціал як здатність ресурсів забезпечувати певні результати та функціонування системи, слід враховувати в показниках усі чинники, що детермінують таку здатність. Для цього необхідно мати наявності системні характеристики усіх видів ресурсів, а також знати засоби їх використання та технології управління ними.

Як бачимо, для формування потенціалу необхідно знати не тільки накопичені ресурси, що складають його основу, але й невикористані резерви, що вказують на його стратегічні можливості. При цьому зважимо на те, що термін “резерв” французького походження, який означає “запас”. Узагалі під резервом найчастіше розуміється певний запас, звідки черпаються нові сили. Але щоб мати певні резерви, їх потрібно створювати. У цьому фактично й полягає питання щодо формування виробничого, трудового, організаційно-управлінського, кадрового або інтелектуального потенціалу. Різниця між поняттями “потенціал” і “резерви” полягає в тому, що “потенціал” утримує в собі як сутнісне, так і потенційне, а “резерви” – тільки потенційне і невикористане. Отже резерви, що використовуються, є, таким чином, суттєвою складовою потенціалу. Щоб досягти повного та раціонального використання резервів, кожна система управління сталим розвитком має добре знати свій потенціал, рівень його розвитку та його реальний стан у визначений час.

Таким чином, *потенціал*, що виступає в органічній єдності просторових і часових характеристик, концентрує в собі одночасно три рівні зв'язків та відносин: *по-перше*, він віддзеркалює минуле, тобто представляє собою сукупність властивостей, накопичених системою в процесі її становлення та зумовлює її можливості щодо функціонування та подальшого розвитку. У цьому сенсі поняття “потенціал” фактично співпадає з поняттям “ресурс”; *по-друге*, він характеризує сьогодення з точки зору практичного застосування та використання наявних здібностей, що дозволяє провести різницю між реалізованими та нереалізованими можливостями. У даному визначенні поняття “потенціал” лише частково співпадає з поняттям “резерв”; *по-третє*, він орієнтує систему управління сталим

розвитком у майбутнє. Адже у процесі трудової діяльності кожний працівник не тільки реалізує свої наявні здібності, але й збагачується новими силами та здібностями, представляючи собою єдність сталого та змінювального стану, тобто потенціал утримує в собі як “потенції” елементи майбутнього розвитку даного працівника. При цьому рівень потенціалу, що характеризує наявний стан будь-якої соціальної системи зумовлений тісною взаємодією усіх трьох його вищеназваних станів.

Виходячи з того, що будь-яка система менеджменту сталого розвитку має певні обмеження в комплектуванні новим висококваліфікованим кадровим потенціалом та її всезростаючою вартістю для суспільства, на перший план виходить завдання розвитку та максимального використання наявного кадрового потенціалу. При цьому *кадровий потенціал* менеджменту сталого розвитку, як показує аналіз, інтегрує в собі потенціали окремих менеджерів соціальних організацій і включає: 1) *психофізіологічний потенціал* – здібності та схильності менеджерів соціальних утворень, стан їх здоров'я, працездатність, витривалість, тип нервової системи; 2) *кваліфікаційний потенціал* – обсяг, глибину та різнобічність загальних і спеціальних знань, трудових навичок та вмінь, що зумовлюють здібності менеджерів соціальних об'єктів до управлінської праці певного змісту, інтенсивності та складності; 3) *особистісний потенціал* – рівень громадянської свідомості та соціальної зрілості менеджерів соціальних організацій, а також рівень засвоєння ними суспільних норм ставлення до праці, ціннісні орієнтації, інтереси, потреби та запити в сфері управлінської діяльності, виходячи з ієрархії потреб людини.

Натомість у вітчизняній управлінській практиці, як свідчить аналіз, поки що відсутня стала класифікація кадрів управління в сфері менеджменту сталого розвитку. Тому є сенс взяти за основу типову структуру управлінських кадрів, використовуваних вітчизняними організаціями та здійснити їх порівняльний аналіз із відповідними структурами, створеними в зарубіжних країнах. Типова структура управлінського кадрового персоналу для вітчизняних підприємств і організацій включає с себе такі *категорії управлінських працівників*: 1) керівники підприємств, установ, закладів, організацій та їх заступники; 2) керівники структурних підрозділів підприємств,

установ, закладів, організацій та головні спеціалісти; 3) спеціалісти, що забезпечують економічні функції (наприклад, головний бухгалтер); 4) спеціалісти з організації та інженерно-технічного забезпечення виробництва; 5) службовці, що зайняті обліком, контролем, оформленням документів, господарським обслуговуванням тощо.

Що стосується підприємств і організацій в економічно розвинених країнах світу, то в них виокремлюють такі *категорії управлінських працівників*: 1) топ-менеджери, тобто керівники вищої ланки управління (президент/ генеральний директор та інші члени правління); 2) мібл-менеджери, тобто керівники середньої ланки управління (директори департаментів та самостійних управлінь і відділів); 3) ловец-менеджери, тобто керівники нижчих ланок управління (начальники підвідділів, цехових бюро, керівники груп, майстри, бригадири); 4) інженерно-технічний персонал та конторські службовці (так звані “білі комірці”); 5) робітники, що зайняті фізичною працею (“сині комірці”); 6) робітники соціальної інфраструктури (“сірі комірці”). При цьому досить цікавою виглядає класифікація кадрового потенціалу, що застосовується у Великій Британії (див. табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Структура кадрового персоналу у Великій Британії

<i>Найменування класу</i>	<i>Соціальний статус</i>	<i>Професійне спрямування</i>
A	Вищий рівень	Вищі рівні менеджменту, адміністративного або професійного
B	Середній рівень	Посередницький менеджмент, адміністративний або професійний
C1	Нищий рівень	Супервайзери або клерки, нижні рівні менеджменту, адміністративного або професійного
C2	Кваліфіковані працівники	Кваліфіковані працівники, що зайняті розумовою працею
D	Працівники	Кваліфіковані і некваліфіковані працівники, що зайняті ручною працею

<i>Найменування класу</i>	<i>Соціальний статус</i>	<i>Професійне спрямування</i>
Е	Найнищі рівні, які забезпечують своє існування	Штатні пенсіонери або працівники з випадковою роботою та чорноробочі

У сфері трудових відносин США, як показує аналіз, найманий кадровий персонал розподілено головним чином на дві категорії. До першої включено рядових виконавців, а до другої – представників адміністрації, тобто увесь управлінський персонал (менеджери), а також працівники кадрових служб, служб охорони, безпеки тощо. До управлінського персоналу у США відносять кожного найманого працівника, який за своєю посадою для виконання поставлених перед ним завдань зобов'язаний організувати, координувати та контролювати працю інших робітників. Серед керуючих (менеджерів) в них прийнято виділяти *три групи керівників* залежно від того місця, яке вони обіймають у ієрархічній системі управління.

1. *Вищий рівень* – це група вищих посадових осіб будь-якої компанії: голови рад директорів, президенти, виконавчі віце-президенти та інші особи, які безпосередньо відповідальні за основні підрозділи або за головні функції корпорації. Разом вони складають невелику привілейовану частину апарату управління (5-7% його чисельності). У питаннях кадрової політики вони здійснюють найм, відбір, стимулювання, вибір умов праці та організацію використання робочої сили, включаючи спеціалістів і рядових керуючих- це так би мовити верхівка менеджменту корпорації, яка має необмежену свободу дій.

2. *Середній рівень* – це група посадових осіб, що відповідає за роботу дочірніх підприємств, окремих відділів або аналогічних самостійних підрозділів, окремих проектів і програм. Лінійні керівники середнього рівня управління забезпечують проведення в життя політику вищого керівництва компанії, що розробляється нагорі. Вони займають проміжні ступені організаційної піраміди і складають основну частку апарату управління в промисловості США (65-70%).

3. *Нижній рівень* – це працівники, що виконують переважно управлінські функції, але не мають у своєму підпорядкуванні інших

управлінських працівників. До них відносять майстрів, начальників, упорядників робіт у конторах і на виробничих дільницях тощо. Вони складають до третини всіх управлінських працівників в американській промисловості. Більшість з них рекрутуються із числа робітників або випускників шкіл і коледжів, а також вихідців із малозабезпечених верств населення. Винагорода керівників нижньої ланки у 5-25 разів нижче, ніж керівників вищої ланки. Виходічи з порівняльного аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду можна запропонувати експериментальну структуру менеджменту сталого розвитку (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Експериментальна структура менеджменту сталого розвитку

<i>Рівень менеджменту</i>	<i>Вид управління</i>	<i>Посада</i>
Вищий	Стратегічне управління	Керівники галузей виробничої та невиробничої сфери, а також керівники регіональних галузевих підрозділів
Середній	Тактичне управління	Керівники підприємств і організацій виробничої та невиробничої сфери та їх підрозділів, а також лінійні фахівці за напрямками соціально-економічної діяльності
Нижній	Оперативне управління	Організатори різних видів соціально-економічної діяльності, які виконують управлінські функції, але не мають у своєму підпорядкуванні підлеглих працівників

Проведений аналіз показує, що кадрова політика, орієнтована на відтворення кадрового потенціалу менеджменту сталого розвитку, має будуватися на пріоритеті соціальних цінностей і соціальної політики, яка фактично виступає стратегічним рівнем менеджменту сталого розвитку суспільної системи як такої. Це вимагає послідовного аналізу процесу формування кадрової політики та її можливостей при підготовці керівних кадрів для сфери управління сталим розвитком. При цьому термін “політика”, як відомо, трактується як цілі, завдання, методи і засоби, за допомогою яких досягається установа мета, а також відповідні способи дій, що визначають відносини з людьми. Вона реалізується в межах окремих

підприємств, установ і організацій, а також міст, регіонів, галузей виробничої та невиробничої сфери або суспільства в цілому. Поняття “політика організації” у даному контексті ключає в себе визначену систему правил, за якими функціонує вся соціальна система як окремий організм.

Натомість *кадрова політика* будь-якої соціальної організації обґрунтовує насамперед необхідність і можливість практичного використання тих або інших конкретних методів відбору, розстановки та використання кадрів, але безпосередньо не займається детальним аналізом змісту їх діяльності та специфікою проведення практичної роботи з ними. Тому поняття “кадрова політика” не слід ототожнювати з поняттям “управління персоналом”, оскільки вони не тотожні між собою. Що стосується поняття “управління”, то цей термін за обсягом є більш широкий, однією із складових якого є політика, в даному випадку – кадрова політика. Тому *кадрова політика* будь-якої соціальної організації – це цілісна стратегія роботи з персоналом, яка поєднує в собі різні елементи та форми кадрової роботи, а також має на меті формування високопродуктивного, високопрофесійного, згуртованого і відповідального трудового колективу, здатного оперативно реагувати на зміни у зовнішньому та внутрішньому середовищі.

При цьому термін “кадрова політика” має широке та вузьке трактування. У широкому розумінні – це система правил і норм (які мають бути не тільки усвідомлені, а й певним чином сформульовані), які забезпечують відповідність людських ресурсів організації обраній нею стратегії діяльності. Звідси випливає, що всі заходи по роботі з кадрами: відбір, складання штатного розпису, атестація, навчання, підвищення кваліфікації, просування – плануються та зіставляються з загальним розумінням цілей і завдань організації. У вузькому розумінні – це набір конкретних правил, побажань та обмежень у взаємовідносинах людей в межах даної організації. Як бачимо, кадрова політика соціальної організації – це доволі складний процес, який має відповідні етапи, що складають його основу. Аналіз показує, що при *формуванні кадрової політики* доцільно враховувати такі етапи, а саме: 1) формулювання загальних цілей і принципів роботи з керівними кадрами відповідно до цілей та цінностей соціальної організації або суспільної системи загалом; 2) розроблення системи

правил, процедур, форм, методів і заходів щодо кадрової роботи, тобто кадрових технологій; 3) впровадження моніторингу персоналу організації, тобто розроблення і впровадження конкретних заходів з питань розвитку та використання знань, умінь і навичок персоналу, а отже й оцінки ефективності його діяльності.

Натомість у теорії управління персоналом існують й інші підходи до визначення змісту етапів розроблення кадрової політики в організації. Так, вітчизняний фахівець Г. Щокін пропонує поділити процес розроблення кадрової політики на три етапи. *Перший етап* за змістом містить обґрунтування мети розвитку кадрового потенціалу країни, регіону або підприємства та формування структурних ланок, що забезпечують досягнення даної мети. *Другий етап* включає розроблення методичних рекомендацій зі складання цільових програм розвитку комплексів з управління людськими ресурсами. *Третій етап* полягає у виборі оптимального варіанту кадрової програми, який реалізується за критерієм ефективності функціонування системи в цілому та вважається ступенем (мірою, вірогідністю) досягнення конкретної мети [36, с. 64-71]. При цьому кадрова політика фіксується, як правило, загальних документах і інструкціях, що регламентують усі аспекти діяльності керівників середніх та нижчих ланок системи управління організації з різними категоріями персоналу. За сприяння цих документів здійснюється поширення відповідних ціннісних орієнтації на всіх співробітників апарату управління організації, а також на інших працівників і клієнтів або споживачів товарів і послуг даної організації.

Поряд із цим, кадрова політика соціальних організацій, ставших на шлях сталого розвитку, має формуватись на підставі відповідних принципів. Основоположними *принципами* формування кадрової політики в сфері управління сталим розвитком є такі: 1) *принцип науковості*, що забезпечує використання всіх сучасних розробок у цій галузі, які дають необхідний економічний та соціальний ефект; 2) *принцип комплексності*, завдяки якому мають бути охоплені всі сфери кадрової діяльності; 3) *принцип системності*, тобто врахування всіх взаємозалежностей та взаємозв'язків окремих складових цієї роботи; 4) *принцип необхідності* врахування економічного й соціального ефекту *на кінцевий результат* кадрової роботи; 5) *принцип ефективності*, який передбачає, що будь-які витрати на

реалізацію заходів у кадровій сфері повинні повертатися через результат господарської діяльності.

Поряд з основними положеннями кадрової політики, що мають загальний характер та закріплені в нормативних актах, існують також проблеми іншого характеру, що вимагають типових методик для їх вирішення. До їх числа слід віднести: 1) методику удосконалення організаційної структури управління сталим розвитком; 2) методику розроблення положень про підрозділи для організації в цілому та посадові інструкції для персоналу організації; 3) методику прийняття на роботу та розстановку прийнятих на робочих місцях; 4) методику адаптації працівників до умов діяльності організації; 5) методику просування персоналу та його кар'єрного зростання тощо. При цьому у процесі формування кадрової політики менеджменту сталого розвитку, як засвідчує аналіз, головними чинниками є цілі, завдяки яким фактично й визначається її спрямованість. Серед головних *цілей кадрової політики* виділяють, як правило такі:

- безумовне виконання передбачених Конституцією прав та обов'язків громадян України у сфері соціально-трудових відносин;

- виконання всіма соціальними організаціями і окремими громадянами положень законів про працю, типових правил внутрішнього розпорядку, а також інших нормативних документів, діючих в Україні;

- підпорядкування усієї роботи з кадрами заданням якісного виконання законодавчих актів щодо соціального захисту різних категорій персоналу організації, відповідно до їх професійно-кваліфікаційного складу;

- уніфікація стандартів управління сталим розвитком з законами та іншими нормативними документами, діючими не тільки в Україні, але й в інших розвинутих країнах, що визначають світові стандарти і нормативи;

- раціональне використання кадрового потенціалу управління сталим розвитком, що є в розпорядженні національної мережі підприємств і організацій виробничої та невиробничої сфери;

- формування та підтримка працездатних виробничих колективів, ставших на шлях сталого розвитку, а також роздроблення для них принципів організації сталого трудового процесу;

– розвиток внутрішньоорганізаційної демократії, а також розроблення критеріїв та методик підбору, відбору, розстановки і навчання керівних кадрів менеджменту сталого розвитку, а також підвищення кваліфікації інших категорій персоналу підприємств і організацій;

– розроблення та впровадження ефективної системи управління персоналом, яка базується на принципах визначення соціального та економічного ефекту від тих заходів, що входять у дану систему.

Проведений аналіз також показує, що на сучасному кадрової політика в сфері менеджменту сталого розвитку починає охоплювати ті області, що раніше майже не враховувалися. Наприклад, міжетнічні конфлікти, міграційні процеси, процеси глобалізації, трудові конфлікти, взаємодія з органами місцевого самоврядування, адміністрацією підприємств і організацій, профспілками та громадянськими організаціями, зарубіжними соціальними партнерами тощо. Виходячи з цього, основними *складовими кадрової політики* в сфері управління сталим розвитком, за аналогією з іншими сферами соціально-економічної діяльності, є такі: 1) *політика зайнятості* – забезпечення підприємств і організацій кваліфікованим персоналом, а також стимулювання останнього до отримання задоволення від участі в управлінні сталим розвитком; 2) *політика навчання* – створення можливостей персоналу для підвищення його професійного рівня в галузі управління сталим розвитком, а також передумов для подальшого кар'єрного зросту, особистої самореалізації людини; 3) *політика оплати праці (або винагороди)* – створення умов для гідної заробітної плати, що базується на запровадженні ефективної системи поєднання матеріального та морального заохочення працівників, залучених до участі в управлінні сталим розвитком; 4) *політика виробничих відносин* – введення певних партисипативних процедур для ефективного вирішення трудових проблем; 5) *політика благополуччя* – забезпечення позитивного морального клімату, а також привернення уваги місцевих громад, засобів масової інформації, органів місцевого самоврядування та суспільства в цілому до діяльності менеджменту сталого розвитку.

Поряд з основними компонентами кадрової політики в сфері управління сталим розвитком існують також ієрархічні рівні, що

вказують на поділ повноважень і відповідальності між управлінським персоналом, задіяним у здійсненні кадрової роботи. Серед рівнів кадрової політики в сфері управління сталим розвитком прийнято виділяти такі:

1. *Загальнодержавний (або загальнонаціональний) рівень* кадрової політики управління сталим розвитком передбачає формування єдиної кадрової політики в державі стосовно управлінського персоналу, задіяного в діяльності центральних органів державної влади і місцевого самоврядування, а також різних галузей матеріального і духовного виробництва. Цей рівень визначає рівень оплати праці, диференціацію управлінських працівників у залежності від їх освітньо-кваліфікаційної підготовки, форми спілкування з аналогічними структурами інших держав, форми соціального страхування, морального заохочення і пільги, а також систему державних нагород та почесних звань, пенсійне забезпечення тощо.

2. *Галузевий рівень* кадрової політики управління сталим розвитком ґрунтується на визначенні пріоритетів у структурі кадрів, рівнів та форм їх підготовки та перепідготовки, інформаційного забезпечення, теоретичного обґрунтування законів кадрової політики, кадрової роботи та технологій управління персоналом, порядок прийому на роботу та звільнення з роботи, систему ротації кадрів, специфіку галузевої системи стимулювання праці, механізми просування кадрів за рівнями галузевих структур, а також надання галузевих пільг та інших видів матеріального і морального заохочення керівників і менеджерів підприємств, установ і організацій.

3. *Регіональний рівень* кадрової політики управління сталим розвитком вимагає врахування природних, ментальних, психологічних, економічних, соціальних та національних особливостей регіону. Цей рівень представляє собою специфічну форму інтеграції галузевого та територіального управління в сфері матеріального і духовного виробництва, а також визначає оптимальну потребу в кадрах із спеціальною освітою та певним кваліфікаційним рівнем з метою залучення їх до роботи в управлінні підприємствами і організаціями виробничої та невиробничої сфери.

4. *Організаційний рівень* кадрової політики управління сталим розвитком орієнтований на пристосування загальнодержавних,

галузевих і регіональних норм, правил та інших адміністративних документів у сфері управління сталим розвитком до умов функціонування та розвитку конкретної соціальної організації (підприємства, фірми, установи, закладу або служби), а також розроблення на основі цих документів принципів роботи з кадрами та персоналом. На цьому рівні визначають, хто відповідає за реалізацію того чи іншого напрямку діяльності, кого передбачається мати в резерві на висування, у якій послідовності буде здійснюватись планове переміщення відповідних крівників або менеджерів, а також у якій час передбачається їх направлення на навчання, стажування або на підвищення кваліфікації [17, с. 168-169].

При цьому головними *рисами кадрової політики* управління сталим розвитком на рівні соціальних організацій будь-якої сфери соціально-економічної діяльності має бути: сформована певна філософія стосовно діяльності управлінського корпусу; збалансована система функцій, процедур та технологій роботи з кадрами та персоналом, а також зв'язок даної системи зі стратегією розвитку організації (підприємства, установи, закладу чи служби) в цілому; постійне підвищення ролі управлінського персоналу в життєдіяльності даної організації. Внутрішньоорганізаційна кадрова політика має, таким чином, системно охоплювати всі *напрями кадрової діяльності*, а саме: визначення потреби в кадрах; залучення кадрів; використання кадрів; ротація кадрів; збереження кадрів; стимулювання праці кадрів; розвиток потенціалу кадрів; вивільнення кадрів; моніторинг інформації про роботу з кадрами.

Таким чином, організаційна *кадрова політика* управління сталим розвитком має бути передусім активною, що означає: *по-перше*, забезпечення соціальної організації (підприємства, установи, закладу чи служби) кваліфікованою робочою силою управлінського, інженерно-технічного, виробничого і допоміжного характеру; *по-друге*, подальший розвиток кадрового потенціалу у межах соціальних організацій (спеціалізація, стажування, перепідготовка, підвищення кваліфікації тощо); *по-третьє*, стабілізацію або закріплення кадрів у мережі організацій відповідної сфери соціально-економічної діяльності. Для забезпечення активної кадрової політики управління сталим розвитком слід також використовувати *систему управлінських впливів* на керівників і менеджерів підприємств та організацій,

головні елементи якої полягають в наступному: політика якісного і кількісного планування персоналу; політика навчання персоналу; політика зайнятості персоналу; політика маркетингу персоналу; політика контролю за діяльністю персоналу; політика вивільнення персоналу; політика стимулювання діяльності персоналу; інформаційно-комунікативна політика; політика постійного розвитку потенціалу персоналу.

Комплексний характер *кадрової політики* управління сталим розвитком, як засвідчує аналіз, характеризується внутрішньою єдністю таких заходів: *по-перше*, забезпечення всіх ланок соціально-економічної діяльності необхідними людськими ресурсами, із урахуванням різних інтересів працівників, що стосується насамперед вибору змісту і методів роботи, допомоги при створенні іноваційних робочих місць, а також забезпечення гідних умов праці відповідно до отриманої кваліфікації. Інструментом для вирішення цих завдань є кадрове планування, а *по-друге*, створення ефективної системи мотивації та активізації управлінського персоналу на високопродуктивну професійну діяльність із передбаченням відповідних умов для кар'єрного зростання керівних кадрів.

Активна кадрова політика управління сталим розвитком забезпечується також за рахунок *дотримання наступних вимог*: чіткого визначення дій, що повинні використовуватись для досягнення мети відповідної діяльності; досягнення ясності в розумінні проблем управління сталим розвитком та його кадрового забезпечення; налагодження дієвої співпраці шляхом координації діяльності між різними структурними підрозділами соціальної організації, а також організаційної взаємодії на місцевому, регіональному і загальнодержавному рівні; єдиного підходу та послідовності в процесі прийняття кадрових рішень; чіткого дотримання визначених вимог і стандартів діяльності персоналу у різних ситуаціях; сприяння процесу децентралізації організаційних відносин та впровадження сучасних технологій кадрового менеджменту; переконання персоналу в позитивній місії їхньої організації в суспільстві, а також у необхідності здійснення своєї діяльності взагалі; інформування персоналу про етичні правила управлінського персоналу, якими він має керуватись у своїй професійній діяльності та поза нею; укріплення суспільної моралі та

покращення загальних стосунків між управлінським, інженерно-технічним, виробничим і допоміжним персоналом, а такожу перебігу взаємодії з працівниками споріднених організацій, потенційними клієнтами та споживачами.

Таким чином, кадрова політика в управлінні сталим розвитком – це насамперед складна діяльність, пов’язана з організацією різноманітних соціальних відносин між суб’єктами управління різних ієрархічних рівнів, визначенням раціональних форм, ефективних принципів і продуктивних методів організаційної взаємодії, перспективних і поточних завдань, а також змісту усієї управлінської діяльності. Натомість вирішення завдань кадрової політики управління сталим розвитком на практиці є цільовим призначенням *кадрової роботи* як такої. Вона складається з планування, підбору, підготовки, розстановки, перепідготовки, оцінки, виховання та раціонального використання кадрів. За своїм характером – це насамперед організаційна робота, спрямована на підвищення рівня інтелектуального та організаційно-кадрового потенціалу менеджерів соціально-економічної діяльності.

Варто підкреслити, що поняття “*робота з кадрами*” охоплює увесь комплекс проблем, які відносяться до компетенції керівників (менеджерів, організаторів) соціально-економічної діяльності та передбачає їх умовний поділ на *три* великі групи: а) *перша група* здійснює аналіз усіх категорій працівників та посад, а також питань планування і прогнозування кадрів, визначення і формування джерел задоволення кадрової потреби; б) *друга* – аналізує питання підбору, розстановки, підготовки і підвищення кваліфікації різних категорій кадрів; в) *третья* – опікується питаннями організації та оцінювання управлінської праці, формування стабільних управлінських команд і штабних підрозділів апарату управління, впровадження новітніх управлінських технологій, укріплення виконавської дисципліни тощо.

Аналізуючи проблеми координації кадрової роботи в сфері управління сталим розвитком, слід враховувати *галузевий, регіональний та організаційний* аспекти використання кадрового потенціалу. *Галузевий принцип управління*, не зважаючи на створення широкої мережі різноманітних організацій, має цілий ряд недоліків. У сфері кадрової роботи вони понад усе пов’язані з недосконалістю обліку та формування балансів трудових ресурсів, відсутністю

керівних кадрів певного рівня професійної підготовки, наприклад, керівників (менеджерів), які володіють стратегічним мисленням, плануванням і управлінням. *Територіальний принцип* організації кадрової роботи дозволяє більш ефективно впливати на розстановку кадрів у певному регіоні, а також залучати до менеджменту сталого розвитку керівних працівників з інших галузей і сфер діяльності, використовувати можливості тих керівників (менеджерів), які вийшли на пенсію і бажають працювати в сфері управління сталим розвитком за місцем проживання.

Натомість аналіз показує, що найбільш ефективно кадрова робота може бути налагоджена в конкретній організації (підприємстві, установі, закладі або службі), оскільки саме в її межах є можливість організувати ефективне навчання менеджерів механізмам управління персоналом відповідно до конкретних напрямів соціально-економічної діяльності та індивідуальних властивостей кожного працівника. У зв'язку з цим значно підвищується значення етичних, соціально-психологічних і загальногуманістичних проблем, які активізують та актуалізують професійну діяльність керівних кадрів (менеджерів) соціальних організацій. Організаційну роботу з кадрами, вважає Г. Щокін, необхідно здійснювати за трьома головними напрямками, а саме: *перший* – передбачає створення необхідних умов для всебічного і гармонійного розвитку усіх здібностей людини у професійній діяльності; *другий* – передбачає забезпечення продуктивності та якості праці за рахунок розвитку спеціальних здібностей та вдосконалення професійної майстерності на підґрунтях високої професійної підготовки та загальної культури працівника; *третій* – пов'язаний з регулярним і систематичним оновленням та поповненням професійних знань, умінь і навичок усіх категорій працівників за рахунок планування та забезпечення постійного професійно-кваліфікаційного зростання потенціалу кадрів [37, с. 57].

У зв'язку з цим, важливим чинником ефективності менеджменту персоналу в системі управління сталим розвитком є комплексний вплив на весь персонал в цілому, завдяки якому складається *єдина організаційна система кадрової роботи*, яка: *по-перше*, інтегрує управління персоналом у загальну систему управління соціальною організацією, зв'язує його зі стратегічними настановами та

корпоративною культурою, а також з плануванням науково-дослідних робіт, підвищенням якості та технологічного рівня товарів або послуг, що надаються споживачам або клієнтам; *по-друге*, виробляє розгорнуту систему постійних програмних заходів з регулювання зайнятості, планування робочих місць, організації відбору, розстановки та підготовки кадрів, прогнозування та вдосконалення змісту робіт; *по-третьє*, забезпечує ретельний облік професійних якостей та результатів діяльності управлінського та інших категорій персоналу; *по-четверте*, організує пропагандистську та виховну роботу зі співробітниками організації та членами їхніх сімей (на зразок японського менеджменту); *по-п'яте*, сприяє впровадженню лідерського стилю управління діяльністю всієї організації, а також забезпечує постійне удосконалення механізмів кадрової роботи.

З метою організації роботи з кадрами в апаратах управління сталим розвитком організацій створюються спеціальні структурні підрозділи – *кадрові служби*, які розробляють, реалізують та контролюють річні та перспективні плани роботи з кадрами, що складаються з конкретних заходів щодо їх підбору, підготовки, перепідготовки, розстановки, підвищення кваліфікації, стимулювання діяльності, персонального обліку за продуктивністю їх праці. У практиці діяльності кадрових служб використовуються, як правило, *два підходи* до кадрового планування, а саме: 1) плани кадрової роботи є окремими розділами загальних планів соціально-економічної діяльності, що розробляються менеджментом соціальної організації; 2) плани кадрової роботи є рівноправними планами поряд з планами інших підрозділів організації, разом з якими вони набувають завершеного вигляду в рамках загального перспективного плану діяльності певної організації.

Основними завданнями *кадрового планування* в системі управління сталим розвитком є такі: розроблення процедури кадрового планування, узгодженого з іншими його видами; ув'язка кадрового планування з плануванням діяльності організації загалом; організація ефективної взаємодії кадрової служби з іншими планово-економічними підрозділами організації з питань кадрового планування; проведення у життя управлінських рішень, спрямованих на успішну реалізацію стратегії організації; сприяння у виявленні головних кадрових проблем та потреб в умовах стратегічного

планування сталої діяльності організації; покращення обміну інформацією з кадрових питань між усіма підрозділами організації. Поряд із цим, *кадрове планування* включає в себе й такі аспекти як прогнозування перспективних потреб організації в кадрах за окремими категоріями; вивчення ринку праці та програм його “освоєння”, а також аналіз перспектив розвитку інноваційних робочих місць в організації.

При цьому у системі управління сталим розвитком послуговуються, як правило, такими основними *видами кадрового планування*: планування потреби в персоналі; планування використання кадрів; планування скорочення або вивільнення персоналу; планування навчання персоналу; програма збереження та підвищення потенціалу кадрового складу; планування видатків на утримання персоналу; планування продуктивності персоналу. Поряд із цим, більшість фахівців у сфері управління сталим розвитком виділяють такі *стадії кадрового планування*: 1) визначення стратегії сталої діяльності організації та потреб її кадрового забезпечення; 2) визначення стандартів якісного виконання всх видів виконуваних робіт; 3) оцінювання внутрішнього та зовнішнього середовища організації; 4) виявлення наявних проблем у системі кадрової роботи; 5) розроблення кадрової стратегії організації; 6) оцінювання наявних та розроблення новітніх технологій роботи з персоналом; 7) періодичне переоцінювання та коригування кадрової стратегії організації.

Таким чином, кадрова робота з керівним складом персоналу у сфері управління сталим розвитком є багатогранною і перспективною діяльністю, віднесеною до компетенції менеджерів (фахівців) з управління персоналом. Ця категорія управлінських кадрів не просто вивчає поведінку індивідів та соціальних груп, працюючих в організації, а робить це значно глибше і професійніше, ніж лінійні керівники або менеджери з соціально-економічної діяльності. Це зумовлене насамперед тим, що від якості управління людьми, як найбільш складним, перспективним і потенційно невичерпним ресурсом будь-якої організації, напряду залежить ефективність її функціонування та подальшого сталою динамічного розвитку.

Причому специфіка управління людьми в системі сталою розвитку, як показує аналіз, визначається такими *властивостями*

персоналу: 1) системність як окремого працівника, так і усієї соціальної групи, що входить до структури організації. Звідси наявність та прояв у всіх суб'єктів організаційної взаємодії системних якостей (цілісність, автономність, адаптивність, прогнозованість поведінки тощо); 2) персонал організації піддається впливу не тільки різноманітних внутрішніх факторів і виробничих умов, але й змінних чинників зовнішнього середовища; 3) вірогіднісний характер прогнозів людської поведінки, причому вірогідність такого прогнозу є надзвичайно невеликою; 4) будь-який управлінський вплив на людей – це насамперед організаційна взаємодія, що викликає цілий комплекс динамічних, фізичних та психічних процесів як у суб'єктів даного впливу – керівників (менеджерів) різних рівнів, так і в об'єктів цього впливу, а саме в працівників, клієнтів і споживачів; 5) недосконалість методів виявлення закономірностей поведінки персоналу, оскільки будь-який тест або опитування часто-густо містять неточності у формулюваннях питань, а відповіді залежать, як правило, від розуміння питань і суб'єктивного стану респондентів, тому спостереження та висновки також можуть бути суб'єктивними та не завжди непрофесійними; 6) наявність значного інтелектуального та професійного потенціалу у працівників організації, який доволі складно піддається виявленню та оцінюванню; 7) наявність у персоналу подвійних ознак як об'єкта, так і суб'єкта управління; 8) залежність поведінки та властивостей персоналу від конкретної ситуації, що склалася та її суб'єктивної оцінки; 9) залежність результатів діяльності організації від результатів праці окремих працівників та від ефективності комунікацій між ними; 10) схильність членів організації до утворення всередині неї інших соціальних утворень, наприклад, неформальних соціальних груп, що приводить до формування нових моделей організаційної поведінки, підвищення або зниження ефективності праці, а також до істотних ускладнень управління; 11) необхідність спеціальних знань у менеджерів для успішного управління людьми, причому обсяг цих знань і практичний досвід прогнозування поведінки персоналу завжди є недостатнім, оскільки кожна людина змінюється протягом свого життя, а тому мотиви її поведінки не завжди можна виявити, а саму поведінку достеменно непередбачити [102, 26-27].

Разом із цим, сутність кадрового потенціалу управління сталим розвитком полягає в тому, що працівники організації розглядаються як її найбільше багатство, яке треба розміщувати, розвивати, мотивувати разом з іншими ресурсами, щоб досягти визначеної стратегічної мети. Узагальнений досвід діяльності вітчизняних та зарубіжних організацій та їхніх систем управління персоналом дозволяють сформулювати головну мету кадрового потенціалу системи управління сталим розвитком – забезпечення даної системи конкурентноспроможними управлінськими кадрами, а також організація їх ефективного використання, постійного професіонального та соціального розвитку. Відповідно до даної мети формується підсистема кадрового забезпечення системи управління сталим розвитком соціальної організації. Причому за своєю елементною базою будь-яка соціальна система, в тому числі й система управління сталим розвитком є *соціотехнологічною системою*, що складається із двох головних підсистем: технологічної (або технічної) та соціальної (або людської). Ці підсистеми здійснюють принципово відмінні за своїми функціональними діями, що дозволяє їх розглядати: першу як “жорстку”, а другу відповідно як “м’яку”. *Технологічна підсистема* – це жорстка підсистема, оскільки її діяльність є технологічно упередженою і більшою мірою контрольованою. Відхилень від технологічного процесу в цій підсистемі практично небуває, оскільки виробничий процес, який залежить від якості технологічних операцій, ніколи не досягне своєї мети. *Соціальна підсистема* – це реакція персоналу організації (у формі дій, вчинків і поведінки) на управлінські впливи, що надходять від керівників (менеджерів). Дії, вчинки та поведінка персоналу на управлінські впливи керівництва організації не є однозначними і передбачуваними за своїми результатами, оскільки виробничі функції працівників визначаються не тільки законами технологічного порядку, але й законами психіки, без урахування дії та проявів яких управління сталим розвитком організації буде неефективним.

Тому поєднання та узгодження, тобто баланс інтересів окремих працівників з інтересами організації та її стратегічною метою є найважливішим і найскладнішим завданням менеджменту сталого розвитку, від успішного вирішення якого залежить ефективність функціонування всієї соціальної системи. Ефективне використання

ресурсів управління сталим розвитком організації (як технологічних, так і людських) можливо забезпечити шляхом реалізації таких *заходів*: 1) удосконалення організаційної структури шляхом зменшення кількості рівнів управління та скорочення чисельності середньої ланки управління; 2) максимальна децентралізація процесу прийняття управлінських рішень на всіх ієрархічних рівнях організації; 3) передача частини управлінських функцій для виконання консультантам, або іншим фахівцям організації; 4) інтелектуальне збагачення змісту і самого процесу праці на кожному робочому місці; 5) автоматизація переважної більшості трудових процесів з метою підвищення продуктивності праці та економії робочого часу; 6) значне скорочення чисельності апарату вищої адміністрації та управлінського персоналу, зайнятого в корпоративних структурах; 7) інвестування інноваційних програм підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації персоналу, зростання його потенціалу, компетентності та майстерності, а також постійна планова ротація працівників.

Варто підкреслити, що існує суттєва різниця між кадровою політикою управління сталим розвитком і стандартними процедурами роботи з людьми, що виконуються фактично кожним керівником (або менеджером) у процесі виконання ними своїх управлінських функцій. До таких *стандартних процедур належать*: розподіл функцій та завдань; планування, організація, мотивація і контроль; делегування повноважень; організація нарад; навчання у процесі роботи; облік побажань та потреб підлеглих; прояви особистої ініціативи; участь у вирішенні конфліктних ситуацій тощо. Ці процедури супроводжують, як правило, виконання будь-яких завдань, пов'язаних з управлінням будь-якою організацією. Натомість до *головних завдань системи управління сталим розвитком належать*: всебічна допомога організації та її персоналу в досягненні визначених цілей; забезпечення організації висококваліфікованими менеджерами, фахівцями і працівниками; ефективне та всебічне використання потенціалу, майстерності та здібностей персоналу; постійне вдосконалення системи мотивації та збагачення праці персоналу; підвищення рівня задоволення працею усіх категорій персоналу; постійний розвиток системи підвищення кваліфікації персоналу та його професійної освіти; формування та збереження сприятливого

морально-психологічного клімату в колективі; управління організаційним рухом персоналу; планування кар'єри та просування персоналу; постійне підтримання творчої активності персоналу, а також допомога в реалізації інноваційних планів; удосконалення методів і методик оцінювання якості діяльності та атестації персоналу; забезпечення високого рівня життєдіяльності персоналу тощо.

Слід також зазначити, що складність і багатогранність завдань управління персоналом в системі сталого розвитку організації передбачає застосування різних підходів до їх розв'язання та реалізації. При цьому загальна тенденція, що в даний час прошттовхує собі дорогу в системі управління сталим розвитком – це орієнтація керівників і менеджерів на *системний підхід в управлінні персоналом*. У цьому зв'язку в теорії менеджменту сталого розвитку виокремлюються різні підходи до управління персоналом.

Серед них найбільш використовуваними є такі: 1) *аксіологічний підхід*, пов'язаний з оцінками, які отримують дії керівників і менеджерів у ході управління персоналом в умовах сталого розвитку; 2) *акмеологічний підхід* подає дії менеджерів з управління персоналом в умовах сталого розвитку у вимірі найвищих досягнень організації в цілому; 3) *техніко-технологічний підхід* представляє рівень сталого розвитку організації в контексті використання техніки та новітніх технологій, а також створюваних умов для сталого розвитку; 4) *організаційно-економічний підхід* віддзеркалює коло питань, пов'язаних із плануванням чисельності та складу працівників, їх моральним та матеріальним стимулюванням, а також із використанням робочого часу у перебігу сталого розвитку організації; 5) *правовий підхід* включає низку питань щодо якісного виконання вимог трудового законодавства у роботі з персоналом менеджменту сталого розвитку; 6) *соціально-психологічний підхід* виокремлює коло проблем, пов'язаних із соціально-психологічним забезпеченням менеджменту сталого розвитку, впровадження різноманітних соціолого-психологічних процедур у практику діяльності персоналу організації; 7) *педагогічний підхід* націлений на вирішення низки питань, пов'язаних з вихованням персоналу менеджменту сталого розвитку на корпоративних цінностях, з активізацією наставництва,

створенням гуртків якості та роботою за місцем проживання персоналу тощо.

Разом із цим, система управління сталим розвитком організує роботу з персоналом на основі чіткого алгоритму, який передбачає послідовне виконання таких стадій як формування, використання, стабілізація та власне управління персоналом. *Стадія формування персоналу* менеджменту сталого розвитку – це вкрай важлива стадія, в процесі якої закладаються ключові основи інноваційного потенціалу працівників та перспективи їх подальшого професійного зростання. На цій стадії мають вирішуватися такі завдання: 1) встановлення співвідношення між чисельністю працівників та їх професійно-кваліфікаційними характеристиками для досягнення необхідної відповідності між структурою організації, робочими місцями та персоналом; 2) забезпечення оптимального рівня завантаження всіх працівників організації з метою максимально повного використання їх трудового потенціалу та підвищення ефективності їх праці; 3) оптимізація професійно-кваліфікаційної структури працівників із функціональним змістом необхідної продуктивності праці. Таким чином, зміст *стадії формування* персоналу – це прогнозування структури персоналу, визначення потреби, планування персоналу, залучення, підбір, розстановка персоналу, складання трудових договорів та контрактів.

Що стосується *стадії використання* персоналу менеджменту сталого розвитку, то вона передбачає професійно-кваліфікаційне та посадове переміщення працівників (управління кар'єрою), створення штатного розпису постійних кадрів, поліпшення морально-психологічного клімату в трудовому колективі, забезпечення та інноваційне насичення робочих місць. В основу вирішення цих завдань, як правило, покладаються основні *принципи використання персоналу*, а саме: 1) принцип відповідності чисельності працівників обсягу і змісту виконуваної роботи; 2) принцип узгодженості дій працівників у відповідності з мірою складності їхніх трудових функцій; 3) принцип зумовленості професійно-кваліфікаційної структури персоналу об'єктивним потребам споживачів і клієнтів; 4) принцип максимальної ефективності використання робочого часу; 5) принцип залежності розширеного робочого профілю працівників від якості умов підвищення їх кваліфікації.

Стадія стабілізації персоналу менеджменту сталого розвитку – це насамперед облік кваліфікаційних та персональних навичок з формування банку даних, оцінювання результатів праці персоналу з метою виявлення трудового потенціалу кожного працівника, а також професійне навчання працівників і підвищення їхньої кваліфікації в сфері професійної діяльності. Відносно *стадії управління* персоналом в системі менеджменту сталого розвитку слід зазначити, що вона передбачає організацію управління персоналом як цілісною системою, завдяки чому досягається реалізація таких ключових функцій: 1) *організаційної* – планування джерел комплектування кадрами, інформованість населення про набір кадрів та терміни набору, обсяг засобів, виділених на підготовку кадрів та соціальний працівників; 2) *соціально-економічної* – створення умов та впровадження відповідних заходів, що забезпечують максимальне використання та закріплення персоналу; 3) *відтворювальної* – створення необхідної навчально-методичної та матеріально-технічної бази для забезпечення постійного професійного розвитку персоналу.

Кожна з названих функцій носить, як правило, комплексний характер і включає в себе низку таких *функціональних підсистем*: а) планування кадрів; б) набору, відбору та звільнення працівників; в) організації та виконання кадрової роботи; г) навчання, розвитку та винагородження персоналу; д) оцінювання та атестації персоналу. Натомість кожна з цих підсистем у межах системи управління сталим розвитком може бути представлена як групою фахівців, так і одним фахівцем, залежно від масштабів соціальної організації (підприємства, установи, закладу тощо) та рівня розвитку в ній кадрової політики. Водночас головне призначення наведеної спеціалізації полягає: *по-перше*, у чіткому формулюванні завдань і поділі функцій управління сталим розвитком у цілому, а також між кадровими менеджерами, зокрема; *по-друге*, у ясного розумінні механізмів впливу керівників і менеджерів на трудові ресурси; *по-третє*, у вимірі внутрішніх зв'язків персоналу організації, в якій пріоритетним чинником є, перш за все, працівник, а за її межами – споживач або клієнт.

Ефективність управління персоналом в системі менеджменту сталого розвитку, як засвідчує аналіз, залежить від вирішення низки проблем соціального, політичного, економічного, психологічного,

гносеологічного, методологічного та організаційного характеру. Причому узагальнюючою серед них є *соціальна ефективність* управління персоналом, яка в структурному плані містить сукупності чинників, серед яких головним є такі:

1) *на макрорівні* – це: підвищення рівня соціальної відповідальності вищого керівництва за якість підбору керівних кадрів за ознаками професіоналізму, що базується на знаннях і вміннях забезпечити ефективне використання та розвиток потенціалу працівників у сфері менеджменту сталого розвитку; забезпечення реального пріоритету соціальних цілей над економічними, а також пріоритетного розвитку поведінкових наук у загальному обсязі системи підготовки та перепідготовки фахівців з управління; створення передумов для становлення громадянського суспільства та посилення його впливу на поведінку управлінського корпусу в сфері менеджменту сталого розвитку; підвищення ефективності функціонування та сталого розвитку усіх ланок вітчизняної економіки за рахунок максимального використання професійного, творчого та комунікативного потенціалу усіх категорій трудових ресурсів;

2) *на макрорівні* – це: підвищення рівня трудової ефективності та конкурентоспроможності всіх організацій виробничої та невиробничої сфери за рахунок повного використання індивідуального та групового потенціалу їхнього персоналу; підвищення рівня самооцінки та самоповаги персоналу, створення атмосфери соціального партнерства та взаємопорозуміння між керівниками та найманими працівниками на всіх рівнях організаційної ієрархії; підвищення професіоналізму лінійного менеджменту за рахунок надання їм більш глибоких знань у сфері управління персоналом; створення дієвого організаційного механізму висування на вищі ланки управління сталим розвитком фахівців з менеджменту нової генерації; підвищення статусу, ролі та професіоналізму менеджерів та інших фахівців з управління персоналом.

Таким чином, розгляд кола проблем, пов'язаних з формуванням кадрового потенціалу менеджменту сталого розвитку показує, що на теоретичному рівні існує доволі опрацьований алгоритм, який складається з низки етапів: *на першому етапі* – це діяльність з оцінювання стану соціальної системи та розроблення кадрової політики для певної організації; *на другому етапі* – це кадрова

політика відповідної організації, яка має свій механізм реалізації у формі кадрової роботи, націленої на формування ефективного кадрового забезпечення організаційної системи; *на третьому етапі* – це сформована спеціалізована ланка менеджерів персоналу у системі управління сталим розвитком, яка спільно з лінійним менеджментом забезпечує ефективність повсякденної трудової діяльності організації на основі ефективного управління конкретними технологічними процесами з виробництва відповідних товарів або надання необхідних послуг.

Питання для самоконтролю та перевірки знань

1. Визначте основні ідеї сталого розвитку суспільства.
2. Охарактеризуйте вплив глобалізації на процес світового розвитку.
3. З'ясуйте підходи до змісту поняття “сталий розвиток суспільства”.
4. Визначте суть соціально-економічного зростання та його критерії.
5. Охарактеризуйте стан глобальної рівноваги суспільних утворень.
6. Поясніть суть основних теорій і концепцій сталого розвитку.
7. Розкрийте поняття “розвиток системи” і “саморозвиток системи”.
8. Покажіть роль синергетики в сталому розвитку системних об'єктів.
9. Виокремте зміст понять “кадровий потенціал” і “кадровий ресурс”.
10. Розкрийте суть і складові структури кадрової політики.
11. Визначте основні чинники управління персоналом в системі сталого розвитку соціальних систем.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Баландин Р. К.* Природа и цивилизация / Р. К. Баландин, Л. Г. Бондарев. – М. : Мысль, 1988. – 602 с.
2. *Веснин В. Р.* Практический менеджмент персонала : пособие по кадровой работе / В. Р. Веснин. – М. : Юристъ, 2003. – 267 с.
3. *Вернадський В. И.* Философские мысли натуралиста. Разд. 1. Научная мысль как планетное явление / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1988. – С. 200-208.
4. Глобалізація і безпека розвитку / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко ін. – К. : КНЕУ, 2001. – 733 с.
5. *Гор А.* Земля на чаше весов. Экономия и духовность / А. Гор. – М. : Прогресс, 1993. – 112 с.
6. *Гор А.* Земля у рівновазі. Екологія і людський дух / А. Гор. – К. : Інтелсфера, 2001. – 394 с.
7. *Дейлі Г.* Поза зростанням. Економічна теорія сталої розвитку / Г. Дейлі. – К. : Інтелсфера, 2002. – 312 с.

-
8. Декларація та план виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку: 26 серпня – 4 вересня 2002 р. – Йоганнесбург, Південна Африка. – К. : ПРООН в Україні, 2004. – 76 с.
 9. Екологічний менеджмент : навч. посібник / за ред. В. Ф. Семенова, О. Л. Михалюк. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – 516 с.
 10. *Згуровський М. З.* Сталый розвиток у глобальному і регіональному вимірах / М. З. Згуровський. – К. : Політехніка, 2006. – 85 с.
 11. *Иванцевич Дж.* Человеческие ресурсы управления / Дж. Иванчевич, А. А. Лобанов. – М. : Дело, 1993. – 342 с.
 12. Інноватика державного управління: прорив в майбутнє / под общ. ред. В. Л. Романова. – М. : Изд-во “Перспектив”, 2006. – 467 с.
 13. *Кен Й.* Устойчивое развитие: перспективы и проблемы / экономика природопользования / Й. Кен. – К. : Наукова думка, 1998. – 672 с.
 14. *Кинг А.* Первая глобальная революция / А. Кинг, Б. Снайдер. – М. : Прогресс, 1991. – 293 с.
 15. *Кондратьев Н. Д.* Большие циклы конъюнктуры. Избранные сочинения / Н. Д. Кондратьев. – М. : Экономика, 1993. – Т. 1. – 441 с.
 16. *Лафта Дж.* Эффективность менеджмента организации : учеб. пособие / Дж. Лафта. – М. : Рус. делов. лит-ра, 1999. – 320 с.
 17. *Лукашевич М. П.* Менеджмент соціальної роботи. Теорія і практика / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К. : Каравела, 2007. – 296 с.
 18. *Лук'яніхін В. О.* Екологічний менеджмент в системі управління збалансованим розвитком : монографія / В. О. Лук'яніхін. – Суми : Університетська книга, 2002. – 314 с.
 19. *Масловська Л. Ц.* Сталый розвиток продуктивних сил регіонів: теорія, методологія, практика: моногр./ Л. Ц. Масловська. – К. : КНТЕУ, 2003. – 366 с.
 20. *Медоуз Д. Х.* За пределами роста. Предотвратит ли глобальную катастрофу и обеспечит устойчивое будущее : учеб. пособие / Д. Х. Медоуз, Д. Л. Медоуз, Й. Рандерс. – М. : Прогресс, 1994. – 304 с.
 21. *Мельник Л. Г.* Методология развития : моногр. / Л. Г. Мельник. – Суми : ИТД “Университетская книга”, 2005. – 602 с.
 22. Модели и методы управления персоналом : Рос.-брит. учеб. пособие / под ред. Е. Б. Моргунова. – М. : Интнл-Синтез, 2001. – 264 с.
 23. Муніципальна програма врядування та сталого розвитку. – К. : ПРООН в Україні, 2005. – 85 с.
 24. На меті – сталий розвиток України // Вісник НАН України. – 2007. – № 2. – С. 14-44.
 25. Напрями національної політики участі громад у місцевому сталому розвитку. Муніципальна програма врядування та сталого розвитку. – К. : ПРООН в Україні, 2007. – 64 с.
 26. *Нуреев Р.* Теории развития: кейнсианские модели становления рыночной экономики / Р. Нуриев // Вопросы экономики. – 2000. – № 4. – С. 137-156.

-
27. Об'єднання сил та ресурсів задля сталого розвитку. Співпраця між муніципалітетами: посібник для практиків. – К. : ПРООН в Україні, 2008. – 52 с.
 28. *Платонов Г. В.* Устойчивое развитие – путь к ноосфере / Г. В. Платонов, З. В. Гирусов // Вестник Московского университета. – Сер. философия. – 1997. – № 1. – С. 49-67.
 29. *Реймерс Н. Ф.* Природопользование : словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М. : Мысль, 1990. – 637 с.
 30. Світова економіка : підручник / А. С. Філіпенко та ін. – К. : Либідь, 2000. – 582 с.
 31. Социально-экономический потенциал устойчивого развития : учебник / под ред. Л. Г. Мельника, Н. Ханса. – Сумы : Университетская книга, 2007. – 1207 с.
 32. Сталый розвиток суспільства : навчальний посібник. – К. : ПРООН в Україні, 2001. – 27 с.
 33. *Террингстон Д.* Управление человеческими ресурсами / Д. Террингстон, Л. Холп, С. Тэйлор. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 422 с.
 34. *Шмидхейни С.* Смена курса / С. Шмидхейни и др. – М. : Прогресс, 1994. – 311 с.
 35. *Шумпетер Й.* Теория экономического развития / Й. Шумпетер. – М. : Прогресс, 1982. – 436 с.
 36. *Щекин Г. В.* Теория социального управления : моногр. / Г. В. Щекин. – К. : МАУП, 1996. – 408 с.
 37. *Щекин Г. В.* Теория кадровой политики : моногр. / Г. В. Щекин. – К. : МАУП, 1997. – 456 с.
 38. *Щекин Г. В.* Организация и психология управления персоналом : учеб.-метод. пособие / Г. В. Щекин. – К. : МАУП, 2002. – 189 с.
 39. *Эндрес А.* Экономика окружающей среды: Введение / А. Эндрес ; перевод с нем. С. И. Дорогунцова, Б. И. Данилишина. – К. : Либідь, 1995. – 168 с.
 40. *Pigov A.* The Stationary State / A. Pigov. – London : Macmillan, 1935. – 348 p.
 41. *Coase R.* The Problem of Social Chois, *Jornal of Law and Economics*, vol. 3, 1960. – 297 p.
 42. *Mesarovic M.* Mankind at the Turning Point: the second report of the Club of Rome / M. Mesarovic, E. Pestel. – N.Y., 1974. – 31 p.

Розділ 2

СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНІ ІМПЕРАТИВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ БІОСОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

2.1. Екологічне мислення як джерело сталого розвитку біосоціальних систем

Екологічний імператив вимагає від сучасного міжнародного менеджменту наукової формалізації світоглядно-ідеологічних детермінант формування системи управління соціальними і біологічними системами, як складової загальної теорії управління. До цієї системи належить і людина. І. Павлов писав: “Людина є, звичайно, система (просто кажучи – машина), як і все інше в природі, що підкоряється незмінним і єдиним для усієї природи законам, але система в горизонті нашого сучасного наукового бачення – єдина по найбільшому саморегулюванню. Система вкрай саморегульована, така, що сама підтримує себе, відновлюється і навіть удосконалюється”¹. Це характеристика людини як біологічної і в цьому сенсі природної істоти. Фактично проблема збалансованого

¹ Павлов И. П. Полное собрание сочинений / И. П. Павлов. – 2-е изд., доп. – М. ; Л. : АН СССР, 1951. – Т. 1. – С. 200.

розвитку людини і природи проглядається як внутрішній баланс взаємодії елементів планетарної біологічної системи між собою.

Аналіз доводить, що ідеологія розумного управління біологічними системами сьогодні ще не набрала необхідної потужності. Світова спільнота активно її шукає індуктивним шляхом у дискурсі екологічного імперативу. Тому сучасну екологію можна розглядати як науку, що займається вивченням взаємовідносин організмів, зокрема і людини, з середовищем, визначенням масштабів і допустимих меж дії людського суспільства на середовище, можливостей зменшення цих дій або їх повної нейтралізації. У стратегічному плані – це наука про виживання людства і вихід з екологічної кризи, яка набула (чи набуває) глобальних масштабів, у межах усієї планети Земля.

Основним поняттям і основною таксономічною одиницею в екології є “екосистема”, під якою розуміється будь-яка система, що складається з живих істот і місця їх існування, об’єднаних в єдине функціональне ціле. Основні властивості екосистем – властивість забезпечувати кругообіг речовин, протистояти зовнішнім діям, виробляти біологічну продукцію. Виділяють, зазвичай, екосистеми різного рангу: мікроекосистеми (невелика водойма, труп тварини з організмами, що населяють його, або стовбур дерева у стадії розкладання, акваріум і навіть калюжка або крапля води, поки вони існують і в них є присутніми живі організми, здатні здійснювати кругообіг речовин); мезоекосистеми (ліс, ставок, річка і т. ін.); макроекосистеми (океан, континент, природна зона і т. ін.) і глобальна екосистема – біосфера в цілому.

У центрі її уваги є декілька гіпотез, що здатні наблизити нас, насамперед наше мислення, світогляд і практичні дії, до раціонального вирішення цієї проблеми. Серед них ідеї біоцентризму, антропоцентризму, людиноцентризму, екобезпечного розвитку, сталого розвитку (Ріо-92)¹, а після Ріо+20 (2012) додався ще й наратив

¹ Что такое устойчивое развитие? [Электронный ресурс] // Рио+20: будущее, которое мы хотим. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.un.org/ru/sustainablefuture/sustainability.shtml>. – Заголовок з екрана.

“Зелена економіка”¹, що сприймається сьогодні усіма як кредо, як імператив розбудови екології планети. Зауважимо, що термін “нарратив” є засобом організації власного досвіду, життєвих епізодів, дій, вчинків², тобто узагальнення власної практики.

Найбільш поширеною у минулому була ідея антропоцентризму, або людинозберігаючої екології, зрештою, екології людини. Екологічна криза, у стані якої знаходиться наразі наша планета, є наслідком не тільки зростання населення, але й кризи свідомості. Так, якщо у ХУІІІ-ХІХ ст. і раніше у свідомості людства переважало почуття обов’язку, морального, сімейного, державного, релігійного, то у ХІХ-ХХ ст. більшу перевагу отримали ідеали споживання, комфортабельності, приємного життя. Людство на цьому шляху не досягло щастя, але загубило можливість жити у злагоді з природою і самим собою.

Як наслідок, у кінці ХХ ст. термін “екологія” вийшов за межі університетських аудиторій і перетворився на політичний лозунг і на специфічний світогляд. Для спеціаліста, що займається екологією, неприйнятним є термін “навколишнє середовище”, оскільки предметом екології є природа, а також взаємодія організмів у ній, аж ніяк не середовище, що оточує і обслуговує людину. Якщо більша частина ХХ ст. пройшла під гаслом ейфорії від технологічних успіхів, то тепер людина зрозуміла, що вона – дитя природи, а не її господар і володар; сама можливість життя людини на планеті забезпечується скоординованою життєдіяльністю усіх біологічних видів, що склалася у біосфері впродовж тисячоліть. Такий світогляд може бути названий біоцентристським, на відміну від антропоцентристського, в якому у центрі природи і світобудови стоїть людина, й від соціоцентристського, у якому центром і смислом життя самої людини є тоталітарна соціальна або виробнича система.

¹ “Зеленая” экономика [Електронний ресурс] // Сайт Министерства природных ресурсов и охраны окружающей среды Республики Беларусь. – Режим доступа до ресурсу : http://www.minpriroda.gov.by/ru/actual/new_url_2095511547. – Заголовок з екрана ; “Зеленая экономика” – новый вектор устойчивого развития? [Електронний ресурс] // Мосты. Аналитика и новости о торговле и устойчивом развитии. – 2010. – Август. – Вып. 5. – Режим доступа до ресурсу : <http://ictsd.org/i/news/bridgesrussian/82851/>. – Заголовок з екрана.

² Нарратив // Вікіпедія – вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Нарратив>. – Заголовок з екрана.

У працях видатного гуманіста ХХ ст. А. Швейцера (1875-1965) – німецького і французького мислителя, теолога і місіонера – біоцентрична точка зору виражена у словах “благоговіння перед життям”, які, мабуть, являють собою єдину сприйнятну етичну основу взаємовідносин людини і живої природи. Зокрема, й у сфері управління біологічними системами. Згідно зі змінами, що відбулися у світогляді й науці, дедалі частіше акцентують увагу на концепції російської класичної школи біологів і екологів, що спрямована на вивчення явищ коеволюції у природі, зокрема, на можливостях поєднаної коеволюції людини і біосфери. Ця концепція опрацьована у творах В. Вернадського, М. Тимофєєва-Ресовського і філософської школи російських космістів, тобто дослідників, що, з одного боку, вивчали природні закони буття біосфери, а з іншого, – філософськи осмислювали мету життя людини і планетарного людства в цілому. Сталий розвиток як інноваційний сценарій пред’являє серйозні вимоги як до схеми управління, так і до інформаційного, аналітичного і кадрового забезпечення. Практика показує, що перехід до цього сценарію істотно змінює численні зв’язки, що склалися, і стосунки, зокрема, структуру і тип міжрегіональної і міждержавної економічної взаємодії.

Особливого значення набуває коректність вибору основних принципів, яких слід дотримуватися при реалізації інноваційного сценарію. Численні приклади позитивного і негативного досвіду і аналіз найбільш прогресивних ідей за методами побудови міжрівневої взаємодії органів влади і управління, досягнення найбільшої економічної і екологічної ефективності різних проектів і програм розвитку дозволяє виокремити три принципи управління стійким розвитком:

1) принцип тимчасових горизонтів, суть якого полягає у виокремленні періоду, впродовж якого досягається бажаний рівень розвитку на основі наявного рівня знань і технологій (прогноз у цій сфері може враховуватися, але базуватися на ньому не можна);

2) принцип вимірності, який полягає в тому, що слід уникати постановки цілей і завдань, досягнення рішень яких не відбиваються в цифрових показниках і які не допускають моніторингу в ході процесу досягнення бажаного стану;

3) принцип субсидіарності.

Найбільш загальним принципом забезпечення стійкості і розвитку соціальної системи є *принцип зворотного зв'язку*, що полягає в обов'язковому вбудовуванні в управління системи моніторингу, що коригує, дозволяє вносити зміни в процеси, чутливі до інновацій. Саме цей принцип, зрештою, і диктує вибір тимчасових горизонтів і необхідність субсидіарності.

На принципі субсидіарності зупинимося більш детальноше, суть якого полягає в “невтручанні” у внутрішні справи самодостатнього суб'єкта. Але в реальному житті здійснення більш-менш значних справ стикається з необхідністю такого “втручання”, обумовленого інтересами (функціями) інших суб'єктів. Тому щодо реалізації функцій рівнів влади починає входити в практику правило: якщо вищестоящий рівень втручається в діяльність нижчестоящого, то він має забезпечити його відповідними ресурсами. Що ж до ширшого кола суб'єктів, включаючи ті, що господарюють, і населення, то погоджувати інтереси в кожен момент часу практично неможливо. І справа не лише в недостатності ресурсів. Річ у тім, що у різних суб'єктів – різні тимчасові інтервали і різна періодичність процесів розвитку. У держави вони великі, у регіонів дещо менші, у реальних підприємств ще менші, у конкретних людей, хоча і прив'язані до життєвого циклу, але ситуаційно можуть варіюватися в дуже широких межах. З огляду на це, принцип субсидіарності розуміється і як ширша, ніж жорсткий федералізм, основа взаємовідносин між рівнями влади, закріплювана в законодавстві, і як принцип оперативного управління територіями, і як принцип узгодження інтересів суб'єктів процесу на різних інтервалах часу.

Важливий внесок у розуміння специфіки екобезпечного і сталого розвитку зробили західні алармісти (алармізм – позиція, відповідно до якої людству загрожує загибель через екологічну катастрофу). Наприклад, А. Тоффлер, У. Дуглас, А. Печчеї обґрунтували розуміння сучасної екології як світогляду людства, що прагне уникнути екологічної катастрофи. Продовженням цієї лінії є тлумачення екології як основи сучасної ідеології і сучасного світогляду – “екологізму”, що не обмежується суто науковим дослідженням стану довкілля, а входить у всі сфери суспільно-політичної діяльності, економіки, культури, етики. Західні дослідники пропонують розрізняти “екологізм” (ekologism) та

“інвайронменталізм” (environmentalism). Інвайронменталізм ґрунтується на переконанні, що одних лише управлінських підходів може бути достатньо для вирішення сучасних екологічних проблем. Натомість екологізм наполягає на визнанні самоцінності природи, отже, на необхідності радикальних змін у ставленні людини до неї.

У становленні стратегії екобезпечного розвитку головну роль зіграли натуралісти, що заклали основу нового напрямку філософії науки, що провіщає новий етап розвитку науки, який настане за сучасним, що іноді назвають посткласичним. У ХХІ ст., з огляду на необхідність реалізації екологічних вимог і переходу до екобезпечного розвитку, можна передбачати посилення подібної ролі філософії як у науці, так і в розвитку суспільства, і його взаємодії з природою. Філософія екобезпечного розвитку “повинна розв’язати, на думку В. Акопяна, у майбутньому такі головні проблеми: розробити концепцію виживання людства на основі визнання гуманістичних загальнолюдських цінностей; виробити такий світогляд, ядром якого має бути нова екологічна свідомість. Вона має власну специфіку, а саме: узагальнюючи результати різних досліджень, оцінюючи ситуацію в цілому, філософія впливає на прийняття головних економічних і політичних рішень, формуючи світогляд світу. У розв’язанні певних комплексних проблем сучасності людина не може обійтися без світоглядних установок та принципів, що відбивають загальнолюдські цінності, без розуміння того, що в певних ситуаціях слід жертвувати приватними інтересами в ім’я подолання спільних небезпек”¹.

Розглядаючи екологічну парадигму з погляду суб’єкта, услід за Г. Щедровицьким², слід зупинитися на визначенні людини як нерозривної єдності трьох іпостасей: духовної, що забезпечує вчинки особистості; соціальної, що забезпечує діяльність індивіда згідно з культурними нормами; біологічної, що забезпечує життя організму за законами природи (і що є центральним об’єктом для біоекології

¹ *Акопян В. Г.* Культура життєдіяльності особистості в контексті екологічної парадигми : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / В. Г. Акопян. – К., 2012. – С. 102.

² *Щедровицкий Г. П.* Система педагогических исследований : методологический анализ [Електронний ресурс] / Г. П. Щедровицкий // Педагогика и логика : сб. / Г. П. Щедровицкий, В. М. Розин, Н. Г. Алексеев, Н. Непомнящая. – М. : Касталь, 1993. – С. 12. – Режим доступу : http://lizard.jinr.ru/~tina/ritm/tanja/norma/gpm/gp_pl/gp_pil_2.html#f1002.

людини). Активним началом у цій триєдності виступає мисляча особистість. Прийнявши таке уявлення про людину, необхідно і місце її існування розглядати відповідним чином. Така картина докорінно відрізнятиметься від природничо-наукової, зростаючої з експансії біологічних істот, а саме: нам доведеться виділяти три взаємопов'язаних нашарованих місця існування людини: 1) духовну, або інтелектуальну складову (підхід, в основі якого домінує уявлення про середовище щодо цієї складової, свідомо недостатній. Тут доцільніше було б вести мову не про середовище, а про сферу комунікації); 2) соціокультурну складову, відповідну сферам виробництва і побуту; 3) матеріально-речову складову, що включає як першу, так і другу (рукотворну) природу, співвідносну світу речей, що нас оточують. Спроби окремого дослідження цих складових (за типом: біоекологія – соціальна екологія – екологія особистості) носять свідомо частковий характер, оскільки всі три складові органічно взаємопов'язані. Місце існування людини, що представляється таким чином, принципово різнорідне і вже тому не може бути об'єктом дослідження наук традиційного типу. Нова цивілізаційна парадигма повинна знайти втілення у новій ідеології, адекватній сучасній фазі коеволюції природи і суспільства. Екологічна ідеологія має модифікуватися у різних цивілізаціях і країнах з урахуванням культурно-історичної спадщини, природних умов і екологічної ситуації. Екологічна компонента має стати нерозривною складовою моралі постіндустріального суспільства¹.

Екологічна парадигма, як показує аналіз, не може вже спиратися тільки на наукові дослідження, а повинна включати моральні імперативи, які можуть забезпечити екологічну свідомість у межах екології духу. Мабуть, лише екологічна етика може слугувати етично прийнятним посередником, що забезпечує органічний зв'язок між пошуком сенсу і екологією духу. Під екологічною етикою розуміється етичне відношення до природи, як це зазвичай вважають в екологічних дослідженнях, автори яких прагнуть, як правило, встановити гармонійні зв'язки між людиною і природою. Оскільки

¹ Гончаренко М. М. Екологічна криза як чинник трансформації соціоприродної системи (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 "Соціальна філософія та філософія історії" / М. М. Гончаренко. – К., 2005. – С. 14.

гармонія між людиною і природою входить складовою частиною до екологічної етики, екологічна етика розглядається в ширшому плані і насаперед як така, що має безпосереднє відношення до формування екології духу¹.

Екологічна етика, таким чином, постає підґрунтям нової екологічної парадигми. Екологічна етика – це не етика окремої особи або суспільства, заснована на екологічних імперативах культури. Пройнята духом етичної включеності у самосвідомість, вона є як би універсальною етикою людської діяльності. Етикою, що зумовлює розвиток людства в цілому і що відноситься не лише до людей, природи і встановлення відповідних стосунків між ними, але і до всього суцього, що створює цілісну систему буття зі всіма його елементами, різноманітними структурами, що обмінюються між собою складними процесами науково-технічного, соціально-економічного, політичного і культурного характеру.

За такого розуміння екологічної етики вона включає широкий спектр етичних установок свідомості, що не стільки примиряють між собою гедонізм і аскетизм, егоїзм і альтруїзм, скільки ставлять межі зовні мотивованим чеснотам. Для екологічної етики істотним і значимим є не зовнішнє мотивування людської діяльності, а внутрішня причетність всіх і кожного до етичної самооцінки своєї діяльності, морального обов'язку по відношенню до життя². Внутрішня причетність до всього живого виявляється імперативом гуманістичного регулювання людської діяльності.

Академік Б. Ліхачов розглядає екологічну культуру як похідне від екологічної свідомості. Вона має ґрунтуватися на екологічних знаннях, природоохоронній діяльності, морально-естетичних почуттях та переживаннях, які з'являються від спілкування з природою. Поняття екологічної культури починає розглядатися з культурологічних позицій. У ньому перетинаються два процеси – освіта людини та її становлення як соціокультурного індивіда³.

¹ Лейбин В. Экология духа: от самоуничтожения к самоспасению / В. Лейбин // *Общественные науки и современность*. – 1992. – № 5. – С. 165.

² Лейбин В. Экология духа: от самоуничтожения к самоспасению / В. Лейбин // *Общественные науки и современность*. – 1992. – № 5. – С. 166.

³ Плохій З. П. Формування екологічної культури особистості як наукова проблема / З. П. Плохій // *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: [зб. наук. пр.]. – К., 2008. – Вип. 12. – С. 125.

Нова екологічна парадигма – теоретичний фундамент сучасної екологічної діяльності. Головні постулати: люди, що володіють винятковими властивостями (культура, технології), залишаються, проте, одними з багатьох живих істот – взаємозалежних і включених до глобальної екосистеми, біосфери; людська діяльність вплетена до складної сітки причинно-наслідкових і зворотних зв'язків природної тканини; суспільство живе у кінцевому біофізичному середовищі, що накладає серйозні обмеження на його діяльність; винятковість людини як культурної істоти не скасовує законів біосфери. Протилежна їй парадигма, що заперечує вказані обмеження, одержала назву “Парадигми людської винятковості”.

Становлення нової екологічної парадигми, таким чином, повинно не тільки спрямовувати подальший розвиток суспільства та природи як єдиної системи. Нова екологічна парадигма, якою б гарною вона не була, насамперед стикається з випробуванням на вирішення нагальних питань. Тобто це не тільки рішення, як саме суспільство буде співіснувати з біологічними системами надалі, а як воно вирішить питання попередньої взаємодії з природою та виправить помилки, спричинені цією взаємодією. Багато подій залишається поза увагою суспільної свідомості, а решта – у сучасному мінливому світі витісняється новими подіями, але наслідки при цьому не зникають самі по собі. Можна навести приклад: в Україні існує тенденція зменшувати наслідки аварії на ЧАЕС. На приховуванні масштабів аварії піймали й керівників АС “Фокусіма”. Отже, екологічна свідомість повинна містити нові екологічні і етичні норми, що є компонентами нової екологічної культури¹.

Підвалинами нової моралі, нової екологічної філософії, нової екологічної парадигми мають бути: ідея розумного співіснування біосфери й техносфери; планетарний, загальнолюдський підхід до вирішення земних соціально-економічних (передусім, енергетичних) та екологічних проблем; ідея універсалізму – глобальної і космічної взаємозалежності всіх процесів; ідея необхідності самообмежень, підказаних екологічними законами й досвідом попереднього розвитку; ідея оптимального використання всіх ресурсів Землі на

¹ Маркович Д. Ж. Глобализация и экологическое образование / Д. Ж. Маркович // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 21.

основі впровадження нових ресурсозберігаючих і маловідходних технологій та міжнародної глобальної експертної оцінки цих ресурсів; ідея збереження й примноження біорізноманітності; консолідація людства під прапором об'єктивного знання, перетворення науки, особливо екології, на керівний інструмент; тотальна екологізація життя людей, перехід від сервотехнології (небезпечної для довкілля) до екотехнології¹.

Сучасні екологічні проблеми спричинені також відставанням розвитку духовності, послаблення ролі у житті суспільства морального блоку соціальної системи, а це призводить до того, що людство, заволодівши колосальною енергією та доскональними технологіями, практично забуло про свою безпеку. Саме через пригнічення ролі моральних, етичних регуляторів взаємовідносин між людьми у зв'язку із повним поверненням до психології відкритої конкуренції в умовах суспільства з ринковою економікою з найбільшою силою виявляється вся глибина і трагічність кризи сучасної цивілізації². У підсумку маємо зазначити, що управління біологічними системами не має специфічної ідеологічної концепції для екобезпечного розвитку світової спільноти. Нині тут відбувається запекла боротьба між різними течіями, початок якій покладено ще діячами Римського клубу, що був заснований у 1968 році у Римі з ініціативи італійського громадського діяча Ауреліо Печчеї.

На основі аналізу семантичного поля управління біологічними системами стає зрозумілим, що воно не освоєне і на ньому нині можна спостерігати достатньо дивні речі. По-перше, існує глибока прірва між семантикою біологів і філософів, що вивчають з різних методологічних позицій одні і ті ж процеси саморегуляції біологічних організмів і їх утворень. По-друге, менеджмент³, що вважався

¹ Білявський Г. О. Основи екології : [навч. посіб.] / Г. О. Білявський. – К. : Либідь, 2006. – 408 с.

² Гончаренко М. М. Екологічна криза як чинник трансформації соціоприродної системи (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / М. М. Гончаренко. – К., 2005. – С. 12.

³ Онопрієнко В. Менеджмент екологічної освіти: компетентність керівництва і студентське самоуправління / В. Онопрієнко // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія : Філософія, педагогіка, психологія : [зб. наук. праць]. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 11. – С. 98-105.

інструментом управління ринковими структурами, нині став трансформуватися на управління процесом спілкуванням людей і їх взаємодією з природою. По-третє, ідеологією прийняття рішень у цій сфері стає принцип людиноцентризму, порушення якого пояснює відчуження народу від держави, з одного боку, а з іншого, – відчувається, що людина, як системоутворюючий чинник, залишається сама по собі, як у площині біологічного життя, так і у соціальному процесі. З викладеного вище ясно, що це знову однобокiсть в управлінні цілісними системами та їх взаємодією.

Філософія управління відповідає на питання про природу управління біологічними системами – це управління біологічними організмами, тобто живою речовиною (В. Вернадський¹). В. Вернадський писав: “Ідея про те, що явища життя можна пояснити існуванням складних вуглецевих з’єднань – живих білків, безповоротно спростована сукупністю емпіричних фактів геохімії... Жива речовина – це сукупність усіх організмів”². Тому основним засобом впливу є речовина, за допомогою якої регулюється основний процес творення і відтворення організму – метаболізм. При цьому В. Вернадський неодноразово вказував на те, що жива речовина невіддільна від біосфери, є її функцією і одночасно “однією з наймогутніших геохімічних сил нашої планети”. Він показав, що живе і неживе в природі неразривно пов’язані між собою загальною історією хімічних елементів, що знайшло найбільш чітке відображення в сформульованому ним законі фізико-хімічної єдності живої речовини: уся жива речовина Землі фізико-хімічно єдина. З цього закону виходить, що шкідливе для однієї частини живої речовини не може бути байдужим для іншої його частини, або: що шкідливе для одних видів істот, шкідливе і для інших. Тому будь-які фізико-хімічні агенти, смертельні для одних організмів (наприклад, стійкі органічні забруднення) не можуть не чинити шкідливий вплив на інші організми.

Другий наслідок цього закону полягає в тому, що усередині глобального живого є складний взаємозв’язок – у цей геологічний

¹ Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере / В. И. Вернадский // Успехи современной биологии. – 1944. – № 18 – С. 113-120.

² Живое вещество // Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу : http://ru.wikipedia.org/wiki/Живое_вещество. – Заголовок з екрана.

період існує (на думку М. Реймерса) начебто єдина “мережа життя”. Розриви цієї мережі, наприклад, зниження чисельності якого-небудь виду, створюють у ній щось на кшталт дірок – знижують сталість усієї системи. До певного часу, згідно з поширеним у природі принципом голосування, це може компенсуватися іншими видами – функціональними аналогами (“заступниками”): при зниженні чисельності будь-якого з видів живого його змінює будь-який – логічно близький вид, нерідко при цьому даючи спалах чисельності¹.

У зв’язку з цим, В. Вернадський, запровадивши терміни “жива речовина” та “косна речовина”, вважав, що живе здатне до еволюційних перетворень, а косне, як протиположне живому, не зазнає еволюційного розвитку. Жива речовина, за В. Вернадським, – це сукупність організмів на планеті, якій властиві сумарна маса, певний хімічний склад і енергія. Визнаючи взаємопов’язаність цих процесів, спираючись на наукові докази, згодом і сам В. Вернадський відмовився від запропонованої ним термінології. Натомість у науковий обіг запроваджуються інші, дещо повніші дефініції: “біомаса Землі”, “живий покрив Землі” та ін. Важливим принципом розвитку є принцип гетерогенезису: розвиток живої речовини Землі полягає у тому, що будь-яка населена ділянка біосфери завжди являє собою складний перетин неоднорідних щодо просторово-часового генезису елементів². На нашу думку, винятково важливою є вказівка В. Вернадського про те, що управління біологічними системами – це управління рослинними і тваринними організмами³, що автоматично спрямовує нас до аналізу управління онтогенезами і філогенезами, біоценозами і біогенезами.

Сутність управління біологічними системами полягає у творенні і відтворенні організмів, їх станів і організаційних структур – онтогенезів, філогенезів, біоценозів і біогенезів. У живих системах усі субстрати управління задіяні одночасно: речовина, енергія і інформація, але пропорції цих затрат – співвідношення їх розмірів –

¹ Собо́тович Э. В. Экологическая энциклопедия : [в 4 т.] / Э. В. Собо́тович, С. А. Довгий, О. Б. Лысенко. – К. : Логос, 2005. – С. 469.

² Собо́тович Э. В. Экологическая энциклопедия : [в 4 т.] / Э. В. Собо́тович, С. А. Довгий, О. Б. Лысенко. – К. : Логос, 2005. – С. 472.

³ Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружение / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1987. – 339 с.; Базалук О. О. Разумное вещество / О. О. Базалук. – К. : Наук. думка, 2000. – 363 с.

можуть бути суттєво різними. Нагадуємо, що управління змінює природну саморегуляцію там і тоді, коли перевага віддається інформаційному сигналу. Зміст управління біологічними системами – це управління потоками інформації, речовини і енергії. Засобами управління є зміна середовища, генна інженерія, нормування їжі, вправи йоги, подання енергії, наприклад, електроструму та ін. Для задоволення потреб біологічних організмів використовуються, як відомо, речовина, енергія і інформація.

Розглянемо це більш детально. Що стосується потоків інформації¹, то остання - це енергетично слабка дія, яка сприймається організмом як закодоване повідомлення про можливість багаторазової більш міцної дії на нього з боку інших організмів або факторів середовища, та викликає у організму відповідну реакцію. Це найменш розроблена сфера у вивченні життя екосистем. Освоєння цієї галузі дозволить зрозуміти механізми регуляції та стійкості екосистем – святая святих екології та ключ до можливості достатньо тонко керувати ними. Один з аспектів вивчення інформації – це дослідження сигналізації та комунікації організмів. Встановлено, що практично всі можливі засоби сигналізації (світлова, хімічна, звукова) використовуються організмами. Універсальну роль носія інформації у біосфері відіграють електромагнітні поля. Це обумовлено тим, що з усіх відомих нам типів зв'язку саме зв'язок на основі електромагнітних полів є найбільш інформативним та економічним. Електромагнітні поля, як засіб зв'язку в біосфері, у порівнянні зі звуковою, світловою або хімічною інформацією мають такі переваги: 1) розповсюджуються в будь-якому середовищі життя – у повітрі, воді, ґрунті та тканинах організмів; 2) мають максимальну швидкість розповсюдження; 3) можуть розповсюджуватися за будь-якої погоди та незалежно від часу доби; 4) можуть передаватися на будь-яку відстань; 5) можуть приходити на Землю із Космосу; 6) на них реагують усі біосистеми (на відміну від інших сигналів).

Раніше біологи враховували лише електромагнітне випромінювання Сонця у високоенергетичній частині його спектру – інфрачервоному, видимому та ультрафіолетовому частинах діапазону

¹ Екологія : електронні лекції [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://safetyliving.narod.ru/kons.html>. – Заголовок з екрана.

– як джерела енергії для усього живого. Лише за останні десятиліття вони почали розуміти ту роль, яку відіграють у живій природі електромагнітні поля земного та космічного походження в діапазоні радіочастот, низьких та інфранизьких частот. З'ясувалося, що саме ці енергетично слабкі сигнали несуть інформацію, яка приймається, накопичується та використовується організмами. Це питання ще мало вивчене. Небезпека, що повинна бути виключена при повноцінній охороні екосистеми – порушення інформаційних потоків між особинами одного виду внаслідок антропогенного впливу на середовище пробування. І, можливо, саме забрудненням інформаційного середовища, що викликане діяльністю людини, слід пояснити загадкові випадки масового “самогубства” китів, що викидаються на суходіл. Адже навколоземний простір нині перенасичений штучними антропогенними джерелами електромагнітного поля.

Далі йдуть потоки речовини, які доцільно розглядати як потоки хімічних елементів (С, N, P). Вони бувають: а) циклічними (круговороти речовин); б) нециклічними (потоки речовини, що приносяться в екосистему ззовні і ідуть з неї в інші ділянки біосфери). Потім круговорот речовин – це багаторазова участь речовин в процесах, що протікають в атмосфері, гідросфері, літосфері, зокрема, у тих їх шарах, які входять до біосфери планети. Проте в дійсності повний круговорот здійснюють не речовини, а хімічні елементи. Тому точним буде термін “круговорот хімічних елементів”.

Щоб біосфера продовжувала існувати і на Землі не припинявся розвиток, постійно мають відбуватися беззупинні хімічні перетворення її живої речовини. Іншими словами, після використання одними організмами, речовини повинні переходити у засвоювальну для інших організмів форму. Така циклічна міграція речовин та хімічних елементів може мати місце тільки за певних витрат енергії, джерелом якої є Сонце. Якщо не враховувати космічну речовину, що надходить до біосфери у вигляді метеоритів і пилу, то можна стверджувати, що кількість речовини, що втягується у біосферні процеси, залишається постійною протягом геологічних періодів.

Унаслідок геологічних змін поверхні Землі частина речовин біосфери може надовго виключатися з цього круговороту. Такі біогенні осади, як вапно, кам'яне вугілля, нафта на багато тисячоліть

консервуються у товщі земної кори, але, в принципі, не виключена їх повторна участь у біосферному круговороті. Виділяють два основних біохімічних круговороти: великий (геологічний); малий (біотичний). Великий круговорот триває сотні тисяч чи мільйони років. Він полягає в тому, що гірські породи зазнають руйнування, вивітрювання, а продукти вивітрювання, зокрема і розчинені у воді поживні речовини, зносяться потоками води у Світовий океан. Тут вони утворюють морські нашарування і лише частково повертаються до суходолу з опадами та з видобутими з води людиною організмами. Великі повільні геотектонічні зміни, процеси опускання і підймання морського дна, переміщення морів та океанів за тривалий час призводять до того, що ці нашарування повертаються до суходолу, і процес починається знову.

Малий круговорот є частиною великого, відбувається на рівні біогеоценозу і полягає в тому, що поживні речовини ґрунту, вода, вуглець акумулюються в речовині рослин, витрачаються на побудову тіла і життєві процеси як їх самих, так і організмів-консументів. Продукти розпаду органічної речовини знову розкладаються ґрунтовою мікрофлорою і мезофауною (бактерії, гриби, молюски, комахи, простіші та ін.) до мінеральних компонентів, знову доступних рослинам, що знову утягують їх у потік речовини. Круговорот хімічних речовин з неорганічного середовища через рослинні і тваринні організми назад в неорганічне середовище, що йде з використанням сонячної енергії хімічних реакцій, носить назву біогеохімічного циклу. Круговороти основних речовин і хімічних елементів у біосфері: вуглецю, фосфору, кисню, води.

Стосовно енергетичних потоків зазначимо, що одна з головних властивостей живої системи – її динамічний стан, що полягає в постійному синтезі і розпаді. Підтримання такого стану вимагає споживання вільної енергії, а також просторової і часової організації. У термінах термодинаміки екологічні системи будь-якого рангу є відкритими дисипативними (розсіювальними) системами, що знаходяться далеко від термодинамічної рівноваги (теплового хаосу). Термодинамічна нерівноважність – одна з найістотніших характеристик живої речовини, що відрізняє її від неживої. Принцип “стійкої нерівноважності” (Е. Бауер, 1937) стверджує: “Усі і тільки живі системи ніколи не бувають у рівновазі і виконують за рахунок

вільної енергії постійну роботу проти рівноваги, що вимагається законами фізики та хімії за відповідних зовнішніх умов”. Якщо температура того чи іншого тіла вища від температури навколишнього повітря, тобто має певний перепад температур, то загальна температура системи “тіло-середовище” прагне до рівноваги. У кінцевому підсумку енергія будь-якого живого тіла може бути розсіяна в тепловій формі, після чого настає термодинамічна рівновага, і подальші енергетичні процеси виявляються неможливими.

Про таку систему кажуть, що вона знаходиться у стані максимальної ентропії. Ентропія, таким чином, відображає можливість перетворення енергії і розглядається як міра неупорядкованості системи (максимальній ентропії відповідає максимальна неупорядкованість – хаос). Щоб ентропія системи не зростала, організм чи система повинні витягувати енергію (“упорядкованість організації”) звідкільсь ззовні, беззупинно підтримувати та накопичувати її проти градієнту ентропії. Цю необхідну енергетичну дотацію екосистема (та організми) одержує від Сонця, по суті, являючи собою відкриту систему. Живий організм добуває негентропію (негативну ентропію) з їжі, використовуючи упорядкування її хімічних зв’язків. Саме вивчення потоків енергії дало можливість побачити цілісність екосистем, чітко виділити такі структурні особливості та характеристики екосистем, як харчові рівні, ланцюги, мережі.

Форми управління біологічними системами, як свідчить аналіз, залежать від форм буття організмів та здатності їх спільнот людей опрацьовувати потоки інформації рефлексивним методом. Йдеться про управління біологічною людиною, а це принципово відрізняється від управління особистістю, на яку впливають соціальні чинники, наприклад, економічного, соціального, політичного і ідеологічного походження. Типовими представниками громадських тварин є поліпи і синофори. Кожен член колонії поліпів має власний рот і шлунок. Усі інші органи (клоаки, наприклад) – спільні, належать усій колонії. Як стверджував І. Мечников, комахи спочатку об’єднуються в інтересах індивідуального виживання: щоб відбити напад ворога або зігрітися з настанням холоду. Пізніше суспільне життя таких комах, як бджоли, оси, мурашки, терміти, стало формуватися навколо вирощування

підростаючого покоління. У хребетних тварин суспільне життя виявляється ще складнішим. Риби і птахи збираються у гурти (косяки, зграї), що сприяють виживанню виду, лише перед лицем зовнішньої небезпеки. Порядок встановлюється шляхом виділення тих, що ведуть, і ведених. Дещо відрізняються від цього типу громадськості ссавці. Людиноподібні мавпи, наприклад, збираються сім'ями або невеликими групами, де простежується ієрархія, а керівна роль найголовнішої особини завойовується силою. Тут існує і колективна турбота про виживання усієї зграї. Таким чином, ми бачимо, що в природі без людини і поза людиною спонтанно здійснюються складні регулятивні взаємодії, які приводять до утворення громадських структур на основі самоорганізації.

Дещо інша картина спостерігається на рівні популяцій. Суб'єктами управління розвитком біологічних систем на рівні популяцій опікуються спеціальні органи ООН, ОБСЄ, національні держави і громадські рухи. Саме вони втягнуті у глобалізацію і є фактично суперечливою рушійною силою планетарного розвитку. Серед них сформувався два напрями, що протистоять один одному: глобалісти і антиглобалісти. Глобалісти припускають утворення єдиного економічного простору під егідою США. Вони, як апологети вічності ринкових стосунків, вважають, що глобалізм є рухом сучасного світу і загальної цілісності, коли ефективний розвиток економіки тієї або іншої країни стає неможливим без розвитку інших. Ідеологічним підґрунтям глобалізму служить схема Валлерстайна, згідно з якою світ складається з розвиненого ядра – Заходу, буферної напівпериферії – західних сателітів і периферії – третього світу. Це соціальна структура майбутнього людства. Водночас, за задумами Римського клубу, планується скорочення населення земної кулі через нестачу природних ресурсів.

За твердженням деяких учених і публіцистів (В. Межуев, А. Клименко, Е. Сапір, А. Сентябрьов та ін.), глобалізм включає транснаціоналізацію господарської діяльності, формування єдиного економічного і комунікаційного простору і посилення ролі позадержавних і наддержавних регуляторів світової економіки і міжнародних відносин. При цьому економісти виділяють декілька

позитивних сторін глобалізму¹: 1) стимулювання зростання виробництва внаслідок конкуренції, розширення ринку, поглиблення спеціалізації і міжнародного розподілу праці; 2) підвищення продуктивності праці внаслідок раціоналізації виробництва, поширення передових технологій і конкурентного тиску; 3) економія ресурсів за рахунок скорочення витрат виробництва і зниження цін; 4) можливість уникнути міждержавних великих військових конфліктів. З цієї точки зору таке явище сучасного світу корисне для людського співтовариства і позитивно ним сприймається.

Аналіз розвитку світової економіки показує, що позитивний ефект глобалізму відчуло лише вузьке коло найбільш розвинених країн. Інша частина світової спільноти тією чи іншою мірою відчуває на собі його негативні наслідки. Передусім, це стосується потенційних протиріч, що таять у собі антагоністичний характер у соціально-економічній сфері. Можна навести, зокрема, такі дані: формування єдиного економічного і комунікаційного простору охоплює лише 20 % населення земної кулі, яке споживає 86% сукупного світового продукту. Убогість і соціальна деградація породжують обурення і протест серед населення, аж до великомасштабного тероризму і виникнення озброєних конфліктів.

Другим за значимістю протиріччям, що породжується глобалізмом, є цивілізаційне: поширенню технологічних досягнень і людських цінностей Заходу на решту світу протистоїть Схід з його своєрідними світоглядними, філософськими, духовними і релігійними цінностями. Це протиріччя разом з несправедливим розподілом благ від глобалізму породжує небезпеку конфлікту між багатими і бідними регіонами, передусім у створі так званої “мусульманської дуги нестабільності”. Третє протиріччя – наявність невирішених питань у взаємовідносинах між багатими країнами-лідерами і бідними країнами, що розвиваються. Це передусім торкається сировинних ресурсів, масової імміграції, відтоку освічених і кваліфікованих кадрів. Четверте протиріччя глобалізму полягає у протистоянні транснаціональних процесів абсолютному характеру державного

¹ *Исаков А.* Глобализм, антиглобализм, терроризм [Электронный ресурс] / А. Исаков, В. Александров // *Обозреватель-Observer* : ежемесечный информационно-аналитический журнал. – № 3 (158). – Режим доступа до ресурсу: http://www.rau.su/observer/N3_2003/3_02.htm. – Заголовок з екрана.

суверенітету. Це пояснюється тим, що розвиток процесу глобалізму вимагає не лише співпраці між державами, але і певного обмеження їх суверенітету. Це протиріччя деякі фахівці (В. Міхеєв, І. Іванов) розглядають чи не як “основне протиріччя сучасної епохи”. Звідси з’явилися концепції “обмеженого суверенітету” і “гуманітарної інтервенції”. До чого це призвело насправді, наочно видно з факту агресії країн НАТО проти Югославії і трагедія 400-тисячного сербського населення в Косово. До цього варто додати трагічні події кінця 2011 – початку 2012 рр. на Півночі Африки, коли зруйнувалися держави і пролилися річки людської крові. Вказані протиріччя глобалізму являють серйозну загрозу стабілізації обстановки у світі. Вони, з одного боку, ведуть до загострення міждержавних відносин, а з іншого, – до виникнення антиглобалізму, що проявляється в таких найбільш поширених формах, як протестні виступи і тероризм. За іронією долі, громадські рухи (рух “зелених” у європейському просторі і в Україні, його ініціативи й значення; діяльність “Партії Зелених України”; діяльність “Екологічної ліги України” та її молодіжного крила; екологічна асоціація “Зелений світ”, “Грінпіс – Україна” тощо) є більш активні і конструктивні, оскільки вони особливого значення надають обґрунтуванню сучасних інтерактивних моделей екологічної освіти, просвітництва і виховання особистості, визначення ролі громадянських ініціатив у впровадженні екологічної парадигми в реальну практику життєдіяльності і виховання особистості.

Варто зазначити, що альтернативою екологічній ідеології, мисленню, свідомості, культурі і діяльності є антиглобалізм як громадський рух кінця ХХ – початку ХХІ ст. При цьому антиглобалістське об’єднання за принципом протистояння спільному супротивникові досить нестабільне у довгостроковій перспективі. У антиглобалізму поки що немає двох найважливіших складових, котрі могли б зробити його самостійною світовою політичною силою – спільної ідеології і єдиного керівного органу. Створення того й того, вочевидь, є важливим завданням усіх антиглобалістських організацій, якщо вони мають намір серйозно протистояти неоліберальній глобалізації. “Сьогодні стало очевидним, що вже на даному етапі рух антиглобалістів активно намагаються “осідлати”: хтось – з корисливих міркувань дрібного політиканського кар’єризму, хтось –

задля тіснішої координації спільних дій, хтось – з метою розвалу руху, що народжується, або для надання йому відверто маргінального вигляду”¹.

Аналіз сучасного стану антиглобалістського руху дозволяє запропонувати низку моделей, сценаріїв його розвитку: 1) рух антиглобалізму на основі повного розгортання наступального потенціалу стає віссю сил, що систематично протистоять ідеології і практиці глобалізації; 2) перетворення антиглобалізму на підсистему, чинник заборони, противагу міжнародного політичного суспільства, що веде в глобальному суспільстві боротьбу за максимальну широту, демократичність і ефективність контролю над глобалізаційними процесами; 3) включення антиглобалістського руху (або деяких його секторів) в інститути глобальної політичної влади і встановлення нових домінант розвитку світу².

На думку М. Шепелева, альтернативний глобалізм має потребу в політичній волі, здатній стати пружиною всесвітньої опозиції глобальному неототалітаризму, об’єднаною на основі спільної ідеологічної платформи. Успіх альтерглобалізму можливий лише за умов об’єднання громадського руху за глобальну демократію з державами, що стали жертвами неоліберальної глобалізації та позбавлені можливості в нинішніх умовах подолати відсталість. Для цього необхідно забезпечити скоординоване проведення політики самозахисту від гегемонізму, створити умови для відкритого діалогу культур, створити інтернаціональні союзи, засновані на новому типі міжнародного співробітництва країн з різним рівнем розвитку, розвивати співробітництво держав периферії та антигегемоністських сил у постіндустріальному світі. Однак головним чинником успіху альтерглобалізму є наявність держав з великим культурним, індустріальним і силовим потенціалом, здатних взяти на себе роль лідера альтерглобалізму і сприяти своєю глобальною активністю

¹ Сакович В. Антиглобалізм: стан і перспективи / В. Сакович // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 138.

² Алексеєнко І. Антиглобалістський рух – початок формування світової контркультури? / І. Алексеєнко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 129-138; Гавриш О. Антиглобалізм – ознака об’єднання світової економіки / О. Гавриш // Дзеркало тижня. – 2002. – № 28. – С. 34-37; Сакович В. Антиглобалізм: стан і перспективи / В. Сакович // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 137-142.

відновленню зруйнованої рівноваги у світі. Нова хвиля орієнтації відкриває можливість реалізувати такий історичний шанс¹.

Легітимаційна сила громадських рухів ґрунтується на достовірності свідчень про дії, що своєю надійною інформацією викривають “порушників”. “Якщо все складається благополучно, глобальні соціальні рухи впливають експериментальним випередженням на космополітичну мораль і реформу. Вони повідомляють світову громадськість про далекі від реальності ідеї, перевіряють ці ідеї на відповідність дійсності, а також наділяють правом голосу громадян і борців за громадянські права”² – слушно зазначає У. Бек. Отже, проблема тут полягає у тому, що у цій царині необхідно передбачити не тільки управління людьми, але й іншими живими системами, до яких слід віднести біот всього живого, і для них треба сформувати ідеї, на основі яких упорядковувати їх поведінку і розвиток у екосфері Майбутнього.

2.2. Функціональні складові управління сталим розвитком біосоціальних систем

У ході еволюції людство накопичило певні знання про механізм управління біологічною системою, що живе за принципом Ф. Реді (1626 – 1698), тобто “усе живе походить від живого”. Навчившись активно змінювати довкілля, люди стали використовувати цей засіб як батіг і пряник. Зміни в зовнішньому середовищі “м’яко” впливають на морфологію керованого елемента, спонукаючи, провокуючи його на певні реакції у відповідь. Такий метод управління названий

¹ Шепелєв М. А. Проблеми і перспективи глобальної демократії / М. А. Шепелєв // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні : матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 20-22 трав. 2005 р.). – Львів, 2005. – С. 38.

² Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / пер. с нем. А. Б. Григорьева, В. Д. Седельника ; послесл. В. Г. Федотовой, Н. Н. Федотовой. – М. : Прогресс-Традиция ; Изд. дом “Территория будущего”, 2007. – С. 121. – (Серия “Университетская библиотека Александра Погорельского”).

рефлексивним¹. Рефлексивний метод стохастичний, оскільки достовірно спрогнозувати реакцію у відповідь на нього неможливо.

Для поглибленого вивчення проблем управління біологічними системами важливо ознайомитися з їх видами у дискурсі загальних положень теорії систем. Зазвичай, виокремлюють три види систем: 1) ізольовані, які не обмінюються з сусідніми ні речовиною, ні енергією; 2) закриті, які обмінюються з сусідніми енергією, але не речовиною (наприклад, космічний корабель); 3) відкриті, які обмінюються з сусідніми і речовиною, і енергією. Практично всі природні (екологічні) системи відносяться до типу відкритих². Біологічні системи, як відкриті структури, мають низку атрибутивних характеристик, що вигідно відрізняють їх від технічних систем і наближають до соціальних. Універсальна властивість екосистем – їх емерджентність (англ. емердженсія – виникнення, поява нового), яка полягає в тому, що властивості системи як цілого не є простою сумою властивостей, частин або елементів, що складають її. Наприклад, одне дерево не робить лісу, оскільки не створює певного середовища (грунтового, гідрологічного, метеорологічного і т. ін.) і властивих лісові взаємозв'язків різних ланок, що обумовлюють нову якість. Недоврахування емерджентним може призводити до великих прорахунків при втручанні людини в життя екосистем або при конструюванні систем для виконання певних цілей. Наприклад, сільськогосподарські поля (агроценози) мають низький коефіцієнт емерджентності і тому характеризуються вкрай низькою здатністю саморегулювання і стійкості. У них, внаслідок бідності видового складу організмів, вкрай незначні взаємозв'язки, велика ймовірність інтенсивного розмноження окремих небажаних видів (бур'янів, шкідників).

Біосфера – саморегулююча система, для якої, як зазначав В. Вернадський, характерна організованість. Наразі цю властивість називають гомеостазом, розуміючи під ним здатність повертатися до початкового стану, гасити обурення, що виникають, вмиканням ряду механізмів. Гомеостатичні механізми пов'язані в основному з живою

¹ Дружинин В. В. Системотехника / В. В. Дружинин, Д. С. Конторов. – М. : Радио и связь, 1985. – 200 с.

² Воронков Н. А. Основы общей экологии : учебник для студ. высш. учеб. заведений ; пособ. для учителей / Н. А. Воронков. – М. : Агар, 1999. – С. 7, 51-52.

речовиною, її властивостями і функціями, розглянутими вище. Біосфера за свою історію пережила ряд таких збурень, багато з яких були значними за масштабами, і справлялася з ними (виверження вулканів, зустрічі з астероїдами, землетруси, горотворення і т. ін.) завдяки дії гомеостатичних механізмів і, зокрема, принципу, який носить назву Ле Шательє-Брауна: при дії на систему сил, які виводять її зі стану стійкої рівноваги, остання зміщується в тому напрямку, при якому ефект цього впливу послаблюється.

Небезпека сучасної екологічної ситуації пов'язана насамперед з тим, що порушуються багато механізмів гомеостазу і принцип Ле Шательє-Брауна, якщо не в планетарному, то у великих регіональних планах. Їх наслідок – регіональні кризи. У стадію глобальної кризи біосфера, на щастя, ще, мабуть, не вступила. Але окремі великі збурення вона вже гасити не в силах. Наслідком цього є або розпад екосистем (наприклад, розширюються площі пустельних земель), або поява нестійких, практично позбавлених властивостей гомеостазу систем типу агроценозів або урбанізованих (міських) комплексів. Людству, на жаль, відпущений вкрай малий проміжок часу для того, щоб не сталася глобальна криза і наступні за нею катастрофи та колапс (повний і незворотний розпад системи).

Біосфера – система, що характеризується великою різноманітністю. Різноманітність – найважливіша властивість усіх екосистем. Біосфера як глобальна екосистема характеризується максимальною серед інших систем різноманітністю. Остання обумовлюється багатьма причинами і факторами. Це і різні середовища життя (водне, наземно-повітряне, ґрунтове, організмове); і різноманітність природних зон, що відрізняються за кліматичними, гідрологічними, ґрунтовими, біотичними та іншими властивостями; та наявність регіонів, що відрізняються за хімічним складом (геохімічні провінції), і, найголовніше, об'єднання в рамках біосфери великої кількості елементарних екосистем з властивою їм видовою різноманітністю.

Наразі описано близько 2 млн. видів (приблизно 1,5 млн. тварин і 0,5 млн. рослин). Вважають, однак, що число видів на Землі в 2-3 рази більше, ніж їх описано. Не враховано багато комах і мікроорганізмів, особливо в тропічних лісах, глибинних частинах океанів і в інших малоосвоєних місцепроживаннях. Крім цього, сучасний видовий

склад – це лише невелика частина видового різноманіття, яке брало участь в процесах біосфери за період її існування. Річ у тім, що кожен вид має певну тривалість життя (10-30 млн. років), і тому з урахуванням постійної зміни і оновлення видів число видів, які брали участь у становленні біосфери, обчислюється сотнями мільйонів. Вважається, що до теперішнього часу арену біосфери залишили більше 95 % видів. Різноманітність біосфери за рахунок елементарних екосистем по вертикалі обумовлюється ярусністю або екогоризонтами рослинного покриву та пов'язаних з ним тваринних організмів, а в горизонтальному напрямку – нерівномірністю розподілу організмів та їх угруповань і пов'язаних з ними факторів (зволоження, мікрорельєф, забезпеченість елементами живлення і т. ін.).

Натомість для будь-якої природної системи різноманітність¹ – одна з найважливіших її властивостей. З нею пов'язана можливість дублювання, підстраховування, заміни одних ланок іншими (наприклад, на видовому або популяційному рівнях), ступінь складності та міцності харчових та інших зв'язків. Тому різноманітність розглядають як основну умову стійкості будь-якої екосистеми і біосфери в цілому. Це властивість настільки універсальна, що сформульована як закон (автор його У. Р. Ешбі). Характеристика функціонування і розвитку феномена управління біологічними системами. Живі системи мають одну принципову особливість, що полягає у наявності у їх організмах складної системи внутрішніх механізмів сприйняття, переробки управлінських сигналів ззовні і прийняття власного рішення. Розумних живих істот на основі свідомості і самосвідомості, а простих живих смертних – на основі інстинктів і реакцій. Так, наприклад, людина керує власною поведінкою на основі цілої системи внутрішньоорганізменних механізмів, що докладно подані В. Бехом у функціональній моделі особистості людини².

¹ Воронков Н. А. Основы общей экологии : учебник для студ. высш. учеб. заведений ; пособ. для учителей. – М. : Агар, 1999. – С. 7-9.

² Бех В. П. Человек и Вселенная: когнитивный анализ : монография / В. П. Бех. – 2-е изд., доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 148 с.

При цьому В. Попов, І. Крайнюченко¹, Є. Трифонов², В. Дружинін, Д. Конторов³ та інші дослідники, що предметно вивчали управління живими системами, пропонують напрацьовані ними принципи управління і подають характеристики рефлексивного управління. Зазначимо, що дискурс цього виду управління ще тільки формується, і він ще далекий до повноти, але мова і зміст його кординально відрізняються від того, що ми сьогодні використовуємо в практиці управління колективами, особливо дітей і підлітків. Так, наприклад, В. Попов і І. Крайнюченко, досліджуючи механізм управління складними (живими) системами, пишуть наступне: “Управляти – це означає спонукати керований елемент до потрібних дій. Якщо керований елемент – людина, тварина або колектив, то управління набуває особливої специфіки. Складні системи, а до них належить людина, мають можливість вибирати, змінювати свою поведінку залежно від обставин. У людей немає кнопок, важелів, педалей, за допомогою яких їх можна змусити виконувати ті або інші дії. Цим людина відрізняється від машини. Але у людини є потреби, цілі і прагнення їх задовольнити. Якщо мати можливість змінити внутрішнє і зовнішнє середовище людини, то ці дії спровокують певну його поведінку, спрямовану або на усунення небажаної дії (принцип Ле-Шательє – Реакции на внешние воздействия детерминированы), або на збереження (якщо зміна сприймається як бажане). Приклади прямої дії на морфологію людини (побої, катування, страта і т. ін.), з метою спонукати її до потрібних дій, добре відомі в історії людства. Цей спосіб управління дістався нам у спадок від тваринних предків, які ще слабо володіли засобами “економічної” дії”⁴.

¹ Попов В. П. Глобальный эволюционизм и синергетика ноосферы [Електронний ресурс] / В. П. Попов, И. В. Крайнюченко. – Ростов-на-Дону : Изд-во АПСН, СКНЦ, ВШ, 2003. – 194 с. – Режим доступа : <http://holism.narod.ru/book1/authors.htm>

² Прогнозирование [Електронний ресурс] // Трифонов Е. В. Пневмапсихосоматология человека : русско-англо-русская энциклопедия – 15-е изд. – 2012. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.tryphonov.ru/tryphonov2/terms2/prognos.htm>. – Заголовок з екрана.

³ Дружинин В. В. Системотехника / В. В. Дружинин, Д. С. Конторов. – М. : Радио и связь, 1985. – 200 с.

⁴ Попов В. П. Глобальный эволюционизм и синергетика ноосферы [Електронний ресурс] / В. П. Попов, И. В. Крайнюченко. – Ростов-на-Дону : Изд-во АПСН, СКНЦ, ВШ, 2003. – С. 67. – Режим доступа : <http://holism.narod.ru/book1/authors.htm>.

У ході еволюції людство придбало інші, соціально менш небезпечні засоби дії, управління. Навчившись активно змінювати довкілля, люди стали використовувати цей засіб як батіг і пряник. Зміни в зовнішньому середовищі “м’яко” впливають на морфологію керованого елемента, спонукаючи, провокуючи його на певні реакції у відповідь. Такий метод управління названий рефлексією¹. Метод рефлексії стохастичний, оскільки достовірно спрогнозувати реакцію у відповідь на нього неможливо. Достовірне управління вимагає хороших знань про об’єкт управління і інформаційні процеси, що у ньому протікають². Людина, суспільство і інші біологічні об’єкти є відкритими, нелінійними системами, тобто споживають ресурси і виділяють метаболіти. З огляду на це, найбільш ефективну дію на соціум можна вчинити за допомогою регулювання потоків ресурсів і метаболітів. Перекриваючи і розподіляючи ресурси, можна провокувати об’єкт управління на бажані для системи, що ним управляє, дії. Найбільш важливий сучасний ресурс – це гроші.

У стародавні часи різних видів ресурсів було значно більше, оскільки велося натуральне господарство. Очевидно, вплив на найважливіший, незамінний ресурс дозволяє найефективніше здійснювати управління. Під ресурсом розуміється і сировина, і території, і “духовні” ресурси (задоволення), і час. Ресурс – це те, що задовольняє потреби і дозволяє оптимально функціонувати. Чим більшою мірою поведінка об’єкта управління визначена рефлексами (достовірними реакціями), тим легше ним управляти. Людина має і рефлекторну, і “свідому” поведінку. “Свідома” поведінка менш передбачувана.

У якості висновків В. Попов і І. Крайнюченко характеристику управління живими системами подають наступним чином³: 1) дія (управління) на складні (живі) системи можлива тільки за допомогою провокації керованої системи на потрібні дії. Це називається рефлексивним управлінням; 2) рефлексивне управління певною

¹ Дружинин В. В. Системотехника / В. В. Дружинин, Д. С. Конторов. – М. : Радио и связь, 1985. – 200 с.

² Сетров М. И. Информационные процессы в биологических системах / М. И. Сетров. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1975. – 155с.

³ Попов В. П. Глобальный эволюционизм и синергетика ноосферы [Електронний ресурс] / В. П. Попов, И. В. Крайнюченко. – Ростов-на-Дону : Изд-во АПСН, СКНЦ, ВШ, 2003. – С. 74. – Режим доступу : <http://holism.narod.ru/book1/authors.htm>.

складною системою можна здійснювати, змінюючи довкілля, регулюючи ресурси і метаболіти. Управління розвитком біосфери може бути тільки рефлексією, а в якості зовнішнього середовища для неї є людина, земна кора і космос. Зміна людського чинника – це найефективніший спосіб впливу на біосферу; 3) серед усіх підсистем найціннішою є підсистема, що управляє, оскільки відсутність управління приведе до розпаду будь-якої складної системи; 4) виникнення управління є наслідком еволюційної диференціації і спеціалізації елементів складної системи; 5) управління обмежує різноманітність станів системи; 6) головною функцією управління в живих системах є регенерація зношених елементів з метою підтримки гомеостазу і вибір шляхів еволюції; 7) рефлекс підпорядкування генетично закладений в усіх вищих живих істотах (зграєвих). Це полегшує управління і виховання, а в людських системах управління припускає наявність влади; 8) системи управління ієрархічні. Вищі рівні орієнтовані на управління зовнішнім середовищем. Нижчі рівні управляють власним гомеостазом. Якщо “нижчі” не справляються зі своїми функціями, то їх доповнюють “вищі”.

Крім цього, вони пропонують універсальну схему управління живими системами, що придатна для функціонування як в онтогенезі, так і у філогенезі. Ними сформульована проблема, що потребує розробки під назвою: “Аналіз еволюції блоку соціальної пам’яті і визначення його ролі в ноосферогенезі”. Отже, на основі навіть поверхового огляду дискурсу управління біологічними системами стає зрозумілим, що ми управлінням біологічними системами не володіємо. Людина як представник біоти живого не має власної, тобто адаптованої під її стан, потреби і можливості, системи управління. На неї “накидають аркан” – то технічного, то виробничого призначення. І здається, що саме філософія управління, що своєчасно задіяна, може надати смисл і забезпечити достатню динаміку формування дискурсу управління біологічними системами. Про закони і закономірності управління живими системами у біоценозі, біогенезі, онтогенезі і філогенезі демографами, соціальними філософами і теоретиками менеджменту майже нічого не надруковано.

Великий інтерес викликає й так зване “рефлексивне управління”, яке фактично є філософією управління біологічними системами. Під

управлінням рефлексії розуміється мистецтво впливу на людину за допомогою інформаційних повідомлень (управління без зворотного зв'язку), в ширшому сенсі – специфічний метод соціального контролю над індивідами¹. Особливість рефлексивного управління полягає в тому, що будується певна дуже спрощена модель іншого суб'єкта, на її основі йому надсилається певне повідомлення і одночасно в побудовану модель закладається інформація, що міститься в цьому повідомленні. Тоді не потрібен зворотний зв'язок, оскільки можна отримати певну інформацію про суб'єкта тільки тому, що йому надіслане певним чином організоване повідомлення.

“Це надзвичайно економний спосіб управління іншими суб'єктами, оскільки зворотний зв'язок рідко дуже дорога. Для збору такої інформації потрібні датчики, її потрібно обробляти і т. ін. При застосуванні ж методу рефлексивного управління головні витрати йдуть на побудову моделей, які дозволяють передбачати поведінку суб'єкта після того, як він отримає те або інше інформаційне повідомлення. Ще одна перевага рефлексивного управління в тому, що, надсилаючи певне повідомлення, ми не відкриваємо свою систему управління для можливості інформаційної дії з боку супротивника”². Саме у такому сенсі рефлексивне управління як мистецтво маніпуляції людьми використовується військовими впродовж багатовікової історії людського суспільства, коли добре організована інформаційна дія допомагала вигравати битви малими силами.

Рефлексивне управління в якості специфічного методу соціального контролю використовується з 60-х років ХХ століття, в роки, коли стала формуватися концепція інформаційної війни. Специфіка проблеми полягає в тому, що в цій концепції генерація інформаційних дій виходить не стільки з природної людської інтуїції, скільки з особливої моделі керованого суб'єкта. Це було пов'язано з малою ефективністю побудованих на той час на традиційних

¹ Горюнов И. Формула совести / И. Горюнов // Поиск. – 2000. – № 44. – С. 3-12.

² Лefевр В. Где искать истоки демографического кризиса? [Електронний ресурс] / В. Лefевр // Независимая газета. – 2000 – 22 ноября. – Режим доступа : http://www.reflexion.ru/Library/Lefebvre_2000_1.htm

біхевіористських поняттях (що вважають предметом психології не свідомість, а поведінку як сукупність реакцій на дії зовнішнього середовища) психологічних моделей. Модель же суб'єкта у рамках підходу рефлексії, як передбачалося, відбиватиме не лише його поведінку в площині чисто фізіологічних реакцій на стимули, але і його здатність усвідомлювати самого себе разом з іншими суб'єктами. З побудови таких моделей рефлексій, власне кажучи, і почалися дослідження. Перші реально працюючі моделі і технології рефлексивного управління з'явилися в кінці 70-х років ХХ століття. У них суб'єкт вже представлявся як “щось”, що має риси, до яких можна вживати такі поняття, як “свідомість”, “справедливість”, “свобода волі” і т. ін.

За оцінками С. Кара-Мурзи, американці здійснили науковий і інтелектуальний подвиг. За дійсно неймовірно короткий термін створили новітню технологію рефлексивного управління суспільством. Те, що в інших суспільствах складалося протягом тисячоліть, що у європейській культурі мало в своїй основі уже визнані узагальнюючі філософські праці, наприклад, “Політика” Аристотеля і “Республіка” Платона, в США було сконструйовано на голому місці, но-новому, чисто науковим і інженерним способом. Герберт Маркузе зазначає цю величезну зміну так: “Сьогодні підкорення людини увічнюється й розширюється не тільки засобами технології, але й як технологія, що створює ще більшу основу для повної легітимізації політичної влади і її експансії, що охоплює усі сфери культури”¹. Підкорення не за допомогою технології, а як технологія! Проте досить часто за справжню владу визнається та, що якраз не містить у собі елемента насильства. Насильство – це примус, володіння, але не справжня влада. Насильство, зазначає Т. Болл, це не влада, а її брак, це псевдовлада². А найочевиднішою умовою ефективності влади видається поєднання елементів примусу і впливу. Ефективного приневолення не можна досягти єдиним інструментом – чи то насильством, чи то ідеологією, писав М. Фуко: приневолення

¹ Цит. за : Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М : Изд-во “Эксмо”, 2007. – С. 35.

² Болл Т. Власть / Т. Болл // Политические исследования. – 1993. – № 5. – С. 36-42.

може бути безпосереднє, фізичне, а проте не буде насильне, воно може бути обраховане, організоване, витончене, а проте мати фізичний характер¹.

Таким чином, має йтися про оптимальне поєднання засобів впливу і засобів примусу. Про це говорить і С. Московічі: з одного боку – насильство в різних формах, і з другого, – легітимність, яка виправдовує та освячує панування. Внутрішня віра, що доповнює зовнішнє насильство, – формула легітимности влади². Розгляд з цієї точки зору поведінки громадських комах, передусім найбільш високоорганізованих серед них медоносних бджіл і мурах, показує наявність зародків розсудливої діяльності, що проявляється у здатності до елементарного узагальнення, синтезу. У даному випадку адекватне дійсності введене відомим радянським ученим Л. Крушинським поняття “розсудлива діяльність”, що дозволяє уникнути повного ототожнення тих, що істотно розрізняються за мірою складності розумових процесів у тварин і людини³.

Експерименти свідчать про здатність громадських комах до розсудливої діяльності: бджоли і мурашки можуть створювати уявлення про “альтернативну ситуацію”, мають вражаючу здатність до так званого інваріантного розпізнавання фігур і предметів, тобто бджоли і мурашки можуть створювати елементарні абстрактні уявлення про трикутник, круг, квадрат, кількість (в межах двох-трьох) кольорів або об’єктів. На таке здатні тільки найбільш високоорганізовані хребетні тварини. У сучасній зоопсихології найчастіше використовується схема класифікації поведінки, яка виділяє п’ять типів адаптивних реакцій: таксиси, рефлекси, інстинкти, розсудлива діяльність, що включає інсайт, різні форми навчання. На додаток до поведінки громадських комах виявляється, що найбільшу

¹ Фуко М. Наглялата й карати: Народження в’язниць / М. Фуко ; пер. з фр. П. Тарашук. – К. : Основи, 1998. – С. 34-35.

² Московичи С. Машина, творящая богов / С. Московичи ; пер. с фр. – М. : Центр психол. и психотерап., 1998. – С. 25; Друкер П. Ф. Задачи менеджмента в XXI веке. – М. ; СПб. ; К., 2002. – С. 25.

³ Крушинский Л. В. Биологические основы рассудочной деятельности: Эволюционный и физиолого-генетический аспекты поведения / Л. В. Крушинский ; предисл. Д. К. Беляева, А. Ф. Семиохиной. – Изд. 3-е. – М. : Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2009. – 272 с.

долю в ній займають інстинкти і розсудлива діяльність¹. Це надто спрощена уява про механізм прийняття рішень живими системами, зокрема й людиною, оскільки у цій операції бере участь увесь біологічний організм як цілісність. Складність аналізу визначається багаторівневою структурою свідомості людини, що проявляє себе на кожному рівні по-різному, а саме: а) на безсвідомому – як генетично успадкований від предків інстинкт; б) на чуттєвому – як емоційні стани; в) на розумовому – як усвідомлені цінності, естетичні категорії.

У залежності від цього розшарування на кожному з цих рівнів діє свій власний орган і механізм переробки інформації: а) на безсвідомому – енергетичний механізм, що переробляє інформацію у енергію і навпаки, розкодує сенс, що несе енергетичний імпульс; б) на чуттєвому – психологічний механізм, що переробляє генетичну (ірраціональну) інформацію; в) на розумовому – механізм соціалізації, що переробляє соціальну (раціональну) інформацію. Психологічний механізм “працює” на основі психофракталів², що часуються з психосфери і живлять підсвідомість особистості. Його головна функція у дискурсі нашого дослідження полягає у гармонізації підсвідомості особистості і сфери колективного підсвідомого соціуму. Знання про несвідоме ще донедавна називали “шаманським” і відкидали в резерв “езотеричних”, тобто закритих, експериментально недоведених і навіть шкідливих. Незважаючи на те, що ці знання стосувалися, передусім, сфери людської духовності, тонких матерій і потужних сил, що приховуються в ірраціональній і підсвідомій частині психічного світу людини і людства. Релігію теж можна зарахувати до духовності, але релігійна духовність розрахована на віру, вона тримається на ній і не потребує нічого, крім віри. У парадигмі архетипового менеджменту релігійні і наукові постулати прагнуть до єднання.

Механізм соціалізації функціонує у горизонті свідомості особистості. Особистість і суспільство мають, як показано вище,

¹ Див. : *Правоторов Г. В.* Зоопсихология для гуманитариев : учеб. пособ. – Новосибирск : ООО Изд-во ЮКЭА , 2001. – С. 47; *Вилли К.* Биология: биологические законы и процессы / К. Вили, В. Датъе. – М. : Мир, 1974. – 820 с.

² *Донченко О.* Від цілісності психологічних знань до цілісності світобачення / О. Донченко. – Соціальна психологія. – 2011. – № 1. – С. 4-10.

специфічні механізми вступу у взаємодію і справно користуються ними. Провідна функція цього механізму полягає у гармонізації свідомості особистості і суспільства на основі естетичного ідеалу. Сам по собі естетичний ідеал, що вище подавався як нормативно-ціннісний імператив, або абсолют, нічого “не може зробити”; для того, щоб диктована його сенсом самозмінна сталася, він повинен поєднатися з можливостями системи – організму людини (він – чисте спонукання). Зв’язок абсолютів і можливостей системи намагається автоматично: він є простою реалізацією об’єктивних стосунків, передбачуваних між абсолютотом і цими можливостями.

Абсолют, таким чином, завдяки своєму власному сенсу, має право впливу на усі можливості людини. Таке об’єднання якостей потрібності, необхідності самозміни, викликає естетичний ідеал, з можливостями особистості людини породжує самодостатній комплекс її самовідтворення (у цьому понятті представлено як спонукальна, так і власне виконавча ланка активності). Наразі ми підійшли до важливого моменту, суть якого полягає у тому, що наявність двох видів механізму впливу естетичного ідеалу на формування особистості породжує у її структурі гострі суперечності, які потрібно знімати тільки третім, більш глибинним механізмом, яким володіє жива розумна істота – механізмом внутрішньої боротьби суперечностей, що відомий нам як механізм переживання. К. Маркс при поясненні подібних переходів часто користувався синтетичними категоріями – поняттями: “практично-духовне” засвоєння дійсності, “чуттєво-надпочуттєве” щодо властивостей товару, “сутнісна єдність природи і суспільства” стосовно людини.

У нас щодо цього власної концепції ще немає, але є робочі гіпотези, опрацювання яких у майбутньому можливо дасть позитивні результати. По-перше, оскільки “хронотоп” у структурі особистості допомагає нам зрозуміти взаємопереходи між сенсильною і інтелігібельною матеріями, то треба більш детально дослідити його функції в організмі людини. Своєрідність хронотопу полягає, ще раз повертаємось до цього явища, в тому, що він поєднує в собі, здавалось би, не поєднуване, а саме: просторово-часові, у фізичному сенсі цього слова, тілесні обмеження з безмежністю часу і простору, тобто з вічністю і з нескінченністю. Тому в ньому містяться водночас і Фізичний, і Семантичний Всесвіти. Це, як відзначає М. Каган, орган

опосередкування їхньої взаємодії¹. Залежна від щільності динаміка популяцій забезпечується біотичними факторами. Їх називають регулюючими². Сьогодні, наприклад, стало ясным, що головними в геномах є не структурні гени, а регуляторні. Людина і шимпанзе мають 99,4 % однакових структурних генів. Усі наші відмінності з цими мавпами детермінуються на 99 % генами-регуляторами.

Загалом же дію регулюючих факторів можна розглядати на рівні міжвидових та внутривидових (внутріпопуляційних) взаємовідносин організмів. Вони “працюють” за принципом зворотного негативного зв’язку: чим значніша чисельність, тим сильніше спрацьовують механізми, що зумовлюють її зниження, і навпаки – при низькій чисельності сила цих механізмів слабшає і створюються умови для більш повної реалізації біотичного потенціалу. Фактори такого типу лежать в основі популяційного гомеостазу, що забезпечує підтримання чисельності в певних межах значень. До числа регулюючих факторів відноситься, зокрема, взаємовідношення організмів типу хижак-жертва. До міжвидових механізмів гомеостазу відносяться зазначені вище взаємини типу хижак-жертва. У такому ж плані діють і взаємини паразит – господар. При високій чисельності створюються умови для збільшення кількості паразитів і паразитарних захворювань як в результаті скупченості, так і внаслідок ослаблення організмів. До міжвидових механізмів відноситься також конкуренція, гострота якої знаходиться у прямій залежності від чисельності організмів.

Конкуренція лежить і в основі внутріпопуляційного гомеостазу. Вона тут може виявлятися в жорстких і пом’якшених формах. Жорсткі форми, зазвичай, закінчуються загибеллю частини особин. У рослинному світі це проявляється в явищах так званого самозрідження фітоценозів. У тваринному світі результат гострої внутривидової боротьби проявляється часто у формі канібалізму (поїдання собі подібних). Такі явища найбільш часті серед хижаків. Пом’якшені форми внутривидової конкуренції виявляються, зазвичай, через ослаблення частини особин, виключення їх із процесів

¹ Каган М. С. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений / М. С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – С. 114.

² Воронков Н. А. Основы общей экологии : учебн. для студ. высш. учеб. заведений ; пособ. для учителей / Н. А. Воронков. – М. : Агар, 1999. – С. 7-9.

розмноження. Випадки загибелі особин при таких формах боротьби менш вірогідні. До таких механізмів внутріпопуляційного гомеостазу відносяться ті, що пригнічують (інгібують) виділення речовин у зовнішнє середовище сильнішими особинами, стресові явища, розмежування територій (територіальність), міграції між популяціями.

При високій скупченості особин в популяціях регулюючим механізмом чисельності можуть бути стресові явища. Вони найбільш характерні для ссавців. При стресах, зазвичай, частина особин знижує або втрачає репродукційні функції (вимикається з процесів розмноження). Сильніші особини меншою мірою схильні до стресу і його наслідків. При ослабленні або припиненні стресових явищ організми, зазвичай, відновлюють функції життєдіяльності і репродукційного процесу.

Міграції як фактор гомеостазу виявляються найчастіше у двох видах. Перший – відноситься до масового результату особин з популяції при явищах перенаселеності (навали) (Китай). Другий вид міграцій пов'язаний з більш поступовим (спокійним) відходом частини особин в інші популяції з меншою щільністю населення (Америка, Канада). Неоднозначні реакції популяцій на іммігрантів (Франція, Німеччина). У періоди високої чисельності вони перешкоджають вселенню особин з інших популяцій. При низькій чисельності має місце явище протилежного порядку: різко зменшується кількість особин, що залишають популяції, знімаються механізми, що перешкоджають вселенню особин з інших популяцій (іммігрантів). Ясно, що гомеостаз повною мірою проявляється, якщо спрацьовують всі механізми, що лежать в його основі. Наприклад, не порушується різко співвідношення численності хижаків і жертв, не має місця дія факторів, що послаблюють популяції (забруднення, порушення середовища існування та ін.), не перевищуються критичні межі чисельності і т. п.

У наш час подібні порушення гомеостатичних механізмів викликаються в більшості випадків антропогенними факторами. З огляду на це, одним з найважливіших завдань людини є виключення або різке зниження дії подібних факторів. Саме на це й спрямовані міжнародні дії усіх держав світу, що поділяють ідею збалансованості у взаємодії людини і першої природи. Яскравим прикладом такої

співпраці є Парижська кліматична конференція ООН, що проходила з 30 листопада по 11 грудня 2015 року. На якій взяли участь у обговоренні проблем екології понад 40000 осіб зі 195 країн світу. 12 грудня на офіційному сайті ООН з'явився документ “Прийняття Парижського договору”, узгоджений сторонами-учасницями Конференції ООН зі зміни клімату 2015. Саме цей договір замінить після 2020 року Кіотський протокол – донедавна єдину міжнародну угоду, що зобов'язувала розвинуті держави світу скорочувати викиди парникових газів¹.

На сьогодні положення нового договору лише зафіксовані на папері – упродовж наступних п'яти років їх треба буде імплементувати. Однак уже зараз світові фахівці з екологічних питань підкреслюють важливість досягнутих домовленостей. Так, приміром, лауреат Нобелівської премії миру за роботу зі захисту довкілля А. Гор у своєму Twitter назвав укладений договір історичним. Тож, і ми маємо надію, що одним із результатів Парижського саміту 2015 року стане те, що екологічна стійкість буде головною метою усіх наших намагань у майбутньому як по відношенню до першої, так і до другої природи, що має принципово іншу структуру і специфічний функціонал.

2.3. Гомеостат як орган управління сталим розвитком біосоціальних систем

Збалансованість функціонування планетарної соціальної спільноти і першої природи можна досягти завдяки розбудові так званого органу управління – гомеостату. Цей специфічний орган, що виникає у структурі будь-яких соціальних систем у ході становлення організаційної взаємодії її елементів, але на сьогоднішній день він є чи не найменш дослідженим її елементом. Тобто, до його вивчення увага дослідників ще не дійшла. У той же час модель гомеостату

¹ Що підписали в Парижі: must know про нову Кліматичну угоду. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/technology/2015/12/16/204942/>

планетарної спільноти та його властивості розроблені Ю. Горським і викладені в монографіях, численних публікаціях засідань школи-семінару з гомеостатики, на конференціях, міжнародних симпозіумах та конгресах¹.

Людська спільнота володіє природним гомеостатом, тобто органом, що регулює її життєдіяльність. Дослідженнями Ю. Горського доведено, що чим вище на еволюційній драбині стоїть вид живого, тим більше зростає роль індивідуального досвіду у формуванні реакції на зміну життєвої ситуації. Цей феномен отримав назву сигнальної спадковості². Сигнальна спадковість у людському суспільстві набуває виняткового значення. На її основі формуються: 1) друга сигнальна система (мова); 2) поведінкова активність, що спрямована на зміну навколишнього середовища, і діяльність, що опосередкована завдяки зміненим елементам зовнішнього середовища (знаряддя виробництва). У кінцевому підсумку, завдяки цим модифікованим можливостям, людська популяція створила специфічну спадкову структуру негенетичного характеру – культуру.

Феномен людської популяції закладений у якісно нових способах, в порівнянні з популяціями вищих тварин, колективної переробки інформації і високої швидкості обробки інформації індивідом, що живе у культурному середовищі. У принципі, людський організм як гомеостат біоструктурно нічим не відрізняється від усіх інших вищих тварин. Проте поєднання двох згаданих вище чинників створило значну перевагу у виживанні за рахунок спрямованої зміни середовища мешкання під межі норм реакції організму. Для спрямованої зміни середовища і створення знарядь виробництва треба організувати такий потік інформації, який би відбивав властивості об'єкта, раніше не істотні для виживання.

Зміна змісту інформаційного потоку із зовнішнього середовища стала можливою за рахунок зміни властивостей суб'єкта, яка виражалася у зміні геометрії тіла при взаємодії його зі знаряддями виробництва (камінь, палиця, сокира, ніж, прилад, системи

¹ Див.: Горский Ю. М. Гомеостатика: модели, свойства, патологии / Ю. М. Горский // Гомеостатика живых, технических, социальных и экологических систем. – Новосибирск : Наука, Сиб. отд., 1990. – С. 63.

² Лобашев М. Е. Сигнальная наследственность / М. Е. Лобашев // Исследования по генетике. – 1961. – № 1. – С. 3-11.

приладів...). Кожна тварина освоює зовнішній світ за законом будови свого тіла, тобто має відповідні ознаки, інформаційно комплементарні для взаємодії з вузькою частиною зовнішнього середовища. Людина, міняючи знаряддя виробництва, міняє способи взаємодії в широкому діапазоні усередині зони мешкання і за її межами, а це розширює її можливості в прийманні інформації, тобто з'явився новий небіологічний спосіб зміни інформаційних фільтрів на вході у свій гомеостат. Ця властивість індивідів еволюціонує у міру накопичення небіологічної спадковості у такому соціально-культурному середовищі, у якому відбувався достатньо глибокий розподіл індивідів за специфікою взаємодії з зовнішнім середовищем.

Розподіл індивідів за специфікою взаємодії з зовнішнім середовищем

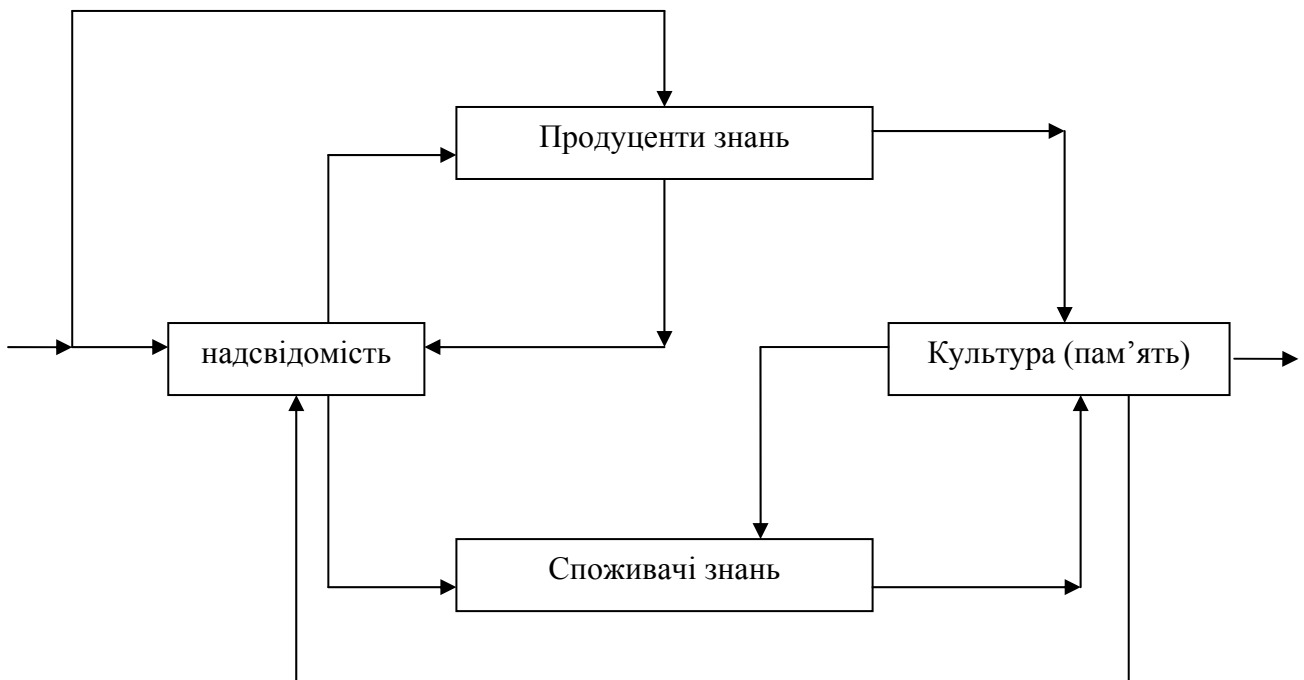

Рис. 2.1. Модель інформаційного гомеостата людської популяції

Сукупність усіх отриманих і отримуваних знань у людській популяції визначає свідомість виду як симетричного гомеостату. У цьому аспекті увесь інформаційний потік про стан зовнішнього середовища, що циркулює у видовому гомеостаті, по відношенню до індивіда називається надсвідомістю. По відношенню до свідомості індивіда надсвідомість має уявні містичні властивості і проявляється

в людській психіці у формі інтуїції. Для розуміння механізмів функціонування і вирішення питань використання популяцій важливе значення мають відомості про їх структуру. Розрізняють статеву, вікову, територіальну і інші види структури¹. У теоретичному і прикладному планах найбільш важливі дані про вікову структуру, під якою розуміють співвідношення особин (часто об'єднаних в групи) різного віку.

Зазвичай, найбільшою життєздатністю відрізняються популяції, в яких всі покоління представлені відносно рівномірно. Такі популяції називають нормальними. Якщо в популяції переважають літні особини, це однозначно свідчить про наявність негативних чинників в її існуванні, що порушують відтворювальні функції. Такі популяції розглядають як регресивні, або такі, що вимирають. Потрібні термінові заходи з виявлення причин такого стану і їх виключення. Популяції, представлені в основному молодими особинами, розглядаються як такі, що впроваджуються, або інвазивні. Життєздатність їх, як правило, не викликає побоювань, але велика вірогідність спалахів надмірно високої чисельності особин, оскільки в таких популяціях не сформувалися трофічні і інші зв'язки. Особливо небезпечно, якщо такі популяції представлені видами, які тут раніше були відсутні. У такому разі популяції знаходять і займають вільну екологічну нішу і реалізують свій потенціал розмноження, інтенсивно збільшуючи чисельність.

Віддзеркалення морфології систем управління живими системами у наявній літературі є проблематичною справою, оскільки не існує єдино правильного типу організаційної структури і єдино правильного способу управління персоналом, причому людьми краще взагалі не управляти. “Сьогодні, нарешті, стало ясно, що такого явища, як єдино правильна організаційна структура не існує. Є просто різні види структур, кожна з яких має свої сильні і слабкі сторони. Вочевидь, організаційна структура – не самоціль. Це інструмент, за допомогою якого можна підвищити продуктивність праці робітників.

¹ Воронков Н. А. Основы общей экологии : учебник для студ. высш. учеб. заведений ; пособ. для учителей / Н. А. Воронков. – М. : Агар, 1999. – С. 48.

У цій якості будь-яка організаційна структура придатна для вирішення певних завдань у певних умовах і в певний час”¹.

У достатньо глибокій за ідеями праці В.М.Дільмана. мається на увазі його книга “Четыре модели медицины” (1987), старіння розглядається як сума хвороб гомеостазу. “Розвиток і зростання організму були б не здійсненими, як щоб одночасно не зростала і потужність гомеостатичних систем. У певному відношенні збільшення потужності гомеостатичних систем і є розвиток. Таким чином, якщо життя можливе тільки за умови збереження стабільності внутрішнього середовища, то розвиток і зростання не можуть здійснюватися без порушення гомеостазу. Виходячи з цих міркувань, було сформульовано положення про закон відхилення гомеостазу: якщо стабільність внутрішнього середовища є обов’язковою умовою вільного життя організму, то безперечною умовою розвитку організму є запрограмоване порушення стабільності. Відповідно, поряд із законом стабільності внутрішнього середовища. Існує закон відхилення від гомеостазу”.

Старість соціального організму, як процес, на думку В. М. Дільмана, полягає у тому, що програма росту і розвитку завершується, а закон відхилення від гомеостазу продовжує діяти. Це приводить до виникнення хвороб у соціальному організмі. Це стосується як людини так і соціальних структур, що перебувають, за нашою гіпотезою, у полевій формі життя². Тож, джерело хвороб соціального організму у даному випадку – онтогенетичне. З точки зору гомеостатики для етапів в’янення і відмирання характерне зниження усіх коефіцієнтів посилення гомеостатів і збільшення усіх їх постійних часу. Проте найістотнішим моментом, який призводить до порушення роботи гомеостату, є зниження його внутрішнього протиріччя³. Адже внутрішнє протиріччя є найважливішим показником гомеостату, що багато в чому визначає його адаптаційні і завадо-захисні властивості.

¹ Друкер П. Ф. Задачи менеджмента в XXI веке : [учеб. пособ.] / П. Ф. Друкер ; [пер. с англ. и ред Н. М. Макаровой]. – М. ; СПб. ; К. : Вильямс, 2001, 2002. – С. 25.

² Див.: Бех В. П. Соціальний організм країни / В. П. Бех. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – 186 с.

³ Горский Ю. М. Механизмы старения гомеостатов в общем системном анализе жизненного цикла // Гомеостаты и гомеостатические сети управления, их приложения в биологических, природных и технических системах. – Иркутск, 1986. – С. 32-36.

Величина внутрішнього протиріччя змінюється разом з життєвим циклом, характер цього зменшення для кожного з гомеостатів організму буде різним і багато в чому залежним від індивідуальних особливостей організму і шляху, по якому проходив життєвий цикл. Зменшення величини внутрішнього протиріччя є зменшення речово-енергетичних ресурсів виконавчих органів гомеостатів, що природно обмежує їх адаптаційні можливості і врешті-решт приведе до неможливості підтримки гомеостазису навіть при нормальних флуктуаціях у внутрішньому або зовнішньому середовищі. Подальший розвиток цього процесу призводить до лавиноподібного порушення усієї системи управління функціонуванням і до загибелі організму.

Аналіз роботи гомеостатів показує, що функціонування організмів можливе лише в певному діапазоні зовнішніх і внутрішніх протиріч, тобто існує обмеження як згори, так і знизу. Комплексне обмеження знизу пов'язане з підвищенням деякого граничного порогу напруженості стосунків усередині системи гомеостатів. Говорячи словами В. М. Дільмана: “Природна смерть у вищих організмів – це смерть регуляторна”. У якості загального висновку з аналізу ідеї забезпечення збалансованості взаємодії природи і популяції планетарного людства, що організаційно утворила соціальний світ і живе в ньому, слід зазначити таке: кожна соціальна система – від промислової фірми до соціального організму планети, до речі і як особистість людини, має свій життєвий цикл. При природному завершенні якого розвивається стан, що у науці іменується старістю. Саме його й повинна досліджувати соціальна геронтологія, що має стати напрямом сучасної соціології. Це вона повинна забезпечити в силу того, що на неї має бути покладено вивченням соціальних структур різного походження від створення до відмирання і сходження із планетарної арени.

Питання для самоконтролю та перевірки знань

1. Покажіть роль збалансованості у забезпеченні сталого розвитку суб'єктів соціального буття.
2. З'ясуйте прояви функціоналу суб'єктів соціального життя в екологічній площині.

3. Визначте багаторівневість структури свідомості людини в процесі прийняття управлінських рішень.
4. Розкрийте суть і етапи життєвого циклу біосоціальної системи.
5. Охарактеризуйте зміст гомеостату та його роль у сталому розвитку біосоціальних систем.
6. Виокремте специфіку онтогенетичного джерела старіння біосоціальних систем.
7. Визначте вплив екологічного чинника на сталий розвиток біосоціальних систем.
8. Назвіть ключові чинники сталого розвитку людства у контексті Парижського договору 2015 року.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Акопян В. Г.* Культура життєдіяльності особистості в контексті екологічної парадигми : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / В. Г. Акопян. – К., 2012. – С. 102.
2. *Алексеєнко І.* Антиглобалістський рух – початок формування світової контркультури? / І. Алексеєнко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 129-138;
3. *Бек У.* Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / пер. с нем. А. Б. Григорьева, В. Д. Седельника ; послесл. В. Г. Федотовой, Н. Н. Федотовой. – М. : Прогресс-Традиция ; Изд. дом “Территория будущего”, 2007. – С. 121. – (Серия “Университетская библиотека Александра Погорельского”).
4. *Бех В. П.* Соціальний організм країни / В. П. Бех. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – 186 с.
5. *Бех В. П.* Человек и Вселенная: когнитивный анализ : монография / В. П. Бех. – 2-е изд., доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 148 с.
6. *Білявський Г. О.* Основи екології : [навч. посіб.] / Г. О. Білявський. – К. : Либідь, 2006. – 408 с.
7. *Болл Т.* Власть / Т. Болл // Политические исследования. – 1993. – № 5. – С. 36-42.
8. *Вернадский В. И.* Несколько слов о ноосфере / В. И. Вернадский // Успехи современной биологии. – 1944. – № 18 – С. 113-120.
9. *Вернадский В. И.* Химическое строение биосферы Земли и ее окружение / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1987. – 339 с.; *Базалук О. О.* Разумное вещество / О. О. Базалук. – К. : Наук. думка, 2000. – 363 с.
10. *Вилли К.* Биология: биологические законы и процессы / К. Вили, В. Датъе. – М. : Мир, 1974. – 820 с.
11. *Воронков Н. А.* Основы общей экологии : учебн. для студ. высш. учеб. заведений ; пособ. для учителей / Н. А. Воронков. – М. : Агар, 1999. – С. 7-9.
12. *Гавриш О.* Антиглобалізм – ознака об’єднання світової економіки / О. Гавриш // Дзеркало тижня. – 2002. – № 28. – С. 34-37;

-
13. *Гончаренко М. М.* Екологічна криза як чинник трансформації соціоприродної системи (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / М. М. Гончаренко. – К., 2005. – С. 14.
 14. *Горский Ю. М.* Гомеостатика: модели, свойства, патологии / Ю. М. Горский // Гомеостатика живых, технических, социальных и экологических систем. – Новосибирск : Наука, Сиб. отд., 1990. – С. 63.
 15. *Горский Ю. М.* Механизмы старения гомеостатов в общем системном анализе жизненного цикла // Гомеостаты и гомеостатические сети управления, их приложения в биологических, природных и технических системах. – Иркутск, 1986. – С.32-36.
 16. *Горюнов И.* Формула совести / И. Горюнов // Поиск. – 2000. – № 44. – С. 3-12.
 17. *Донченко О.* Від цілісності психологічних знань до цілісності світобачення / О. Донченко. – Соціальна психологія. – 2011. – № 1. – С. 4-10.
 18. *Дружинин В. В.* Системотехника / В. В. Дружинин, Д. С. Конторов. – М. : Радио и связь, 1985. – 200 с.
 19. *Друкер П. Ф.* Задачи менеджмента в XXI веке : [учеб. пособ.] / П. Ф. Друкер ; [пер. с англ. и ред Н. М. Макаровой]. – М. ; СПб. ; К. : Вильямс, 2001, 2002. – С. 25.
 20. Екологія : електронні лекції [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://safetyliving.narod.ru/kons.html>. – Заголовок з екрана.
 21. Живое вещество // Википедия – свободная энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : http://ru.wikipedia.org/wiki/Живое_вещество. – Заголовок з екрана.
 22. Зеленая экономика – новый вектор устойчивого развития? [Електронний ресурс] // Мосты. Аналитика и новости о торговле и устойчивом развитии. – 2010. – Август. – Вып. 5. – Режим доступу до ресурсу : <http://ictsd.org/i/news/bridgesrussian/82851/>. – Заголовок з екрана.
 23. Зеленая экономика [Електронний ресурс] // Сайт Министерства природных ресурсов и охраны окружающей среды Республики Беларусь. – Режим доступу до ресурсу : http://www.minpriroda.gov.by/ru/actual/new_url_2095511547. – Заголовок з екрана.
 24. *Исаков А.* Глобализм, антиглобализм, терроризм [Електронний ресурс] / А. Исаков, В. Александров // Обозреватель-Observer : ежемесечный информационно-аналитический журнал. – № 3 (158). – Режим доступу до ресурсу: http://www.rau.su/observer/N3_2003/3_02.htm. – Заголовок з екрана.
 25. *Каган М. С.* Мир общения: Проблема межсубъектных отношений / М. С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – С. 114.
 26. *Кара-Мурза С. Г.* Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М : Изд-во “Эксмо”, 2007. – С. 35.
 27. *Крушинский Л. В.* Биологические основы рассудочной деятельности: Эволюционный и физиолого-генетический аспекты поведения / Л. В. Крушинский ; предисл. Д. К. Беляева, А. Ф. Семиохиной. – Изд. 3-е. – М. : Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2009. – 272 с.

-
28. *Лейбин В.* Экология духа: от самоуничтожения к самоспасению / В. Лейбин // *Общественные науки и современность.* – 1992. – № 5. – С. 165.
 29. *Лефевр В.* Где искать истоки демографического кризиса? [Электронный ресурс] / В. Лефевр // *Независимая газета.* – 2000 – 22 ноября. – Режим доступа : http://www.reflexion.ru/Library/Lefebvre_2000_1.htm
 30. *Лобашев М. Е.* Сигнальная наследственность / М. Е. Лобашев // *Исследования по генетике.* – 1961. – № 1. – С. 3-11.
 31. *Маркович Д. Ж.* Глобализация и экологическое образование / Д. Ж. Маркович // *Социологические исследования.* – 2001. – № 1. – С. 21.
 32. *Московичи С.* Машина, творящая богов / С. Московичи ; пер. с фр. – М. : Центр психол. и психотерап., 1998. – С. 25; *Друкер П. Ф.* Задачи менеджмента в XXI веке. – М. ; СПб. ; К., 2002. – С. 25.
 33. Наратив // Вікіпедія – вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Наратив>. – Заголовок з екрана.
 34. *Онопрієнко В.* Менеджмент екологічної освіти: компетентність керівництва і студентське самоуправління / В. Онопрієнко // *Вісник Інституту розвитку дитини.* Серія : Філософія, педагогіка, психологія : [зб. наук. праць]. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 11. – С. 98-105.
 35. *Павлов И. П.* Полное собрание сочинений / И. П. Павлов. – 2-е изд., доп. – М. ; Л. : АН СССР, 1951. – Т. 1. – С. 200.
 36. *Плохій З. П.* Формування екологічної культури особистості як наукова проблема / З. П. Плохій // *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді :* [зб. наук. пр.]. – К., 2008. – Вип. 12. – С. 125.
 37. *Попов В. П.* Глобальный эволюционизм и синергетика ноосферы [Электронный ресурс] / В. П. Попов, И. В. Крайнюченко. – Ростов-на-Дону : Изд-во АПСН, СКНЦ, ВШ, 2003. – 194 с. – Режим доступа : <http://holism.narod.ru/book1/authors.htm>
 38. *Правоторов Г. В.* Зоопсихология для гуманитариев : учеб. пособ. – Новосибирск : ООО Изд-во ЮКЭА , 2001. – С. 47;
 39. Прогнозирование [Электронный ресурс] // Трифонов Е. В. Пневмапсихосоматология человека : русско-англо-русская энциклопедия – 15-е изд. – 2012. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.tryphonov.ru/tryphonov2/terms2/prognos.htm>. – Заголовок з екрана.
 40. *Сакович В.* Антиглобалізм: стан і перспективи / В. Сакович // *Політичний менеджмент.* – 2005. – № 1. – С. 138.
 41. *Сетров М. И.* Информационные процессы в биологических системах / М. И. Сетров. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1975. – 155с.
 42. *Соботович Э. В.* Экологическая энциклопедия : [в 4 т.] / Э. В. Соботович, С. А. Довгий, О. Б. Лысенко. – К. : Логос, 2005. – С. 469.
 43. *Фуко М.* Наглялата й карати: Народження в'язниць / М. Фуко ; пер. з фр. П. Таращук. – К. : Основи, 1998. – С. 34-35.
 44. Что такое устойчивое развитие? [Электронный ресурс] // Рио+20: будущее, которое мы хотим. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.un.org/ru/sustainablefuture/sustainability.shtml>. – Заголовок з екрана.

-
45. *Шепелєв М. А.* Проблеми і перспективи глобальної демократії / М. А. Шепелєв // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні : матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 20-22 трав. 2005 р.). – Львів, 2005. – С. 38.
46. *Щедровицкий Г. П.* Система педагогических исследований : методологический анализ [Електронний ресурс] / Г. П. Щедровицкий // Педагогика и логика : сб. / Г. П. Щедровицкий, В. М. Розин, Н. Г. Алексеев, Н. Непомнящая. – М. : Касталь, 1993. – С. 12. – Режим доступу : http://lizard.jinr.ru/~tina/ritm/tanja/norma/gpm/gp_pl/gp_pil_2.html#f1002.
47. Що підписали в Парижі: must know про нову Кліматичну угоду. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/technology/2015/12/16/204942/>

Розділ 3

ОРГАНІЗАЦІЙНО-РИНКОВІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННІ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

3.1. Ринкові відносини в управлінні сталим розвитком соціально- економічних утворень

Феномен ринку в сучасній науковій літературі викликає багато запитань, оскільки одні автори розглядають його як стихію, що на свій розсуд “розставляє усе по своїх місцях”, а інші вбачають у ньому жорсткий порядок і апелюють до його законів. У той же час керівникам фірм для орієнтації у сучасних ринкових реаліях потрібно мати конкретне знання про його сутність, зміст, структуру і можливі варіанти власної поведінки у його різних сегментах.

Для уточнення саме цих атрибутивних характеристик ринку ми провели спеціальний аналіз і класифікували наявні сегменти сучасного ринку з надією, що матриця ансамблю ринкових відносин допоможе керівникам малого і середнього бізнесу чітко орієнтуватись у ринковому середовищі. Як відомо, ринок – це сукупність економічних відносин, що виникають між виробниками і споживачами у процесі вільного еквівалентного обміну виробленими благами (послугами), який організований за законами товарного

виробництва і грошового обігу¹. З цього визначення випливає, що, *по-перше*, ринок завжди обумовлюється природою виробництва, хоч йому властива значна самостійність і він активно впливає на всі відтворювальні процеси, їх кінцеві результати та ефективність; *по-друге*, формування ринку не є самоціллю, оскільки це не мета, а засіб досягнення ефективності системи господарювання; *по-третє*, ринок означає систему саморегулювання економіки, що стимулює розвиток виробництва як за кількісними, так і за якісними параметрами. Проте такий ринок сьогодні є анахронізмом. Вільний ринок, що діє автоматично, саморегулюється, як доведено історичним досвідом, ефективно працювати не може. Вже в римському праві містилися норми, які регулювали відносини ринкового обміну.

Натомість ринок визнається як самодостатній, автоматично діючий, саморегульований механізм – це абстракція, що якоюсь мірою відображає реалії в економіці деяких країн наприкінці минулого століття. Отже сучасний ринок – це один з елементів іншої, значно складнішої системи господарювання, елементами якої, як відомо, є: 1) власне ринкові відносини, що ґрунтуються на конкуренції економічно відокремлених виробників, вільних цінах, попиті і пропозиції і охоплюють ринок товарів та послуг, ринок праці, ринок капіталу, фінансово-кредитний ринок та ін.; 2) численні регулюючі інститути, в першу чергу державні, головною метою яких є підтримка збалансованості попиту і пропозиції, споживання і нагромадження товарної і грошової мас; 3) система досконально відпрацьованого законодавства, що встановлює “правила гри” на ринку, перетворює ринок з “дикого” на цивілізований; це антимонопольне (антитрестове) законодавство, законодавство про власність, про угоди, договори і зобов’язання, про захист споживача, про труд і соціальну захищеність; 4) стан масової свідомості (культура, ідеологія, правосвідомість); 5) високоякісна інформаційно-аналітична база, тобто ринкова інфраструктура (товарні біржі, біржі цінних паперів, служби зайнятості, інформаційні центри, рекламні агентства, служби безготівкових розрахунків тощо).

¹ Ринок: сутність, характерні риси, та функції. – Режим доступу : [//http://pidruchniki.com/12631113/politekonomiya/rinok_sutnist_harakterni_risi_funktsiyi](http://pidruchniki.com/12631113/politekonomiya/rinok_sutnist_harakterni_risi_funktsiyi)

Досягнення цілей ринкової економіки, як показує аналіз, стає можливим у процесі виконання ринком низки функцій, серед яких виділяються такі: 1) інформаційна, що виявляє суспільні потреби, попит на товари та послуги і дає виробникам уявлення про стан справ на ринку; 2) регулювальна, яка визначає структуру пропозиції і виявляється у розподілі та перерозподілі ресурсів відповідно до платоспроможного попиту; 3) стимулювальна, що спрямовує виробників на зниження витрат виробництва і підвищення його ефективності на основі впровадження нової техніки і технології, раціонального використання сировини і матеріалів, підвищення якості товарів та послуг; 4) інтегрувальна, яка забезпечує взаємодію функцій, перелічених вище, і допомагає вибору ефективних рішень щодо діяльності підприємств; 5) контрольна, що забезпечує вплив споживачів на виробництво, оскільки саме на ринку визначається, наскільки необхідний суспільству вироблений продукт.

Це прописні істини, які відомі кожній зацікавленій особі, що навчалася в університеті або сама знайшла і прочитала відповідні статті в Інтернеті. Наша зацікавленість полягає у тому, щоб на основі функціональної природи соціальних систем, до яких належать найпростіші соціальні організми виробничих і невиробничих фірм, показати ринок як систему зрозумілих таксонів, що виникають залежно від співвідношення властивостей трудового колективу (сукупного працівника) фірми і стану суспільства. Сукупний працівник – сукупність працівників, які беруть участь у виробництві матеріальних благ і послуг. Дещо пояснимо більш детально. Почнемо з визначення соціального організму фірми як найпростішого соціального організму¹. Фірму можна розглядати як форму суспільної організації, що забезпечує життєспроможність середнього класу – творця патерну, що утворюється з систем внутрішньофірмових цінностей. У більшості економічних словників-довідників фірма

¹ Бех В. П. Соціальне управління у контексті саморегуляції соціального організму країни : монографія / В. П. Бех, Ю. В. Бех, С. М. Попов ; за наук. ред. В. П. Беха. – Запоріжжя : Просвіта, 2012. – 572 с.; Бех В. П. Соціальний організм країни / В. П. Бех. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – 186 с.; Бех В. П., Гащенко А. В. Фірма в дискурсі організмової ідеї : монографія. – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 376 с.; Бех В. П., Семененко Л. М. Саморегуляція соціального організму навчального закладу. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 330 с.

трактується як “організація, яка веде господарську діяльність”¹. Фірма може мати у своєму складі одне або декілька підприємств. Фірми створюються у всіх галузях економіки і з будь-якою формою власності. Крім того, поняттям “фірма” позначається найменування комерсанта або його торгова марка (торговий знак).

На нашу думку, правомірно розповсюдження поняття “фірма” на будь-яку формальну організацію у сучасному суспільстві, що не обов’язково займається господарською діяльністю, але яка обов’язково задовольняє певні соціальні потреби. Фірми функціонують як самостійні та самодостатні, тобто як такі одиниці ринкових відносин, що здатні до подальшого саморозвитку. Тому в родовій соціальній системі або соціальному організмі будь-якої країни існує цілий клас таких соціальних організмів, які слід назвати первинними. Вони утворюють специфічний рівень у загальній соціальній системі. Найбільш розповсюджені виробничі або ділові соціальні мікроорганізми. Вони виникають у сфері матеріального і духовного проведення і призначені для задоволення потреб людей у певних предметах або послугах.

Наприклад, О. Зінов’єв теж поділяє соціальні клітини – за нашою термінологією “найпростіші соціальні мікроорганізми” – на дві групи. Він пише: “До першої групи відносяться клітини, що забезпечують все суспільство їжею, одягом, житлом, засобами комунікації та іншими засобами задоволення потреб людей. Назвемо їх продуктивними або діловими. До другої групи відносяться клітини, що забезпечують цілісність і охорону суспільного організму, суспільний порядок, вироблення і дотримання правил поведінки людей і їхніх об’єднань відносно один одного. Назвемо їх комунальними. Відмінність їх не є абсолютною. Клітини однієї групи інколи і частково виконують деякі функції клітин іншої групи. Існують змішані клітини. Ті й інші підлягають дії законів як ділового, так і комунального аспектів, але різною мірою і в різній формі. Тим не менше відмінність має місце і грає істотну роль у визначенні характеру суспільного організму”².

¹ Економічний словник-довідник / за ред. С. В. Мочерного. – К. : Феміна, 1995. – С. 350.

² *Зиновьев А. А.* Запад. Феномен западнизма / А. А. Зиновьев. – М. : Центрполиграф, 1995. – 461 с.

Загальної теорії соціальних клітин (скажемо, соціальної цитології) не існує. Тому важко визначити, яке скупчення і об'єднання людей є клітиною соціального організму. Провідними признаками такого утворення в літературі називають у морфологічному відношенні наявність органу управління, а в функціональному – спеціалізацію, тобто спрямованість на задоволення конкретної потреби людей. Окрім цього, вказується на наявність серед них керуючих і керованих, а також на те, що люди в них працюють і одержують винагороду, тобто виконують свої основні життєві функції і отримують за це засоби до існування. Ця ознака соціальної клітини є визначальною. От як про це пише О. Зінов'єв у праці “Запад. Феномен западнизма”: “Клітиною є таке об'єднання людей, що має певну спеціалізацію як ціле і в рамках цієї спеціалізації діє саме як ціле. Клітина має керуючий орган. Це може бути окрема людина або група людей, а в більших клітинах це може бути складна організація. Без керуючого органу клітина існувати не може”¹.

Причиною виникнення найпростіших соціальних організмів стала та обставина, що людський розум отримав специфічні умови для саморозгортання і наступного функціонування. Це були, як правило, інтелектуальні утворення, більш жорстко стиснуті обставинами. Найпростіший соціальний організм є, за словами Ф. Шеллінга, не чим іншим, “як зменшеним і немовби стислим образом універсуму”. І далі він же продовжує: “Чим глибше ми проникаємо у органічну природу, тим вужчим стає світ, який представляє організація, тим менша та частина універсуму, що стискається у організацію”². Від себе додамо, що тим складніше така мікроформа влаштована. “Піднімаючись східцями ряду організацій, ми виявляємо, що почуття (а ми додамо від себе і свідомість – В. Б.) поступово розвиваються в тому же порядку, в якому завдяки їм поширюється світ організацій”³.

¹ *Зінов'єв А. А.* Запад. Феномен западнизма / А. А. Зінов'єв. – М.: Центрополиграф, 1995. – 461 с.

² *Шеллинг Ф. В. Й.* Сочинения: в 2 т.: пер. с нем. – Т. 1 / Ф. В. Й. Шеллинг. – М.: Мысль, 1987. – 637 с.

³ *Шеллинг Ф. В. Й.* Сочинения: в 2 т.: пер. с нем. – Т. 1 / Ф. В. Й. Шеллинг. – М.: Мысль, 1987. – 637 с.

При цьому Ф. Шеллінг цілком справедливо вказував на те, що “основна властивість організації полягає в тому, що вона, будучи немов би вилучена з механізму, перебуває не тільки як причина або дія, але – оскільки вона для себе те і інше водночас – і шляхом самої себе”¹. Зрозуміло, що наведену тезу ми відносимо також і до соціальних мікроорганізмів. Наша ідея полягає в тому, що на цьому рівні протиріччя між особистістю і суспільством розгортається в організаційній формі, яка має наступний вигляд (див.: рис. 3.1).

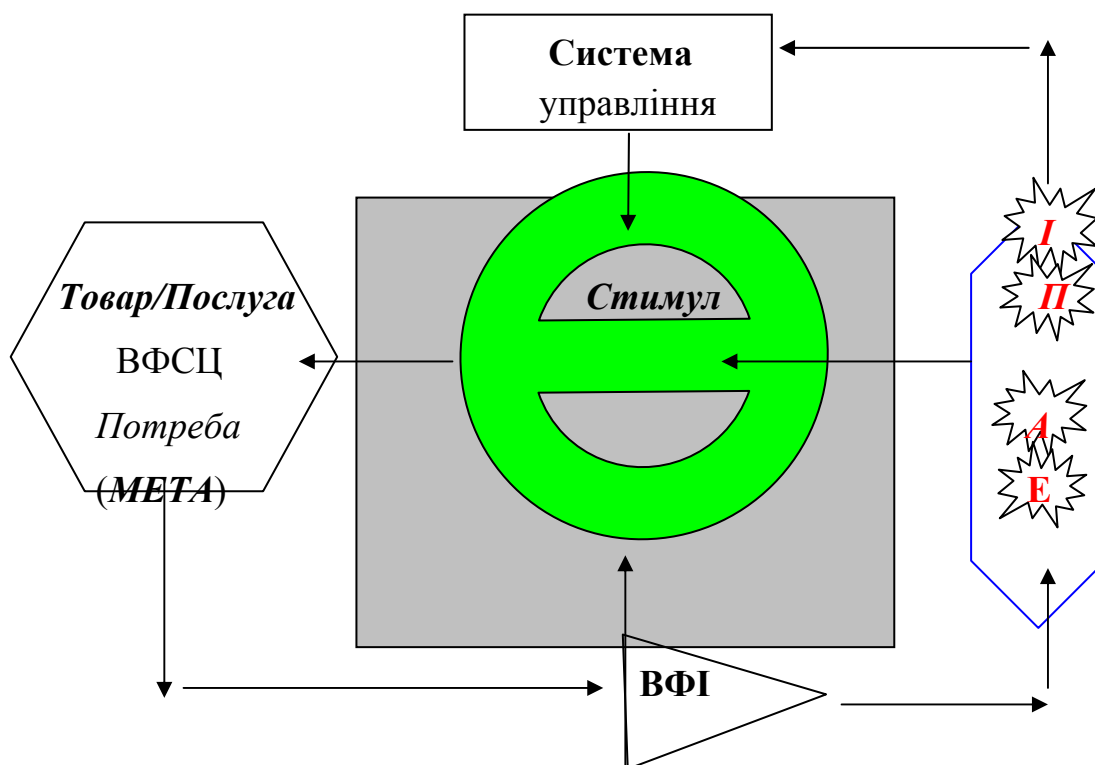

Рис. 3. 1. Евристична модель найпростішого соціального організму

У цій схемі ВФІ – внутрішньофірмова ідеологія;

ВФСЦ – внутрішньофірмова система цінностей;

Е А І П – економічні, антропологічні, ідеологічні і політологічні цінності організації, які включають її в організм країни.

У кожній конкретній сфері життєдіяльності людини підприємство, організація або заклад, одним словом, класична фірма,

¹ Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения : в 2 т. : пер. с нем. – Т. 1 / Ф. В. Й. Шеллинг. – М. : Мысль, 1987. – 637 с.

набуває більш конкретного змісту і тоді вона зовнішнє виглядає по-іншому. Ось як, наприклад, виглядає заклад соціальної роботи, зберігаючи при цьому усі елементи базової моделі фірми (див.: рис. 3.2).

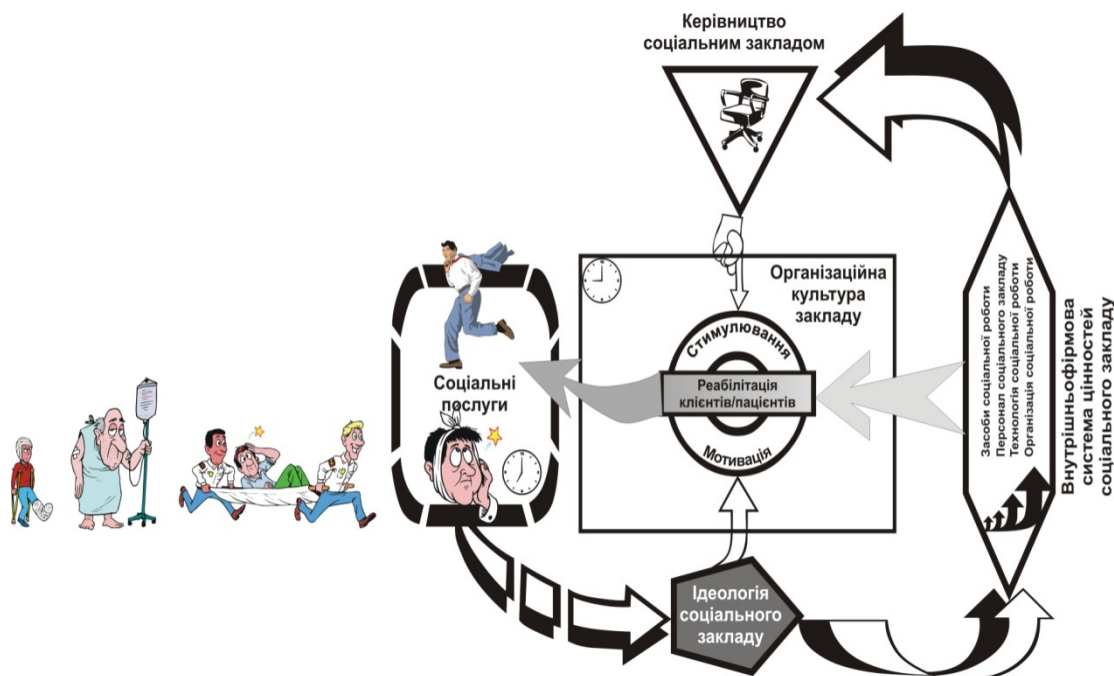

Рис. 3.2. Евристична модель закладу соціальної роботи

З наведеної моделі добре видно, що механізм саморуху найпростішого соціального організму складається з двох фаз: *прямої* – від потреби суспільства у товарах або послугах до внутрішньофірмової системи цінностей і *зворотної* – від внутрішньофірмової системи цінностей до товару або послуги, вироблених для задоволення і тим самим зняття потреб людини. При цьому механізм саморегуляції соціального організму фірми складається з двох окремих механізмів, а саме: 1) механізму традиційного управління завдяки системі внутрішньофірмових цінностей, 2) механізму інноваційного управління завдяки інноваційним ідеям, що впливають з ідеологем фірми.

Внутрішньофірмова ідеологія є моментом духовного виробництва і відтворення найпростішого соціального організму, а мотивація є моментом матеріального виробництва, в ході якого робітники підприємств, організацій або установ виробляють товар або послугу. Стимулювання як функція системи управління

спрямована на утримання процесу життєдіяльності найпростішого соціального організму в межах певного діапазону змін.

Завдяки наявності у структурі родового соціального організму країни найпростіших соціальних організмів відбувається безперервний процес виробництва і відтворення його органів.

3.2. Сегментація ринку або системоутворення матриці ринкових відносин

Для побудови матриці ринкових відносин є сенс використати у якості координатних осей, з одного боку, особистість або трудовий колектив як сукупного працівника, а з іншого – суспільство, що перебувають у різних станах, а комбінація цих станів утворює універсальну матрицю ринку.

Трудовий колектив або сукупний працівник – це всі працюючі у складі фірми люди не залежно від того, чим вони заняті безпосередньо: виробництвом матеріальних благ чи наданням послуг. Залежно від активності ми поділяємо трудові колективи на три категорії: репродуктивні, адаптивні і креативні. Ці характеристики добре відомі нам і тому ми їх не коментуємо.

Суспільство, у свою чергу, – це організована сукупність людей, об'єднаних характерними для них відносинами на певному етапі історичного розвитку. Суспільство – це також соціальна самодостатня система, заснована на взаємовідносинах людей у процесі реалізації особистих потреб. Відносини людей у межах суспільства називають, як відомо, соціальними. У суспільстві існують, як правило, власні культурні та історичні надбання, суспільні норми та установи. У кожному суспільстві є свої власні суб'єкти соціального спілкування – особа, сім'я, клас, група, нація, держава та інші. Основними елементами, що визначають суспільство, є власність, праця, сім'я.

Стан суспільства у такому випадку може визначатися, за нашими спостереженнями, також трьома характеристиками: 1) стале суспільство або суспільство, що перебуває у стані стагнації;

-
- 2) суспільство, що розвивається за лінійними законами;
3) суспільство, що розвивається стрибкоподібно, тобто непередбачувано.

Саме конкретний стан конкретного суспільства визначає умови, у яких конкретна фірма функціонує і розвивається у певний момент часу. При цьому *таксон* (від *taxis* – розташування) – це специфічний сегмент ринку¹. За іншими джерелами таксон (лат. *taxon*, мн. ч. *taxa*; от др.-греч. *τάξις* – порядок, облаштування, організація) – одиниця класифікації; елемент таксономії, група в класифікації, рівень таксономічного рангу використовуваний в біологічній класифікації². Поняття “*таксон*” у соціологію вперше ввела, як відомо, академік Т. І. Заславська. Ми також у своїх попередніх наукових працях широко використовували цей термін. І він плідно виконував пояснювальну функцію. При його використанні важливо, щоб автор, який вводить новий таксон і дає йому назву, повинен наслідувати принцип дійсного оприлюднення назви, тобто публікувати назву, супроводжуючи його відповідним діагнозом, тільки в поширених періодичних виданнях або книгах.

Поняття “таксон”, як показує аналіз, застосовується переважно в біологічній систематиці, де під ним розуміють групу організмів, об’єднаних на основі загальноприйнятих методів класифікації, пов’язаних між собою тим чи іншим ступенем спорідненості, та достатньо відокремлену від інших груп, щоб їй можна було призначити визначену таксономічну категорію (таксономічний ранг) – вид, рід, родина і т. д. Кожний таксон має власну діагностику. Під діагнозом таксона у біологічній систематиці розуміють список його істотних ознак, тобто ознак, що характеризують таксон у такому ступені, щоб можна було відмежувати його від інших таксонів (які можуть містити цей таксон або ж самі міститися в ньому, або, нарешті, взагалі з ним не перетинатися). Діагноз є інтенціональним визначенням таксону, причому таке визначення може бути монотетичним або політетичним.

Монотетичне визначення таксона передбачає, що кожен представник таксона наділений певною ознакою (чи сукупністю

¹ Таксон. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

² Таксон. – Режим доступу : <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

скорельованих ознак), що однозначно характеризує цей таксон. Політичне визначення таксона передбачає, що таку загальну ознаку вказати не можна, а таксон характеризується певною групою ознак, причому жодному з членів таксона не можна приписати діагностуючі значення усіх ознак, що входять до цієї групи¹. По-іншому, таксон у систематиці – це група дискретних об'єктів, пов'язаних тією або іншою мірою спільності властивостей і ознак, завдяки цьому дають основу для привласнення їм певній таксономічній категорії[8].

Виокремлення таксону може спиратися на різні властивості і ознаки об'єктів – на спільність походження, будови, складу, форми, функцій і т. д., але при цьому в кожному випадку набір ознак та властивостей має бути потрібний і достатній для того, щоб цей таксон займав єдине місце у системі і не перетинався з іншими таксонами. При вирішенні завдань систематики і таксономії іноді важливе чітке розрізнення термінів “таксон”. і “таксономічна категорія”. При цьому *таксон* завжди характеризує конкретну сукупність об'єктів (органічного світу, одиниць географічного опису, мови і т. п.), тоді як таксономічна категорія виражає лише позначення і логічні умови виділення цього рівня ієрархії або рангу організації системи. Тому, наприклад у біології, де ці категорії найбільш споживані, поняття “вид”, “рід”, “сімейство” належать до розряду таксономічних категорій, а таксон утворюють вид “сосна звичайна” або загін гризунів.

На апробованій ідеї соціального організму, що складається з особистості і колективу фірми або сукупного працівника у момент їх соціальної взаємодії, утворюються специфічні вузли суспільних відносин, специфічні сегменти ринку – таксони. Вся сукупність таких відносин-взаємодій фірм і суспільства в регіоні, країні або навіть у світі, мається на увазі квантованих у таксони, створює матрицю сучасного ринку. На підставі синтезу цих двох моментів у органічне ціле нами ще у 1993 році була розроблена варіаційна модель ансамблю суспільних відносин, що складають сучасний ринок.

Кожен таксон, що утворюється в перебігу соціальної взаємодії фірми і суспільства, має специфічну, тільки йому притаманну характеристику. Залежно від характеру співвідношення активності

¹ Таксон/ Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

трудового колективу і стану суспільства утворюються специфічні таксони, що визначають режими функціонування у певному конкретному просторі. Тому їх можна схарактеризувати таким чином: 1) таксон – режим згасаючого розвитку; 2) таксон – режим нав'язаного розвитку середньої інтенсивності; 3) таксон – режим нав'язаного ризику; 4) таксон – режим природного розвитку середньої інтенсивності; 5) таксон – режим еволюційного розвитку; 6) таксон – режим нав'язаного розвитку високої інтенсивності; 7) таксон – режим ініційованого ризику; 8) таксон – режим природного розвитку високої інтенсивності; 9) таксон – режим коеволюційного розвитку (див.: табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**КЛАСИФІКАЦІЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН
У РИНКОВІЙ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА**

Стрибокподібний розвиток суспільства	<u>3 таксон</u> Режим нав'язаного ризикy	<u>6 таксон</u> Режим нав'язаного розвитку високої інтенсивності	<u>9 таксон</u> Режим коеволюційного розвитку
Лінійний розвиток суспільства	<u>2 таксон</u> Режим нав'язаного розвитку середньої інтенсивності	<u>5 таксон</u> Режим еволюційного розвитку	<u>8 таксон</u> Режим природного розвитку високої інтенсивності
Суспільство статичне	<u>1 таксон</u> Режим згасаючого розвитку	<u>4 таксон</u> Режим природного розвитку середньої інтенсивності	<u>7 таксон</u> Режим ініційованого ризикy

Особистість Репродуктивна Адаптивна Креативна

При цьому слід зазначити, що 3 і 7 таксони непридатні до ефективного функціонування фірм, оскільки вони є високоризикованими сегментами ринку. У першому випадку це стається з причини несприятливих зовнішніх умов, тобто з боку суспільства, а у другому – з причини негативних внутрішніх відносин. Таксони 2 і 6 утворюють лінію нав'язаного розвитку фірми, оскільки тут суспільство значно сильніше за її трудовий колектив. Як наслідок, суспільство диктує форми поведінки фірмі, а та у свою чергу нічого з цим зробити не може і вимушена підкорятися зовнішнім обставинам. Таксони 4 і 8 утворюють лінію природного розвитку. У цих таксонах колектив фірми завдяки своїй активності відіграє провідну роль, що є цілком закономірно. Таксони 1, 5 і

9 утворюють лінію оптимального розвитку. Це означає, що найкращих ринкових показників фірми досягають при переході від 1 через 5 до 9 таксону.

Специфікою визначення напряму руху у цій матриці суспільних відносин є те, що рухатись можна тільки під прямим кутом, оскільки рушійною силою є або колектив фірми, або суспільство. Якщо дві конкуруючі фірми знаходяться у такому випадку в 2 і 4 таксонах, то це означає, що фірма у 4 таксоні виграє конкуренцію на ринку у фірми, що знаходиться у 2 таксоні. Знаючи їх стан у кожному конкретному випадку, можна досить швидко і без значних матеріальних витрат надійно визначити фактичний стан організму фірми конкретного товаровиробника, як індивідуального, так і колективного, а також його розташування не лише у сучасному, але й більш бажане місце у майбутньому, а також і раціональний маршрут просування до більш сприятливої ринкової ніші.

Для обох фірм, що знаходяться у 2 і 4 таксонах, бажаним є перехід у 5 таксон, у якому вони будуть знаходитися у режимі еволюційного розвитку. Але шляхи і методи забезпечення цього переходу в них будуть різними. Так, для фірми, що знаходиться у 4 таксоні, треба створити позитивні зовнішні умови, а для фірми, що знаходиться у 2 таксоні, всю увагу треба приділити підвищенню кваліфікації сукупного робітника і власній кадровій політиці. Тож під час переходу чи переведення суб'єкта ринку з одного режиму до другого або переходу в інший таксон відбувається розвиток суб'єкта. Вибір фактора цього розвитку і є, власне кажучи, ядром стратегії раціональності його поведінки у ринку.

Отже, зазначена полісистема суспільних відносин в умовах економічного ступеня розвитку цивілізації, що названа нами варіаційною моделлю форм життєдіяльності суб'єкта ринку, на відміну від відомої серед фахівців з менеджменту матриці “зростання – прибуток”, запропонованої Бостонською консультативною групою з штату Массачусетс (США), складається з дев'яти можливих варіантів розвитку, а саме: згасаючого розвитку; еволюційного розвитку; коеволюційного розвитку; двох режимів природного розвитку; двох режимів нав'язаного розвитку та двох крахових режимів розвитку (3 і 7 таксони). Рух суб'єкта ринку по лінії “згасаючий – еволюційний – коеволюційний розвиток” видається оптимальним, але на практиці його важко реалізувати у чистому вигляді.

Перевірка методологічної цінності цієї матриці була проведена нами у тому ж 1993 році на підприємствах Запорізького промислового комплексу, а саме на державній корпорації “Запоріжтрансформатор”, ДніпроГЕСі, Дніпровському алюмінієвому заводі та універсальній біржі “Хортиця”. Перевірялись такі атрибутивні характеристики фірм, як специфічні види поведінки суб’єктів, розташування за таксонами робітників фірми, стиль управління, внутрішньофірмова ідеологія і властива цій фірмі система цінностей.

Матриця ринкових відносин, що запропонована нами, зарекомендувала себе у ході проведеної верифікації як надійний методологічний інструмент маркетингових і управлінських досліджень поточного стану фірми, мотивації персоналу і розробки стратегії її подальшого розвитку в умовах регіонального ринку.

Зараз цифри вже не мають ніякого значення, але на той час сукупний працівник державного підприємства розташувався головним чином у першому і 2 таксонах, а приватної біржі чітко займав 1 і 4 таксони. Це означає, що у конкурентному відношенні приватна структура на той час значно виграла у державного підприємства за рахунок більш якісної активності сукупного працівника. Варіаційна модель допомогла також ефективно розв’язувати проблему оптимізації системної взаємодії компонентів соціального організму фірми і окремого працівника, професійних груп, сукупного працівника і організації як активного суб’єкта регіонального ринку.

3.3. Організаційна ідеологія як засіб управління сталим розвитком соціально-економічних систем

Під *ідеологією*, як засвідчує аналіз, здебільшого розуміється система семантичних фільтрів, завдяки яким менеджмент обирає елементи для створення морфології і функціоналу суб’єкта ринкових відносин. Тому ідеологію є сенс визначати ефективним засобом оптимізації або універсальним інструментом приведення

вищезгаданих компонентів у відповідність один до одного. При цьому ідеологія організації (фірми), як виявилось, також має бути дев'яти типів. У результаті проведеного дослідження з'ясувалось, що:

- 1) режиму згасаючого розвитку відповідає ідеологія традиціоналізму, яка утверджує цінність і непорушність традицій, цінність діяльності як повторення і наслідування існуючих зразків поведінки, не припускаючи їх раціональної критики;
- 2) режиму нав'язаного розвитку середньої інтенсивності відповідає ідеологія компромісу, що утверджує необхідність взаємних поступок при розв'язанні виробничих завдань в умовах, коли руйнуються інтегративні зв'язки суміжників і споживачів;
- 3) режиму нав'язаного ризику – ідеологія конформізму, що утверджує цінність погоджування, згладжування відмін, прагнення до одноманітності, одностайності в умовах, коли різко погіршуються умови виробництва;
- 4) режиму природного розвитку середньої інтенсивності – ідеологія раціоналізму, яка утверджує необхідність подальшої інтенсифікації виробничого процесу;
- 5) режиму еволюційного розвитку – ідеологія еволюціонізму, що утверджує цінність своєчасної зміни способу мислення, умонастрою і діяльності у зв'язку з будь-якими змінами умов виробництва;
- 6) режиму нав'язаного розвитку високої інтенсивності – ідеологія конвергенції, що стверджує цінність ототожнювання ознак схожих виробничих ситуацій і правил поведінки, незважаючи на стрибкоподібний характер змін умов виробництва;
- 7) режиму ініційованого ризику – ідеологія індивідуалізму, що стверджує цінність, унікальність і неповторність діяльності і умонастрою особистості для прориву консервативної системи, функціонуючої у статичних умовах ринку;
- 8) режиму природного розвитку високої інтенсивності – ідеологія інновацій, стверджуюча цінність такого способу мислення, умонастрою і діяльності, для яких характерно постійне прагнення до нововведень, до розробки і запровадження принципово нових форм організації виробництва, праці і управління, а також особливих взаємовідносин учасників виробничого процесу в ситуаціях поступових змін зовнішніх умов;
- 9) режиму революційного розвитку – ідеологія коеволюціонізму, що утверджує цінність такого умонастрою, мислення і діяльності, для яких характерним є сприйняття процесів,

що відбуваються всередині і за межами державного підприємства або приватної фірми як таких, що співрозвиваються (див.: табл. 2).

Таблиця 3. 2

ІДЕОЛОГІЯ ПОВЕДІНКИ ФІРМИ НА РИНКУ			
Стрибокподібний розвиток суспільства	<u>3 таксон</u> Ідеологія конформізму	<u>6 таксон</u> Ідеологія конвергенції	<u>9 таксон</u> Ідеологія коеволюціонізму
Лінійний розвиток суспільства	<u>2 таксон</u> Ідеологія компромісу	<u>5 таксон</u> Ідеологія еволюціонізму	<u>8 таксон</u> Ідеологія інновацій
Статичний стан суспільства	<u>1 таксон</u> Ідеологія традиціоналізму	<u>4 таксон</u> Ідеологія раціоналізму	<u>7 таксон</u> Ідеологія індивідуалізму
Особистість	Репродуктивна	Адаптивна	Креативна

Для ілюстрації зазначимо, що у прикладі з державною корпорацією “Запоріжтрансформатор” функціонуюча на той час внутрішньофірмова ідеологія не виконувала свою основну функцію оптимізації розвитку суб’єкта ринку. Вона не сприяла формуванню умонастрою еволюційного характеру, а навпаки, штучно утримувала трансформаторобудівників у репродуктивному режимі, породжуючи фрустрацію свідомості й паніку. Понад 90 % трансформаторобудівників вказали на те, що вони відчують на собі тиск ідеології репродуктивного характеру. У результаті кожний шостий з опитуваних переживав страх перед майбутнім. Цей приклад ми навели тільки для того, щоб підтвердити методологічну цінність запропонованої нами матриці ринкових відносин, оскільки нових досліджень ми не проводили.

Найбільшу цінність такого інструменту маркетингового дослідження вбачаємо у тому, що за його допомогою можна якісно визначити місце на ринку будь-якого суб’єкта і розробляти стратегію конкурентної боротьби з ним.

3.4. Поведінкові стратегії сталого розвитку соціально-економічних об'єктів у ринковому середовищі

Базою, на основі якої визначаються координати суб'єкта на ринку, є фактичний стан його духовних і матеріальних компонентів. При оцінці становища суб'єкта на ринку, на наш погляд, слід віддати перевагу оцінці якості його головного продукту, оскільки в ньому застигла вся сукупність внутрішньої і зовнішньої діяльності товаровиробника. Одночасно слід підкреслити, що продукт у такому разі може розглядатись як інтегративна функція суб'єкта ринку, що постачається суб'єктом у зовнішнє середовище як товари і послуги.

У процесі теоретичного обґрунтування варіаційної моделі ансамблю суспільних відносин встановлено, що: 1) режиму згасаючого розвитку відповідає традиційний продукт, який випускає товаровиробник протягом досить значного проміжку часу; 2) режиму нав'язаного розвитку середньої інтенсивності відповідає трохи модернізований продукт, тобто в його якісних характеристиках не відбувається наявних змін; 3) режиму нав'язаного ризику – фальсифікований продукт; 4) режиму природного розвитку середньої інтенсивності – продукт, покращений за основними якісними параметрами; 5) режиму еволюційного розвитку – продукт-субститут (взаємозамінний), що відповідає актуальним потребам покупця, вироблений за найефективнішою з відомих технологій; 6) режиму нав'язаного розвитку високої інтенсивності – ліцензійний продукт, тобто вироблений зі сторонньою допомогою; 7) режиму ініційованого ризику – несвоєчасний продукт, тобто дещо передчасний і тому призначений для задоволення потреби, яка ще не актуалізувалася; 8) режиму природного розвитку високої інтенсивності – перспективний продукт, тобто такий, що не лише задовольняє нині існуючі потреби, але й дещо випереджає їх; 9) режиму коеволюційного розвитку – продукт, що розвиває потреби, формує нові розумні потреби споживача (див.: табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**СТАНОВИЩЕ ФІРМИ НА РИНКУ ВИЗНАЧАЄТЬСЯ
ВЛАСТИВОСТЯМИ (ЯКІСТЮ) ЇЇ ПРОДУКЦІЇ**

Стрибокподібний розвиток суспільства	<u>3 таксон</u> Фальсифікована продукція	<u>6 таксон</u> Ліцензійна продукція	<u>9 таксон</u> Концептуальна продукція
Лінійний розвиток суспільства	<u>2 таксон</u> Модифікована продукція	<u>5 таксон</u> Товар-субститут (взаємозамінний)	<u>8 таксон</u> Розвиваюча продукція
Суспільство статичне	<u>1 таксон</u> Традиційна продукція (“ширпотреб”)	<u>4 таксон</u> Модернізована продукція	<u>7 таксон</u> Футурологічна продукція

Особистість Репродуктивна Адаптивна Креативна

Таким чином, ми запропонували усім учасникам ринкових відносин оригінальний методологічний інструментарій оцінки стану сучасного ринку. Матриця ринкових відносин утворена на основі двох координат: стану сукупного працівника фірми і стану суспільства або ринкового середовища, в якому перебуває фірма. Стан сукупного працівника розглядаємо в трьох варіантах: 1) репродуктивному, 2) адаптивному, 3) креативному стані. Стан суспільства (ринкового середовища) також має три варіації: 1) суспільство, що перебуває у статичному стані, тобто без руху; 2) суспільство, що розвивається за лінійними залежностями; 3) суспільство, що розвивається стрибкоподібно, тобто непередбачувано.

Розрізняємо дев'ять таксонів, типових сегментів ринку, кожному з яких притаманний свій особливий клімат, що вимагає від фірми-товаровиробника специфічної поведінки у цьому сегменті. Знайти “свій” таксон фірма може завдяки встановленню співвідношення власного стану і характеру ринкового середовища, у якому вона знаходиться. Це означає, що аналітик ринку або система управління конкретної фірми, знаючи якісні відзнаки вищенаведених режимів варіаційної моделі ансамблю ринкових відносин, маючи методи оцінки стану власних підсистем, завжди будуть надійно визначати своє місце на конкретному ринку товарів і послуг.

Засвоївши правила пересування у системі ринкових відносин, вони завжди будуть грамотно визначати не тільки своє

місцезнаходження на ринку, але й грамотно формулювати власну стратегічну мету, тактичні й оперативні завдання, знаходити раціональні засоби їх досягнення, тобто, знаходити ефективні методи самозбереження і гарантовано перемагати у конкурентній боротьбі в умовах ринкової моделі розвитку суспільств

Питання для самоконтролю та перевірки знань

1. Визначте зміст поняття “сучасний ринок”.
2. Назвіть принципову різницю між гомеостазом, гомеорезом і гомеоклазом соціальних систем.
3. З’ясуйте, чому для класифікації ринкових відносин обрають стани людини і суспільства.
4. Розкрийте суть терміну “матриця ринкових відносин”.
5. Поясніть змістовні характеристики поняття “таксон”.
6. Виокремте критерії типологізації таксонів матриці ринкових відносин.
7. Виявіть ідеологічні типи поведінки суб’єктів ринку.
8. Охарактеризуйте роль товарів чи послуг у позиціонуванні товаровиробників на ринку.
9. Продемонструйте можливості впливу матриці ринкових відносин на прийняття управлінських рішень.
10. Як визначити місцезнаходження фірми у ринкових відносинах
11. Як розробити алгоритм оптимізації положення фірми на ринку
12. У чому полягає специфіка забезпечення сталого розвитку фірми у залежності від її місцезнаходження на ринку.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Андреева О. Д.* Технологія бізнеса: Маркетинг [учеб. пособ.] / О. Д. Андреева ; Акад. нар. хоз-ва при Правительстве РФ. – М. : Дело, 2000. – 224 с.
2. *Балабанова Л. В.* Маркетинг : підруч. / Л. В. Балабанова. – [2-ге вид., перероб. і допов.]. – К. : Знання-Прес, 2004. – 645 с.
3. *Бех В. П.* Соціальне управління у контексті саморегуляції соціального організму країни : монографія / В. П. Бех, Ю. В. Бех, С. М. Попов ; за наук. ред. В. П. Беха. – Запоріжжя : Просвіта, 2012. – 572 с.
4. *Бех В. П.* Соціальний організм країни / В. П. Бех. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – 186 с.
5. *Бех В. П.* Фірма в дискурсі організаційної ідеї : моногр. / В. П. Бех, А. В. Гашенко. – Суми : Університетська книга, 2006. – 376 с.
6. *Бех В. П.* Саморегуляція соціального організму навчального закладу / В. П. Бех, Л. М. Семененко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 330 с.

-
7. *Владимирова Л. П.* Прогнозирование и планирование в условиях рынка : учеб. пособ. / Л. П. Владимирова. – М. : Издат. дом “Дашков и К”, 2000. – 308 с.
 8. *Галицкий Е. Б.* Маркетинговые исследования. теория и практика. – 2-е изд., пер. и доп. учебник для вузов / Е. Б. Галицкий, Е. Г. Галицкая. – Люберцы : Юрайт, 2016. – 570 с.
 9. *Гаркавенко С. С.* Маркетинг : підруч. / С. С. Гаркавенко. – [5-те вид., допов.]. – К. : Лібра, 2007. – 720 с.
 10. *Герасимов Б. И.* Маркетинговые исследования рынка : учебное пособие / Б. И. Герасимов, Н. Н. Мозгов. – М. : Форум, 2013. – 336 с.
 11. *Голубков Е. П.* Маркетинговые исследования: теория, методология и практика / Е. П. Голубков. – М. : Финпресс, 2005. – 416 с.
 12. *Економічний словник-довідник* / за ред. С. В. Мочерного. – К. : Феміна, 1995. – С. 350.
 13. *Зиновьев А. А.* Запад. Феномен западнизма / А. А. Зиновьев. – М. : Центрполиграф, 1995. – 461 с.
 14. *Ким Чан В.* Стратегия голубого океана. Как найти или создать рынок свободный от других игроков / Ким Чан В., Рене Моборн. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2017. – 336 с.
 15. *Коротков А. В.* Маркетинговые исследования. – 3-е изд., пер. и доп. учебник для бакалавров / А. В. Коротков. – Люберцы : Юрайт, 2016. – 595 с.
 16. *Котлер Ф.* Основы маркетинга: краткий курс / Ф. Котлер : пер. с англ. – М. : Издат. дом “Вильямс”, 2007. – 656 с.
 17. *Маркетинг : підручник* / [В. Руделіус, О. М. Азарян, Н. О. Бабенко та ін.]. ред.-упор. О. І. Сидоренко, Л. С. Макарова. – [4-те вид.]. – К. : Навч.-метод. центр “Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні”, 2009. – 648 с.
 18. *Маркетинг: ситуаційні справи* : [навч. посіб.] / упоряд. : О. І. Сидоренко, П. С. Редько. – [2-ге вид.]. – К. : Навч.-метод. центр “Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні”, 2004. – 430 с.
 19. *Марти Ньюмейер.* ZAG маркетинг. Манифест другого маркетинга / Марти Ньюмейер. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2015. – 518 с.
 20. *Огилви Девид.* Откровения рекламного агента / Огилви Девид. – М. : Эксмо, 2011. – 144 с.
 21. *Отт Р.* Создавая спрос: эффективные советы и рекомендации по маркетингу ваших товаров и услуг / Р. Отт : пер. с англ. – М. : Филинь, 1997.
 22. *Райс Эл.* Маркетинговые войны / Э. Райс, Дж. Траут. – СПб. : Питер, 2000. – 218 с.
 23. *Ринок: сутність, характерні риси, та функції* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/12631113/politekonomiya/rinok_sutnist_harakterni_risi_funktsiyi
 24. *Таксон (в систематике)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/137914/>
 25. *Таксон* / Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

-
26. Таксон / Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
 27. *Траут Дж.* Дифференцируйся или умирай! Выживание в эпоху убийственной конкуренции / Дж. Траут, С. Ривкин. – СПб. : Питер, 2007. – 288 с.
 28. *Филип Колтер.* Маркетинг 3.0. От продуктов к потребителям и далее – к человеческой душе / Ф. Котлер : пер. с англ. – М. : Издат. дом “Вильямс”, 2016. – 64 с.
 29. *Шеллинг Ф.* Сочинения : в 2 т. : пер. с нем. – Т. 1 / Ф. Шеллинг. – М. : Мысль, 1987. – 637 с.

Розділ 4

СОЦІАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ ЯК ЧИННИК УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

4.1. Генеза, види і призначення соціальної інформації

Інформація в історії розвитку людської цивілізації не тільки відігравала визначальну роль, а й виступала головним чинником прийняття різнома-нітних рішень на всіх етапах розвитку людини і суспільства. В історії людства, як показує аналіз, відбулося декілька інформаційних революцій, пов'язаних з істотними змінами в усій системі соціального буття, насамперед, у сфері матеріального і духовного виробництва, обробки й обігу інформації тощо, які призвели до радикальних перетворень суспільних відносин. Унаслідок цих революційних перетворень суспільство щоразу набувало нової, більш високої соціальної якості, що відбивалося в усіх сферах суспільного буття.

Перша інформаційна революція (III – Vст. до н. е.) була пов'язана з вина-ходом писемності, що призвело до гігантського якісного і кількісного стрибка в інформаційному розвитку суспільства. З'явилася можливість фіксувати знання й думки людей на матеріальних носіях, тим самим відчужувати їх від безпосередніх виробників і передавати нащадкам від покоління до покоління. *Друга*

інформаційна революція (середина XVI ст.) була викликана винаходом книгодрукування, завдяки якому з'явилася можливість тиражування та активного поширення інформації, а також зросла доступність людей до джерел знань. Ця революція не тільки радикально змінила суспільство, але й створила додаткові можливості залучення до культурних цінностей відразу великих верств населення.

Третя інформаційна революція (кінець XIX ст.) зумовлена винаходом електрики, завдяки якій з'явилися телеграф, телефон і радіо, що дозволило оперативно передавати і накопичувати інформацію в значних обсягах. Наслідком цієї революції стало істотне поширення джерел інформації, а також підвищення інформаційного охоплення населення засобами мовлення. Підвищилася також роль засобів масової інформації, як інструментів поширення повідомлень і знань на великих територіях і забезпечення ними великої кількості споживачів інформації. Поряд із цим, підвищилася доступність членів суспільства до різноманітних відомостей і знань, а також суттєво зросла роль інформації як засобу оперативного спілкування людей і механізму впливу на розвиток суспільства. *Четверта інформаційна революція* (середина XX ст.) пов'язана з винаходом мікропроцесорної техніки, появою персонального комп'ютера та створення потужних мереж зв'язку і телекомунікацій. Відтепер стало можливим накопичувати, зберігати, обробляти та передавати інформацію в електронному форматі. Інформація стала доступною в більшій кількості самому широкому загалу. Зросли оперативність і швидкість створення і обробки інформації, збільшилася швидкість передачі, пошуку і отримання інформації.

П'ята інформаційна революція (кінець XX ст.) пов'язана з формуванням і розвитком транскордонних глобальних інформаційно-телекомунікаційних мереж, які охоплюють у даний час не тільки всі країни і континенти, а й впливають одночасно як на кожну людину окремо, так і на великі маси людей. Сьогодні людство є свідком значного зростання ролі і місця інформації в житті особистості та суспільства, а також її суттєвого впливу на сталий розвиток світової спільноти. Інформація нині перетворилася на потужний і реально відчутний ресурс, який має навіть більшу цінність, ніж природні,

фінансові, трудові та інші ресурси. Інформація стала товаром, який продається і купується. Більше того, інформація перетворилася навіть на зброю, завдяки якій виникають і припиняються інформаційні війни. Активно розвинулася і увійшла в життя транскордонна, транснаціональна та глобальна інформаційна мережа Інтернет. Усе це, як показує сучасна практика, суттєво трансформує не тільки життя особистості, а й глобального суспільного життя в цілому.

При цьому слід зазначити, що поняття “інформація” і сьогодні є одним із самих дискусійних понять, яке має декілька різнопланових тлумачень. Так, один із словників наводить таких три підходи до трактування *інформації*: 1) комунікативний підхід визначає її як сферу повідомлень, або загально-науковий засіб рефлексії; 2) функціонально-кібернетичний підхід вважає, що вона є властивістю самоорганізованих систем, яка пов’язана з упорядкуванням обмінних процесів, а також із адекватним реагуванням на зміни, що відбуваються; 3) атрибутивний підхід трактує її як міру неоднорідності розподілу матерії та енергії, а також як властивість матеріальних систем, яка фіксує споконвічну неоднорідність світу)¹.

Що стосується економічного словника, то він виділяє чотири підходи до розуміння *інформації*, які суттєво відрізняються від наведених раніше: 1) будь-яке повідомлення про щось; 2) відомості, дані, значення економічних показників, що є об’єктами збереження, оброблення та передачі, а також використовуються в процесі аналізу і вироблення економічних рішень в сфері управління; 3) один із видів ресурсів, який використовуються в економічних процесах і одержання якого потребує витрат часу та інших видів ресурсів; у зв’язку з цим ці витрати слід включати у витрати виробництва і обігу; 4) одна з трьох фундаментальних субстанцій (речовина, енергія, інформація), що складають сутність світобудови і охоплюють будь-який продукт розумової діяльності, насамперед, знання, та образи².

Філософський словник також містить чотири підходи до тлумачення терміна “інформація”, які носять більш узагальнений та

¹ Морозова М. А. Информация и ее роль в управлении социальным прогрессом / Е. А. Морозова // Современные проблемы науки и образования. – 2011. – № 6. – С. 211.

² Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – М. : ИНФРА-М, 1996. – С. 135.

міждисциплінарний характер: 1) повідомлення, інформування про стан справ, відомості про що-небудь, які передаються людьми; 2) усезменшувана системна невизначеність в результаті отримання повідомлень; 3) повідомлення, нерозривно пов'язане з управлінням, сигнали в єдності синтаксичних, семантичних і прагматичних характеристик; 4) передача, відображення різноманіття в будь-яких об'єктах і процесах (неживої і живої природи)¹. Натомість енциклопедичний словник з державного управління визначає *інформацію* як “продукт взаємодії даних і методів, розглянутий у контексті цієї взаємодії ... це нові відомості, які прийняті, зрозумілі й оцінені її користувачем як корисні нові знання, які отримує користувач (суб'єкт) у результаті сприйняття і перероблення певних відомостей... У матеріальному світі людини інформація матеріалізується через свій носій, завдяки якому вона існує”².

Аналіз різноманітних підходів до розуміння *інформації* показує, що в них можна виокремити загальний підхід, згідно з яким під нею розуміють, як правило, передачу повідомлень між системою, що передає і системою, що приймає. Водночас у ХХ столітті інформація, як суспільний феномен, стала об'єктом численних наукових розвідок, які у підсумку привели до виникнення окремої наукової дисципліни – теорії інформації. З огляду на цей факт під *інформацією* (з латині – ознайомлення, роз'яснення, виклад) здебільшого почали розуміти “повідомлення та відомості, що передаються людьми усним, письмовим або іншим способом”. Згодом поняття *інформації* отримало статус загальнонауково, яке почало включати в себе: обмін відомостями між людьми, людиною і машиною, машиною і машиною; обмін сигналами у тваринному і рослинному світі; передачу ознак від клітини до клітини, від організму до організму (генетична інформація).

У зв'язку з розвитком засобів зв'язку і телекомунікацій, обчислювальної техніки та їх використанням для обробки і передами інформації виникла необхідність у вимірі кількісних характеристик інформації, що потягнуло за собою виникнення різноманітних

¹ Философский энциклопедический словарь / редкол. С. С. Аверинцев и др. – 5-е изд. – М., 2009. – С. 222.

² Енциклопедичний словник з державного управління / укл. : Ю. П. Сурмін та ін. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с. – С. 301.

інформаційних теорій і концепцій, завдяки яким поняття інформації почало щоразу наповнюватися новим змістом. Це дало можливість виділити ряд невід’ємних і універсальних властивостей *інформації*, характерних для будь-якої сфери суспільної життєдіяльності:

– *по-перше*, інформація як системне явище має певну структуру, яка включає в себе організаційну і змістову частини, зумовлені відповідно динамічним і статичним аспектом інформації;

– *по-друге*, інформація може трансформуватися та частково змінюватися, переходячи від джерела до суб’єкта, який її отримує, а при виникненні необхідності зберігання і використання змістовної частини (відомостей) свою роль виконує інший елемент, інша складова інформації – організаційна частина, що передбачає наявність певних технологій, операцій, дій, програм тощо;

– *по-третє*, інформація завжди має чітко спрямований характер (від об’єкта до суб’єкта); суб’єкти і об’єкти – носії інформації мають відмінності сприйняття та відображення відомостей як із якісної, так і з кількісної сторони; сприйняття інформації залежить від властивостей суб’єкта: інтелектуального рівня (в тому числі й словникового запасу), психологічної своєрідності та емоційної стійкості, а також від потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій тощо, а сприйнятливість об’єктів-носіїв пов’язана з фізичними властивостями;

– *по-четверте*, інформація, завжди пов’язана з конкретним матеріальним носієм, що складає з ним певну єдність;

– *по-п’яте*, інформація є, як правило, множинною, оскільки декілька об’єктів-носіїв можуть відображати відомості про одні й ті ж самі явища чи події, наприклад, на одному й тому ж носії може одночасно знаходитися інформація з декількох джерел, не пов’язаних між собою, одна й та ж сама інформація може переходити з одного носія на інший;

– *по-шосте*, інформація може бути виражена в різних формах: усній або писемній, які відбивають її особливості як своєрідного засобу суспільного розвитку і зумовлюють функціонування того чи іншого виду інформації¹.

¹ Пахомова В. А. Поняття терміна “інформація” в його історическом розвитку / В. А. Пахомова // Вестник ЮУрГУ. Серия “Право”. – 2013. – Том 13. – № 4. – С. 62-63.

Варто підкреслити, що в сучасному наукознавстві та повсякденному суспільному житті найбільш широкого вжитку отримав такий різновид інформації, як соціальна інформація. Цей різновид інформації доволі швидко набув характеру багатогалузевого феномену і зумовив широке коло поглядів щодо його сутності як суспільного явища. У даний час поняття *соціальної інформації* має такі основні визначення: 1) сукупність відомостей, об'єктивно необхідних для сталого функціонування соціального організму¹; 2) відоб-раження соціальної практики, що розкриває найбільш загальні закономірності історичного процесу, а також відображено в культурі суспільства та слугує цілям перетворення соціального буття²; 3) сукупність знань, відомостей, даних і повідомлень, які формуються і відтворюються в суспільстві і використовуються індивідами, групами, організаціями, різними соціальними інститутами для регулювання соціальної взаємодії, суспільних відносин і процесів³; 4) повідомлення, що містить відомості відносно чогось, призначене для передачі або передане особою чи групою осіб іншій особі або групі осіб у будь-якій із знакових форм⁴; 5) аспект і результат відображення суспільством як самої соціальної форми руху матерії, так і всіх інших її форм в тій мірі, в якій вони використовуються суспільством і залучені в орбіту суспільного життя⁵; 6) інформація, що циркулює у соціальних, суспільного порядку системах, в соціальному управлінні; вона являє собою знання, повідомлення, відомості про соціальну форму руху матерії та про усі інші її форми у тій мірі, якій вони використовуються суспільством, людиною, а також залучені до орбіти суспільного

¹ *Иванов О. В.* О социальной информатике / О. В. Иванов // Тезисы докладов научной конференции “Ломоносовские чтения”. – М., 2003. – С. 67.

² *Петров В. К.* Функциональное и содержательное значение определения “социальной информации” / В. К. Петров // Информационно-аналитический журнал “Факт”. – 2001. – № 9. – URL: <http://www.fact.ru/www/arhiv9s2.htm>.

³ *Урсул А. Д.* Природа информации: Философский очерк / А. Д. Урсул. – М. : Политиздат, 1968. – С. 48.

⁴ *Коган В. З.* Теория информационного взаимодействия: Философско-социологические очерки / В. З. Коган. – Новосибирск : Изд-во Новосибирского ун-та, 1991. – С. 20.

⁵ *Афанасьев В. Г.* Социальная информация / В. Г. Афанасьев, А. Д. Урсул // Вопр. философии. – 1974. – № 10. – С. 7.

життя¹; 7) інформація, що циркулює в суспільстві²; 8) сукупність знань, відомостей, даних і повідомлень, які формуються і відтворюються в суспільстві і використовуються індивідами, групами, організаціями, різними соціальними інститутами для врегулювання соціальної взаємодії, суспільних відносин³; 9) знання про результат праці людини, яке свідомо переведене людиною в ранг інформації, роблячи її доступною для використання; творцем соціальної інформації є людина, ...соціальна інформація в сучасних умовах соціально-економічного розвитку стає основною компонентою для формування економіки, яка базується на знаннях⁴; 10) категорія для позначення знання про природу та суспільство, яке отримують за допомогою логічного та чуттєвого пізнання в процесі наукової та практичної діяльності, яке призначене потребам функціонування та розвитку суспільства, інтересам життєдіяльності людей⁵; 11) система сукупних даних (відомостей), які виступають одночасно, метою та детермінантами соціальних перетворень, у тій мірі, в якій ці відомості відповідають очікуванням суб'єкта соціальної дії та створює необхідний і достатній матеріал для реалізації його потреб⁶.

Аналіз змісту *соціальної інформації* показує, що існують різноманітні підходи до трактування сутнісних ознак даного поняття, а саме: а) соціальна інформація є складовою частиною інформації; б) соціальна інформація з'являється з виникненням людської цивілізації; в) соціальною інформацією є відомості про форми і прояви

¹ Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1975. – С. 7; Афанасьев В. Г. Социальная информация / В. Г. Афанасьев. – М. : Наука, 1994. – С. 13.

² Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации : учебное пособие / А. В. Соколов. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2002. – С. 133, 141.

³ Социальная работа : словарь-справочник / сост. Е. П. Агапов, В. И. Акопов, В. Д. Альперович и др. ; под ред. В. И. Филоненко. – М. : Контур, 1998. – С. 228.

⁴ Пархоменко О. В. Соціальна інформація як чинник інноваційного розвитку / О. В. Пархоменко // Теоретичні та практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності : збірник наукових праць. – Маріуполь, 2010. – Т. 1. – С. 20.

⁵ Акапян Д. А. Проблема качества социальной информации при принятии решений / Акапян Д. А., Еляков А. ДНТИ. сер. 1. Орг. и методика информ. работы / ВИНТИ РАН. – 2012. – № 5. – С. 1.

⁶ Курлов А. Б. Теория социальной информации : учебное пособие / А. Б. Курлов, В. К. Петров. – Уфа : Башкирский государственный университет, 2003. – С. 46.

високоорганізованої матерії, які генеруються, породжуються, а також можуть перетворюватися (передаватися і прийматися), зберігатися, застосовуватися або іншим чином використовуватися соціальними суб'єктами в різноманітних суспільних практиках.¹

Як бачимо, *соціальна інформація* формується і використовується людиною – головним елементом соціальної системи, основним суб'єктом і об'єктом управління, яка належить до тієї чи іншої цивілізації, конкретного суспільства, нації, класу, групи, колективу. Більше того, вона несе на собі не тільки глибокий відбиток різноманітних соціальних спільнот, а й різноманітних суспільних відносин, цінностей, потреб та інтересів людей, відображаючи та використовуючи їх у практичній діяльності. *Соціальна інформація*, таким чином, є найвищим і найбільш складним видом інформації, оскільки вона створюється та використовується безпосередньо у самому суспільстві як найвищій формі руху матерії. Люди отримують і використовують з метою доцільного впливу на суспільство, а саме в управлінні суспільством, яке є вищим типом управління як такого. Причому жоден тип інформації не піддається такій глибокій і всебічній переробці, а також не використовується у таких багатомірних формах, як соціальна інформація².

Звідси випливає, що *соціальна інформація* є невід'ємним атрибутом управління сталим розвитком будь-якої соціальної системи. Це зумовлено насамперед тим, що соціальна інформація притаманна високоорганізованій матерії, зокрема, особистості як соціальному суб'єкту, який може визначити спосіб її подальшого використання, наприклад, передачі даної інформації іншим соціальним суб'єктам або використовуючи її для власного споживання. Передачу створеної (отриманої чи спродуктованої) соціальної інформації соціальний суб'єкт може здійснювати в процесі безпосередньої соціальної взаємодії (комунікації) з іншими соціальними суб'єктами, або застосовуючи для цього різноманітні технічні засоби індивідуальної, колективної або масової комунікації. Це зумовлює специфічну суспільно-інформаційну взаємодію, яка в

¹ Варганов В. В. Социальная информация: сущность и функции / В. В. Варганов // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. Е. Герцена. – 2009. – № 3. – С. 58.

² Афанасьев В. Г. Социальная информация / В. Г. Афанасьев. – М. : Наука, 1994. – С. 14.

структурному плані містить у собі сукупність таких соціальних процесів як збирання, збереження, використання, застосування, поширення та захист соціальної інформації.

Натомість соціальна інформація, як суспільний феномен, тісно пов'язана з поняттям *соціального відображення*. Специфіка останнього полягає в тому, що дане відображення виступає у двох іпостасях: у вигляді прямого та зворотного відбиття. *Пряме відображення* – це процес соціального пізнання, а *зворотне відображення* – це процес опредмечування ідеальних образів у матеріальних предметах, який виступає у формі соціальної практики. Виходячи з цього, *соціальна інформація* за своїм характером також поділяється на дві форми: матеріальну та ідеальну. Під *матеріальною* інформацією розуміється така інформація, що виникає на основі об'єктивного відображення матеріального світу (наприклад, будь-яких матеріальних об'єктів). Під *ідеальною* інформацією розуміється та її частина, яка визначається відношенням суб'єкта і об'єкта, тобто відображенням зовнішнього світу у свідомості людини. Ці дві форми можуть перетворюватися одна в одну і навпаки, що є специфічним соціальним засобом взаємодії суспільства з природою. Тому говорячи про соціальну інформацію, як правило, мають на увазі саме ідеальну форму соціальної інформації.

Поряд із цим, *соціальна інформація* як ключовий чинник управління сталим розвитком соціальної системи володіє низкою специфічних ознак. *Першою ознакою* даної інформації є чітка її спрямованість на кінцевий практичний результат, що одночасно виступає обов'язковим елементом створення і використання соціальної інформації. Соціальна інформація, таким чином, завжди спрямована на досягнення соціальною системою корисного результату, тобто на відповідне перетворення соціальної реальності.

Другою ознакою формування і використання соціальної інформації є її вирішальне значення в процесі формування та відтворення соціального капіталу, який в сучасних умовах сталого розвитку виступає нажійним двигуном соціального прогресу. Адже *соціальний капітал*, як засвідчує аналіз, виникає на базі соціальних зв'язків, які реалізуються через соціальні відносини (більш сталу форму соціальних зв'язків), які в свою чергу формуються у процесі різноманітної суспільної життєдіяльності. Натомість відносини між

людьми складаються на основі і за допомогою соціальної інформації, яка піддається постійному оновленню і в умовах сталого розвитку соціальної системи має бути доступною всім членам суспільства. Причому як соціальний капітал, так і *соціальна інформація* створюватися на різних рівнях суспільної організації: міждержавному, державному, регіональному, галузевому, місцевому, організаційному (тобто на рівні підприємств, корпорацій, холдінгів, асоціацій або кластерів тощо), але об'єднуючим елементом усіх цих соціальних структур є створення як соціального капіталу, так і соціальної інформації, що стає ключовою основою отримання нових можливостей для учасників даних об'єднань у межах конкретної сфери їхньої соціальної діяльності.

Третьою ознакою соціальної інформації є її вплив на процес формування соціальних вимог щодо створення системних соціальних взаємозв'язків між соціумом і владою, наукою і виробництвом, бізнесом і освітою тощо. Адже сьогодні головним замовником новітніх знань є насамперед бізнес, а безпосереднім творцем цих знань виступає наука і освіта, які вплетені в єдиний ланцюг суспільного прогресу. Результатам інноваційних наукових розвідок (в основі яких лежить нова соціальна інформація) вже наперед є місце в бізнесі, завжди спрямованому на створення нового продукту (товару, послуги тощо) для суспільства. Тому практична спрямованість досліджень є обов'язковою вимогою до замовлень на інноваційні науково-технічні розробки. Причому головною умовою процесу ефективної взаємодії бізнесу і творчої еліти суспільства є передусім соціальна інформація¹.

Варто зазначити, що *соціальна інформація* як форма відображення соціальної дійсності та потужний засіб її формування виконує в суспільстві низку відповідних *функцій*. Головною серед них є *комунікативна функція* – тобто функція соціальної взаємодії людей, яка розвивається від усної до мережевої Інтернет-комунікації та виступає системоутворюючим чинником життєдіяльності будь-якого соціуму, оскільки на основі обміну інформацією формується, функціонує, розвивається, вдосконалюється (або деградує)

¹ Пархоменко О. В. Соціальна інформація як чинник інноваційного розвитку / О. В. Пархоменко // Теоретичні та практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності : збірник наукових праць. – Маріуполь, 2010. – Т. 1. – С. 19-20.

суспільство, як таке. *Управлінська функція* соціальної інформації полягає у забезпеченні управління суспільними процесами, відображаючи при цьому потреби суспільства та виступаючи ключовим засобом управління, за допомогою якого суб'єкт управління будь-якого рівня реалізує свої функції. *Науково-пізнавальна та відображувальна функції* соціальної інформації тісно пов'язані з процесом соціального пізнання, який сприяє сталому розвитку суспільства, забезпечує генерацію нового знання щодо оточуючого середовища та його відображення в свідомості людини, а також надає можливість соціальному суб'єкту здійснювати вибір щодо ефективності застосування тієї чи іншої інформації в процесі суспільної життєдіяльності. *Функція збереження та передачі інформації* (як ще одна функція соціальної інформації) тісно пов'язана з комунікативною функцією, але на відміну від останньої забезпечує передачу інформації від одного покоління до іншого, що сприяє поступальному сталому розвитку суспільства. *Навчально-виховна функція* соціальної інформації покликана забезпечити соціалізацію суспільства, особливо підростаючого покоління, необхідне сприйняття оточуючої дійсності, а також уявлення про соціальний простір і час. Поряд із цим, виділяють і *масово-інформаційну функцію* соціальної інформації, яка відповідає за швидке і максимально повне розповсюдження оперативної інформації про різноманітні події та факти, що відбуваються в житті суспільства.

Усі *функції соціальної інформації*, як показує аналіз, нерозривно пов'язані між собою і разом з тим кожна з них має свою специфіку. Управлінська функція нерозривно пов'язана з комунікативною та організаційною, оскільки комунікативність інформації дозволяє вибудовувати організаційні структури та здійснювати управління соціальними процесами. Науково-пізнавальна функція тісно пов'язана з комунікативною та управлінською функціями: з комунікативною тому, що значну частину інформації людина отримує в процесі спілкування та інформаційного обміну, а з управлінською тому, що нові знання створюються, як правило, не заради самого знання, а заради підвищення ефективності управління природними та соціальними процесами. Відображувальна функція пов'язана з науково-пізнавальною, оскільки відображення реального світу в свідомості людини неможливе без його пізнання, що в сукупності

дозволяє не тільки продукувати нові наукові теорії, моделі та гіпотези, але й перевіряти можливості їхнього використання в соціальній практичній діяльності. Ідеологічна та виховна функції соціальної інформації також щільно переплітаються між собою, тому що виховний процес завжди має базуватися на певній ідеології. Науково-пізнавальна функція межує також з орієнтаційною функцією, оскільки процес пізнання соціальної дійсності надає можливість соціальному суб'єкту краще орієнтуватися в перебігу суспільних процесів відповідно до існуючих традицій і цінностей, суспільних потреб та інтересів. Натомість всі разом функції соціальної інформації сприяють виконанню організаційної функції.

Слід також підкреслити, що введення інформації в сферу суспільного буття не відбувається саме по собі, а вимагає від соціальних суб'єктів певних і цілеспрямованих зусиль. При цьому основною формою перетворення потенційної інформації в соціальну виступає сам процес суб'єктно-об'єктних відносин, у результаті якого потенційна інформація: *по-перше*, відображається суб'єктом, а *по-друге*, використовується ним для реалізації своїх потреб¹. Водночас соціальна інформація існує, як правило, у двох формах: матеріальній та ідеальній, які не тільки діалектично взаємопов'язані між собою, але й можуть переходити з однієї форми в іншу. Наприклад, матеріальна інформація трансформується в ідеальну шляхом людського відображення в процесі пізнавальної діяльності. Ідеальна ж інформація матеріалізується в процесі різних видів виробничої, соціально-політичної та духовної діяльності людей, що опредмечують ідеальну інформацію, накопичену ними². Таким чином, відображення оточуючої дійсності перетворює матеріальну інформацію, існуючу у потенційній формі, в ідеальну. Використання ж ідеальної інформації в життєдіяльності людини призводить до її матеріалізації³.

Важливим елементом дослідження природи соціальної інформації є класифікація останньої, що здійснюється за

¹ Курлов А. Б. Теория социальной информации: учебное пособие / А. Б. Курлов, В. К. Петров. – Уфа: БГУ, 2003. – С.44.

² Абрамов Ю. Ф. Информационное движение в природе и обществе: (Теоретико-методол. аспект) / Ю. Ф. Абрамов, О. В. Бондаренко, В. К. Душутин; Иркут. гос. ун-т, Науч.-исслед. центр гуманитар. регионоведения. – Иркутск: Иркут. гос. ун-т, 1998. – С. 58.

³ Курлов А. Б. Теория социальной информации: учебное пособие / А. Б. Курлов, В. К. Петров. – Уфа: БГУ, 2003. – С. 44.

різноманітністю ознак. На основі характеру джерел, засобів фіксації (або передачі) та характеру споживачів *соціальну інформацію* поділяють на: 1) контрольно-вимірювальну; 2) обліково-статистичну; 3) науково-технічну; 4) суспільно-політичну. У сфері соціально-комунікаційних управлінських процесів прийнято виділяти соціальну інформацію двох видів: *перший* – інформація безпосереднього управління, тобто інформація, що циркулює по каналах конкретної системи управління і використовується для вирішення поставлених перед системою завдань, а *другий* – інформація розвитку певної системи, під якою розуміють результати науково-технічних досліджень, які використовуються для масштабних якісних перетворень даної системи. При цьому до інформації розвитку відносять, як правило, науково-технічну інформацію, що служить інноваційному розвитку системи управління. Що ж стосується інформації безпосереднього управління, то вона виражається та фіксується у вигляді певного набору показників, які дозволяють тримати систему управління в завданому режимі.

Залежно від характеру носіїв соціальну інформацію поділяють на: а) фіксовану; б) нефіксовану. *Фіксована інформація* може використовуватися неодноразово і протягом тривалого часу. *Нефіксована інформація*, навпаки, використовується одноразово в момент її отримання, причому переважно в оперативному управлінні. Поряд із цим, виходячи з потреби у додатковій переробці інформації вона поділяється на: 1) вихідну (або початкову); 2) проміжну; 3) кінцеву. *Вихідна* – це первинна, необроблена інформація; *проміжна* – це інформація перероблена, але не тією мірою, щоб бути використаною в управлінні; *кінцева* – це повністю перероблена та доведена до використання інформація. За метою та сферою застосування інформації останню поділяють на: а) універсальну; б) об'єктну; в) функціональну. *Універсальна* інформація використовується на всіх об'єктах соціального управління, *об'єктна* – тільки на конкретних об'єктах управління, а *функціональна* – головним чином для реалізації функцій соціального управління. З урахуванням ступеня комплектності інформації вона поділяється на: 1) *комплектну*, тобто повну і придатну до використання в даному вигляді; 2) *некомплектну*, яка може бути використана лише в сукупності з іншою інформацією. Залежно від ємності та стабільності

даних, які містяться в інформації вона може бути поділена на: а) постійну; б) змінну; в) об'єктивну; г) ймовірну¹.

У наведених класифікаціях за основу беруться різноманітні властивості соціальної інформації². Водночас з нашої точки зору найбільш предметною виглядає класифікація соціальної інформації, запропонована академіком В. Афанасьєвим. В основу класифікації вчений поклав наукову гіпотезу, суть яка полягає в тому, що соціальна інформація покликана насамперед служити оптимізації процесів соціального управління взагалі та інформаційних процесів, зокрема. Більше того, оскільки соціальна інформація є результатом відображення соціальної дійсності, а також і природної дійсності тією мірою, якою вона втягнута в орбіту суспільної людської діяльності, то дану інформацію слід класифікувати залежно від ступеня її співвіднесення з соціальною дійсністю, а також із тими реальними процесами, що в ній протікають. У цьому випадку вся соціальна інформація поділяється вченим на два великих класи: 1) *інформацію про сьогоднішнє*, тобто про те, що існує в реальній дійсності (інколи її називають оперативно-технічною); 2) *інформацію про майбутнє*, тобто про те, чого не існує в дійсності (яку називають прогностичною або плановою). Відповідно до місії в управлінському процесі, соціальна інформація також поділяється на: а) інформацію, що відноситься до конкретної ситуації (або питання) та інформацію, що не відноситься до даної ситуації (тобто на релевантну і нерелевантну); б) інформацію прийняту до уваги та інформацію не прийняту до уваги; в) вхідну інформацію та вихідну інформацію; г) управлінську інформацію (за допомогою якої суб'єкт управляє системою) та шумову інформацію (яка впливає на управління системою незалежно від суб'єкта управління)³.

За функціями управління соціальна інформація поділяється на такі типи: 1) вихідну; 2) організаційну; 3) регулятивну; 4) облікову; 5) контрольну⁴. У залежності від суспільно-політичного призначення

¹ Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1975. – С. 61-63.

² Там само.

³ Морозова М. А. Информация и ее роль в управлении социальным прогрессом / Е. А. Морозова // Совершенные проблемы науки и образования. – 2011. – № 6. – С. 215.

⁴ Социальная политика : толковый словарь. – Изд. 2-е, перераб. и доп. / под общ. ред. Н. А. Волгина ; отв. ред. Б. В. Ракитский. – М. : РАГС, 2002. – 456 с. – С. 168-169.

соціальна інформація поділяється на: 1) *масову* (призначена для всіх членів суспільства); 2) *спеціальну* (призначену для фахівців у галузях науки, техніки і виробництва). У масовій інформації розрізняють: а) *суспільно-політичну* як сукупність відомостей про актуальні проблеми внутрішньої та зовнішньої політики держави або міжнародного життя в цілому; б) *звичайну*, основне завдання якої – орієнтація і регламентація поведінки членів суспільства в соціальному середовищі; в) *естетичну*, яка впливає на емоційну сферу людини за допомогою художніх образів. У спеціальній інформації виділяють такі види інформації: а) *науково-технічну* (за різними напрямками науки та галузями народного господарства); б) *економічну* (сукупність відомостей про процеси виробництва, обміну і споживання матеріальних благ); в) *соціологічну* (на основі якої виробляються висновки і пропозиції для науки і практики)¹.

Поряд із цим, існують й інші моделі класифікації соціальної інформації. Відповідно до часу подій, зафіксованих інформаційно виділяють такі її види: 1) *ретроспективну інформацію* (інформацію про минулі події, що зявилися за відповідний проміжок часу); 2) *поточну інформацію* (інформацію про події в даний час, які відбуваються одночасно з отриманням інформації); 3) *сигнальну інформацію* (інформацію, що виконує функцію попереднього інформування (чи оповіщення) або про таку, що вказує на джерело, звідки можуть бути отримані більш детальні відомості); 4) *оперативну інформацію* (інформацію, що використовується безпосередньо в процесі виконання конкретного управлінського чи іншого завдання або така, що доводиться до користувача інформації терміново, швидко і оперативно).

У практиці суспільного буття часто-густо соціальну інформацію поділяють на окремі види відповідно до об'єкта відображення, що міститься в даній інформації. За цією класифікаційною ознакою виділяють таку соціальну інформацію:

1) *наукову* (що містить результати наукових досліджень процесів і явищ, які відбуваються в навколишньому світі);

¹ Словарь социального педагога и социального работника / под ред. И. И. Калачевой, Я. Л. Коломинского, А. И. Левко. – 2-е изд. – Минск : БелЭн, 2003. – 256 с. – С. 80-81.

2) *статистичну* (яка дає кількісну характеристику масових явищ і процесів, які відбуваються в економічній, соціальній, культурній та інших сферах суспільного життя);

3) *екологічну* (про стан довкілля та його компоненти, а також про інші фактори, що впливають або можуть впливати на складові довкілля: енергія, шум, випромінювання, діяльність або заходи, включаючи адміністративні угоди в галузі навколишнього середовища, політику, законодавство, плани і програми);

4) *соціально-медичну* (про стан фізичного та психічного здоров'я людей, впровадження профілактичних і санітарно-гігієнічних заходів, розвиток об'єктів медицини, рекреації, фізичної культури і спорту тощо)¹;

5) *науково-технічну* (про вітчизняні та зарубіжні досягнення в галузі науки, техніки і виробництва, одержані в результаті науково-дослідної, проектно-конструкторської, технологічної та виробничої діяльності)²;

6) *соціологічну* (будь-які документовані відомості про ставлення соціальних суб'єктів до окремих осіб, подій, явищ, процесів, фактів тощо)³. Згідно з аналітико-синтетичною переробкою соціологічної інформації останню поділяють також на: а) *аналітичну* (інформація про результати аналізу конкретної ситуації, яка призначена для прийняття управлінського рішення); б) *прогностичну* (інформація про стан об'єкта після прийняття і реалізації конкретного управлінського рішення).

Враховуючи той факт, що соціальна інформація вивчається з позицій багатьох сучасних наукових дисциплін, зокрема філософії, соціології, економіки, права, психології, математики, кібернетики, управління тощо – розроблення її класифікаційних моделей буде продовжуватися й надалі відповідно до стрімко зростаючих потреб постіндустріальної цивілізації, пов'язаних із необхідністю впровадження інноваційних інформаційних технологій та подальшим

¹ Про інформацію. Закон України від 2 жовтня 1992 року N 2657-XII. В редакції Закону № 2938-VI від 13.01.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/main/2657-12>.

² Там само.

³ Про інформацію. Закон України від 2 жовтня 1992 року N 2657-XII. В редакції Закону № 2938-VI від 13.01.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/main/2657-12>

істотним вдосконаленням можливостей використання різноманітних видів соціальної інформації для забезпечення сталого розвитку сучасного суспільства та його підсистем.

4.2. Соціальна інформація як функція процесу управління системними об'єктами

У соціальному управлінні, як свідчить аналіз, *інформаційна функція* посідає особливе місце. Це зумовлене насамперед тим, що виконання основних ролей суб'єктів соціального управління, рівно як і основних стадій процесу управління соціальними об'єктами є неможливим без обміну інформацією з тим, щоб сформувати цілі спільних дій та забезпечити їх досягнення у визначені терміни. Саме тому, що обмін інформацією вмонтований в усі основні види управлінської діяльності, його називають архіважливою функцією процесу управління, що зв'язує даний процес в єдиний управлінський цикл. Більше того, будь-яка система соціального управління завдяки різноманітній інформації (економічній, політичній, соціальній, організаційній, психологічній тощо) встановлює посійний (прямий і зворотній) зв'язок між суб'єктом і об'єктом управління з метою максимального врахування у своїй діяльності усіх змін внутрішнього та зовнішнього середовища¹.

Таким чином, соціальна інформація як ключова функція процесу соціального управління виконує ряд специфічних і важливих соціальних функцій: *по-перше*, вона не просто несе в собі певний зміст, але й в концентрованому вигляді відображає всі сторони соціального буття людей, до яких повернуто увагу з боку соціуму; *по-друге*, вона в змістовній формі відображає увесь спектр громадської думки стосовно найбільш гострих і актуальних соціальних проблем; *по-третє*, соціальна інформація містить в собі оціночні судження різних суб'єктів суспільного життя з тих або

¹ Основы социального управления: теория и методология / под ред. В. Н. Иванова. – М. : ОАО “НПО “Экономика”, 2000. – 271 с. – С. 21.

інших проблем соціальної дійсності; *по-четверте*, соціальна інформація є головною детермінантою соціальних змін, що сприяють сталому розвитку сучасного соціуму.

При цьому слід зазначити, що наукові розвідки стосовно функціональної ролі та місця інформації в процесі соціального управління продовжуються й дотепер. *Одна група дослідників* у даному контексті виділяє в системі соціального управління інформаційну підсистему (або систему введення – виведення) підкреслюючи тим самим, що без інформації, а особливо без зворотного зв'язку неможливе нормального функціонування даної системи. *Друга група науковців*, аналізуючи види соціального управління, виділяють такий його різновид як когнітивне управління, що засноване на проблемних знаннях, тобто на інформації, необхідній для виявлення та розв'язання наявних проблем. *Третя група фахівців*, досліджуючи методи соціального управління, виокремлює серед них такі інформаційно-аналітичні методи управління як методи соціальної діагнос-тики, збирання, аналізу та зберігання соціальної інформації, передачі її суб'єктам управління для здійснення контролю за діяльністю об'єктів управління на різних рівнях управлінської ієрархії¹. *Четверта група дослідників*, розглядаючи інформаційні процеси, вважає їх ключовими в сфері соціального управління, оскільки “важлива роль в управлінському циклі належить саме інформаційно-комунікаційним зв'язкам, які об'єднують усі його елементи та етапи у єдину систему, а вся організаційно-практична діяльність керівника, на їх думку, узагалі має переважно інформаційно-комунікаційний характер”². *П'ята група науковців* також наголошує на тому, що “управлінський цикл починається і закінчується аналізом інформації, оскільки пошук інформації завжди передуює розробленню альтернативних варіантів управлінського рішення. Прийняття рішення суб'єктом управління здійснюється на

¹ Социальный менеджмент : учеб. пособие / под ред. В. Н. Иванова, В. И. Патрушева. – М. : Высш. шк., 2001. – 207 с. – С. 8, 10.

² Методы и технологии мониторинга социальной сферы региона : учебно-практическое пособие. – М. : Союз, 1999. – 140 с. – С. 51.

основі відповідної інформації про стан об'єкта, середовища і керуючої підсистеми”¹.

Аналіз різних наукових підходів щодо *функціональної ролі* інформації в системі соціального управління показує, що підвищення ефективності останньої можна досягти шляхом забезпечення даної системи своєчасною, достовірною та вичерпною інформацією, за допомогою якої суб'єкт соціального управління може судити не тільки про характер і специфіку керованих соціальних об'єктів і процесів, але й також робити обгрунтовані висновки щодо ефективності управлінського впливу в цілому. Отже, взаємозв'язок між керуючою та керованою підсистемами як компонентами єдиної соціальної системи здійснюється за допомогою соціальної інформації. Натомість система соціального управління за своїм змістом є інформаційною системою, діяльність якої безпосередньо залежить від обсягу та змісту інформації, що використовується суб'єктом соціального управління та передається керованому соціальному об'єкту. Крім цього, за допомогою соціальної інформації система соціального управління зв'язана із зовнішнім середовищем, оскільки для адекватного та сталого функціонування вона має отримувати зовнішню інформацію, на основі якої виробляти та застосовувати внутрішню інформацію. Такий інформаційний баланс, як показує аналіз, веде до ефективного соціального управління.

Варто також підкреслити, що питання про місце і функціональне значення соціальної інформації в управлінні системними об'єктами виникає не випадково. Перш за все в силу унікальних властивостей самої інформації, оскільки передача та використання не призводить до її зникнення. Більше того, вона легко і швидко тиражується, а її існування не вимагає великих енергетичних витрат і з традиційної точки зору вона вважається екологічно чистим продуктом. Попри все інформація не тільки забезпечила виникнення і розвиток людини та суспільства в минулому, але й визначає їх цивілізоване існування в даний час та потужний поступ у майбутнє.

Звідси випливає, що *по-перше*, жодна жива біосоціальна система і, насамперед, людина не може існувати, не отримуючи і не

¹ *Осадчая Г. И.* Социальная политика, социальное управление и управление социальной сферой. – М. : Союз, 1999. – С. 196.

використовуючи інформацію, оскільки вона є атрибутом їхнього існування; *по-друге*, без інформації неможлива будь-яка належна реакція пристосування живих систем (насамперед людини) до зовнішніх умов, а отже їхня адаптація, що забезпечує нормальну життєдіяльність; *по-третє*, будь-яка доцільна соціальна діяльність людини неможлива без знання, в основі якого лежить передусім інформація. то й процес реалізації поставленого завдання багато в чому залежить від інформації. Цей факт набуває особливої значущості в сфері управління, яке базується на інформації та завдяки цьому виступає ключовим інструментом життєдіяльності будь-якого суспільства. Тому інформація – це своєрідний компас у життєдіяльності будь-якої соціальної системи і насамперед людини¹.

Як бачимо, управління суспільством, тобто соціальне управління органічно пов'язане з інформацією, інформаційними потоками і масивами, інформаційних процесами та інформаційними технологіями. Безперервна циркуляція інформації між елементами системи, між системою в цілому і зовнішнім середовищем є неодмінною умовою ефективного управління. Саме завдяки інформаційним процесам організаційна система управління здатна здійснювати доцільну взаємодію з іншими системами і різноманітними середовищами, координувати відносини системних елементів у внутрішньому середовищі, спрямовувати динаміку руху цих елементів, так само як і рух самої системи як цілого, до задалегідь запрограмованої мети. У результаті будь-яка самокерована система здатна зберігати свою цілісність, якісну специфіку, а також коли йдеться про соціальну систему не тільки зберігатися, але й вдосконалюватися, тобто розвиватися².

Необхідно при цьому зазначити, що загальні закономірності управління інформаційними потоками були сформульовані кібернетикою, яку розглядають як науку про перебіг інформаційних процесів. “Кібернетика, підкреслював академік В. Глушков, це наука про загальні закони перетворення інформації в складних керуючих

¹ Акапян Д. А. Проблема качества социальной информации при принятии решений / Акапян Д. А, Еляков А. Д. // НТИ. сер. 1. Орг. и методика информ. работы / ВИНТИ РАН. – 2012. – № 5. – С. 1-2.

² Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М., 1975 – С. 111.

системах”. Виходячи з цього, вчений уявляв керуючу систему як пристрій, який здійснює упорядковану передачу і перетворення інформації, з тим щоб вона знайшла форму, необхідну для управління¹. У даному контексті розглядає кібернетику і академік А. Колмогоров, який визначає її як науку “про способи сприйняття, зберігання, переробки і використання інформації...”². Кібернетика, вважає вчений, розкрила сигнальний характер інформації, що використовується в управлінні динамічними системами, а також показала, що сигнальна форма інформації становить неодмінну рису процесів управління. Управління, наголошує А. Колмогоров, є переробка інформації в сигнали, спрямовуючі діяльність машин та організмів. Під сигналом ним розуміється фізичний процес, який несе в собі інформацію. Це той енергетичний вплив, якого необхідно і достатньо для здійснення процесів управління, щоб самокерована система могла функціонувати, протидіючи різноманітним несприятливим впливів і тим самим зберігаючи свої суттєві характеристики. На думку вченого, сигнал – це специфічна форма причинності, тобто інформаційна причинність. Значення цього виду причинності “визначається не фізичним аспектом, не кількістю енергії, що витрачається на виробництво кожного біта інформації, не механізмом фізичної взаємодії слабкого сигналу з порівняно потужним потоком енергії, а семантичним значенням інформації”³.

У зв’язку з цим, для управління вкрай важливим є те, щоб при прийомі, посиленні і перетворенні сигналів зміст інформації, яку вони несуть, не змінювався (не спотворювався) або змінювався в допустимих межах. Інакше управлінська “команда” викличе не адекватну реакцію, а порушення функцій системи призводить до її руйнування. Характерно, що самокерована система реагує не на всяку інформацію, а також не на всякі сигнали, що в ній містяться, а лише на ті, що відповідають природі даної системи і, які необхідні для управління у конкретний час і в конкретних умовах. Причому сигнальна форма інформації є аптиподом процесам ентропії (розпаду)

¹ Глушков В. М. О кибернетике как науке / В. М. Глушков // Кібернетика, мышление, жизнь. – М. : Мысль, 1964. – С. 53.

² Колмогоров А. Н. Кибернетика / А. Н. Колмогоров // БСЭ. – изд 2. – Т. 51.

³ Украинцев Б. С. Процессы самоуправления и причинности / Б. С. Украинцев // Вопросы философии. – 1968. – № 4. – С. 42.

систем, оскільки рух некерованих систем здійснюються в напрямі від менш імовірного стану до більш імовірного, від організації до дезорганізації та хаосу. Виходячи з цього – сутність управлінських процесів, тобто доцільність впливу на систему – це протидія ентропійним процесам. Сигнал при цьому несе “команду” системі щодо її впорядкування і, якщо ця “команда” відповідає природі системи, тобто сприймається нею, то система реагує на сигнал, корегуючи свою поведінку відповідно отриманій “команді”, асимілюючи або нейтралізуючи таким чином відповідні впливи. Як бачимо, кібернетика розкрила єдність управління та інформації, показала спільність процесів інформації в різних самокерованих системах, а також синтезувала низку наукових теорій (зокрема, теорію інформації, теорію алгоритмів, теорію автоматичного управління), обґрунтувала ефективний метод дослідження самокерованих систем, тобто метод моделювання та сприяла збагаченню синтаксичного, семантичного і прагматичного аспектів інформації.¹

Важливо при цьому зазначити, що системи соціального порядку, тобто соціальні системи постійно відчують на собі впливи, а саме: ентропійні чинники як зовнішнього, так і внутрішнього середовища. Причому самі впливи на систему є достатньо різноманітними. Одні з них мають незначну потужність і діють доволі короткий проміжок часу, а інші за малої потужності можуть діяти постійно і відносно тривалий час. Водночас такі впливи істотно не порушують структуру і функцію соціальної системи, оскільки своєчасна оперативна інформація про характер цих впливів, яка надходить до керуючої підсистеми (суб’єкта управління) дозволяє в першому випадку шляхом подання відповідних команд стабілізувати дану систему, а в другому – пристосувати чи адаптувати її до негативних впливів середовища.

Натомість часто-густо мають місце й такі впливи чи дії, що руйнують структуру або порушують функції соціальної системи в цілому чи окремих її компонентів. У цьому випадку суб’єкт управління має забезпечити відновлення структури і функцій з тим,

¹ Гришин И. И. Понятие информация: логико-методологический аспект / И. И. Гришин. – М. : Наука, 1973. – С. 9.

щоб зберегти якісну специфіку даної системи, підтримати її функціонування та подальший сталий розвиток. Для цього йому необхідна інша, більш складна і різноманітна інформація, ніж у випадку забезпечення стабілізації та адаптації даної системи. Це – інформація не лише про характер власне самих збуджуючих факторів, а й про внутрішній стан самої системи, про її ресурси і можливості відновити порушені структуру і функції. При цьому важливо зазначити, що процеси стабілізації, адаптації та самовідновлення соціальної системи в умовах впливу збуджуючих факторів слугують передумовою для її вдосконалення та подальшого сталого розвитку¹.

З цього приводу відомий дослідник Р. Ешбі зауважував, що “...тільки різноманітність може знищити різноманітність”². Це означає, що різнома-нітність збуджуючих впливів на системний об’єкт може бути сприйнятий, проаналізований та профільтрований лише за наявності різноманітності самої керуючої підсистеми або суб’єкта управління. Керуюча підсистема при цьому покликана бути завжди готовою, з одного боку, до сприйняття різноманітності збудювальних впливів та їхнього блокування, оскільки вони можуть не тільки порушити нормальне функціонування даної системи, але й призвести до її руйнування, а з іншого боку, “пропускати” та асимілювати лише ті елементи середовища, що є корисними для даної системи, а також сприяють збереженню якісних параметрів її нормального функціонування, вдосконалення та сталого розвитку. Натомість здатність соціальної системи сприймати корисне і відкидати непотрібне залежить, як правило, від ступеня поінформованості даної системи та від того, наскільки багатим є інформаційний досвід, набутий системою в процесі взаємодії з середовищем, а також досвід вирішення ряду ситуацій, пов’язаних з негативним і позитивним впливом на дану систему³.

Водночас обмежити або звузити різноманітність збудювальних впливів шляхом виокремлення цінної інформації від шумів, або

¹ Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М., 1975. – С. 119-126.

² Эшби Р. У. Введение в кибернетику : пер. с англ. / Р. У. Эшби. – М. : КомКнига, 2006. – С. 294.

³ Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М., 1975. – С. 119.

іншими словами, вибрати з розмаїття потоків інформації, що “обрушуються” на соціальну систему, ту її частину, яка дозволяє даній системі не тільки існувати, а й розвиватися, – основна задача керуючої підсистеми – суб’єкта управління. У процесі управління відбувається, таким чином, перехід від зовнішніх збурень у внутрішнє середовище системи, тобто редукція, обмеження зовнішнього різноманіття і водночас розширення різноманіття внутрішнього, а саме збільшення обсягу і різноманітності внутрішньої інформації за рахунок асиміляції системою корисних збурень ззовні.

Звідси випливає, що в міру зростання зовнішньої інформації повинна відповідно збільшуватись й внутрішня інформація в середині соціальної системи. У разі відповідності зовнішньої та внутрішньої інформації керуюча підсистема вважається досконалою, оскільки здатна адекватно відповідати на збуджувальні впливи з боку середовища. Подібного роду досконалість керуючої підсистеми, як показує аналіз, має місце лише в умовах відповідної сталості середовища соціальної системи, що викликає й сталість збуджувальних впливів на дану систему та її відповідних реакцій на ці впливи. У технічних системах така сталість, як правило, доволі чітко дотримується, що дає підстави вважати ці системи не тільки стабільними, а й здатними виконувати свої функції протягом тривалого часу.

Інша картина, як показує аналіз, спостерігається в соціальних системах, які функціонують в умовах перманентного мінливого середовища, тобто в умовах безперервного збільшення різноманітної інформації, що стосується функціонування даної системи. У цих умовах не може бути більш або менш тривалої та абсолютної відповідності зовнішньої та внутрішньої інформації, а відтак тривалої, а тим більше абсолютної досконалості суб’єкта управління. Тут завжди мають місце об’єктивні протиріччя, пов’язані з невідповідністю між зовнішнім і внутрішнім середовищем соціальної системи, а також між зовнішньою та внутрішньою інформацією. Звідси – необхідність постійного вдосконалення системи управління,

а також приведення останньої у відповідність з вимогами часу, історичного етапу розвитку суспільства¹.

Слід при цьому додати, що технічні самоврядні, тобто кібернетичні системи не здатні самі по собі змінити своє власне різноманіття відповідно до різноманіття зовнішнього середовища. Вони здатні до елементарної адеп-тації, але є несприйнятливими до асиміляції зовнішньої інформації, а також до її накопичення та використання в цілях власного вдосконалення і розвитку. Що стосується соціальних систем (зокрема, суспільства), то тут інша справа. Функціонуючи і розвиваючись в умовах переважно мінливого середовища, ці системи самі по собі є надзвичайно рухливими в тому сенсі, що володіють здатністю не тільки сприймати різноманітні чинники зовнішнього середовища (тобто зовнішню інформацію) в цілях самозбереження, але й одночасно асимілювати необхідні ресурси (матерію, енергію, інформацію) в тих розмірах і масштабах, які перевищують їхні потреби в самозбереженні та простому самовідтворенні. За рахунок цієї здатності соціальні системи здійснюють накопичення відповідних ресурсів (матерії, енергії, інформації), які в міру необхідності використовуються для власного вдосконалення і майбутнього сталого розвитку.

Необхідно відмітити, що в даному випадку зовнішня інформація, яка надходить ззовні до соціальної системи певним чином асимілюється та перетворюється на внутрішню, завдяки чому істотно розширюється внутрішнє різноманіття даної системи, що надає останній значно більше можливостей для сприйняття та розуміння зовнішнього різноманіття. У результаті використання даної інформації в процесі прийняття суб'єктом управління відповідних рішень підвищується стійкість і мобільність функціонування соціальної системи, а також створюються необхідні передумови для постійного самовдосконалення та подальшого сталого розвитку даної системи. Натомість для ухвалення необхідних управлінських рішень, пов'язаних із вдосконаленням та розвитком соціальної системи, суб'єкт управління має достеменно володіти відповідною соціальною інформацією, а саме: 1) про конкретні прояви та механізми дії

¹ *Афанасьев В. Г.* Социальная информация и управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М., 1975. – С. 124.

об'єктивних закономірностей у сфері суспільного буття, а також про конкретні форми і методи впливу для створення сприятливих умов щодо сталого функціонування та розвитку суспільної системи; 2) про загальні цілі, що стоять перед суспільною системою на певному етапі її розвитку, а також про конкретний перелік тих завдань, які має вирішувати суб'єкт управління для досягнення загальних цілей; 3) про внутрішній стан об'єкта соціального управління і навколишнього середовища, про можливі позитивні і негативні впливи з боку даного середовища на об'єкт управління, а також про можливості та здібності людей щодо вирішення поставлених перед ними завдань; 4) про конкретні методи і засоби управлінського впливу, які необхідно задіяти для забезпечення ефективного функціонування системи, досягнення нею поставлених цілей¹.

Як бачимо, *соціальне управління* – це процес перманентного та доцільного впливу на соціальну систему, що здійснюється постійно і безперервно. Натомість безперервність процесу управління забезпечується передусім безперервністю руху інформації. Адже суб'єкт управління може впливати на керовану соціальну систему тільки тому, що безперервно одержує необхідну йому інформацію (про стан системи та про стан оточуючого систему довкілля, про відхилення в перебігу руху системи до завданої мети), а також переробляє цю інформацію в управлінські рішення (команди) та передає їх для виконання об'єкту управління, коригуючи при цьому його поведінку та забезпечуючи виконання завданої програми. При цьому будь-який управлінський цикл завжди починається зі збирання й оброблення інформації та закінчується одержанням опрацьованої певним чином інформації, що є вихідною для нового управлінського циклу. Отже, розроблення стратегії соціального управління (тобто перспективних цілей і завдань), вироблення і вибір управлінських рішень, організація їх виконання, регулювання і контроль спільних дій, а також підведення підсумків діяльності системного об'єкта виходять із застосування та використання отриманої інформації, а також завершуються видачею нової інформації. Іншими словами,

¹ *Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М., 1975. – С. 119.*

управління суспільством невідривно від безперервного процесу виробництва і відтворення соціальної інформації.

Аналіз також показує, що цей важливий і складний процес насамперед передбачає: 1) накопичення і збереження інформації, створеної попередніми поколіннями; 2) засвоєння цими поколіннями накопиченої інформації (навчання, освіта); 3) прогнозування, планування виробництва і власне виробництво інформації (наукові дослідження, винаходи, відкриття, узагальнення практичного досвіду в різних сферах суспільного життя тощо); 4) збір і відбір інформації, потрібної для управління та її оцінювання; 5) аналітико-синтетична переробка інформації (біблі-ографічний опис, класифікація, предметизація, анотування, реферування, переклад, кодування тощо); 6) зберігання та пошук інформації; 7) розмноження інформації технічними засобами; 8) поширення, пропаганда, передача інформації споживачеві; 9) використання інформації; 10) контроль за ефективністю використання інформації¹.

При цьому соціальна інформація, як функція соціального управління, вирішує щонайменше *три класи* таких специфічних завдань: *по-перше*, вона є специфічною формою взаємозв'язку компонентів усередині соціальної системи, а також взаємодії даної системи в цілому із зовнішнім середовищем; *по-друге*, вона обслуговує всі рівні та функції процесу управління – від підготовки та прийняття рішення до підведення результатів його виконання; *по-третьє*, вона є безпосередньою причиною, що визначає вибір соціальною системою певного варіанту її поведінки, а також переходу даної системи до нового стану, що забезпечує її рух до завданої мети. При цьому відсутність надійної інформації в управлінні соціальними об'єктами є джерелом суб'єктивізму, тобто чисто вольових і необґрунтованих рішень і дій, не сумісних з науковим управлінням. Саме тому збирання та перероблення інформації, а також її ефективне використання є необхідною і важливою рисою управління в сучасному суспільстві.

Разом із цим, аналіз показує, що зовсім недоцільно зводити процес управління лише до руху інформації. Управління суспільною

¹ *Афанасьев В. Г.* Социальная информация и управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1975. – С. 118-119; *Баград М.* Научное управление обществом в аспекте классификации его структурных элементов / М. Баград. – Рига, 1973. – С. 11-12.

системою – це надзвичайно складний і багатогранний процес, пов'язаний зі свідомою діяльністю індивідів і соціальних груп, а також із великою організаційною роботою щодо підготовки, ухвалення та реалізації рішень, контролю їх виконання та обліку результатів. Інформація в даному процесі виступає потужним засобом, який дозволяє людям орієнтуватися в складному лабіринті суспільних явищ, впливати на них, а також ефективно використовувати соціальні й природні сили для досягнення намічених цілей. Водночас управління суспільством, тобто соціальне управління є багаторівневою системою.

Для того, щоб кожна ланка системи соціального управління в суспільстві успішно здійснювала свої суспільні функції, вона має бути забезпечена відповідною інформацією. Причому потреба в інформації різних ланок, рівно як і різних суб'єктів соціального управління є неоднаковою і визначається, як правило, виходячи з тих завдань, що розв'язуються в процесі управління тим або іншим суб'єктом управління (керівником, менеджером, працівник управлінського апарату), а також виходячи з тих функцій, що делеговані суспільством суб'єктам соціального управління для виконання.

Водночас обсяг і зміст інформації, необхідної суб'єктам соціального управління різних ієрархічних рівнів для виконання своїх функцій і завдань, залежить насамперед від таких чиників: 1) від масштабу й важливості ухвалюваних рішень (чим масштабнішими є рішення, тим більшою за обсягом і різноманітною за змістом має бути інформація, необхідна для їх підготовки та прийняття); 2) від кількості і характеру керованих, регульованих параметрів (чим більшим є число параметрів і чим вони є складнішими, тим об'ємнішою та різноманітнішою має бути інформація для їх врегулювання); 3) від тривалості та частоти управлінського циклу; 4) від кількості варіантів можливого стану та поведінки соціальної системи; 5) від величини та різноманітності збурюючих систему

внутрішніх та зовнішніх впливів; б) від кількості та якості показників, які характеризують результати роботи соціальної системи¹.

Аналіз також показує, що обсяг і зміст соціальної інформації, необхідної суб'єктам управління в процесі виконання своїх функцій і завдань, багато в чому залежать від структури системи соціального управління, а також від співвідношення в ній централізації і децентралізації. Саме це співвідношення фактично й визначає число ступенів свободи в процесі прийняття рішень на різних рівнях управлінської ієрархії. Чим вищий ступінь централізації системи управління, тим більший обсяг інформації потрібний вищим рівнями управління для ухвалення рішень. Отже, відповідно до структури системи управління та рівня суб'єкта управління здійснюється, таким чингом, і рух інформаційних потоків. За лінійної структури управління інформація рухається по одному каналу зв'язку від інстанції до інстанції. Однак такий одноканальний рух інформації забезпечує управління складними об'єктами за умов невеликого кола вирішуваних завдань. Адже в лінійній структурі з усіх питань підлеглий звертається безпосередньо до одного керівника, а тому за великої кількості вирішуваних ним завдань спостерігається інформаційне перевантаження лінійного керівника, який не в змозі вчасно переробити та ефективно використати інформацію, що до нього надходить. Крім того, при перевищенні масштабу керованості, тобто при збільшенні допустимої кількості підлеглих у одного керівника виникає необхідність організації нових ланок або рівнів у структурі управління, а відповідно і узгодження їх роботи. Виникає небезпека бюрократизації системи управління та затримки проходження в ній інформації. Усе це робить лінійну структуру управління та відповідне інформаційне забезпечення неефективними при управлінні складними соціальними системами².

Цей недолік може бути усунений шляхом впровадження функціональної структури управління, в межах якої здійснюється спеціалізація підрозділів і самих суб'єктів управління для вирішення тих чи інших завдань. У цьому випадку загальний потік інформації

¹ *Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М., 1975. – С. 121.*

² *Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М., 1975. – С. 121.*

“розщеплюється” на спеціалізовані потоки, тобто весь рух інформації починає йти не по одному, а по декількох каналах зв’язку. Це не тільки істотно підвищує коефіцієнт корисного використання інформації, але й забезпечує кваліфіковане вирішення питань. Однак і функціональна система управління має свої недоліки, за якої на підлеглих обрушується декілька потоків директивної інформації, унаслідок чого вони часом не знають, які з розпоряджень слід виконувати в першу чергу, а які можуть почекати певний час свого вирішення. У цій структурі управління часто-густо виникає неузгодженість у роботі функціональних ланок, а відповідно і збільшення руху додаткових потоків інформації.

Найбільш поширеними, як показує практика, є змішані або комбіновані структури управління. Однією з них є лінійно-штабна структура управління, в основі якої лежить лінійна структура, але в межах кожної ланки управління створюється відповідний штаб, що складається з функціональних підрозділів на які покладено розв’язання специфічних проблем. Штаб отримує і переробляє всю інформацію, що надходить до системи управління, на основі якої керівництво приймає управлінські рішення. За лінійно-штабної структури управління інформація по єдиному каналу спрямовується в штаб, де розщеплюється на спеціалізовані потоки, а потім у формі проектів рішень знову вводиться в єдиний канал, виведений на керівництво. Однак керівництво тут позбавлене вивчення та аналізу усієї інформації, але воно не позбавлене вивчення та коригування усієї директивної інформації.

Слід при цьому відмітити, що з комбінованих структур управління найбільшого поширення в управлінській практиці отримала структура обмеженого функціоналізму. У цій структурі підрозділам штабу делегується право приймати рішення з певного кола питань, які є обов’язковими для виконання відповідними підрозділами нижчої інстанції. Рух інформації в структурі обмеженого функціоналізму є схожим з рухом інформації в лінійно-штабній структурі управління. Різниця тут полягає в тому, що на вище керівництво виводиться не вся директивна інформація, значна частина якої спрямовується до функціональних підрозділів штабу. У цих штабних підрозділах інформація переробляється в директивну форму, тобто в управлінські рішення, частина з яких надходить у

відповідні підрозділи нижчого рівня управління безпосередньо, а інша, більш важлива частина інформації надходить на ці рівні через керівництво вищої інстанції.

Незважаючи на те, що обсяг, зміст і спрямованість потоків інформації, а також терміни та інтервали її циркуляції в різних системах соціального управління є неоднакові, все ж таки існують певні загальні правила організації інформації, застосовуваної в сфері управління. Ці правила передбачають вирішення насамперед *таких питань*: яка вихідна інформація необхідна для прийняття рішення; у якому за формою документі буде оформлене певне рішення; якими засобами доводиться вихідна директивна інформація до об'єкта управління, виконавців; яка інформація про хід і результати виконання рішення буде подаватися до відповідного органу управління з різних ланок керованого об'єкта; хто безпосередньо зобов'язаний подавати дану інформацію, в які терміни, в якій формі та в яких умовах; яким чином оформлюється інформація, якими засобами передається та по яким каналам; кому призначена інформація, в якому обсязі та в якому вигляді вона передається для різних ланок і керівників різних рівнів управління; шляхи і засоби забезпечення своєчасного отримання інформації, контроль за її проходженням, перевірка достовірності та надійності інформації; місце, методи і технічні засоби, а також відповідальні працівники, призначені для роботи з інформацією, одержуваної від об'єкта управління, способи збереження, переробки та використання інформації; суб'єкти та об'єкти використання інформації; відповідальні посадові особи, що приймають нові або корегують існуючі рішення на основі отриманої інформації; форми директивної або регулятивної інформації, періодичність її передачі, реєстр одержувачів та виконавців, строки доведення інформації до виконавців¹.

Необхідно брати до уваги ще один аспект інформаційного забезпечення сфери управління, а саме: для успішного використання інформації в управлінні, необхідно щоб дана інформація була комунікативною, зрозумілою та прийнятною для виконавців. Тому

¹ Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1975 – С. 126-127.

основне завдання суб'єкта управління в даному плані полягає в тому, щоб забезпечити не тільки найбільшу ступінь комунікативності інформації, але й найбільшу ступінь її засвоєння виконавцями. У цьому власне й полягає неодмінна умова досягнення відповідності між поведінкою, справами і вчинками виконавців (тобто об'єкта управління) і директивними настановами керівництва (тобто суб'єкта управління). Вирішального значення тут набуває здатність і готовність виконавців до реалізації рішення, а також наявність у них для цього необхідних ресурсів. Це говорить про те, що управління по своєю суттю – це постійний процес підготовки, прийняття та реалізації ланцюга послідовних рішень керованою підсистемою на основі інформації, що відображає стан соціальної системи та оточуючого її середовище, проміжні та кінцеві результати функціонування даної системи, а також інформація про виконання (або невиконання) управлінських рішень¹.

У даному контексті слід зазначити, що управління будь-яким соціальним об'єктом неможливе без управлінського впливу, який формується на основі опрацювання наявної інформації про результати реалізації попередніх управлінських рішень. Водночас лише шляхом оброблення інформації неможливо достеменно оцінити перебіг стану соціальної системи в кожний момент часу, а також у повному обсязі урахувати вплив збужувальних чинників даної системи ззовні або зсередини. Тут на допомогу суб'єктам управління приходять методи опрацювання інформації, зокрема такі як методи аналізу і синтезу інформації, методи її узагальнення, а також методи прогнозування тенденцій руху соціальної системи та передбачення її поведінки в майбутньому.

З цього приводу академік В. Афанасьєв наголошував, що ефективному управлінню може служити тільки систематизована, комплексна інформація, тобто така інформація, що поєднує в собі різні види й відомості, які історично та логічно пов'язані між собою у конкретному порядку та певній послідовності. Дотримання вимог систематизації та комплексності інформації дозволяє суб'єкту управління постійно “переглядати” керований соціальний об'єкт у

¹ Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1975. – С. 128.

всій його складності та різноманітності, а також коригувати його функціонування й розвиток відповідно до кожної конкретної ситуації. Ще одна вимога – це відповідність інформації компетентності повноважень суб'єкта управління, який її використовує. Компетентність – це сукупність функцій, прав і відповідальності суб'єкта управління. Інформація ж покликана забезпечити раціональне виконання ним своїх функцій, а також реалізацію прав і відповідальності за прийняте рішення. Відповідальність за функціонування і розвиток соціальної системи несе суб'єкт управління, який одночасно виступає й головним споживачем інформації.

Тому вкрай актуальною постає проблема визначення особистої ролі керівника в системі управлінні, а також чіткого виокремлення переліку питань, з яких він безпосередньо приймає рішення, оскільки від характеру цих питань залежить не тільки обсяг, але й зміст необхідної йому інформації. При вирішенні питання про рівень прийняття того чи іншого рішення, необхідно виходити з того, на якому рівні існують найкращі умови для отримання необхідної інформації для прийняття оптимального рішення. Чим далі рівень прийняття рішень знаходиться від рівня, сприятливого для отримання необхідної інформації, тим більше виникає можливостей для її спотворення, а відтак і для помилок при прийнятті рішення¹.

Важливим аспектом ефективності управління соціальними системами виступає також і облік усіх інформаційних чинників. Облік інформаційного ресурсу – необхідна умова правильного обґрунтування повноважень і відповідальності усіх суб'єктів соціального управління, а також чіткого поділу між ними функцій, які вони покликані виконувати в суспільстві. Інформація при цьому має розподілятися відповідно до функцій, компетентності та повноважень суб'єктів управління. При цьому практика показує, що чим вище в системі управління стоїть той чи інший суб'єкт управління, тим більш узагальнену інформацію він використовує у своїй управлінській діяльності, оскільки на цьому рівні вирішуються головним чином стратегічні завдання. Оперативна ж інформація, яка

¹ Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1975. – С. 129-133.

лежить в основі виконання оперативних завдань, більшою мірою використовується менеджерами нижчих рівнів управління. Що стосується середньої ланки управління, то тут функціонує, як правило, більш-менш узагальнена інформація.

Аналіз також засвідчує, що такі чинники як *оптимальність і повнота* є неодмінною вимогою до інформації, використовуваної в сфері соціального управління. Забезпечити оптимум – означає надати суб'єкту управління інформацію, необхідну і достатню для прийняття оптимального рішення. Оптимум, необхідність і достатність інформації передбачає, що вона має містити необхідні кількісні та якісні відомості за основними керованими параметрами функціонування соціальної системи. Причому повнота (оптимум) інформації зовсім не означає усїєї без винятку інформації про систему і навколишнє середовище. Тут більш важливою вважається та інформація, що відображає конкретну ситуацію з достеменно високою точністю. При цьому точність характеризує ступінь деталізації інформації, тобто її більш повне наближення до оригіналу об'єкта, який вона відображає. Тому в сучасному інформаційному забезпеченні управління настав момент, коли детальна, а тим більше повна поінформованість про стан функціонування керованого соціального об'єкта коштує значно дорожче, оскільки вона є результатом ухвалення обґрунтованих управлінських рішень¹.

Варто підкреслити, що точність соціальної інформації нерозривно пов'язана з її достовірністю, тобто об'єктивно вірним відображенням стану об'єкта управління і оточуючого його середовища. Тільки у разі достовірності інформація може служити надійним компасом в управлінні соціальними об'єктами. Причому достовірність інформації, як показує аналіз, може знижуватися в результаті двох груп причин: *по-перше*, суб'єктивних причин (упередженість, суб'єктивізм у підготовці інформації, недостатня кваліфікація персоналу, що працює з інформацією, тощо), а *по-друге*, об'єктивних причин (перешкоди при передачі інформації, відмова технічних засобів, неможливість отримати потрібні дані внаслідок

¹ *Афанасьев В. Г.* Социальная информация и управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1975. – С. 141.

недостатнього розвитку науки тощо). Усунення цих причин – важлива задача суб'єктів управління.

Водночас повнота і оптимум інформації, її новизна та корисність є не абсолютними величинами. Ці характеристики успішно працюють на управління тільки за умов дотримання вимог своєчасності та оперативності інформації. Адже час є основним ворогом інформації, оскільки остання з часом застаріває. Несвоєчасність інформації, навіть якщо вона наділена високими якісними характеристиками (достовірністю, повнотою, точністю тощо), робить її не тільки потрібною, але й може призводити до невиправданих витрат. Тому тільки та інформація, що отримана, оброблена і використана вчасно служить оптимізації управлінських процесів. Таким чином, швидке спрямування потоків інформації безпосередньо до тих ланок системи управління, для яких вона призначена, позбавляє дану систему від невиправданої та недоцільної циркуляції в ній хибної та спотвореної інформації.

Натомість у процесі підготовки та прийняття рішень завжди існує проблема критичного часу, вихід за межі якого призводить до істотних помилок в управлінні соціальними об'єктами. Критичний час – це той проміжок часу, по завершенню якого розв'язани наявну проблему, або вирішити поставлену задачу взагалі неможливо, або ж якщо і можливо, то з надзвичайно великими витратами обмежених ресурсів. Вихід за межі критичного часу значною мірою зумовлений труднощами в роботі з інформацією. Пошук інформації, її опрацювання, переробка та передача виконавцям часто-густо затягуються, що веде до затримок процесу прийняття рішень, а відтак і до несвоєчасного їх виконання. Дефіцит часу особливо гостро відчувається в умовах сучасного інформаційного суспільства, в якому спостерігається безпрецедентне зростання різноманітних потоків соціальної інформації.

Разом із цим, між *повнотою, своєчасністю та оперативністю* соціальної інформації існує об'єктивне протиріччя. Чим повнішою є інформація, тим більше зусиль і часу витрачається суб'єктом управління на її отримання, переробку та аналіз. Тим самим ступінь оперативності інформації може суттєво знижуватися, а процес підготовки управлінського рішення може в часі істотно затягуватися. Тому відшукати міру достатньої повноти і необхідної оперативності –

нелегке завдання, що стоїть перед суб'єктом управління, яке водночас може вирішуватися різними шляхами. Головним серед них є вдосконалення інформаційного забезпечення системи управління, включаючи насамперед його матеріально-технічну та людську компоненту. Мова йде про вдосконалення як техніки і технології роботи з інформацією, так і професійної підготовки управлінського персоналу, працюючого з інформацією.

Між іншим, за наявності достатнього часу в суб'єкта управління на ухвалення рішення ним, як правило, збирається, опрацьовується та аналізується вся можлива інформація, що має відношення до вирішуваної проблеми. Якщо в суб'єкта управління існує дефіцит часу, то йому доводиться обмежуватися мінімумом інформації, покладаючись при прийнятті рішення на свій практичний досвід та інтуїцію. Але в цьому випадку існує певний ризик, пов'язаний з браком інформації, що впливає на якість самого управлінського рішення. Тому прагнення суб'єкта управління до досягнення повноти й своєчасності соціальної інформації має завжди узгоджуватись із врахуванням економічності інформації, а також із скороченням витрат на її одержання та опрацювання¹.

Водночас *лаконічність і логічність* інформаційних повідомлень за умов максимального змістовного навантаженні є також важливою вимогою до соціальної інформації в сфері управління. *Лаконічність* при цьому підвищує насиченість інформаційних повідомлень, а також скорочує час для суб'єкта управління на її сприйняття, опрацювання та передачу виконавцям. Ступінь лаконічності, як свідчить аналіз, напряму залежить від характеру інформації. Одна справа, коли це стосується інформаційного повідомлення про певні факти чи події, які завжди мають бути максимально лаконічними, а інша річ, коли це стосується пояснення фактів або аналіз подій, де вкрай необхідні аналітичні міркування, логічні висновки та конкретні пропозиції. *Логічність* викладу є також неодмінною умовою успішного сприйняття текстової інформації. Вона передбачає, з одного боку, несуперечність, послідовність і доказовість повідомлень, а з іншого боку, відсутність непотрібних деталей, пропорційність місця,

¹ *Лахтин Г. А.* Об условиях оптимальности решения / Г. А. Лахтин // Научное управление обществом. – 1974. – Вып. 8. – С. 290-298; *Афанасьев В. Г.* Социальная информация и управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1975. – С. 143.

відведеного в повідомленні для певного питання, значимість цього питання в повідомленні, а також ясність мети, для досягнення якої покликане служити інформаційне повідомлення.

Поряд із цим, важливе значення надається й проблемі *однозначності* соціальної інформації, що передбачає не тільки сувору дисципліну мислення, а й вираження поглядів з різних питань, які фігурують в процесі конкретного інформаційного забезпечення системи управління. Звідси – необхідність уточнення в інформаційних повідомленнях змісту різних понять і термінів, їхня уніфікація та ідентифікація, що забезпечує однозначність сприйняття інформації з боку суб'єктів управління. Для цього активно застосовуються тезауруси, тобто відповідні словники, що надають однозначне трактування кожного слова. Це не тільки підвищує якість соціальної інформації, але й усуває багатослівність та різночитання слів.

Серед інших важливих властивостей соціальної інформації в сфері управління прийнято виділяти її структурованість та цінність. Структурованість інформації – це “властивість, яка дозволяє рецептивній системі виділяти інформацію з фізичних процесів або об'єктів, сприймати деякі явища зовнішнього світу як сигнали... Структурування інформації відбувається паралельно з формуванням моделі зовнішнього світу”¹. Елемент самоорганізації соціальної системи у цьому твердженні пов'язаний з її рухом, тобто прагненням до реалізації мети. Тому усе те, що забезпечує цей рух, і є для соціальної системи цінним. Натомість інформація, що забезпечує рух системи покликана бути корисною, тобто сприяти вирішенню поточних і перспективних завдань, які стоять перед нею. Корисність близька до поняття цінності інформації, яка вимірюється тим ефектом в управлінні, що досягається за її допомогою. Цінність завжди конкретна, тому інформація є цінною тільки в певних умовах, при вирішенні певних проблем або певного класу завдань. Показники цінності інформації, як свідчить аналіз, можуть змінюватися на різних стадіях інформаційного процесу. На стадії збирання та отримання даних цінність визначається кількістю знаків: чим менше знаків

¹ Хургин В. М. Об определении понятия “информация” [Електронний ресурс] / В. М. Хургин. – Режим доступу: http://www.aselibrary.ru/digital_resources/journal/irr/2007/number_3/number_3_6/number_3_6571/.

використано для реєстрації інформації, тим вона є більш цінною. На стадії опрацювання цінність визначається смисловим змістом інформації. На стадії ухвалення рішення цінність визначається роллю інформації в процесі вироблення управлінського впливу¹.

При цьому необхідно підкреслити, що цінною та корисною є тільки та соціальна інформація, що відрізняється новизною, тобто вона містить такі відомості, які є невідомими, але вкрай потрібними суб'єкту управління, як споживачеві. В управлінській практиці трапляється й таке, що інформація часто-густо передається незрозумілою споживачеві мовою (природною або штучною), або є незрозумілою унаслідок її складності чи невідповідності суб'єкта управління. Нарешті, буває й таке, що отримана інформація є вже відомою для суб'єкта управління, через що він не отримує нових відомостей. У всіх трьох випадках така інформація є непотрібною суб'єкту управління, тобто вона не є для нього цінною та корисною².

Таким чином, соціальна інформація завдяки своїм властивостям відображення соціальної дійсності виступає ефективним інструментом управління соціальними об'єктами на всіх рівнях організації суспільного буття. Що стосується суб'єктів соціального управління різних рівнів, то вони завдяки достовірній, оперативній, своєчасній та максимально повній інформацією мають усі можливості для ефективного виконання своїх управлінських функцій, спрямованих на забезпечення сталого функціонування та динамічного розвитку керованих соціальних об'єктів. Водночас у сучасних умовах, коли стрімко зростають обсяги соціальної інформації, постає питання про її ефективне використання в процесі ухвалення важливих для суспільства управлінських рішень. Така ефективність може бути досягнута шляхом широкого впровадження в управлінську практику новітніх інформаційно-комунікаційних технологій для організації доцільного оброблення та опрацювання соціальної інформації, а також її ретельного аналізу та синтезу відповідно до конкретних управлінських ситуацій, що складаються в умовах глобальних соціальних змін і суспільних трансформацій.

¹ Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1975. – С. 145.

² Там само.

4.3. Інформаційна аналітика в системі менеджменту сталого розвитку соціальних систем

Передусім підкреслимо, що інформаційна аналітика в сучасному світі є тим інноваційним продуктом конструктивних і творчих загально-цивілізаційних тенденцій, що характеризує ступінь розвитку людської спільноти на рубежі III тисячоліття, у межах якого набирають масштабних обертів не тільки процеси глобалізації, але й тенденції формування пріоритетних напрямів сталого розвитку людської цивілізації та її інформатизації¹.

У практиці управління сталим розвитком соціальних систем інформаційна аналітика відіграє особливу і значущу роль – забезпечення менеджменту сталого розвитку релевантною, тобто відповідною і необхідною інформацією для реалізації ним своїх управлінських функцій в умовах глобальних суспільних змін. Тому головним завданням інформаційної аналітики в сфері управління на сучасному етапі є розроблення теоретичних засад інформаційного забезпечення менеджменту сталого розвитку, зокрема, понятійно-категоріального апарату, який потребує більш предметного розгляду, а також більш чіткого і конкретного визначення. Наприклад, серед таких ключових понять і термінів, як “інформаційне забезпечення”, “інформаційно-аналітичне забезпечення”, “аналітичне забезпечення”, “аналітико-прогностичне забезпечення” управління тощо й досі точаться доволі гострі дискусії щодо їх сутності, змісту та практики використання.

Натомість аналіз показує, що зазначені процеси фактично об’єднані довкола єдиної мети – ефективного інформаційного забезпечення суб’єктів управління сталим розвитком незалежно від рівнів управління та сфери їхньої діяльності. Виходячи з цього під *інформаційним забезпеченням управління* будемо розуміти сукупність процесів з підготовки й надання спеціальної інформації для

¹ Сляднева Н. А. Информационно-аналитическая деятельность: проблемы и перспективы [Электронный ресурс] / Н. А. Сляднева // Информационные ресурсы России. – 2001. – № 2. – С. 14-21. – Режим доступа : <http://abfarida.narod.ru/sladneva.htm>

вирішення різноманітних управлінських, наукових, технічних та інших завдань, пов'язаних з основними етапами і стадіями сталого розвитку соціальних систем. Адже в сучасних умовах істотного збільшенням обсягів соціальної інформації, яка постійно виробляється в суспільстві та вводиться в сучасну систему суспільних комунікацій, інформаційне забезпечення менеджменту сталого розвитку не тільки набуває інституціональних рис, а й виокремлюється в самостійний і конкретний напрям специфічної прикладної діяльності. Звідси цілком правомірно можна говорити про те, що в системі управління сталим розвитком виокремлюється інформаційно-аналітична діяльність, яка є складовою частиною всієї управлінської інфраструктури, що створює інформаційне середовище для менеджменту сталого розвитку і його ключової ланки – підсистеми прийняття управлінських рішень. Це зумовлено насамперед потужним зростанням потоку інновацій, а також впливом процесів глобалізації на динаміку суспільного розвитку. Практично в кожній сфері життєдіяльності суспільства, а в сфері управління передусім, виникає необхідність у широкому залученні інформаційно-аналітичного ресурсу для вирішення широкого спектру складних і масштабних суспільних проблем.

Результати наукових досліджень показують, що *інформаційна аналітика* в сфері управління – це сьогодні досить потужна та розвинена галузь специфічної діяльності, яка базується на одержанні різноманітної інформації з проблем сталого розвитку соціальних систем за допомогою сукупності сучасних аналітичних методів для потреб практичної управлінської діяльності. Ця галузь виступає нині як діяльність з виробництва нового знання про процеси процесі вироблення, прийняття і реалізації управлінських рішень у сфері сталого розвитку соціальних об'єктів. Причому сама інформаційна аналітика – це доволі складний суспільний феномен, який в структурному плані являє собою синтетичне поліструктурное утворення, що розглядається сьогодні в наукознавстві крізь призму

низкі наукових підходів, зокрема, діяльнісного, гносеологічного та технологічного підходів¹.

Що стосується ролі інформаційної аналітики в системі менеджменту сталого розвитку, то вона в цій системі виступає однією з основних агрегуючих функцій управління, що пронизує увесь управлінський цикл, починаючи з діагностики соціальної проблеми, що виникла та завершуючи управлінським рішенням, прийнятим для розв'язання даної проблеми. Не випадково соціальне управління в самому загальному вигляді є ні чим іншим, як процесом підготовки, розроблення та прийняття управлінських рішень, а також їх реалізації з метою забезпечення сталого розвитку соціальних систем.

Причому ефект сталого функціонування даної системи, а також досягнення поставленої перед нею мети значною мірою визначається якістю управлінських рішень, тобто їх обґрунтованістю, компетентністю та своєчасністю. А якість управлінських рішень, у свою чергу, базується на повноті та адекватності інформації, отриманої суб'єктом управління від інформаційно-аналітичного підрозділу. Причому рішення – це так би мовити “згусток інформації, спеціально зібраної, проаналізованої і переробленої суб'єктом управління. В інформаційному аспекті воно є синтезом інформації про сучасний стан об'єкта, а також констатацією сучасного стану з інформацією про майбутнє, що зафіксовано в меті, яка не тільки запрограмована, а й поставлена перед системою”².

Важливою умовою успішної управлінської діяльності, спрямованої на підтримання сталого розвитку соціальної системи, є наявність належного її інформаційно-аналітичного забезпечення, складниками якого є насамперед: збір первинної інформації, її накопичення і зберігання; підготовка даної інформації до оброблення; опрацювання та аналіз обробленої інформації; формулювання висновків і прогнозів; підготовка варіантів (проектів) управлінських рішень; інформаційний обмін, тобто управління інформаційними

¹ Сурмін Ю. П. Аналитическая деятельность: теория, методы, инструменты : учеб. для студ. высш. учеб. завед. / Ю. П. Сурмин, И. П. Бидзюра. – К. : “Освіта України”, 2012. – С. 45-55.

² Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1975. – С. 147.

процесами всередині системи менеджменту сталого розвитку та між нею і зовнішнім середовищем, а також підтримання прямих і зворотних зв'язків із метою оптимальної циркуляції інформаційно-комунікаційного обміну.

Як бачимо, інформаційна аналітика в системі менеджменту сталого розвитку переймається головним чином виробництвом нового знання на основі ретельного опрацювання наявної інформації з метою оптимізації процесів прийняття управлінських рішень. Сучасна інформаційна аналітика – це складна комплексна діяльність, що спирається не тільки на природний інтелект, а й на інноваційні інформаційно-комп'ютерні технології та методи математичного моделювання для оперування великими інформаційними масивами, різноманітними інформаційними процесами тощо¹.

Звичайно, що така діяльність є різновидом наукової діяльності, інтегрованої в наукові розвідки. Однак у ній наявні й свої відмінності, адже інформаційно-аналітична діяльність, на відміну від суто наукової, обов'язково є орієнтованою на отримання принципово нових знань. Це пов'язано з тим, що вона насамперед обслуговує практичні потреби людей і головним чином суб'єктів управління. Тому дана діяльність є більше заточеною на здобуття, оброблення та опрацювання масивів необхідної інформації, яка може бути принципово й не новою, але обов'язково невідомою суб'єктам управління, яким вона необхідна для реалізації управлінських функцій. Крім того, в інструментальному аспекті інформаційно-аналітична діяльність більше спирається на процедури і технології аналізу, ніж на наукові дослідження. Але часто-густо при вирішенні надскладних завдань у сфері управління, інформаційна аналітика глибоко проникає в саме “тіло” науки, запозичуючи її інструментарій і навіть збігається з так званою “прикладною наукою”².

Що стосується зв'язків науки та інформаційної аналітики, то відносно даної взаємодії існує також думка про те, що інформаційна

¹ Сляднева Н. А. Информационно-аналитическая деятельность: проблемы и перспективы [Электронный ресурс] / Н. А. Сляднева // Информационные ресурсы России. – 2001. – № 2. – С. 14-21. – Режим доступа : <http://abfarida.narod.ru/sladneva.htm>

² Сурмін Ю. П. Аналитическая деятельность: теория, методы, инструменты : учеб. для студ. высш. учеб. завед. / Ю. П. Сурмин, И. П. Бидзюра. – К. : “Освіта України”, 2012. – С. 14.

аналітика є найбільш близькою до гуманітарної науки, яка спирається на герменевтичні методи інтерпретації текстів. У даному випадку такі тексти трактуються як універсально-інформологічні документи, за допомогою яких при застосуванні методів інформаційного моделювання можна вивчати різні фрагменти соціальної реальності. У цьому контексті аналітик створює нове знання на основі фрагменту реальності, який знаходиться в полі його професійного інтересу, виступаючи де-факто дослідником своєї предметної області. Тому аналітична епістемологія з повним правом може бути кваліфікована як інформологічна, що продовжує на новому історичному етапі, а також на базі новітніх інформаційних технологій традиції давньої гуманітарної методології – герменевтики¹.

Слід зазначити, що на відміну від науки інформаційна аналітика, спираючись на наукове знання загальних закономірностей здійснює оцінку фактів і подій, прогнозуючи їх розвиток з урахуванням не тільки узагальнених типових параметрів, але й широкого спектра різноманітних чинників, включаючи суб'єктивно-особистісні, випадкові, а також свідомі впливи конкуруючих сил, протиборство інтересів, активне втручання соціальних технологій тощо. Суттєву роль у порівнянні інформаційної аналітики і науки відводиться фактору часу. Виробництво наукового знання здійснюється в тому специфічному режимі часу, який продиктований непередбачуваністю евристичних процесів пізнання, а також логікою і темпами наукового дискурсу. Інформаційна аналітика, на відміну від науки, працює в режимі реального часу, тобто часу життєдіяльності своєї предметної області (управління, політика, економіка тощо), а також у відповідності з темпом необхідних управлінських реакцій на динаміку подій, що відбуваються в певній області². Більше того, інформаційна аналітика як сфера професійної діяльності зорієнтована головним чином на інформаційні потреби суб'єктів управління в отриманні релевантної інформації стосовно конкретної соціальної системи з

¹ Сляднева Н. А. Информационно-аналитическая деятельность: проблемы и перспективы [Электронный ресурс] / Н. А. Сляднева // Информационные ресурсы России. – 2001. – № 2. – С. 14-21. – Режим доступа : <http://abfarida.narod.ru/sladneva.htm>

² Сляднева Н. А. Информационно-аналитическая деятельность: проблемы и перспективы [Электронный ресурс] / Н. А. Сляднева // Информационные ресурсы России. – 2001. – № 2. – С. 14-21. – Режим доступа : <http://abfarida.narod.ru/sladneva.htm>

чітко визначеним суб'єктом і об'єктом управління та метою забезпечення сталого функціонування та розвитку даної системи.

Причому формування інформаційної аналітики в суспільстві в цілому та в сфері управління, зокрема відбувалося нерівномірно. Більш сприятливе становлення даного напрямку відбувалося шляхом еволюційного визрівання, а також вбудовування інформаційно-аналітичних елементів в інформаційну інфраструктуру суспільства. Завдяки чому більшість організаційних, кадрових, технологічних та інших рішень сприймалися населенням ряду країн (зокрема, Європи, США, Японії) безконфліктно, а також сприяли оптимізації в них соціально-економічного розвитку. В деяких інших країнах (особливо пострадянського простору) становлення інформаційної аналітики проходило в більш короткі терміни, в умовах максимальної інтенсифікації суспільних процесів. Процес інституціоналізації, тобто організаційного оформлення інформаційної аналітики у сфері управління, як свідчить аналіз, супроводжувався і підкріплювався формуванням професійних співтовариств і системи професійних комунікацій, підготовкою кадрів фахівців-аналітиків, а також виробленням відповідних професійно-кваліфікаційних вимог до фахівців у галузі інформаційної аналітики.

Водночас у межах інформаційної аналітики, як засвідчує аналіз, були вироблені основні професійно-аналітичні вимоги до сучасних керівників, менеджерів у сфері управління сталим розвитком, а саме: “аналітичність мислення, здатність до прогнозування ситуацій і результатів діяльності”¹; “здатність відбирати, систематизувати, аналізувати та узагальнювати інформацію”²; “здатність розкласти проблему на складові частини; визначати і чітко сформулювати головні задачі на певний період діяльності системи; визначити значимість кожного із змінних факторів (умов, проміжних результатів) і таким чином здійснити комбінацію складових елементів з метою прийняття рішення для розв’язання певної

¹ Молдаванова Е. М. Классификация качеств личности современных руководителей / Е. М. Молдаванова // Личность: культура и образование : материалы 46-й научно-методической конференции “XXI век – век обарзования (апрель, 2001). – Ставрополь : Узд-во СГУ, 2001. – С. 94.

² Ананьев А. Деякі підходи щодо визначення професійно-важливих якостей державних службовців / А. Ананьев // Актуальні проблеми державного управління : збірник наукових праць. – Вип. 12. – Одеса : ОРІДУ УАДУ, 2002. – С. 331.

проблеми; здатність до виявлення протиріч у спостережуваних фактах, а також до співставлення різних явищ та виявлення характеру зв'язку між ними”¹.

Серед ключових компетентцій суб'єкта управління (керівника, менеджера) сталим розвитком виділяють: 1) *інформаційну компетенцію* (здатність до побудови ефективної системи інформаційних ресурсів, необхідної для формування інформаційно-правової основи прийняття управлінських рішень, а також здатність до визначення необхідного інформаційного ресурсу в межах оперативного та стратегічного управління сталим розвитком); 2) *аналітичну компетенцію* (здатність до максимально об'єктивної оцінки ефективності запропонованої для використання системи інформаційних ресурсів; здатність до об'єктивної оцінки позитивних та негативних аспектів кожного компоненту системи інформаційних ресурсів; здатність до здійснення оперативної аналітичної оцінки інформаційних потоків, отриманих від кожного компоненту інформаційної системи; уміння оперативно й ефективно здійснювати аналітичне співставлення інформаційних потоків, що надходять від кожного компонента системи інформаційних ресурсів; здатність до формулювання на основі отриманої інформації комплексних аналітичних висновків; здатність до інтерпретації, систематизації, критичної оцінки та використання отриманої інформації в контексті вирішення управлінських завдань або розв'язання різних соціальних проблем)².

Разом із цим, інформаційна аналітика у сучасному суспільстві виконує низку певних і важливих функцій. Перш за все, вона виконує *управлінську функцію*, призначення якої полягає в забезпеченні процесу прийняття адекватних викликам часу управлінських рішень, пов'язаних із сталим розвитком соціальних об'єктів. При цьому завдання інформаційного аналітика полягає тут у тому, щоб зрозуміти ситуацію, що склалася в системі менеджменту сталого розвитку,

¹ Шапиро С. Б. Знайомтесь: современной менеджер (портрет в интересе рынка) / С. Б. Шапиро, В. В. Тарасенко. – Харьков : ЧП “Акаир”, 1977. – С. 12.

² Основи інформаційно-аналітичної діяльності: навч. посіб. / В. І. Захарова, Л. Я. Філіпова. – К.: “Центр учбової літератури”, 2013. – С. 49; Фролова Н. В. Организационно-педагогические условия формирования профессиональных компетенций у студентов управленческих специальностей [Електронный ресурс] / Н. В. Фролова. – Режим доступа: http://yspu.yar.ru/vestnik/pedagogika_i_psychology/32_3/.

забезпечити її ретельну діагностику, зібрати необхідну інформацію, виробити варіанти управлінського рішення, проаналізувати їхні переваги та недоліки, а в підсумку – надати слушні рекомендації суб'єкту управління для прийняття рішення. *Функція визначення переваг* у перебігу сталого розвитку соціального об'єкта є більш широкою, порівняно з управлінською функцією. Тут мова йде не про разові дії інформаційного аналітика, а, скоріше, про систематичну роботу, орієнтовану на успіх дій соціальної системи, недопущення та профілактику кризових явищ, а також на створення передумов для сталого розвитку.

Що стосується *сциєнтистської функції* інформаційної аналітики, то вона полягає в тому, що дана аналітика виступає реальним споживачем досягнень тієї частини науки, що становить її методологічний та інструментальний комплекс. Наука в даному контексті формує та відточує методологічний інструментарій аналітичної роботи, забезпечуючи тим самим інформаційну аналітику інструментальною функцією. *Комерційна функція*, в свою чергу, забезпечує використання інформаційно-аналітичної діяльності в якості важливого інструменту отримання, як разових доходів, так і систематичного прибутку за рахунок ефективного інформаційно-аналітичного забезпечення сталого розвитку основної діяльності соціального об'єкта. Іншою важливою функцією інформаційної аналітики є *прогностична функція*, яка проявляється у забезпеченні суб'єкта управління сталим розвитком інформацією про майбутній стан керованої соціальної системи, а також про конкретні шляхи, ресурси, завдання та рішення, необхідні для досягнення цього стану. Водночас *превентивна функція* інформаційної аналітики полягає у можливості запобігання тій чи іншій негативній або небажаній події перебігу сталого розвитку соціальної системи, базуючись на аналітичному дослідженні конкретної управлінської ситуації.

Інформаційній аналітиці притаманна також і *гносеологічна функція*, яка полягає в пізнанні закономірностей функціонування об'єкта аналізу взагалі та тих управлінських ситуацій, що виникають у перебігу сталого розвитку даного об'єкта, зокрема, для прийняти відповідних управлінських рішень. Процес пізнання та ретельного аналізу ситуації, що склалася, дозволяє вивчити не тільки її природу, походження, еволюцію та імперативи, а й спрямувати дії суб'єкта

управління в потрібному напрямі. З гносеологічною функцією інформаційної аналітики тісно пов'язана *емпірична функція*, що полягає у накопичення досвіду та знань щодо конкретних управлінських ситуацій та шляхів їх вирішення. На основі такого досвіду фактично й формуються професійні та інтуїтивні якості суб'єктів управління сталим розвитком.

Інтегративна функція інформаційної аналітики також має велике значення, оскільки сприяє об'єднанню широкого комплексу відповідних знань із різних наукових дисциплін, що забезпечує всебічний міжгалузевий аналіз різних управлінських ситуацій, які виникають у перебігу сталого розвитку соціальних об'єктів. Поряд із цим, важлива роль належить і такій узагальнюючій функції інформаційної аналітики як *практично-прикладна функція*, суть якої зводиться до забезпечення суб'єкта управління сталого розвитку якісною і достовірною аналітичною інформацією, використання якої дозволяє в короткі терміни приймати оптимальні управлінські рішення. Нарешті, ключовим показником розвиненості інформаційної аналітики виступає її *професійна функція*, що виявляється в забезпеченні даної сфери фахової діяльності професійно підготовленими кадрами, які отримали спеціальну підготовку в рамках вищої школи¹.

Варто також підкреслити, що інформаційно-аналітична діяльність у системі менеджменту сталого розвитку, поряд із функціональними складниками, підпорядкована певним *методологічним принципам*, які істотно впливають на її якість та ефективність даної діяльності. Лише тоді цю діяльність можна вважати ефективною, коли вона базується на даних принципах забезпечить створення ефективного інформаційно-аналітичного середовища для функціонування суб'єкта управління в умовах глобальних змін і суспільних трансформацій. Серед основних принципів інформаційної аналітики в системі сталого розвитку найчастіше виділяють такі: 1) *цілеспрямованості*, що орієнтує інформаційно-аналітичну діяльність на досягнення конкретних цілей та вирішення конкретних завдань, як результатів практичної діяльності з управління сталим розвитком;

¹ Сурмін Ю. П. Аналитическая деятельность: теория, методы, инструменты : учеб. для студ. высш. учеб. завед. / Ю. П. Сурмин, И. П. Бидзюра. – К. : “Освіта України”, 2012. – С. 45-55.

2) *актуальності*, згідно з яким дана діяльність має відповідати вимогам і потребам практики управління сталим розвитком, а також мати високій ступінь значимості в даний момент і в даній ситуації для вирішення конкретної проблеми; 3) *гнучкості*, що передбачає можливість швидкої адаптації соціальної системи до змін управлінської ситуації без модифікації структури методів і засобів реалізації інформаційно-аналітичної роботи в системі сталого розвитку; 4) *достовірності*, що вимагає врахування в управлінні сталим розвитком достовірності вихідних відомостей для аналізу, точності кількісних даних, які використовуються, а також відповідного ступеня об'єктивності та обґрунтованості висновків, оцінок і пропозицій¹; 5) *повноти*, який передбачає використання всієї наявної інформації, що має відношення до вирішення поставлених завдань з управління сталим розвитком і охоплення ретельним аналізом усіх складових соціального об'єкта, що підлягає аналізу; 6) *альтернативності*, що передбачає підготовку інформаційно-аналітичного документа для суб'єкта управління сталим розвитком, який би ґрунтовно викладав ряд альтернатив для прийняття управлінського рішення; 7) *обґрунтованості*, що передбачає отримання та подання суб'єкту управління сталим розвитком аргументованих результатів аналітичної роботи на підставі сучасних досягнень науки та ефективних інформаційно-аналітичних технологій; 8) *системності*, що вимагає здійснення комплексного аналізу соціального об'єкта сталого розвитку як цілісної системи, шляхом виокремлення всіх елементів і зв'язків між ними, що складають даний об'єкт-систему; 9) *своєчасності*, що передбачає своєчасне проведення аналізу об'єкта-системи та надання суб'єкту управління відповідної аналітичної інформації згідно з потребами управлінської ситуації сталого розвитку даного об'єкта; 10) *об'єктивності*, що передбачає відсутність тенденційності та упередженості з боку інформаційного аналітика до проведення аналізу стану системи управління сталим розвитком та результатів, які подаються суб'єкту управління для ухвалення рішень; 11) *неперервності*, що передбачає організацію постійно діючого

¹ Захарова І. В. Основи інформаційно-аналітичної діяльності : навч. посіб. / В. І. Захарова, Л. Я. Філіпова. – К. : “Центр учбової літератури”, 2013. – С. 47-48.

інформаційно-аналітичного моніторингу для своєчасної фіксації основних змін і відображення тенденцій сталого розвитку соціального об'єкта в тих ситуаціях, що досліджуються на вимоги суб'єкта управління.

Зазначені принципи інформаційно-аналітичної роботи в системі менеджменту сталого розвитку створюють передумови для визначення основних завдань і напрямів діяльності інформаційно-аналітичних структур у системах соціального управління, що призначені забезпечувати можливість: *по-перше*, одержання суб'єктами управління сталим розвитком керованих об'єктів регулярної аналітичної й оглядової інформації з найважливіших аспектів внутрішнього та зовнішнього середовища; *по-друге*, вироблення для даних суб'єктів аналітичних і прогнозних матеріалів з актуальних поточних і перспективних проблем стану й подальшого сталого розвитку керованих об'єктів; *по-третє*, розроблення керуючим суб'єктам ситуаційних моделей вирішення перспективних проблем, пов'язаних із сталим розвитком керованих об'єктів; *по-четверте*, оперативного одержання суб'єктами управління сталим розвитком оптимального обсягу інформації про функціонування керованих ними об'єктів у непередбачуваних і надзвичайних ситуаціях¹.

І насамкінець підкреслимо, що потреба у фаховій аналітиці взагалі, а особливо в інформаційній аналітиці в системі менеджменту сталого розвитку буде зростати, оскільки сучасний світ щоразу висуває нові більш складні проблеми, розв'язання яких потребує ґрунтовного і професійного їх осмислення в умовах обмеженого часу. Водночас вирішення ряду сучасних соціально-управлінських проблем в автоматичному режимі є практично неможливою, тому що кожна з них, окрім типових ситуативних ознак, має свою унікальну специфіку, що потребує не тільки спеціального підходу, але й необхідності прийняття нетипових, часто-густо нестандартних і креативних управлінських рішень. У цьому зв'язку запровадження сучасного ефектив-ного управління сталим розвитком соціальних систем, яке базується на інноваційній методології інформаційно-

¹ Князева Л. В. Информационно-аналитическое обеспечение социального управления / Л. В. Князева, Н. П. Тавокин // Социология власти. – 2005. – № 4. – С. 5-22. – С. 7.

аналітичної діяльності, а також на ефективних методах аналізу і синтезу складних соціальних процесів і явищ дозволить забезпечити динамічний поступ суспільства та його підсистем.

Питання для самоконтролю на перевірку знань

1. Розкрийте сутність соціальної інформації в контексті теорії відображення.
2. Охарактеризуйте інформаційні революції та визначте етапи розвитку с інформації.
3. Розкрийте ключові ознаки соціальної інформації.
4. Визначити функції соціальної інформації в суспільстві.
5. Назвіть основні властивості соціальної інформації.
6. З'ясуйте місце і роль соціальної інформації в процесі управління суспільним розвитком.
7. Дайте характеристику процесу аналітичної діяльності в управлінні.
8. Назвіть ключові функції інформаційної аналітики в управлінні.
9. Здійснюють аналіз процесу становлення і розвитку інформаційної аналітики як засобу управління.
10. Покажіть перспективи розвитку інформаційної аналітики в умовах сталого розвитку суспільства.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Абрамов Ю. Ф.* Информационное движение в природе и обществе : (теоретико-методол. аспект) / Ю. Ф. Абрамов, О. В. Бондаренко, В. К. Душутин. – Иркутск : Иркут. гос. ун-т, 1998 - 167 с.
2. *Аверин А. Н.* Социальная информация и ее роль в управлении : учеб. пособие / А. Н. Аверин. – М. : АНХ, 1985 – 37 с.
3. *Афанасьев В. Г.* Социальная информация / В. Г. Афанасьев. – М. : Наука, 1994. – 199 с.
4. *Афанасьев В. Г.* Социальная информация и управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1975. – 408 с.
5. *Борисенко А. А.* Природа информации / А. А. Борисенко. – Суми : Издательство СумГУ, 2006. – 212 с.
6. *Вернадский В. И.* Биосфера и ноосфера / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1989. – 258 с.
7. *Винер Н.* Кибернетика и общество / Н. Виннер. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 199 с.
8. *Висоцька О. Є.* Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства): моногр. / О. Є. Висоцька. – Дніпропетровськ : Інновація, 2009. – 314 с.

-
9. *Воройский Ф. С.* Информатика: Новый систематизированный толковый словарь-справочник. – 3-е изд., перераб. и доп. / Ф. С. Воройский. – М. : ФИЗМАТЛИТ, 2003. – 760 с.
 10. *Гордеев Э. Н.* Об определении понятия “информация”: учебное пособие / Э. Н. Гордеев. – М. : Русская панорама, 2014. – 110 с.
 11. *Гришин И. И.* Понятие информации: логико-методологический аспект. – М. : Наука, 1973. – 228 с.
 12. *Джинчарадзе Н. Г.* Соціальна інформація як вимір зростання духовності особи в сучасному суспільстві / Н. Г. Джинчарадзе // Вісник. Сер. Філософія. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 34-42.
 13. *Духнич М. А.* Соціальна інформація як чинник державотворчих процесів в Україні / М. А. Духнич // Україна: минуле, сучасне, майбутнє. – Житомир, 2001. – С. 129-135.
 14. *Заличев Н. Н.* Энтропия информации и сущность жизни / Н. Н. Заличев. – М. : Радиоэлектроника, 1995. – 192 с.
 15. *Захарова І. В.* Основи інформаційно-аналітичної діяльності : навч. посіб. / В. І. Захарова, Л. Я. Філіпова. – К. : “Центр учбової літератури”, 2013. – 336 с.
 16. *Еляков А. Д.* Помехи как фактор развития социальной информации / А. Д. Еляков // НТИ. Сер. 1. Организация и методика информационной работы / ВИНТИ РАН. – 2008. – № 9. – С. 1-10.
 17. *Земан И.* Познание и информация. Гносиологические проблемы кибернетики : пер. с чеш. / И. Земан. – М. : Прогресс, 1966. – 253 с..
 18. *Еляков А. Д.* Социальная информация в управлении развитым обществом : (Качеств. аспект) / А. Д. Еляков ; под ред. В. А. Конева. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1984. – 147 с.
 19. *Жолобов Ю. В.* Социальная информация – определение понятия / Ю. В. Жолобов // Библиотечное дело – 2000: проблемы формирования открытого информационного общества. Ч. 1. – М. : Моск. гос. ун-т культуры и искусств, 2000. – С. 19-21.
 20. *Иванов О. В.* О социальной информатике / О. В. Иванов // Тезисы докладов научной конференции “Ломоносовские чтения”. – М., 2003. – С. 67-69.
 21. *Ильин И. В.* Глобальный эволюционизм: идеи, проблемы, гипотезы / И. В. Ильин, А. Д. Урсул, Т. А. Урсул. – Москва : Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, 2012. – 616 с.
 22. История информатики и философия информационной реальности : учебное пособие для вузов / Тузов В. В. и др. ; под ред. Р. М. Юсупова, В. П. Котенко. – М. : Акад. Проект, 2007. – 430 с.
 23. *Иванов В. Ф.* Соціальна інформація та її властивості / В. Ф. Иванов // Вісник. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 32-35.
 24. *Калачова І. В.* Інформаційне забезпечення соціального управління / І. В. Калачова. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2006. – 351 с.

-
25. *Калініна Л. М.* Види соціальної інформації в процесі управління загальноосвітнім навчальним закладом / Л. М. Калініна // Інформатизація освіти України: європейський вимір. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 87-90. А666871.
 26. *Калініна Л.* Соціальна інформація як субстрат інформаційної діяльності керівника загальноосвітнього навчального закладу / Л. Калініна // Нова пед. думка. – 2009. – № 2. – С. 16-20.
 27. *Климчук В.* Соціальна інформація і засоби масової комунікації: соціокультурна взаємодія / В. Климчук // Питання культурології. – К., 2000. – Вип. 16. – С. 77-83.
 28. *Коган В. З.* Информационное взаимодействие: (Опыт анализа субъект.-объект. отношений) / В. З. Коган. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1980. – 194 с.
 29. *Коган В. З.* Теория информационного взаимодействия: Филос.-социол. очерки / В. З. Коган. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1991. – 316 с.
 30. *Курлов А. Б.* Теория социальной информации: учебное пособие / А. Б. Курлов, В. К. Петров. – Уфа: Башкирский государственный университет, 2003. – 113 с.
 31. *Левченко Л. Л.* Філософські основи інформації / Л. Л. Левченко, Л. В. Яроцький. – Житомир: Полісся, 2007. – 176 с.
 32. *Молчанов В. И.* Социальная информация и управление предприятием / В. И. Молчанов. – М.: Моск. рабочий, 1977. – 158 с.
 33. *Мунтян М. А.* Глобализация и устойчивое развитие / М. А. Мунтян, А. Д. Урсул. – М.: Ступени, 2003. – 304 с.
 34. *Оленев С. М.* Философия информации: Проблемно-темат. разработ. / С. М. Оленев. – М.: Компания Спутник+, 2001. – 46 с.
 35. *Осадчая Г. И.* Социальная политика, социальное управление и управление социальной сферой. – М.: Союз, 1999. – 64 с.
 36. *Пархоменко В. Д.* Информация и знания: современные представления, внутренняя взаимосвязь / В. Д. Пархоменко, А. В. Пархоменко // Информация и инновации. – 2007. – № 4. – С. 4-14.
 37. *Пархоменко О. В.* Інформація і знання: взаємозв'язок: монографія / О. В. Пархоменко. – К.: ДІПВ, 2010. – 268 с.
 38. *Пархоменко О. В.* Інформація і знання: теоретичні основи: підруч. / О. В. Пархоменко. – Хмельницький: ХмЦНП, 2012. – 271 с.
 39. Практичні аспекти інформаційно-аналітичної роботи: навч. посіб.; за ред. С. О. Телешуна. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 44 с.
 40. *Семенюк Э. П.* Информационный подход к познанию действительности / Э. П. Семенюк. – К.: Наукова думка, 1988. – 240 с.
 41. *Соколов А. В.* Метатеория социальной коммуникации: монография / А. В. Соколов. – СПб., 2001. – 352 с.
 42. Социальный менеджмент: учебное пособие / под ред. В. Н. Иванова, В. И. Патрушева. – М.: Высш. шк., 2001. – 207 с.
 43. *Стариш А. Г.* Философия информации / А. Г. Стариш. – Симф.: Таврия, 2004. – 374 с.

-
44. *Сурмін Ю. П.* Аналітична діяльність: теорія, методи, інструменти : учебник / Ю. П. Сурмін, І. П. Бидзюра. – К. : “Освіта України”, 2012. – 494 с.
 45. *Тоффлер Э.* Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : Издательство АСТ, 1999. – 784 с.
 46. *Урсул А. Д.* Природа информации / А. Д. Урсул. – М. : Изд-во Политиздат, 1968. – 288 с.
 47. *Фаренік С. А.* Соціальна інформація та управління: механізми відтворення, зберігання та передачі / С. А. Фаренік // Нова парадигма. – Запоріжжя, 2002. – Вип. 24. – С. 215-224.
 48. *Цырдя Ф. Н.* Социальная информация : Филос. очерк. – Кишинев : Штиинца, 1978. – 144 с.
 49. *Шеннон К.* Работы по теории информации и кибернетике / К. Шеннон. – М. : Изд-во иностр. лит., 1963. – 830 с.
 50. *Шеннон К.* Имитационное моделирование систем – искусство и наука / К. Шеннон. – М. : Изд-во Мир, 1978. – 424 с.

Розділ 5

ДІАГНОСТИКА ЯК СТАДІЯ УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

5.1. Сутність і особливості соціальної діагностики

Соціальні об'єкти, явища і процеси, як засвідчує аналіз, функціонують і розвиваються на основі постійних змін, які торкаються не лише їхньої структури, але й якісної специфіки. Це змушує суб'єктів соціального управління постійно коригувати стратегії та вдосконалювати технології діяльності, які не тільки застарівають (оскільки були вироблені раніше), але й втрачають свою минулу ефективність. Виникаюче діалектичне протиріччя зумовлює, таким чином, необхідність постійного діагностування соціальних об'єктів, явищ і процесів. При цьому необхідно отримати відповіді на наступні запитання: “Що представляють собою нині соціальні об'єкти, явища чи процеси”?, “Яким чином вони змінилися”?, “Які тенденції їхніх майбутніх і можливих змін”?, “Що забезпечить їх подальший сталий розвиток”?

Потреба у соціальній діагностиці (соціодіагностиці), як свідчить аналіз, особливо актуалізується в періоди реформування, модернізації та трансформації соціальних систем, коли потрібно не тільки зафіксувати їхні початкові властивості, але й більш точно оцінити

стартові умови їхнього переходу до іншої соціальної якості. У цих умовах можливості соціальної діагностики значно розширюються, оскільки вона дає можливість отримувати необхідну інформацію для ухвалення оптимальних управлінських рішень та дозволяє спостерігати за процесами відмиранням старого, зародженням і становленням нового.¹

Термін “*діагностика*” (від грецької “*diagnostikos*” – здатний розпізнавати) прийшов у соціальні науки з медицини, де під ним розумілося по-перше, вчення про методи і принципи пізнання хвороб та постановки діагнозу, а по-друге, сам процес постановки діагнозу. У даному контексті діагноз – це насамперед визначення суті та особливостей хвороби на основі всебічного дослідження хворого.²

Слід зауважити, що сьогодні цим терміном широко користуються в астрономії, геології, техніці взагалі, інформатиці, біології, психології, соціології, управлінні тощо. Наприклад, у техніці: “*технічна діагностика*” означає встановлення та вивчення ознак, які характеризують наявність дефектів у машинах (пристроях, їхніх вузлах і елементах) з метою передбачення можливих відхилень у режимах їх роботи (або станах), а також розроблення відповідних методів і засобів виявлення і локалізації дефектів у технічних системах, що здійснюються або зовнішнім спостереженням або шляхом використання діагностичної апаратури чи певної діагностичної програми; це один із важливих засобів забезпечення та підтримки надійності технічних об’єктів”.³

Як бачимо, технічні науки одразу ж розширили, уточнили і наповнили реальним змістом поняття діагностики. Що ще можна запозичити з інших наукових дисциплін для розуміння стану різноманітних соціальних структур? Одне з них – *анамнез* (від грецької – спогади) – це сукупність відомостей про розвиток хвороби, умов життя, перенесених захворювань тощо, які збираються з метою встановлення діагнозу, прогнозу лікування чи профілактики.⁴ Видно,

¹ Сурмин Ю. П. Теория социальных технологий : учеб. пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. – К. : МАУП, 2004. – С. 444.

² Большой энциклопедический словарь. – 2-е издание, перераб. и доп. – М. : БРЭ, 1998. – С. 353.

³ Большая советская энциклопедия. – С. 1337.

⁴ Большая советская энциклопедия. – С. 84.

що анамнез тісно пов'язаний з діагнозом, являючись його попередником.

Необхідно зазначити, що в соціальних науках цими термінами користуються як у прямому їх смислі та призначенні, так і доповнюючи, розширюючи і конкретизуючи їх у залежності від надання їм певного соціального змісту. Так, будь-які соціальні (соціологічні) дослідження засновані значною мірою саме на *анамнезі*, коли статистичні дані відображають минулий стан розвитку соціального процесу, або коли при проведенні опитувань просять респондентів повідомляти свої об'єктивні дані (стать, вік, професія тощо). Навіть коли респондент, заповнюючи анкету, скажімо, вказує свою думку, дає свою оцінку або висловлює своє судження стосовно майбутнього, то це – його спогади про минуле і уявлення (теперішнє) про майбутнє – є також анамнезом. Адже людина не знає і ніколи не визнає майбутнього до тих пір, поки воно не настане. Вона може тільки уявляти, передбачати і прогнозувати майбутнє.

Що стосується поняття “*соціальна діагностика*”, то воно найчастіше означає процедуру визначення і пізнання об'єктів соціального дослідження. При цьому, основна мета соціальної діагностики – виявлення соціального змісту тих чинників, які діють в економічній, виробничій, політичній, соціально-культурній, психологічній, демографічній та інших сферах суспільного буття. Ці настанови, що відображені у соціальних показниках, дають необхідну основу для подальшого розвитку процесу соціального управління, ключовим елементом і складовою частиною якого є власне соціальна діагностика.

Але цим *соціальна діагностика*, як засвідчує аналіз, ніяким чином не обмежується. До її завдань входить також визначення стану соціальної організації, тобто її “соціального здоров'я”. А це доволі складний соціально–дослідницький процес, який потребує високого професійного рівня. Згадаймо, наприклад, як ставить діагноз досвідчений лікар: він, насамперед, бере зібрані показники протікання хвороби у пацієнта за основу; далі, він порівнює ці показники з нормативними показниками, тобто стандартними для даної людини: так, кров'яний тиск для людини у віці, скажімо, 50 років повинен становити 130 верхній і 80 нижній. Якщо ж лікар

побачив, що тиск відхиляється від норми, то він починає більш ретельний аналіз отриманих даних.

Що стосується фахівця з соціальної діагностики (соціолога, соціального аналітика, прогнозиста, інженера чи проектувальника), то він тут не є виключенням. Даний фахівець на основі показників стану об'єкта соціального управління так само робить свій висновок. Як лікар, подивившись діагноз, робить висновок про хворобу даного пацієнта: це – гіпертонія, або це – вірусний грип, або це – гепатит тощо, фахівець з соціальної діагностики так само робить свій висновок: цей колектив – згуртований; ця група – на межі конфлікту; цей керівник – не відповідає своєму призначенню; дана соціальна організація знаходиться під впливом внутрішньої соціальної напруги, причини якої він має визначити спільно з керівництвом цієї організації. І навпаки – висновок може бути позитивний – в цьому колективі все нормально і т. д. Усе це і має викласти фахівець з соціальної діагностики після отримання усієї наявної ним інформації про стан досліджуваного об'єкта. Цілком очевидно, що установлення такого діагнозу вимагає значно більшої кількості статичних і динамічних показників, ніж показників у хворої людини.

Таким чином, *соціальна діагностика* – це специфічний вид людської діяльності, пов'язаний в основному з визначенням фактичного стану досліджуваного соціального об'єкта з метою формування подальшого коригуючого впливу на нього для зміни його стану або режиму діяльності.¹ У широкому значенні поняття соціальної діагностики фактично співпадає з поняттям соціального дослідження, соціальної характеристики, соціальної типологізації; у вузькому – це один із видів репродуктивного соціального пізнання. Коротко кажучи, *соціальна діагностика* – це аналіз стану соціальних об'єктів, явищ і процесів з метою виявлення проблем у їх функціонуванні та розвитку. Фактично соціальна діагностика виступає підготовчим етапом пошуку шляхів і засобів для розв'язання складних соціальних проблем.

Натомість російський соціолог В. Щербина відзначає, що *соціальну діагностику* слід розуміти з трьох позицій: 1) як процес

¹ *Щекин Г. В. Визуальная психодиагностика и ее методы: учебно-метод. пособие / Г. В. Щекин. – К.: МАУП, 1996. – С. 12.*

отримання інформації про стан досліджуваного об'єкта – тоді мета діагностики полягає в постановці соціального діагнозу, під яким розуміється науковий висновок про стан даного об'єкта, заснований на всебічному і систематичному спостереженні; 2) як засіб, за допомогою якого можна отримати інформацію про стан об'єкта, – саме це визначення, на думку В. Щербини, є головним з трьох запропонованих, оскільки воно визначає діагностику як специфічний засіб діяльності з оцінювання стану об'єкта, а решті визначень є похідними здійснення цього процесу; 3) як специфічний напрям наукової діяльності (тобто як окрема наукова дисципліна, що знаходиться на межі фундаментальної науки і соціальної практики), пов'язаний з методологією створення вказаних.¹

Отже, *соціальна діагностика* як дослідницька діяльність включає в себе такі основні елементи: а) попереднє ознайомлення з об'єктом, яке припускає отримання достовірного уявлення про даний об'єкт, визначення його сильних і слабких сторін, можливих напрямів зміни і вдосконалення; б) проведення загальної діагностики, тобто постановку завдань, виділення складу діагностованих ситуацій, визначення еталонних (нормативних) параметрів даних ситуацій, вибір методів діагностування; в) проведення спеціальної діагностики за кожною з проблем, вимірювання і аналіз усіх необхідних показників; г) формування висновків, на основі яких готується відповідне резюме. При цьому поняття *соціальної діагностики* має враховувати дворівневу структуру, тобто відповідні схеми пізнання соціальних об'єктів, що зафіксовані на визначених загально-методологічних і конкретно-наукових рівнях. Загально-методологічна структура ґрунтується на основі принципу єдності діяльності та пізнання, а конкретно-наукова – відображає локальні цілі розвитку соціального об'єкта і застосовується для відносно автономного аналізу окремих напрямів і тенденцій його функціонування та розвитку.

Відповідно до структури *соціальної діагностики* поділяють на *загальну* і *часткову*. Результатом *першої* є так зване проблемне поле діагностованого соціального об'єкта, тобто відповідна схема

¹ Щербина В. В. Средства социальной диагностики в системе управления : учебное пособие / В. В. Щербина. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 237 с.

виявлених у ньому проблем. Потім це поле структурується за ступенем важливості на основі причинно-наслідкової залежності; в ньому виділяються ключові проблеми і проблеми-наслідки, а також стартова проблема, розв'язання якої в даних умовах визначається першочерговим. Під стартову проблему проводиться додаткова *часткова* діагностика за аналогічною схемою.

Необхідно також зазначити, що вид соціальної діагностики залежить, насамперед, від *об'єкта* діагностування (суспільство в цілому, соціальна спільнота, трудовий колектив, група, особистість), його *предмета* (загальнометодологічний, груповий, індивідуально-особистісний) та прийнятої *методології*. Результатом соціальної діагностики є передусім опис соціального об'єкта в системі показників, а його необхідною передумовою – наявність норм, нормативів і орієнтирів певної сфери життєдіяльності, що діагностується, а також основних показників соціального виміру.

Залежно від мети соціальна діагностика може бути видом соціальної технології, окремою пізнавальною процедурою або операцією, ефективним методом збирання, аналізу та оцінки інформації, потужним засобом подолання суперечностей і встановлення міри невідповідності або відхилень соціального об'єкта від проектованої базової моделі, а також початковим етапом (або стадією) процесу соціального управління.

При цьому аналіз показує, що розуміння змісту соціальної діагностики найкращим чином досягається шляхом виокремлення важливих їй особливостей. Серед них найбільш характерними є такі особливості.

1. Соціальна діагностика за своїм цільовим призначенням не є евристичним, творчо-пізнавальним процесом, оскільки до її завдань не входить пошук і відкриття нових закономірностей або тенденцій, приріст нових наукових знань. Її *основне призначення* – це підведення явищ соціальної реальності під вже відомі класи подій, станів, типів суспільного життя, а також виявлення фактів, ознак і властивостей вже відомих раніше моделей соціального буття. Точніше, *соціальна діагностика* – це процедура ідентифікації стану об'єкта дослідження з певним класом або типом соціальних явищ. Здійснюючи процес діагностування певного соціального явища дослідник має справу, з одного боку, з набором відомих типологій або класифікацій

досліджуваних явищ, а з іншого – з набором окремих роз'єднаних фактів (чи явищ), але об'єднаних між собою допустимою мірою їх латентного зв'язку. Отже, процедура соціальної діагностики передбачає послідовне накладення емпіричної інформації на структуру соціальних моделей або типів досліджуваної соціальної реальності, а також знаходження того варіанту, за якого вони найадекватніше співпадають. Визначенням класу (типу, виду або моделі) однопорядкових соціальних явищ (ознак і станів), до яких можна віднести обстежуване соціальне явище, фактично й завершується процедура соціальної діагностики.

2. Соціальна діагностика включає типологізацію соціальних ознак і явищ, а також ідентифікацію відповідних емпіричних моделей з теоретичними. Адже соціальна діагностика – це передусім процедура послідовних типологізацій. Наприклад, якщо дослідник здійснює діагностику стану підприємницької діяльності, то йому доводиться мати справу, як правило, з множиною різнопорядкових типологізацій. Спочатку йому необхідно згрупувати типи (або моделі) підприємництва, які відомі в економічній теорії і практиці, потім упорядкувати і систематизувати емпіричні факти, спостережувані в практичній діяльності вітчизняних підприємців. Процедура впорядкування і систематизації цих фактів може виявити або домінуючий за емпіричними характеристиками тип підприємницької діяльності, або наявність кількох її типів, кожний з яких треба ідентифікувати з відповідним типом підприємництва, описаним у науковій літературі. При цьому соціодіагностична практика показує, що виявлені в процесі дослідження емпіричні моделі не завжди “вписуються” в контекст відповідних теоретичних моделей.

3. Соціальна діагностика, як процедура репродукції конкретних соціальних наукових знань, часто поєднується з науковим пошуком і науковою творчістю. Так, якщо дослідник не знаходить відповідних аналогів або можливостей для ідентифікації певного класу соціальних об'єктів, то йому не залишається нічого іншого, як доповнити вже існуючу типологію новою ланкою або навіть створити принципово нову типологію даного класу об'єктів (явищ або процесів), у межах якої з'являються нові можливості для ідентифікації емпіричної моделі з теоретичною.

4. Соціальна діагностика забезпечує виконання наукою її найважливішої прогностичної функції, оскільки без кваліфікованого діагнозу не може бути кваліфікованого прогнозу. При цьому слід мати на увазі, що ідентифікація соціального явища (стану) з певним типом соціальних явищ (станів) означає, що це явище (або стан) відповідає закономірній логіці функціонування й розвитку даного типу соціальних явищ (станів) як такого, в якому простежується майбутнє конкретних, поодиноких явищ (або станів). Таку особливість соціальної діагностики можна порівняти з медичною діагностикою: поставлений лікарем діагноз дає можливість прогнозувати за певних умов подальший розвиток хвороби та її можливі наслідки. Тому діагноз, поставлений дослідником, також дає серйозні підстави для імовірнісного соціального прогнозу.

5. При визначенні соціального діагнозу, як показує аналіз, спостерігається доволі високий ступінь спорідненості соціальної реальності з її суб'єктивними оцінками. Така спорідненість може означати істотний вплив на діагноз ідеологічних (або політичних) позицій вчених. Наприклад, на основі одних і тих же фактів кризового стану економіки країни дослідники консервативної орієнтації і ліберальних поглядів можуть поставити абсолютно різні, а іноді навіть протилежні соціальні діагнози. Уникнути такої ситуації буває дуже складно, але все ж таки можливо. Для цього слід надати соціодіагностиці наукового характеру, який стає можливим за таких умов: або зовсім уникнути оцінок, або зробити їх об'єктивними. У останньому випадку від дослідника вимагається інтелектуальна чесність, а також перенесення пізнавального акценту на емпіричні факти і вичерпну логіку наукової аргументації.

Водночас феномен об'єктивної оцінки в соціальній діагностиці часто-густо набуває форми дихотомії, коли всі досліджувані соціальні явища (ознаки, процеси і стани) діагностуються шляхом розчленовування їхньої об'єктивної суспільної значимості, виходячи з двох полярних оцінок: по-перше, як чогось позитивного (корисного, важливого і необхідного для всіх), а по-друге, як чогось негативного (шкідливого, неважливого і непотрібного). Дихотомія об'єктивних оцінок в діагностиці соціальних явищ має досить широкий спектр протилежностей: прогресивні та реакційні явища, суспільно корисні та суспільно шкідливі, нормальні та аномальні, соціально здорові та

соціально патологічні, функціональні та дисфункціональні, конструктивні та деструктивні, легітимні та нелегітимні, моральні та аморальні, нормативно-законні та девіантні тощо. Соціальна діагностика, яка здійснюється на основі дихотомічного принципу, притягує до себе простотою і категоріальністю своїх висновків, але вона має сенс лише за дотримання умов об'єктивності, самокритичності і відповідальності з боку дослідника.

Аналіз також показує, що більш поглибленому розумінню суті соціальної діагностики сприяє опрацювання *концептуальних підходів*, які досить широко використовуються при діагностуванні різноманітних соціальних об'єктів, явищ і процесів. Серед них *перший підхід* розглядає соціодіагностику як певну процедуру виявлення відхилень відповідного соціального об'єкту від прийнятих для даного класу об'єктів норм. Становлення цього підходу зумовлене насамперед впливом медицини і геології, в яких діагностику застосовують для виявлення хвороб або геологічних аномалій. З точки зору *другого підходу* соціальна діагностика – це спосіб виявлення соціальних проблем, який базується на ідеях прагматизму, раціоналізму і операціоналізму, а також на діагностичних техніках управлінського консультування. На відміну від першого підходу, тут вважається, що краще “працювати” зі здоровим соціальним організмом, чим із хворим. *Третій підхід* отримав назву органічного або системного, за якого соціальна діагностика розглядається як спосіб виявлення цілісності соціальної системи. У цьому випадку соціодіагностика виступає методом роботи з цілісними (системними) об'єктами, які можуть не тільки відновлювати, але й компенсувати втрачені елементи і функції.

Що стосується *четвертого підходу*, то згідно з ним соціодіагностика виступає ефективним способом оцінювання відповідності певного соціального об'єкта своєму ідеалу або певним відхиленням від нього. Діагностику ідеалу, на наш погляд, не слід розглядати тільки як потворне явище недавнього минулого, коли все суспільне життя перебувало під впливом утопічних ідей. При цьому ідеал є найважливішим атрибутом сучасного цивілізованого, тобто організованого і розвиненого суспільства. По суті, це повна доволі досконала модель соціального об'єкта, явища чи процесу. За *п'ятого підходу* соціальну діагностику трактують у якості способу визначення

цінності (чи значимості) соціального об'єкта, явища чи процесу. Ціннісна (або аксіологічна) діагностика, як свідчить аналіз, пронизана ідеями аксіології та теорії оцінювання, адже актуальність і сутність соціальної діагностики залежить від характеру суспільного розвитку. Наприклад, в традиційному суспільстві діагностична діяльність лише виявляє відхилення від соціального типажу, а в сучасному постіндустріальному суспільстві вона має іншу спрямованість, оскільки орієнтована на виявлення соціальних проблем і просування соціальних нововведень. І, нарешті, *шостий підхід* розглядає соціальну діагностику як початковий етап соціально-управлінської діяльності, за яким йдуть наступні етапи, такі як соціальне прогнозування, соціальне моделювання, соціальне проектування, соціальне програмування, соціальне планування та соціально-управлінське рішення. У сукупності ці етапи утворюють відповідний управлінський цикл, який є засадничою основою процесу соціального управління сталим розвитком суспільних систем.

Нині в умовах системної суспільної кризи в Україні, потреба в *соціальній діагностиці* суттєво актуалізувалась, оскільки постійно доводиться вирішувати два кола складних соціальних проблем: *по-перше*, постійно здійснювати кваліфікацію соціальних хвороб, а *по-друге* з'ясовувати та обирати найбільш ефективні шляхи запровадження соціальних нововведень. Натомість кожен з розглянутих нами концептуальних підходів, використовуваних для з'ясування суті соціальної діагностики має свої достоїнства, обмеження, а також значні можливості для побудови конкретних технологічних моделей, схем і процедур соціальної діагностики. Концептуальне розмаїття соціальної діагностики, говорить нам про те, що її наукові засади продовжують формуватися: уточнюється об'єкт, предмет і функції соціальної діагностики, розробляються ефективні методи і методики, опрацьовуються її технологічні, операційні та процедурні аспекти тощо.

Водночас й на даному етапі розвитку *соціальної діагностики* є змога зафіксувати її базові теоретичні та методологічні засади. Це насамперед стосується її мети, предметної області, основних функціональних ролей та сфер застосування соціальної діагностики. У даному контексті основним чинником тут виступає *мета* соціальної діагностики, тобто бажаний її результат, що цілковито

залежить від потреб та інтересів людей, для реалізації яких вони вступають у відповідні соціальні відносини. Отже, *метою соціальної діагностики* є насамперед отримання необхідної інформації для визначення реального стану об'єкта соціального дослідження або об'єкта соціального управління.

Як бачимо *мета* дослідження значною мірою залежить від *об'єкта і предмета* дослідження. *Об'єкт* – це оточуючий нас світ, тобто певна матеріальна (фізична) та соціальна реальність, яка існує незалежно від нашого знання (чи незнання) про цю реальність. Це можуть бути фізичні тіла, що взаємодіють між собою, живі організми або люди. Що стосується *об'єкта соціальних наук*, зокрема соціології, то під ним розуміється суспільство в цілому (або його окремі частини), що розглядається як спільність індивідів і взаємозв'язків між ними. При диференціації соціального знання виокремлюються певні рівні дослідження, тоді ця соціальна реальність зменшується до масштабів конкретно досліджуваної реальності. *Об'єктом соціальної діагностики*, таким чином, виступає та частина соціальної реальності, що вивчається у процесі соціального управління. Це цілковито конкретний колектив підприємства (установи або організації), або певний регіон (місто, селище, село), окрема галузь виробництва, сфера суспільного життя чи соціальна діяльність.

Натомість *предметом соціальних досліджень* стає те, що визначено дослідниками у якості необхідного поля для досягнення своєї мети, на якому вони мають отримати інформацію про відповідні соціальні процеси, динаміку їх протікання, а також про ті зміни, що відбуваються у відносинах між людьми. Отже, *предметом соціальної діагностики* стає той напрям у дослідженні соціального управління, частиною якого є дане дослідження. Це можуть бути конкретні процеси, відносини чи властивості суб'єктів або об'єктів соціального управління. Так, якщо предметом соціального управління обрана система відносин у виробничому колективі з приводу рівня заробітної плати, то й діагностика застосовує увесь свій дослідницький інструментарій і апарат для з'ясування цієї реальності, що склалася в певний період стосовно ставлення працівників до заробітної плати. Отже, предметна сфера соціальної діагностики визначається окремо в кожному випадку.

Що стосується *функцій соціальної діагностики* (тобто тих ролей, які вона виконує у суспільстві), то в сучасному суспільстві вони постійно розширюються унаслідок масштабного розгалуження сфери застосування діагностичних технологій і процедур, за допомогою яких суспільство вирішує різноманітні практичні і пізнавальні задачі. Сукупність основних функцій соціальної діагностики та їх характеристика подані в табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Класифікація основних функцій соціальної діагностики та їх характеристика

<i>Найменування функцій</i>	<i>Характеристика функцій</i>
Власне діагностична	дає можливість визначати різні стани соціальних об'єктів (явищ і процесів) та їх основні характеристики.
Прогностична	сприяє формуванню соціальних прогнозів стосовно майбутніх шляхів розвитку соціальних об'єктів, явищ і процесів.
Управлінська	дає можливість отримувати важливу інформацію для ефективного управління соціальними об'єктами, явищами і процесами.
Пізнавальна	сприяє отриманню та накопиченню нових знань про найважливіші характеристики соціальних об'єктів, явищ і процесів.

Найважливішими функціями соціальної діагностики (як видно з табл. 4.1) є власне діагностична, прогностична, управлінська та пізнавальна. Водночас ключовою функцією є власне діагностична. Проте визначення майбутнього стану соціального об'єкта (явища або процесу) дає можливість не лише отримувати інформацію, але й виробляти важливі соціально-управлінські рішення, а також виконувати необхідні пізнавальні процедури.

Слід зауважити, що функції соціальної діагностики якісно відрізняються від функцій наукового дослідження. Як справедливо відмічає В. Щербина, “на відміну від дослідження, орієнтованого на пояснення, розуміння й інтерпретацію отриманої інформації, соціальна діагностика ставить своєю метою відповісти на такі питання: “що відбувається”?, – а не: “чому це відбувається”?,

оскільки питання “чому”? – є вже вирішеним у концептуальній схемі, покладеній в основу діагностики”.¹

Крім того, на відміну від пізнавальної дослідницької діяльності, завданням соціальної діагностики є отримання інформації для вироблення оптимальних управлінських рішень з метою вироблення ефективних впливів на соціальні об’єкти для забезпечення режимів діяльності потрібної спрямованості. Соціальна діагностика, таким чином, за допомогою використання дослідницьких і вимірювальних процедур орієнтована в основному на вирішення суто практичних завдань, які постійно виникають у сфері управління соціальними об’єктами (явищами і процесами).

Що стосується сфери застосування *соціальної діагностики*, то вони є досить різноманітними. До них відносять такі конкретні галузі, а саме:

1) *соціально-інженерна діяльність*, у якій діагностика є найважливішим засобом класифікації різних соціальних ситуацій, перевірки моделей, технологій і нововведень; вона є також попередньою умовою для здійснення інноваційних змін соціальних об’єктів, що забезпечують позитивну динаміку їх подальшого функціонування й розвитку;

2) *управлінське консультування*, в якому діагностика використовується як найважливіша операціональна фаза процесу консультування; мета діагнозу в цьому випадку полягає у тому, щоб ретельно вивчити проблему (що стоїть перед клієнтом і його організацією), детально і глибоко виявити всі чинники і сили, що впливають на цю проблему, а також надати необхідну інформацію для ухвалення оптимального управлінського рішення щодо ефективного розв’язання даної проблеми; іншою є мета власне самого консультування – це ретельно вивчити найважливіші аспекти даної проблеми в її взаємозв’язку з спільними цілями і результатами діяльності організації клієнта, а також визначити, наскільки сам клієнт і його організація здатні внести необхідні зміни і ефективно вирішувати виникаючі проблеми;

¹ Щербина В. В. Средства социальной диагностики в системе управления : учебное пособие / В. В. Щербина. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – С. 15.

3) *соціально-управлінська діяльність*, в якій діагностика є найважливішим засобом отримання інформації про стан об'єкта соціального управління, про ефективність управлінських рішень, а також про відхилення даного об'єкта від мети і завдань соціально-управлінської діяльності.

Подальший розвиток *соціальної діагностики*, як показує аналіз, здійснюється ні основі двох векторів. *Перший вектор* орієнтований на розширення напрямів і сфер її застосування. Наприклад, досить часто діагностику застосовують для визначення реального стану різного типу соціальних організацій, первинних трудових колективів, а також для добору управлінських та інженерно-технічних кадрів. *Другий вектор* пов'язаний насамперед з вдосконаленням техніки й методики діагностичних процедур, оскільки діагностичні технології стають усе більш витонченими, динамічними і технічно оснащеними. Йдеться про більш тонкі та гнучкі процедури виміру соціальних характеристик, способи оцінювання динаміки соціальних ситуацій, а також про розширення практики використання інформаційно-комунікаційних і комп'ютерних технологій у соціально-діагностичній діяльності.

5.2. Класифікація основних видів соціальної діагностики

Як зазначалося, концептуальне різноманіття соціальної діагностики приводить до того, що її наукова класифікація знаходиться в стані перманентного формування. Адже *класифікація* – це ніщо інше, як розподіл об'єктів, предметів і явищ за спільними ознаками з метою утворення певної системи класів їх наявності сукупності. Узагальнюючи в даному контексті вже відомі типи діагностики за певними ознаками (належність до сфери застосування, характеристика, рівень і тип діагностованого об'єкта, ступінь формалізації процедур, визначеність інформаційної бази, використання методики дослідження, доступність до результатів та їх призначення, періодичність етапів проведення,

підпорядкованість потребам споживачів тощо) можна запропонувати таку класифікацію видового розмаїття соціальної діагностики:

1. *Залежно від сфери застосування, соціальна діагностика буває:*

1) *медична*, в ході якої визначається розпізнавання хвороб і оцінка індивідуальних біологічних і соціальних особливостей суб'єкта, який включає медичне обстеження, тлумачення його результатів та узагальнення у вигляді діагнозу;

2) *технічна* – встановлення та вивчення певних ознак, які характеризують стан машин, приладів або систем, для передбачення можливих відхилень і запобігання порушенню нормального режиму їхньої експлуатації, а також розробка методів та засобів виявлення та локалізації дефектів в технічних системах;

3) *геологічна* – прогнозування поведінки горячих порід в масиві та розпізнавання матеріалів;

4) *фізична* (діагностика плазми) – сукупність методів дослідження процесів у плазмі та вимірювання її характеристик;

5) *психологічна* – визначається як психологічна дисципліна, яка розробляє методи виявлення та вивчення індивідуально–психологічних та індивідуально–психофізіологічних особливостей людини, а також як галузь психологічної практики, робота психолога по виявленню різнобічних якостей, психічних та психофізіологічних рис особистості;

6) *професійна* – орієнтована на визначення рівня професіоналізму і компетентності персоналу;

7) *економічна* – аналіз і оцінка економічних показників роботи підприємства на підставі вивчення окремих результатів, повної інформації з метою виявлення резервів та з'ясування перспектив його розвитку й наслідків поточних управлінських рішень ;

8) *фінансова* – аналіз результатів та оцінка стану, вивчення фінансової політики, оцінка засобів, пов'язаних з функціями, організація цієї функції, аудит методів обліку та управління, аналіз активності фінансової політики;

9) *соціальна* – вивчення можливостей кадрового потенціалу підприємства та вимірювання соціальних досягнень персоналу;

10) *політична* – спрямована на виявлення ефективності функціонування політичної системи суспільства і органів політичної влади;

11) *банківська* – полягає у обґрунтуванні і реалізації ефективних форм банківського нагляду на національному рівні, яка спрямована на запобігання банкрутства і управління рівнем проблемності в банківському секторі національної економіки;

12) *маркетингова* – оцінка товарної, цінової, збутової та комунікаційної політики суб'єкту господарювання;

13) *управлінська* – спрямована на оцінювання стану системи управління.

2. *За рівнем діагностованого соціального об'єкта* виділяється:

1) *глобальна діагностика* (встановлення проблем світової та національної економіки);

2) *макродіагностика* (проблеми галузей національної економіки);

3) *регіональна діагностика* (дозволяє отримати конкретну та якісну інформацію про становище адміністративного регіону, встановлення факторів економічного розвитку суб'єктів країни);

4) *мікродіагностика* (вивчає проблеми фінансово-господарської діяльності підприємства, його структурних підрозділів).

3. *За складом і повнотою охоплення питань*, що вивчаються в процесі проведення діагностики розрізняють: а) *повну*; б) *часткову*; в) *тематичну* діагностику. Таке твердження ґрунтується на тому, що *повна діагностика* проблемності збалансованості системи управління підприємства в умовах кризи – це комплексне і системне дослідження всіх сторін діяльності суб'єкта господарювання, тобто узагальнена характеристика, отримана з урахуванням взаємозв'язків між об'єктами часткової діагностики. *Часткова діагностика* – деталізована оцінка окремих аспектів діяльності підприємства, об'єднань, структурних підрозділів, економічних відносин, явищ, процесів, що відбуваються як зовні, так і всередині об'єкта дослідження. У рамках *тематичного діагностичного дослідження* вивчаються лише окремі, тільки найбільш актуальні питання, які в даний момент найбільш цікавлять (наприклад, аналіз оборотних активів, грошових потоків, ефективність використання капіталу, трудова дисципліна тощо).

4. *Відповідно до основних функцій процесу управління* (планування, організація, мотивація, контроль) діагностика, як правило, поділяється на: а) *нормативну*, б) *поточну*, в) *ретроспективну*, г) *оперативну*, д) *стратегічну* діагностику.

Нормативна – існуючий стан підприємства порівнюють з бажаним чи плановим. *Поточна* – дозволяє систематично, комплексно регулювати фінансово–господарську діяльність підприємств, організацій та їх структурних підрозділів, не очікуючи формування періодичної фінансової звітності як джерела інформації для її проведення. *Ретроспективна* – діагностика ефективності обраного у минулому варіанті дій для досягнення високих показників господарювання (існуючий стан порівнюють з минулим). *Оперативна* – діагностика локальних процесів, що забезпечує ринкову стабільність підприємства з метою оперативного втручання для подальшого росту. Даний вид діагностики найбільш привабливий з точки зору управління господарськими ситуаціями в режимі реального часу та вимагає від управлінського персоналу суб'єкту господарювання інформаційної підготовленості, вміння систематично бачити наслідки кризових сигналів від господарських ситуацій на підприємстві та фундаментального балансового рівняння проблемності системи управління підприємства. *Стратегічна діагностика* орієнтована на оцінку ефективності обраної стратегії підприємства, розуміння стратегічної позиції на кожному напрямку діяльності підприємства, оцінку сильних та слабких сигналів, що отримує підприємство з зовнішнього середовища.

5. Згідно з організаційними процедурами діагностика може мати такі форми: а) *централізовану*, б) *децентралізовану*, в) *змішану*. За використання *централізованої форми* діагностика проводиться спеціальними службами, відділами, підрозділами органів державної влади. При такій організаційній системі досягається єдність методологічного забезпечення діагностики, за якого управлінський персонал володіє сучасними методиками проведення діагностики, з чітко визначеними посадовими обов'язками і застосуванням комп'ютерних технологій. У *децентралізованій системі* спеціалізовані підрозділи не виділяються, а весь комплекс діагностичних робіт здійснюється безпосередньо користувачами інформаційних ресурсів. *Змішана форма організації* діагностики являється сукупністю *централізованої* та *децентралізованої* організаційних систем. Окремі аспекти діяльності господарюючих суб'єктів досліджуються як органами державної влади, а інші безпосередньо користувачами інформаційних ресурсів. Основними

перевагами децентралізованої та змішаної форми організації діагностики є: скорочення часу реагування на прояв “вузьких місць” в аспектах діяльності підприємства, забезпечення своєчасних управлінських рішень, а також зменшення витрат на обслуговування підсистеми діагностики в антикризовому менеджменті.

6. *За ступенем визначеності інформаційної бази* діагностику можна поділяти на такі види: а) *діагностику в умовах інформаційної визначеності* та б) *діагностику в умовах невизначеності інформації*. Від результатів отриманих в процесі проведення діагностики користувачі очікують якісної та корисної інформації. Інформаційні потоки щодо внутрішнього середовища організації (підприємства, установи) дозволяють отримати інформацію з максимально можливим набором якісних характеристик корисності завдяки відносно детермінованому характеру явищ, процесів і відносин усередині підприємства, можливості використання достовірних оцінок ресурсного потенціалу та результатів діяльності. Зовнішнє середовище підприємства (фактори, умови, перебіг та наслідки відносин між підприємствами та оточуючим їх середовищем) обумовлює необхідність проведення діагностики в умовах невизначеності інформації, яка ставить управлінський персонал підприємства перед дилемою: або збільшувати витрати на дублювання інформаційних потоків (чи їх експертну оцінку), або враховувати у процесі прийняття управлінських рішень характер та рівень ризиків.

7. *За методикою дослідження* виокремлюють такі види діагностики:

а) *аналітична діагностика* передбачає встановлення діагнозу на основі вивчення фінансової та статистичної інформації з використанням *діагностика* традиційних методів та прийомів комплексного економічного аналізу (безконтактні дослідження);

б) *експертна діагностика* заснована на узагальненні оцінок та інформації, наданих експертами на основі контактних дослідженнях (методи аналізу економічних явищ та процесів, основних на спеціальних експертних та соціо-економічних опитувань, інтуїції);

в) *імітаційна діагностика* (на моделях) дозволяє отримати інформацію про об'єкт дослідження внаслідок імітаційного

моделювання реальних процесів за допомогою економіко–математичних методах дослідження.

8. *Залежно від повноти вибіркового розпізнавання* діагностика може носити: а) *індивідуальний* та б) *груповий* характер. *Індивідуальна діагностика* проводиться та вивчає показники роботи окремого об'єкту, його структурних підрозділів без порівняння з аналогічними об'єктами. *Групова* спрямована на виявленні відмінностей в роботі порівняльних об'єктів, розповсюдження попереднього досвіду, викриття і мобілізацію глибинних резервів, оцінку ефективності управління розвитку даного об'єкту.

9. *За рівнем оброблення інформації при проведенні діагностики*, стання поділяється на: а) *ручну діагностику* (коли усі розрахунки проводяться вручну); б) *комп'ютерну діагностику* (коли використовуються персональні комп'ютери; в) *автоматизовану діагностику* (коли діагностика проводиться на підставі документування результатів в автоматизованому інформаційному середовищі, що в подальшому дозволить забезпечити максимальну систематизацію соціальної інформації та налагодження системи організації діагностики).

10. *Залежно від доступності результатів діагностики* виділяють: а) *секретну (закриту)* та б) *несекретну (відкриту)* діагностику. Властивості секретної діагностики притаманні внутрішній діагностиці і виступає як функція підсистеми економічної безпеки підприємства. Ознаки несекретної (відкритої) діагностики характерні для зовнішньої діагностики і є типовими для досліджуваних суб'єктів господарювання.

11. *Залежно від мети проведення діагностики та призначення результатів* виділяють: а) *діагностику банкрутства*; б) *управлінську діагностику*; в) *діагностику зовнішнього середовища та потенціалу організації*; г) *бізнес–діагностику*; д) *діагностику проблем*; ж) *організаційну діагностику*; з) *експертну діагностику*; є) *соціально-економічну діагностику*; і) *санаційну діагностику*; к) *діагностику кризи розвитку підприємства*; л) *діагностику проблем збалансованої системи управління в умовах розвитку кризи*.

12. *За періодичністю проведення та формування інформаційної звітності* діагностику поділяють на: а) *щоденну*; б) *декадну*;

в) щомісячну; г) квартальну; д) річну; е) за декілька років (динамічний період); ж) одноразову.

13. За характером інформаційного забезпечення та підпорядкованості потребам споживачів діагностика, як правило, поділяється на: а) зовнішню та б) внутрішню. Внутрішню діагностику використовують в своїй діяльності керуючі суб'єкти з відповідного рівня управління. За допомогою внутрішньої діагностики здійснюється оцінка стану господарювання, виявляються та обґрунтовуються можливості використання резервів економічного зростання, формують планові і прогностичні показники господарчої системи, розробляються сценарії відповідних управлінських рішень. Зовнішня діагностика здійснюється на основі підготовленої інформації як зовнішніми користувачами, так і внутрішніми – для потреб міністерств, відомств, органів самоврядування, податкової інспекції, статистичних управлінь, інвесторів тощо. Вона здійснюється стосовно суб'єктів господарювання, регіонів, держави в цілому з метою оцінювання їх місця, відповідно, у ринковому середовищі за класифікаційними ознаками підприємств, регіонів в державі, а також державі в світовому господарстві. Особливостями зовнішньої діагностики є: визначення стратегії і тактики соціально-економічних відносин; пошук партнерів; забезпечення конкурентних позицій; розробка концепцій, цільових програм соціально-економічного розвитку та індикативних планів, законодавчого забезпечення політики держави. Діагностика проблемності та збалансованості системи управління в умовах розвитку кризи має задовольняти потреби зовнішньої системи та відповідати вимогам усередині самої системи управління.

14. За характеристикою об'єкта діагностування виділяють:

а) *тимчасову* (традиціоналістську, прогностичну, актуальну) діагностику, кожна з яких визначає відповідність об'єкта діагностування традиціям суспільства, його прогнозам на майбутнє, а також відповідності його актуальним завданням;

б) *просторову* діагностику (інституціональну соціальних спільностей, організацій, груп і особистості), кожна із яких охоплює відповідний сегмент соціальної реальності;

в) *атрибутивну діагностику*, що з'ясовує відсутність деяких якостей у соціального об'єкта порівняно з тими нормативами, що прийнятті для даного класу об'єктів;

г) *функціональну діагностику*, що орієнтована на дослідження функціональної повноти і повноцінності соціального об'єкта;

д) *структурну діагностику*, що спрямована на дослідження структурної повноти соціального об'єкта;

е) *генетичну діагностику*, що зорієнтована на осмислення впливу соціального генотипу на розвиток соціального об'єкта.

15. У залежності від типу застосовуваного концептуального підходу діагностику поділяють на: а) *девіантну*, що зосереджена на фіксації відхилень соціального об'єкта від прийнятих у суспільстві норм; б) *проблемну*, яка орієнтована на кваліфікацію проблем функціонування й розвитку соціального об'єкта; в) *системну*, що акцентує увагу на відхиленнях соціального об'єкта від його системних інтегративних характеристик; г) *ідеальну*, що з'ясовує міру відповідності соціального об'єкта зі своїм ідеалом; д) *ціннісну (або аксеологічну)*, що досліджує відхилення ціннісних характеристик і орієнтацій соціального об'єкта.

16. Відповідно до предмету діагностичного дослідження прийнято виділяти: а) *діагностику станів*, що оцінює рівень стабільності стану функціонування соціального об'єкта; б) *діагностику ситуацій*, що досліджує оцінку рівня небезпеки певної соціальної ситуації для суспільства, а також напрямів і шляхів її подальшого розвитку; в) *діагностику проблем*, що орієнтована на оцінювання масштабів, глибини і небезпеки соціальних проблем для суспільної системи; г) *діагностику процесів*, що оцінює ступінь рівноважності та ефективності соціальних процесів.

17. У залежності від способу формування норм і ступеня формалізації процедури виокремлюють такі види діагностики: а) *нормативну*, що орієнтована на виявлення відхилень від прийнятих у суспільстві соціальних норм; б) *проблемно-ситуаційну*, що забезпечує не тільки виявлення суті соціальних проблем, характеру соціальних ситуацій створюваних даними проблемами; в) *формалізовану*, або кількісну, що забезпечує строгий кількісний опис соціальних явищ, об'єктів і процесів за допомогою математичних методів і аналізу; г) *неформалізовану*, або якісну, що

забезпечує якісний опис об'єктів соціального діагнозу за допомогою евристичних, інтуїтивних та фотографічних методів дослідження.

Зазначимо, що наведена класифікація видів соціальної діагностики не є остаточною, оскільки в практичній діяльності види діагностики в чистому вигляді зустрічаються досить рідко. Натомість вона дозволяє достатньо обґрунтовано провести ідентифікацію діагностичних досліджень, що проводяться при вивченні різноманітних соціальних об'єктів. Така ідентифікація дозволяє дослідникам з'ясувати конкретні цілі діагностики, вірно сформулювати програму проведення діагностичних досліджень, визначити склад та вимоги до вхідної інформації, обираючи при цьому виконавців дослідження, які відповідатимуть за окремі напрями діагностики, а також узагальнити її результати та достовірно встановити комплексний соціальний діагноз.

Натомість в умовах суспільних трансформацій для забезпечення ефективного функціонування та необхідного рівня стабільності соціальних систем діагностику слід розглядати як комплексне наукове дослідження, що має цілісний характер. У ході проведення діагностичних досліджень необхідно насамперед забезпечити агрегування розрізненої соціальної інформації, отриманої в ході моніторингу, візуалізацію вхідної та вихідної інформації, аналіз і оцінку кількісних та якісних параметрів щодо визначення наявності і глибини соціальних змін, прийняття управлінських рішень стосовно шляхів і засобів подолання кризових станів і забезпечення сталого розвитку соціальної системи у короткостроковій, середньостроковій та довгостроковій перспективі.

5.3. Система показників і методів соціальної діагностики

Аналіз різноманітних наукових підходів, спрямованих на виявлення та оцінювання реального стану суспільної системи з позиції якісних і кількісних характеристик, дає можливість не тільки визначити необхідні оцінювальні показники, але й відібрати найбільш адекватні методи, що дозволяють діагностувати сучасне суспільство.

Більше того, виявлення та діагностування різноманітних факторів стабільності (рівно як і факторів нестабільності) соціальної системи має неабияке наукове і практичне значення. Адже стабілізація економічного, політичного, соціального й духовного життя сучасного українського суспільства, а також надання йому динаміки стійкого функціонування та подальшого сталого розвитку головна мета розбудови нашої держави, її соціальної політики.

Натомість досліджувати, аналізувати й оцінювати сучасний стан суспільної системи (або окремих її підсистем) можливо лише за допомогою соціальної діагностики, яка спираючись на об'єктивні показники та ефективні методи збирання та аналізу інформації дозволяє надати достатньо об'єктивну й повну, а головне – не ідеологізовану картину реального стану сучасного суспільства. Соціальна діагностика, як показує світова практика, спрямована не тільки на виявлення “найболючіших” проблем функціонування й розвитку суспільства за допомогою відповідних інструментів, але й на опрацювання показників і способів стабілізації суспільної системи в умовах демократичних і ринкових перетворень з метою надання їй сталої динаміки позитивного соціального розвитку.

У зв'язку з цим, ключовим завданням соціальної діагностики є насамперед виявлення соціального змісту різноманітних факторів, які діють в економічній, політичній, виробничій, правовій, демографічній, духовній, психологічній й інших сферах суспільного буття. Саме ці фактори, які відображені у соціальних показниках і складають основу процесу соціального управління, складовою частиною якого, а також його початковою стадією є діагностика стану суспільної системи.

Необхідно зазначити, що сучасна соціальна наука, статистика зокрема, спираючись на світовий досвід пропонує чималий перелік відповідних показників, які дозволяють вимірювати та діагностувати не тільки стан соціальних об'єктів, явищ і процесів, але й різних країн і регіонів через такі категорії, як криза, стабільність, сталість, динамічний розвиток тощо. При чому у будь-якій країні стабільність або нестабільність суспільного розвитку залежить, як правило, від поєднання цілої низки факторів (чинників), дослідження яких власне й дозволяє схарактеризувати реальний стан соціальної системи. В основі вимірювання певних ознак, які характеризують стан певної

соціальної системи (об'єкта, явища чи процесу) лежить відповідний соціальний показник.

Узагалі під *показником* розуміється певний методологічний інструмент, який забезпечує можливість перевірки теоретичних положень за допомогою емпіричних даних. При цьому розрізняють: *якісні показники*, що фіксують наявність або відсутність певних ознак та *кількісні показники*, що фіксують міру або ступінь відображення чи розвитку цих ознак. Що стосується *соціальних показників*, то вони відображають якісні та кількісні характеристики окремих ознак або станів соціальних об'єктів, явищ і процесів, сукупність яких дозволяє виявляти їхні істотні особливості у статичній та динамічній.¹ Розроблення *соціальних показників* передбачає теоретичне осмислення суті досліджуваних соціальних явищ і процесів, а створення системи соціальних показників спирається, як правило, на виявлення об'єктивних закономірностей соціального розвитку і дає більш чітке уявлення про структуру даних об'єктів, явищ і процесів. Завдяки цим показникам відповідні характеристики соціальних об'єктів можуть розглядатися в якості свідчення цілісного стану даних об'єктів, явищ чи процесів. За рахунок соціальних показників виникає можливість здійснювати фіксацію наявності (або відсутності) певної ознаки, а також міру (ступінь) її вираження чи розвитку.

Слід підкреслити, що соціальні показники є здебільшого комплексними інструментами, що виражають насамперед зв'язки та відношення між кількома *соціальними індикаторами*. *Індикатор* (від лат. – показчик) є доступною для спостереження й вимірювання характеристика досліджуваного об'єкта, яка дозволяє судити про інші характеристики даного об'єкта, що є недоступними для безпосереднього спостереження. Відповідно, *соціальний індикатор* – це порівняльний інструмент, який характеризує рівень розвитку соціальних об'єктів шляхом відображення стану й перебігу динаміки процесів їх функціонування.² Соціальні індикатори при цьому розглядаються в якості кількісних параметрів рівня розвитку

¹ Социологический энциклопедический словарь / редактор-координатор Г. В. Осипов. – М. : ИНФРА. М – НОРМА, 1998. – С. 247.

² Социологический энциклопедический словарь / редактор-координатор Г. В. Осипов. – М. : ИНФРА. М – НОРМА, 1998. – С. 102.

соціальних об'єктів, які мають не тільки чітко виражену практичну спрямованість, але й виконують роль орієнтирів соціальної політики.

Система соціальних індикаторів – вважає російський соціолог А. Давидов, – “має забезпечувати інтеграційний підхід у процесі відслідковування широкого кола соціальних явищ, за результатами якого засвідчувати остаточні впливи на населення складних взаємодій урядової політики та змінного соціального оточення”.¹ Визначення соціальних індикаторів базується, як правило, на *трьох основних підходах*: 1) цільовому; 2) структурному та 3) адресному. *Цільовий підхід* заснований на визначених державою (або міжнародними чи неурядовими інституціями) пріоритетах, хід реалізації яких відслідковується за допомогою базових індикаторів. За даного підходу разом із комплексною метою визначаються шляхи її досягнення і відповідним чином структурований перелік індикаторів.

Що стосується *структурного підходу*, то він базується на виборі тих індикаторів, які найбільшою мірою відображають стан і динаміку усіх компонентів соціально-економічного розвитку певного соціального об'єкта. Цей підхід розповсюджений і використовується для здійснення моніторингу різних аспектів соціальної політики, оцінювання збалансованості соціального розвитку, а також для уточнення взаємозв'язків і визначення динаміки окремих індикаторів, у тому числі з метою перевірки їх достовірності. *Адресний підхід*, на відміну від попередніх підходів, продиктований різною логікою вибору індикаторів стосовно того, яка цільова група буде ними користуватись. За даного підходу важливим є відбір ключових індикаторів, у тому числі й простих інтегральних індексів, які дозволяють відслідковувати стратегічні цілі соціального розвитку суспільних систем.

Поряд з цим, повернімося до уточнення поняття *індексу*, що часто-густо ототожнюється з поняттям індикатора. Узагалі під *індексом* (від лат. показчик, дороговказ) розуміється: *по-перше*, інструмент класифікації, порівняння й вимірювання, що конструюється шляхом складної комбінації низки індикаторів; *по-друге*, показник відносної зміни певного рівня будь-якого явища

¹ Давыдов А. Индекс социального неблагополучия // Социологические исследования / А. Давыдов. – 1995. – № 10. – С. 118-128.

(процесу) у порівнянні з іншим його рівнем, який прийнятий за основу (базу) процесу порівняння, а *по-третє*, в математиці – це числовий або літерний (буквений) показник, за допомогою якого розрізняють символи висловлювань.¹

Необхідно відмітити, що для розробки державної соціальної політики потрібна детальна картина різноманітних соціальних процесів і, відповідно, широкий перелік індикаторів, які покликані відображати різні аспекти і компоненти даних процесів та їх динаміку з метою проведення моніторингу здійснення, аналізу і корегування заходів соціальної політики. Для неурядових установ і широкої громадськості виробляються насамперед необхідні соціальні індикатори з найбільш значимих проблем, причому у формі, максимально доступній для непрофесійної аудиторії, що допускає використання простих інтегральних індексів. Для здійснення міжнародних порівнянь виникає певне ускладнення, пов'язане з зіставленістю застосовуваних вітчизняних соціальних індикаторів з міжнародними, у тому числі й з інтегральними індексами.

У даний час широко розповсюдженими в міжнародній практиці є два основних способи оцінювання соціального розвитку: *перший* – за допомогою системи показників, а *другий* – у формі комплексних (синтетичних) показників. Серед останніх найбільш відомими є індекси соціального розвитку, що застосовуються рядом міжнародних організацій, у першу чергу Програмою розвитку ООН (ПРООН). У систему соціальних показників ООН входять дані соціальної, демографічної, соціально-економічної та економічної статистики. У переліку даної системи соціальних показників 186 індикаторів, згрупованих по 11-ти найбільш соціально значимим областям. Але найбільш відомою у світі є *система* соціальних показників Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), яка включає в себе примірний перелік показників, класифікованих за видами діяльності. У 1970 р. в рамках даної організації почалося здійснення спеціальної Програми, мета якої – узагальнення досвіду країн-членів організації і створення на цій основі міжнародної системи соціальних індикаторів. На початку 1980-х рр. була

¹ Социологический энциклопедический словарь / редактор-координатор Г. В. Осипов. – М. : ИНФРА. М – НОРМА, 1998. – С. 99.

розроблена така система, що включає в себе 33 соціальних індикатори, які охоплюють 8 соціально значимих областей, а також вона забезпечує мінімально можливий набір компактних, доступних до розуміння й вимірювання соціальних індикаторів, які прямо чи опосередковано пов'язані з якістю життя населення.

Іншим узагальнюючим показником соціального розвитку суспільства можна вважати так званий “Кристал розвитку”, який активно використовується експертами Світового банку. Цей узагальнюючий показник дозволяє наочно порівняти чотири статистичних показника кожної країни з середніми значеннями цих показників у групі країн з відповідним (низьким, низьким середнім, високим середнім або високим) рівнем доходу. Цими чотирма показниками, як правило, є: 1) очікувана тривалість життя; 2) охоплення дітей початковою освітою (валовий коефіцієнт зарахування в початкову школу); 3) доступ населення до питної води; 4) валовий національний продукт (ВНП) на душу населення. Величина кожного з цих показників “індексується” (тобто відображається в %) по відношенню до середнього показника для відповідної групи країн. “Кристал розвитку” певної країни, таким чином, співвідноситься з правильним ромбом середніх показників, усі вершини якого знаходяться на однаковому, такому, що відповідає 100%, відстані від центру. Будь-яка вершина “кристала розвитку”, що знаходиться за межами “стовідсоткового” ромба, засвідчує про більш ніж середні досягнення країни в певній галузі соціального розвитку, і, навпаки, будь-яка вершина усередині “стовідсоткового” ромба сигналізує про відставання країни від середнього рівня даного розвитку. При цьому більш високий рівень доходу (валового національного продукту – ВНП або валового внутрішнього продукту – ВВП) на душу населення в тій чи іншій країні зовсім не обов'язково означає, що більшість населення цієї країни живе в умовах матеріального благополуччя. Це пов'язано з тим, що занадто багато аспектів людського благополуччя ніяким чином не враховуються цим показником.

Тому для вимірювання успішності соціального розвитку окремих країн за допомогою статистики розробляються різні методи об'єднання декількох статистичних показників, які відображають не тільки середній рівень доходів людей, але й рівень їх освіти та стану їхнього

здоров'я. Ці методи застосовуються для оцінювання і порівняння досягнень різних країн у галузі економічного, соціального і людського розвитку. Застосування цього показника в Україні ускладнено з кількох причин. Якщо очікувана тривалість життя вимірюється відносно давно, то відомості про зарахування в початкову школу у нашій країні не розраховуються, а доступність до чистої питної води не актуальні для нашої країни, яка розташована на європейському континенті.

Поряд із згаданими соціальними показниками, аналітики Міжнародних організацій оцінюють також "*Індекс людського розвитку*" (ІЛР), який дозволяє визначити рівень соціального розвитку будь-якої держави на основі трьох основних компонентів: 1) індексу довголіття; 2) індексу освіти; 3) індексу доходу, що визначається показником валового внутрішнього продукту (ВВП) по паритету купівельної спроможності населення. Індекс людського розвитку – це відображення насамперед ефективності соціально-економічного розвитку окремих країн при врахуванні динаміки загальносвітових змін стосовно умов і рівня життя людей.

Варто підкреслити, що за ініціативи ООН у 90-ті роки ХХ століття багатьма країнами світу став активно використовуватися й такий показник, як *Індекс розвитку людського потенціалу* (ІРЛП), що дозволив не тільки порівнювати різні країни, але й співставляти їхній розвиток, визначати їх стан і рівень досягнень (або відставання) порівняно з показниками інших, найбільш розвинених країн. Починаючи з 2006 року за пропозицією Нової економічної фундації (Economic Foundation) став застосовуватися *Міжнародний індекс щастя*, який, на думку його ініціаторів, більш глибоко відображає реальний стан соціального розвитку будь-якого суспільства. Цей індекс включає в себе три показники, а саме: 1) суб'єктивну задоволеність життям; 2) очікувану довготривалість життя; 3) стан навколишнього середовища (або так званий екологічний слід).

Важливо також відмітити, що індекси людського розвитку є характерними для індустріальної доби суспільного розвитку, тієї самої початкової стадії глобалізації, коли фізично здорова та освічена людина, здатна користуватися відповідним переліком соціальних і матеріальних благ, розглядає їх у якості природної норми. Але ті якості, які б достеменно визначали рівень розвитку особистості в

інформаційному суспільстві, а також, і рівень її людського потенціалу, залишаються й досі невизначеними. Саме завдяки цим якостям виникає сьогодні можливість визначати рівень соціально-економічного розвитку спільноти (включаючи його динаміку), а також рівень розвитку окремих сфер суспільного життя, наприклад, політичної, економічної, духовної чи власне соціальної.

Необхідно при цьому звернути увагу й на поняття *індексу соціального неблагополуччя*, який вже досить давно використовується вченими багатьох країн для оцінювання рівня та ступеня взаємозв'язку багатьох соціальних показників із матеріальним положенням, демографічною ситуацією, рівнем правопорушень, захворюваності тощо. В зарубіжній науковій літературі існує множина прикладів розрахунку індексів для вимірювання соціального неблагополуччя, однак вони не зовсім адекватні для ситуації, що склалася в Україні.

Під “*соціальним неблагополуччям*”, як свідчить аналіз, зазвичай розуміють негативний стан соціуму, що виникає в результаті впливу різних соціальних і природних факторів.¹ Тобто, соціальне неблагополуччя як кількісна характеристика представляє собою комплексний показник, який відображає гостроту економічних, політичних, демографічних й інших проблем, характерних для країни в цілому або окремим її регіонам. Такі проблеми можна розглядати як складові соціального неблагополуччя. Водночас цей індекс за своїм змістом дає відповідь на запитання: скільки на одну народжену дитину припадає смертей, розлучень, безробітних, зареєстрованих правопорушень, тобто тиск негативних явищ. А оскільки показник відтворення населення (народжуваності) є важливою характеристикою стану людської популяції, то фактично мова йде про тиск на неї різного роду негативних явищ. При цьому запобіжником дії негативних факторів виступає чинник матеріального благополуччя – купівельна спроможність середньої заробітної плати.

Виходячи із зазначеного вище, можна припустити, що інтегральним (синтетичним) показником соціальної стабільності

¹ Давыдов А. Индекс социального неблагополучия / А. Давыдов // Социологические исследования. – 1995. – № 10. – С. 118-128.

суспільства та його сталого розвитку могли би бути показники, що характеризують не тільки стан економіки, але й єдність докорінних потреб життя людей зі способами їх задоволення. Серед таких соціальних показників найбільш значущими є: потенціал соціальної сфери; рівень і якість життя родин; рівень соціальної захищеності населення; рівень довіри до влади; соціальне самопочуття людей; рівень соціальної напруги в суспільстві; оцінка екологічної ситуації в країні (регіоні, населеному пункті), а також більш конкретні показники, пов'язані з об'єктивною та суб'єктивною оцінкою ступеня задоволеності потреб як окремої особистості, так і різних соціальних верств населення в роботі, житті, медичному та соціальному обслуговуванні, освіті, доступі до влади, інформації тощо.

Поряд із соціальними показниками, важлива роль у процесі діагностування соціальних об'єктів відводиться і *методам соціальної діагностики*, на яких власне й базуються всі діагностичні процедури. Завдяки цим методам не тільки здійснюється оцінювання стану функціонування чи розвитку будь-якої соціальної системи, але й виявляються її резерви, можливості та “больові точки”, що стоять на заваді позитивним змінам. Соціальна діагностика, як показує аналіз, застосовує широкий арсенал *загальнонаукових і спеціальних соціологічних методів* збирання, аналізу і оброблення соціальної інформації, що характеризує реальний стан функціонування чи розвитку будь-яких соціальних об'єктів, явищ і процесів.

Натомість у реальній соціально-діагностичній практиці використовується, як правило, не більше 10-15 методів. Найчастіше процедури соціальної діагностики ґрунтуються на *таких методах*, як позиційний аналіз, морфологічний синтез, діагностичне інтерв'ювання, соціологічне опитування, мозкова атака, системний і статистичний аналіз, експертні оцінки, експеримент, а також аналіз документів, вимірювання, порівняння, моделювання, ділова гра тощо. По суті, будь-яка соціально-діагностична процедура (чи технологія) є певною інтегральною (синтетичною) системою методів, яка формується дослідниками виходячи із конкретних цілей, завдань, можливостей і умов проведення діагностичних досліджень. Узагальнена характеристика основних соціально-діагностичних методів подана в такий спосіб (див. табл. 4.2).

Основні методи соціальної діагностики

<i>Найменування методу</i>	<i>Характеристика методу діагностики</i>
Метод позиційного аналізу	передбачає виявлення відмінностей у цілях (інтересах і уявленнях) щодо певних ситуацій різних соціальних груп, а також їх прихильності до різних поглядів, як на положення в колективі, так і на ставлення одне до одного.
Метод морфологічного синтезу	передбачає отримання системної інформації за усіма можливим параметрами діагностованої соціальної проблеми (об'єкта, явища, процесу) за повної відсутності будь-якого попереднього судження чи оцінювання.
Метод діагностичного інтерв'ювання	передбачає безпосередній контакт з ключовими фігурами певної установи (чи організації) шляхом завчасно підготовлених запитань, призначених для вивчення попередньо визначених проблем.
Метод фокус-груп	передбачає отримання інформації про невідомі властивості певного соціального об'єкта (явища чи процесу) шляхом інтенсивного, детального і глибинного інтерв'ювання членів цільових груп, фокусуючись при цьому на глибинних пластах широкого соціально-психологічного контексту.
Метод опитування	передбачає безпосереднє звернення з питаннями до різних груп людей (респондентів) з метою виявлення стану громадської думки стосовно важливих соціальних проблем, подій та фактів, які мають загально-суспільний характер.
Метод експертних оцінок	передбачає отримання соціальної інформації шляхом опитування експертів-фахівців у певній галузі науки і техніки для виявлення їхньої думки з найважливіших соціальних проблем, або з характеристик соціальних об'єктів, явищ і процесів.
Метод “мозкової атаки”	передбачає отримання необхідної інформації шляхом проведення групової дискусії серед експертів, коли їхня увага без попередньої підготовки зосереджується на виявленні латентних (прихованих) характеристиках соціального об'єкта (явища чи процесу), які не піддаються сприйняттю та спостереженню за допомогою традиційних методів
Метод ділової гри	передбачає отримання інформації про закономірності конфліктних ситуацій, пов'язаних із діяльністю соціальних об'єктів шляхом штучного створення проблемних ситуацій, з використанням таких елементів гри, як розподіл ролей між учасниками, змагальність, конкурентність, а також “програвання” різних варіантів тощо.

<i>Найменування методу</i>	<i>Характеристика методу діагностики</i>
Метод експериментування	передбачає отримання чи перевірку інформації про найбільш важливі характеристики соціального об'єкта (явища чи процесу) шляхом впливу на нього попередньо визначених чинників у контрольованих і керованих умовах.
Метод вимірювання	передбачає фіксацію емпіричних характеристик соціального об'єкта (явища чи процесу) за допомогою визначення співвідношення будь-якої величини з однорідною її величиною, що прийнята за одиницю міри; результати вимірювання відображаються кількістю, тобто числом, яке показує скільки разів обрана одиниця міститься у вимірюваній величині.
Метод порівняння	передбачає отримання необхідної інформації шляхом виявлення відхилень, подібності чи відмінності певного соціального об'єкта (явища чи процесу) від деякого його еталону чи подібного класу об'єктів, явищ і процесів
Метод моделювання	передбачає отримання нової інформації про соціальні об'єкти (явища чи процеси), які є недоступними для спостереження шляхом створення їхніх моделей, що виступають заміниками оригіналів у пізнавальному процесі та дають можливість отримувати додаткові знання.
Метод статистичного аналізу	передбачає отримання кількісної інформації про стан соціальних об'єктів (явищ або процесів) шляхом застосування сукупності методів і процедур прикладної математичної статистики в процесі збирання, оброблення й аналізу великих масивів емпіричних даних (зокрема, вибіркового методу і методів багатовимірної статистики: шкалування, таксономічних процедур, кореляційного, факторного, причинного аналізу тощо).
Метод системного аналізу	передбачає отримання інформації про досліджуваний соціальний об'єкт (явище чи процес) шляхом вивчення взаємодіючих частин даного об'єкта у нерозривній єдності з цілим; виокремлюють такі види даного аналізу: системно-компонентний, системно-структурний, системно-функціональний, системно-інтегральний, системно-комунікаційний і системно-історичний аналіз.

Як бачимо, соціальна діагностика послуговується, як правило, комплексним підходом до використання інтегрованих показників, а також до синтезу сукупності різноманітних методів кількісного і якісного характеру, що дозволяють здійснювати обґрунтування еталонних значень статичних і динамічних соціальних процесів, з якими можна порівнювати ті процеси, що відбуваються у перебігу функціонування соціальної реальності.

5.4. Технологія соціальної діагностики сталого розвитку соціальних систем

Під *соціальною діагностикою* в соціології часто-густо розуміється специфічна соціальна технологія, що орієнтована на вивчення статичних і динамічних параметрів відносно постійних властивостей досліджуваного соціального об'єкта (явища чи процесу), яка, таким чином дозволяє визначити насамперед ті ключові ознаки, що характеризують не тільки їхній стан, але й подальший розвиток.¹

Серцевиною будь-якої соціальної технології, *технології соціальної діагностики*, зокрема, є певний спосіб здійснення відповідної діяльності, спрямованої на досягнення суспільно значимих цілей. Суть даного способу полягає в раціональному розчленуванні певної соціальної діяльності (пізнавальної, оцінювальної, практичної тощо) на процедури і операції з їх наступною алгоритмізацією, координацією та синхронізацією. Таке розчленування здійснюється попередньо, усвідомлено та планомірно на основі використання наукових знань, передового досвіду, а також із врахуванням особливостей і специфіки тієї сфери чи галузі суспільного буття, у якій здійснюється дана діяльність.

Це повною мірою стосується насамперед *соціально-діагностичної діяльності*, як пізнавального процесу, за якого (із використанням діагностичного інструментарію: методів, засобів, норм і процедур) дотримуючись необхідних наукових критеріїв, спостерігають за соціальними об'єктами (явищами чи процесами), обробляють дані спостереження і опитувань, повідомляють зацікавленим сторонам (суб'єктам соціального управління) про отримані результати з метою опису соціальної поведінки, вчинків і дій, пояснення їх мотивів або прогнозування проектних соціальних конструкцій у майбутньому.

Виходячи з цього, головним завданням соціально-діагностичної технології є передусім оптимізація людської, насамперед, виробничо-

¹ Соціологічна енциклопедія / укладач В. Г. Городяненко. – К. : Академвидав, 2008. – С. 107.

перетворювальної діяльності, забезпечення оптимального визначення результатів і зведення до мінімуму помилок, прорахунків і нестач. Ця технологія виступає, як правило, у двох формах: 1) як *програма*, що містить процедури і операції, змістом яких є способи і засоби діагностичної діяльності; 2) як *сама соціально-діагностична діяльність*, побудована на основі даної програми, специфіка якої полягає в тому, що вона істотним чином визначає спрямованість, алгоритм і зміст технологізованої діагностичної діяльності.¹

У зв'язку з цим, виникає необхідність визначення основні ознак, притаманних соціальним технологіям, у тому числі й соціально-діагностичним. Це, *по-перше*, розчленування, розподілення й розмежування соціально-діагностичного процесу на внутрішньо пов'язані між собою етапи, фази і операції. *По-друге*, це скоординованість і поетапність пізнавально-діагностичних дій, спрямованих на отримання вишукуемого результату. *По-третє*, це вельми істотна ознака, яка полягає в тому, що кожна технологія передбачає однозначність виконання включених до її складу процедур і операцій, що є вирішальною умовою досягнення результатів, адекватних меті діагностичного дослідження.

Слід зазначити, що оскільки соціально-діагностичні технології мають справу з двома видами соціальних норм: 1) нормами “здоров'я” суспільства (або його підсистем, компонентів і елементів) і 2) нормами його “хвороби”, то вони в основному охоплюють такі процедури і операції: спостереження, опитування, аналіз, порівняння, експериментування, оцінювання, інтерпретація, прогнозування, моделювання, конструювання, а також доведення до відомих результатів діагностики та контролювання діагностичних дій. При цьому кожна з цих процедур і операцій також можуть виступати у формі, але більш конкретних (часткових або локальних) соціальних технологій, тобто соціальних технологій більш нижчого рівня загальності (або універсальності) пізнавальних і діагностичних процедур і операцій.

Натомість за своєю структурою технологія соціальної діагностики включає в себе три основних блока-модуля

¹ Сурмин Ю. П. Теория социальных технологий: учеб. пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. – К. : МАУП, 2004. – С. 12-13.

діагностичних процедур і операцій, які в сукупності складають технологічний алгоритм соціально-діагностичної діяльності:

– *перший блок-модуль* включає в себе сукупність діагностичних процедур і операцій опису реального стану досліджуваного соціального об'єкта (явища чи процесу) у відповідності з попередньо обраними параметрами і критеріями;

– *другий блок-модуль* діагностичних процедур і операцій зорієнтований на визначення належного (або еталонного) стану досліджуваного соціального об'єкта (явища чи процесу) по тим самим раніше визначеним параметрам або критеріям;

– *третій блок-модуль* діагностичних процедур і операцій призначений для порівняння реального і належного станів досліджуваного соціального об'єкта (явища чи процесу). Якщо не існує суттєвих відмінностей між реальним і належним станами діагностованого соціального об'єкта (явища чи процесу), то можна зробити висновок про нормальний режим функціонування даного об'єкта. Якщо ж існують деякі відмінності, то насамперед визначається тип “хвороби” даного об'єкта, а також напрями, шляхи і способи його корекції.¹

Що стосується наукової класифікації соціально-діагностичних технологій, то вона ще знаходиться в процесі свого остаточного опрацювання. Разом з цим, *за предметом діагностування* їх поділяють на: а) технології діагностики стану соціальних об'єктів; б) технології діагностики соціальних ситуацій; в) технології діагностики соціальних проблем і соціальних процесів. *За ступенем формалізації* діагностичних процедур вони бувають: 1) формалізованими та 2) неформалізованими. *За типом концептуального підходу* виокремлюють такі діагностичні технології: а) системні, б) проблемні, в) девіантні, г) ціннісні, д) ідеальні, ж) процесуальні тощо. *За типом і характером об'єкта* діагностування виділяються: 1) просторові (інституційна, спільнотна, групова, організаційна, особистісна); 2) часові (традиційна, актуальна, прогностична); 3) атрибутивні; 4) структурні; 5) функціональні технології. *За сферами суспільного життя*, що

¹ Сурмин Ю. П. Теория социальных технологий: учеб. пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. – К.: МАУП, 2004. – С. 445-455.

діагностуються технології бувають: а) економічними; б) політичними; в) психологічними; г) виробничими; д) управлінськими; ж) соціально-культурними або духовними тощо. І, нарешті, за *видом використовуваних діагностичних процедур* їх поділяють на: 1) технології соціальної експертизи; 2) технології соціального експериментування, які на сьогодні є найбільш опрацьованими. Тож розглянемо їх більш докладніше.

Що стосується *технології соціальної експертизи* (від лат. “*expertus*” – досвідчений), то вона є достатньо спеціалізованою і нормативно оформленою діагностичною процедурою отримання інформації про стан соціального об’єкта (явища чи процесу) та формування на її основі оцінки щодо характеру його функціонування шляхом опитування висококваліфікованих фахівців, що іменуються експертами. Одне слово, діагностична технологія експертизи, по своїй суті справи, є опитувальною діагностикою, основним джерелом інформації якої є експерти. Ця технологія включає в себе не лише розгляд (або вивчення) будь-яких соціальних питань, проблем або рішень, для яких потрібні спеціальні професійні знання, але й підготовку та подання по ним мотивованого та аргументованого висновку або відповідного наукового обґрунтування.¹

Необхідність застосування технології соціальної експертизи зумовлена, головним чином, тим, що з цілої низки питань, проблем або рішень, для діагностики яких потрібні спеціальні знання чи відомості, що отримуються від звичайних респондентів при проведенні масових опитувань, часто-густо є неадекватними і поверхневими. Тому потреба в залученні кваліфікованих експертів з’являється тоді, коли перед суб’єктами соціального управління виникає проблема, яка є незрозумілою або невідомою, а для її осмислення потрібний більш високий рівень компетентності. Такі ситуації виникають доволі часто в зв’язку з кризовим розвитком соціальних об’єктів (явищ і процесів) або з впровадженням соціальних інновацій, модернізацією чи реорганізацією соціальних структур тощо.

¹ Социальные технологии: толковый словарь / отв. ред. В. Н. Иванов. – Москва-Белгород : Центр социальных технологий, 1995. – С. 254.

При цьому узагальнена модель діагностичної технології соціальної експертизи ґрунтується, як правило, на технологічних процедурах і операціях використовуваних опитувальних методів, методик і прийомів та включає в себе такі основні етапи:

1) *підготовка діагностичної експертизи*: розробка програми і методичного інструментарію; підбір кваліфікованих експертів; їх попереднє опитування та визначення власне самої процедури опитування експертів;

2) *проведення діагностичної експертизи*: опитування відібраних експертів за опрацьованою методикою; збирання від них необхідної інформації у формі мотивованих висновків, аргументованих звітів або наукових обґрунтувань;

3) *аналіз результатів діагностичної експертизи*: аналіз індивідуальних і групових суджень, висновків або обґрунтувань експертів; підготовка узагальненого висновку і практичних рекомендацій; розроблення відповідних заходів (за необхідності) щодо впровадження результатів діагностичної експертизи.

Варто відмітити, що технологічну модель соціально-діагностичної експертизи можна модифікувати, залежно від застосування тих або інших конкретних методів їх використання їх різновидів. Так, застосування методу “мозкової атаки” припускає свободу висловлювань експертів; за використання дельфійської техніки використовують особливу систему аналізу результатів, а процедура побудови сценаріїв орієнтує експертів на моделювання соціальних ситуацій. Що стосується інструментарію діагностичних технологій соціальної експертизи, то він зазвичай включає опитувальний лист (або анкету), методичні рекомендації по проведенню експертизи та інформаційне забезпечення експертів з метою підвищення рівня їх компетентності. Експертна анкета істотно відрізняється від соціологічної, використовуваної при проведенні масових опитувань. Вона є набагато складнішою і заснована, головним чином, на кількісних шкалах. Тому завдання, що покладаються на експертів, є набагато складнішими від тих, які ставляться перед респондентами в масових опитуваннях. Залучені експерти при цьому повинні, передусім, визначити ступінь новизни певного соціального явища, що вивчається, а респонденти за

масового опитування мають лише висловити своє ставлення до вже відомого соціального об'єкта, явища чи процесу.

Необхідно підкреслити, що в умовах глобальних змін і суспільних трансформацій діагностичні технології соціальної експертизи набувають особливої актуальності та значимості, оскільки вони дають можливість ефективно вирішувати складні аналітичні й практичні завдання в усіх сферах суспільного життя, де є висококваліфіковані фахівці, що можуть виступати в ролі експертів. При цьому, застосовуючи діагностичні технології соціальної експертизи, які є достатньо ефективними і порівняно простими, слід дотримуватися двох обов'язкових умов: по-перше, дбати про залучення необхідного кола кваліфікованих фахівців-експертів, а по-друге, володіти коректними методиками проведення експертних опитувань.

Разом з тим, повернімося до розгляду ще однієї діагностичної соціальної технології, а саме – *технології соціального експериментування* (від лат. *experiment* – проба, досвід), яка орієнтована на вивчення та діагностику соціальних об'єктів (явищ і процесів) шляхом спостереження за ними під впливом попередньо визначених факторів (або чинників), що дозволяють контролювати і спрямовувати діяльність (розвиток) даних об'єктів згідно з програмою і практичними цілями діагностичного дослідження.¹

Ця технологія є не лише способом наукового пізнання, але й важливим інструментом перевірки гіпотез на основі фіксації й контролю змін стану соціального об'єкта (явища чи процесу) під впливом спеціально створюваних умов (чинників), які дають можливість спостерігати й вимірювати зв'язки, відносини й поведінку людей, що утворюються під впливом цих змін, а також перевіряти правильність висунених положень та отримувати нове знання. Натомість головним у діагностиці технології соціального експериментування є спеціально організована й науково обґрунтована дія, що дозволяє вчиняти вплив на соціальний об'єкт (групу, колектив, спільноти людей або особистість та їхні стосунки) з метою пізнання, діагнозу і подальшої зміни їх життєдіяльності в бажаному

¹ Социологический энциклопедический словарь / редактор-координатор Г. В. Осипов. – М. : ИНФРА •М – НОРМА, 1998. – С.420.

для суб'єкта управління напрямі. Таку дію власне кажучи й прийнято вважати експериментальною, якщо нею управляють, тобто контролюють, вимірюють й фіксують її результати, а отримані дані оцінюють й узагальнюють, тобто діагностують і кладуть їх в основу ухвалюваних управлінських рішень.¹

Як бачимо, діагностична цінність даної технології полягає насамперед у її продуктивності, оскільки вона дає можливість отримати не тільки описову інформацію про стан і зміну соціальних об'єктів, але й пояснювальну – про причини цих змін, а також про їх можливі наслідки щодо майбутнього перетворення даних об'єктів. При цьому треба відмітити, що специфіка діагностичних технологій соціального експериментування напряму залежить від особливостей використовуваного виду соціального експерименту, що дає підстави для класифікації даних технологій за аналогічними чинниками.

Так, за характером предмета діагностичного дослідження технології соціального експериментування поділяють на: 1) *виробничі*, спрямовані на діагностику нових форм організацій й оплати праці, нових технологій виробництва товарів, послуг, предметів тощо; 2) *економічні*, спрямовані на вивчення ефективності форм, видів або способів економічної діяльності; 3) *політичні*, спрямовані на діагностику форм і способів діяльності суб'єктів політичної влади й державного управління; 4) *соціологічні (або власне соціальні)*, спрямовані на вивчення об'єктів соціальної сфери суспільства (наприклад соціальної структури, соціальної політики, соціальних груп (спільнот, інститутів), соціальних стосунків тощо); 5) *соціально-культурні*, спрямовані на вивчення культурної сфери суспільної системи; 6) *педагогічні*, орієнтовані на діагностику ефективності форм і методів навчання і виховання; 7) *правові (юридичні)*, спрямовані на вивчення нормативних чинників функціонування соціальних об'єктів й інші.

За характером реальності об'єкта та специфікою завдань діагностичного дослідження технології соціального експериментування можуть бути: а) *реальними (або натуральними)*, спрямованими на діагностику реальних соціальних об'єктів (явищ або

¹ Социальные технологии: толковый словарь / отв. ред. В. Н. Иванов. – Москва-Белгород : Центр социальных технологий, 1995. – С. 254.

процесів); б) *уявними (або модельними)*, спрямованими на вивчення абстрактних (тобто уявних) соціальних моделей, призначених для вдосконалення реальних соціальних об'єктів; в) *науковими*, орієнтованими на вирішення науково-теоретичних, методологічних і методичних завдань; г) *практичними (або прикладними)*, орієнтованими на вирішення практичних (або прикладних) завдань; д) *польовими*, використовуваними в реальних умовах функціонування соціальних систем; ж) *лабораторними*, об'єкти діагностики якої перебувають у спеціально створюваних експериментальних умовах.

За логічною структурою доведення гіпотез і діагностично-експериментальної діяльності виділяються такі технології соціального експериментування: 1) *паралельна*, що застосовується для здійснення діагнозу двох соціальних об'єктів (або груп): контрольного та експериментального; 2) *послідовна*, що має справу з одним об'єктом (групою), який виступає на різних етапах діагностичної процедури в якості експериментального або контрольного об'єкта; 3) *проективна*, за якої передбачається зміна певного соціального об'єкта та 4) *технологія "пост-фактум"*, за якої здійснюється лише відстеження тих змін, що відбуваються у життєдіяльності даного соціального об'єкта.

На характер діагностичних технологій соціального експериментування, як показує аналіз, впливають також ті ролі чи функції, які мають виконувати ці технології в процесі соціально-діагностичної діяльності. Так, виконання *пізнавальної функції* орієнтує дану технологію насамперед на отримання нових знань про соціальні об'єкти, явища і процеси, що діагностуються; виконання *контрольної функції* передбачає перевірку в межах даної технології гіпотез діагностичного дослідження та ефективності різних форм соціальної життєдіяльності; виконання *прогностичної функції* спрямовує дану технологію на розроблення моделей майбутнього розвитку соціальних об'єктів, явищ і процесів, а також на виявлення найбільш ефективних шляхів і способів досягнення майбутнього їх стану і, нарешті, виконання *інноваційної функції* налаштовує технологію експериментування на діагностику соціальних інновацій стосовно можливостей їх запровадження в практичну життєдіяльність соціуму.

Необхідно також підкреслити, що розроблення та застосування діагностичних технологій соціального експериментування тісно пов'язане з циклічністю розвитку соціальних об'єктів, явищ і процесів, оскільки вони в процесі свого розвитку проходять цілий ряд етапів (зокрема: виникнення, становлення, стабілізації, деградації, відмирання), на кожному з яких формуються своєрідні “критичні точки” докладання діагностичних технологій соціального експерименту, що характеризуються важливими пізнавальними і практичними суперечностями або невизначеностями. Тому на їх розв'язання й мають бути спрямовані діагностичні *технології соціального експериментування*, використання яких сприяє також і пошуку раціональних шляхів, засобів і способів сталого функціонування й подальшого розвитку соціальних об'єктів, явищ і процесів. Наприклад, *на етапі виникнення* соціальних об'єктів (явищ або процесів) основним завданням діагностичних технологій соціального експериментування є пошук і діагностика нових соціальних форм, оцінювання перспектив і методів їх впровадження; *на етапі становлення* – ці технології забезпечують приведення нових соціальних форм у відповідність зі специфікою реальних умов їх життєдіяльності, поширення цих форм, забезпечення їх дифузії, а також досягнення синергетичного ефекту від впровадження соціальних інновацій; *на етапі стабілізації* за рахунок цих технологій відбувається виявлення умов і чинників, які впливають на зниження ефективності соціальних форм (що стають традиційними), а також обираються найбільш адекватні шляхи і способи їх модернізації; *на етапі деградації* за рахунок використання цих технологій здійснюється виявлення причин застарівання соціальних форм і способів їх модернізації, а також відбувається пошук альтернативних соціальних форм суспільної життєдіяльності; нарешті, *на етапі відмирання* – ці діагностичні технології сприяють пошуку шляхів і засобів подолання застарілих соціальних форм, їх безболісного і швидкого виведення з використання суспільною системою, а також впровадження нових альтернативних і більш сучасних форм соціальної життєдіяльності.

Як бачимо, складний процес розвитку будь-яких соціальних об'єктів, явищ і процесів має: *по-перше*, циклічний характер, тобто закінчення одного циклу є початком іншого; *по-друге*, розв'язання

суперечностей “нового” і “старого”, особливо загострених на початку і в кінці циклу, треба здійснювати вже на етапі стабілізації розвитку соціальної форми для посилення динаміки соціальних змін з метою підтримки відповідного рівня ефективності розвитку соціальних об’єктів, явищ і процесів; *по-третє*, діагностичні технології соціального експериментування є не лише іманентним засобом забезпечення соціальної динаміки, але й важливим чинником випереджального розвитку соціальних об’єктів, явищ і процесів.

Звідси випливає, що оскільки найважливішою функцією соціального експериментування є контрольна-перевірочна функція, то його діагностичні технології – це не тільки незамінний і доволі продуктивний технологічний засіб, але одночасно і об’єкт технологізації. При цьому процес моделювання діагностичної експериментальної технології передбачає насамперед побудову адекватної експериментальної моделі (або системи), що включає в себе такі елементи, як об’єкт, суб’єкт, засоби діагностичного експериментування, його умови і результат. Після цього на підставі операціонально-діяльнісного підходу розгортають технологічну схему діагностичного соціального експериментування при побудові якої враховуються такі чинники: 1) логіка наукового діагностичного дослідження; 2) наявність в соціальному діагностичному експериментуванні не тільки процедур спостереження, опитування учасників, вимірювання, порівняння (зіставлення), але й предметно-практичного перетворення соціального об’єкта (явища чи процесу) в контрольованих і керованих умовах. При здійсненні діагностичного соціального експериментування слід також пам’ятати: по-перше, що деякі операції й процедури є переходом із сфери практики в сферу знання і навпаки; по-друге, що соціально-діагностичний експеримент можна розглядати як певну інтегративну систему доволі простих і водночас ефективних методів збирання, аналізу та опрацювання соціальної інформації, серед яких можна виділити акти спостереження, опитування, порівняння, зіставлення, моделювання, прогнозування, проектування тощо.

Таким чином, опрацьовану в такий спосіб технологічну схему соціального експерименту, спрямовану на діагностування соціальних об’єктів, явищ і процесів можна подати у вигляді узагальненої

діагностичної технології соціального експериментування, алгоритм якої передбачає послідовне виконання трьох основних фаз або етапів:

– на *першому (підготовчому) етапі* здійснюється обґрунтування доцільності, можливості та необхідності діагностичного експерименту, а також розроблення його програми, яка за складом елементів є практично ідентичною програмі соціологічного дослідження;

– на *другому (основному) етапі* передбачається створення експериментальної ситуації, введення гіпотетичного імпульсу, здійснення контролю за його впливом на соціальний об'єкт, а також проведення процедур спостереження, опитування, вимірювання і збирання основного масиву експериментальної діагностичної інформації;

– на *третьому (завершальному) етапі* здійснюються різні процедури аналізу та оброблення зібраної експериментально-діагностичної інформації, оцінювання пізнавальних і реальних практичних результатів, негативних залишкових деформацій і відхилень, а також підготовка на основі встановленого діагнозу відповідних висновків і конкретних рекомендацій у формі аналітичного або наукового звіту.

На завершення відмітимо, що в сучасному суспільстві значно розширилися науково-методологічні та організаційно-технологічні можливості й сфери використання соціально-діагностичних технологій, зокрема, й діагностичних технологій соціального експериментування, які постійно актуалізуються і модернізуються шляхом вдосконалення правових і моральних норм експериментально-діагностичної діяльності, скорочення сфери використання діагностичного натурального експерименту, якому властиві насамперед негативні залишкові деформації соціальних об'єктів, широкого використання в експериментально-діагностичній практиці комп'ютерного, уявного, модельного і проектного експериментування, а також створення на основі опрацювання експериментально-діагностичної інформації актуальних діагностично-проблемних моделей сталого розвитку соціальних систем в умовах глобальних змін і суспільних трансформацій.

Питання для самоконтролю та перевірки знань

1. Розкрийте сутність і особливості соціальної діагностики.
2. Виокремте специфіку наукових підходів щодо інтерпретації змісту соціальної діагностики.
3. Здійсніть типологізацію видів соціальної діагностики та виявіть їх характерні властивості.
4. Покажіть відмінності понять “показник”, “індекс” та “індикатор”, що використовуються в соціально-діагностичній діяльності.
5. Назвіть основні підходи до визначення соціальних індикаторів при постановці соціальних діагнозів.
6. Визначте основні методи соціальної діагностики та здійсніть їх класифікацію.
7. Продемонструйте особливості якісних і кількісних методів соціальної діагностики.
8. Виявіть сутнісні ознаки соціально-діагностичних технологій та розкрийте їх основні типи.
9. Охарактеризуйте основні етапи соціально-діагностичної діяльності.
10. З’ясуйте можливості діагностичних технологій в управлінні сталим розвитком соціальних систем.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Адамьянц Е. З.* Социальная диагностика коммуникационных взаимодействий в системах управления / Е. З. Адамьянц // Вестник Государственного университета управления. – 2008. – № 1 (11). – С. 10-18.
2. *Акимкин Е.* Социально-диагностические исследования // Социология управления: Теоретико-прикладной толковый словарь / отв. ред. А. В. Тихонов. – М. : КРАСАНД, 2015. – С. 298-300.
3. *Беляков В. В.* К вопросу о диагностике сложных социально-технических систем / В. В. Беляков, М. Е. Бушуева // Вестник НГТУ им. Р. Е. Алексеева. Серия “Управление в социальных системах. Коммуникативные технологии”. – 2013. – № 2. – С. 28-39.
4. *Біловол Р. І.* Систематизація сутності та видів діагностики соціально-економічних систем / Р. І. Біловол // Вісник ОНУ імені І. І. Мечнікова. – 2013. – Том 18. – Вип. 1. – С. 25-34.
5. *Вараксин В. Н.* Социально-психологическая диагностика : учебно-методическое пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по направлению подготовки 050400.62 “Психолого-педагогическое образование” (профиль “Психология образования”) / В. Н. Вараксин ; под ред. Л. Я. Жилиной. – Таганрог : Изд-во Таганрогского ин-та им. А. П. Чехова, 2014. – 159 с.

-
6. *Волков Ю. Г.* Социальная диагностика и социологическая экспертиза : учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся в бакалавриате по направлению “Социология” / Ю. Г. Волков. – Москва : КНОРУС, 2015. – 234 с.
 7. *Волков Ю. Г.* Социальная диагностика и социологическая экспертиза : учебное пособие / Ю. П. Волков. – М. : КНОРУС, 2015. – 234 с.
 8. *Воронин Г. Л.* Социологическая диагностика духовной детерминанты социального взаимодействия : монография / Г. Л. Воронин. – Н. Новгород : Изд-во Нижегород. гос. ун-та им. Н. И. Лобачевского, 2002. – 253 с.
 9. *Гетьман О. О.* Економічна діагностика : навчальний посібник / О. О. Гетьман, В. М. Шаповал. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 307 с.
 10. *Григан А. М.* Управленческая диагностика: теория и практика : монография / А. М. Григан. – Ростов н/Д : Изд-во РСЭИ, 2009. – 316 с.
 11. *Девятко И. Ф.* Диагностическая процедура в социологии. Очерк истории и теории / И. Ф. Девятко. – М. : Наука, 1993. – 175 с.
 12. *Жигайло Н. І.* Соціально-економічна діагностика : навч. посіб. / Н. І. Жигайло. – Л. : Новий Світ - 2000, 2008. – 188 с.
 13. *Камерон К.* Диагностика и изменение организационной культуры : пер. с англ. / К. Камерон, Р. Куинн. – СПб. : Питер, 2001. – 320 с.
 14. *Карась Л.* Управленческая диагностика – основа совершенствования менеджмента / Л. Карась // Проблемы теории и практики управления. – 1996. – № 6. – С. 78-82.
 15. *Кизим Н.* Оцінка і діагностика фінансової стійкості підприємства: монографія / Н. Кизим, В. Забродський, В. Зінченко, Ю. Кончак. – Х. : ИНЖЕК, 2003. – 144 с.
 16. *Киселева Н. Н.* Методический инструментарий диагностики устойчивого развития социально-экономической системы региона / Н. Н. Киселева // Известия российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2007. – № 47. – Том 9. – С. 90-98.
 17. *Ковалев А. П.* Диагностика банкротства / А. П. Ковалев. – М. : Финстатформ, 1995. – 96 с.
 18. *Линник О. І.* Антикризове управління на вітчизняних та закордонних підприємствах: теорія, діагностика кризового стану, соціально-економічні аспекти управління : монографія / О. І. Линник, Р. Ф. Смолвик, І. А. Юр'єва ; Нац. техн. ун-т “Харк. політехн. ін-т”. – Х. : Підручник НТУ “ХПІ”, 2013. – 543 с.
 19. *Максимова Т. С.* Діагностика динамічних процесів розвитку комплексу маркетингу / Т. С. Максимова, О. Є. Шапран // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – № 8 (74). – С. 124-131.
 20. *Меньшикова Е. А.* Социальная диагностика регионов : учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по направлению “Экономика” (магистратура) и другим экономическим специальностям / Е. А. Меньшикова, А. Е. Зубарев. – 2-е изд., испр. и доп. – Хабаровск : Изд-во ТОГУ, 2014. – 397 с.

-
21. Михайлова Е. С. Социальный интеллект : концепции, модели, диагностика / Е. С. Михайлова ; Санкт-Петербургский гос. ун-т. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2007. – 264 с.
 22. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціально-психологічна діагностика навч.-метод. посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик, О. Ю. Кошинець ; Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2005. – 86 с.
 23. Понукалин А. А. Социологическая диагностика и моделирование социально-экономических систем / А. А. Понукалин, О. В. Понукалина // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – 2012. – № 2. – С. 181-183.
 24. Примаченко Я. В. Диагностика и развитие лидерского потенциала будущих специалистов-руководителей : учебно-методическое пособие / Я. В. Примаченко, В. В. Примаченко. – Хабаровск : Изд-во ДВГУПС, 2010. – 130 с.
 25. Проблемы идентификации и диагностики нововведений. – М. : Наука, 1984. – 234 с.
 26. Раппопорт В. Ш. Диагностика управления: практический опыт и рекомендации / В. Ш. Раппопорт. – М. : Экономика, 1988. – 138 с.
 27. Сидоренков А. В. Социально-психологическая диагностика малых групп. Методический инструментарий : учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по направлению “Психология” и специальности “Психология служебной деятельности” / А. В. Сидоренков. – Ростов-на-Дону : Изд-во Южного федерального ун-та, 2014. – 295 с.
 28. Смельцова С. В. Диагностика профессиональных ролей руководителей как средство повышения социальной эффективности управленческой деятельности в современных организациях : монография / С. В. Смельцова, Е. В. Зинчак ; Нац. исслед. ун-т “Высшая школа экономики”. – Нижний Новгород : Изд-во НИСОЦ, 2015. – 156 с.
 29. Соціально-економічна діагностика в умовах глобалізації : навч. посіб. / О. Є. Кузьмін та ін. – Л. : Вид-во Львів. політехніки, 2012. – 281 с.
 30. Соціально-економічна діагностика підприємств: теоретико-методичні положення, лабораторні роботи та курсовий проект : навч. посіб. / Кузьмін О. Є. та ін. – Львів : Центр Європи, 2016. – 233 с.
 31. Сулова Е. П. Социальная диагностика: методы и способы ее осуществления / Е. П. Сулова. – М., 1993. – 216 с.
 32. Таскаев Г. С. Социальная диагностика внутрифирменного развития / Г. С. Таскаев. – М. : МАКС Пресс, 2011. – 89 с.
 33. Таскаев Г. С. Социальная диагностика внутрифирменного развития / Г. С. Таскаев. – М. : Макс Пресс, 2011. – 90 с.
 34. Трененков Е. М. Диагностика в антикризисном управлении / Е. М. Трененков, С. А. Дведенидова // Менеджмент в России и за рубежом. – 2002. – № 1. – С. 57-74.

-
35. *Фетискин Н. П.* Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп: учеб. пособие для студентов вузов / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М.: Изд-во Ин-та Психотерапии, 2002. – 488 с.
 36. *Фомин Я. А.* Диагностика кризисного состояния предприятия / Я. А. Фомин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 342 с.
 37. *Фролов С. Ф.* Социальная диагностика: тезисы курса лекций / С. Ф. Фролов. – М.: Моск. соц. ун-т, 2002. – 48 с.
 38. *Шилова В. С.* Методы социально-экологической диагностики / В. С. Шилова // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2010. – № 6 (77). – Том 5. – С. 57-64.
 39. *Щекин Г. В.* Визуальная психодиагностика и ее методы: учебно-метод. пособие / Г. В. Щекин. – К.: МАУП, 1996. – 140 с.
 40. *Щербина В. В.* Социально-диагностические технологии в управлении: теоретико-методологические аспекты развития и применения / В. В. Щербина // Социологические исследования. – 2007. – № 3. – С. 30-42.
 41. *Щербина В.* Социологическая (или социальная) диагностика // Социология управления: Теоретико-прикладной толковый словарь / отв. ред. А. В. Тихонов. – М.: КРАСАНД, 2015. – С. 337-340
 42. *Щербина В.* Социологическая диагностика // Тезаурус социологии. Кн. 2. Методология и методы социологических исследований: темат. слов.-справ. / под ред. Ж. Т. Тощенко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2013. – С. 230-233.
 43. *Щербина В. В.* Средства социальной диагностики в системе управления: учебное пособие / В. В. Щербина. – М.: Изд-во МГУ, 1993. – 237 с.

Розділ 6

МОДЕЛЮВАННЯ ЯК СТАДІЯ УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

6.1. Зміст, типологія і функції соціального моделювання

Будь-яка цілеспрямована людська діяльність вимагає насамперед уявлення про її мету, тобто про образ тієї конкретної мети, на досягнення якої вона власне й спрямована. Цей образ є своєрідною моделлю того майбутнього стану, до якого прагне людина, вчиняючи певні соціальні дії. Водночас цілеспрямована людська діяльність здійснюється відповідно до завчасно визначеного плану (певного алгоритму дій), який є прообразом (або моделлю) цієї діяльності. Але на практиці людині не завжди вдається дотримуватися чіткого плану діяльності, оскільки часто-густо виникають нові обставини, наприклад з'являється нова інформація, що потребує корекції даної діяльності. Для того, щоб урахувати всі обставини, а також обрати правильний наступний крок, слід здійснити порівняння наслідків усіх ймовірних кроків, причому не виконуючи їх реально, а імітуючи ці кроки на певній моделі.

Такі ситуації, що постійно виникають у процесі людської життєдіяльності, свідчать лише про те, що процес моделювання є необхідним елементом, притаманним будь-якій доцільній людській

діяльності. Поряд із цим, у процесі аналізу різноманітних явищ суспільного буття моделювання останнім часом стає одним з найефективніших методів, який дає змогу найбільш об'єктивно і відносно швидко, а також без зайвих витрат прогнозувати подальший розвиток соціальних, економічних, політичних і духовних процесів. Цей метод набув також широкого застосування у сучасних фундаментальних і прикладних наукових дослідженнях. Зумовлено це тим, що досліджувані соціальні об'єкти в силу своєї складності є зазвичай недоступними для спостереження, а також унеможливають втручання людини в процес їхнього функціонування. Тому ці об'єкти у процесі дослідження нерідко замінюють на відповідні зразки (тобто моделі), використання яких не тільки дозволяє вчиняти експериментальні дії, але й вивчати їхню поведінку в умовах зміни параметрів зовнішнього і внутрішнього середовища.

Звідси випливає, що *моделювання* стає обов'язковою і неминучою процедурою будь-якої цілеспрямованої соціальної діяльності, яка не тільки пронизує, а й відповідним чином організує діяльність індивідів і соціальних груп. У самому загальному вигляді моделювання визначається як форма (чи процес) дослідницької діяльності, спрямованої на побудову, використання й вдосконалення моделі (як аналога чи зразка певного об'єкта), зміст якої полягає в установленні відношень еквівалентності між двома системами, одна з яких реально існуюча, а інша – абстрактна, що уявно відображає реальну систему. Ця абстрактна (тобто уявно відображена) система і є моделлю. Що стосується останньої, то в сучасному розумінні *модель* трактується як певний предмет (знак, явище, образ, система, схема, зразок, опис тощо), який знаходиться у певній відповідності із дослідницьким об'єктом і здатний заміщувати його у процесі дослідження, надаючи при цьому необхідну інформацію про цей об'єкт. Тобто, модель – це матеріальна або ідеальна (сміслова) система, яка створена дослідником для пізнання реально існуючого об'єкта, що відображає його суттєві властивості.

Виходячи з цього зображення реального об'єкта називають *моделлю*, процес створення моделі – *моделюванням*, а застосування чи використання моделі – *модельним дослідженням*. Як бачимо, під моделюванням розуміється спосіб пізнання будь-яких об'єктів (явищ

або процесів) шляхом побудови їхніх моделей, а також використання останніх для визначення поведінки й характеру їх функціонування й розвитку у реальних умовах з метою вдосконалення діяльності даних об'єктів та підвищення ефективності управління ними.¹

Водночас останнім часом в теорії та практиці соціальної діяльності все більшого поширення набуває такий різновид моделювання як *соціальне моделювання*, потреба в якому зумовлена цілою низкою таких чинників: *по-перше*, істотним ускладненням суспільного буття та необхідністю вдосконалення технологій управління соціальною сферою; *по-друге*, потребами подолання труднощів у галузі соціального прогнозування, конструювання, проектування та планування; *по-третє*, необхідністю створення надійних передумов для запобігання суспільних деформацій, кризових явищ, соціальних катастроф і конфліктних ситуацій, а *по-четверте*, усунення негативних наслідків від ухвалюваних управлінських рішень.

Соціальне моделювання, як метод вивчення соціальних об'єктів за допомогою побудови й аналізу їхніх моделей, дозволяє виявити насамперед ті суттєві якості, властивості і структурні характеристики даних об'єктів, які є недоступними для спостереження або недостатньо дослідженими. Унаслідок цього вважається, що *соціальне моделювання* є опосередкованим методом вивчення даних об'єктів (явищ і процесів), у перебігу використання якого вони відтворюються у формі допоміжної системи (моделі), що заміщує в пізнавальному процесі оригінал і дозволяє отримувати нові знання про предмет дослідження. Поряд із цим, *соціальне моделювання* передбачає також і опис соціальних об'єктів (явищ і процесів) за допомогою обмеженої кількості значимих, вагомих факторів. Обмеження кількості факторів відбувається тут за рахунок абстрагування від тих факторів, впливом яких на даний об'єкт за певних обставин можна знехтувати.

Соціальне моделювання таким чином забезпечує можливість отримання позитивного пізнавального досвіду, а також дає змогу: *по-перше*, припускаючись помилок, виправляти їх, уникаючи

¹ Социологический энциклопедический словарь / редактор-координатор Г. В. Осипов. – М. : ИНФРА•М – НОРМА, 1998. – С. 186.

матеріальних і моральних втрат; *по-друге*, здійснювати доволі ретельну перевірку запропонованих модифікацій соціальних об'єктів і процесів; *по-третє*, вивчати організацію і структуру соціальних систем у динаміці ще задовго до втілення їх у життя; *по-четверте*, відтворювати події минулого, сьогодення і можливого майбутнього, а *по-п'яте*, перевіряти дію різних сил у тих соціальних процесах, які складно відтворити в реальних умовах, або які взагалі відтворити неможливо. Завдяки своїм можливостям соціальне моделювання вважається на сьогодні чи не єдиним систематизованим способом бачення варіантів майбутнього, а також визначення потенційних наслідків альтернативних рішень, що дає змогу об'єктивного та упереджено їх порівнювати.

При цьому слід зазначити, що *соціальне моделювання* розглядається у широкому і вузькому значеннях: у *широкому* – як моделювання будь-яких суспільних процесів (політичних, економічних, соціальних, духовно-культурних); у *вузькому* – як вивчення власне соціальних процесів за допомогою побудови їхніх моделей. Ефективність соціального моделювання, як наукового методу і процесу наукового пізнання, багато в чому залежить від наявності певної соціальної теорії (яка описує досліджувані нею об'єкти, явища і процеси, що підлягають моделюванню), а також від ступеня формалізованості та обґрунтованості положень даної теорії, яка не тільки дозволяє використання допустимих спрощень при побудові моделі, а й вказує на формальні та неформальні параметри аналога даної моделі.

У соціальному моделюванні, як засвідчує аналіз, виділяється три ключових аспекти, а саме: 1) *гносеологічний* (або пізнавальний), який передбачає заміщення в процесі дослідження реального об'єкта його заміником – моделлю; 2) *логічний*, який потребує здійснення сукупності мисленнєвих операцій, прийомів і умовиводів за аналогією, які визначають зв'язок між моделлю та оригіналом; 3) *функціональний*, який презентує евристичну роль моделі у процесі збирання, систематизації та пояснення нових фактів, тобто отримання даних.

Поряд з цим, у процесі моделювання соціальних об'єктів (явищ і процесів) виокремлюють, як правило такі основні завдання, що притамані даному методу: а) *по-перше*, побудова моделі – це завдання

є менш формалізованим і конструктивним у тому сенсі, що й досі не існує загально визначеного алгоритму для побудови моделей); б) *по-друге*, дослідження моделі – це завдання є більш формалізованим, оскільки для його виконання вже існують методи дослідження різних класів моделей; в) *по-третє*, використання моделі – це конструктивне та конкретне завдання, пов'язане з перенесенням нових знань з моделі на реальний об'єкт з метою вдосконалення його діяльності.

При цьому процес формування моделі є здебільшого творчим актом, унаслідок чого й дотепер не існує єдиної методики переходу від об'єкта до моделі. За аналогією з пейзажем, кожний художник відображає побачене по-своєму: один є максимально реалістичним і намагається вималювати всі деталі, а інший – прагне через пейзаж передати власний настрій. Щодо результату, то він залежить, як правило, від обдарованості митця, його досвіду, інтуїції та вміння ефективно використовувати обраний інструмент.

Як бачимо, соціальне моделювання – складний процес наукового пізнання різноманітних явищ суспільного життя, який не тільки має свій об'єкт, предмет, відповідну структуру, рівні й типи, але й також відіграє певні функції у науково-дослідницькій діяльності. *Об'єктом* соціального моделювання виступають будь які соціальні утворення (інститути, спільноти, групи, організації), явища і процеси суспільного буття, а предметом – теоретико-методологічні й технологічні засади побудови, вивчення та використання моделей реальних соціальних об'єктів, явищ і процесів з метою вдосконалення їх функціонування й розвитку, підвищення рівня ефективностей управління ними.

Соціальне моделювання – досить складний процес побудови та використання моделей соціальних об'єктів, які за своєю формою відображають основні властивості, взаємозв'язки, структурні й функціональні параметри об'єкту оригіналу, що є суттєвими для розв'язання наукових і практичних завдань. Цей процес передбачає послідовне виконання таких кроків, а саме: 1) конструювання моделі; 2) заміщення об'єкта моделлю; 3) дослідження та випробування моделі, тобто узгодження параметрів моделі з параметрами об'єкта; 4) отримання на моделі додаткової інформації 5) перенесення нових знань з моделі на об'єкт-оригінал шляхом його генералізації,

Необхідно також підкреслити, що здійснення зазначених кроків вимагає від дослідників виконання сукупності певних операцій, процедур, засобів і станів, спрямованих на створення, використання, дослідження та вдосконалення моделей. В узагальненому вигляді структуру процесу *соціального моделювання* можна подати у вигляді логічної єдності послідовно здійснюваних етапів.

I етап – змістовий опис соціального об'єкта: склад, структура, функції, залежності (зв'язки), кількісні параметри, тенденції, закономірності розвитку; здійснення цього етапу відбувається крізь призму загальної задачі та предметної сфери дослідження.

II етап – формулювання мети створення моделі: загальна ідея дослідження, мета формалізації (моделювання), визначення та конкретизація задач, вирішення яких забезпечить повноцінне досягнення мети дослідження.

III етап – побудова формалізованої схеми (графічної моделі) соціального об'єкта, вибір характеристик і параметрів, які потребують формалізації.

IV етап – перетворення схеми на модель шляхом застосування одного або декількох методів : математичних, графічних, аналітичних тощо.

V етап – оперування моделлю: отримання за допомогою моделі необхідної (передбаченої метою) інформації про, реальний соціальний об'єкт, перевірка моделі шляхом введення реальних показників, випробування моделі в дії, експериментальна перевірка моделі.

VI етап – вдосконалення моделі: внесення коректив, переробка, зміна моделі за результатами її перевірки, а також співставлення параметрів моделі з реальним об'єктом.

VII етап – розрахунок та вибір оптимального варіанта моделі, а також обґрунтування на цій основі оптимальних параметрів функціонування реальної соціальної системи; розробка відповідних програм, проектів, планів щодо використання модельних знань для вдосконалення практики діяльності оригіналу та соціальних об'єктів даного класу.

При цьому потрібно зауважити, що в залежності від мети модельного дослідження, властивостей реального об'єкта, виду й способів його втілення, а також обраного типу моделювання

кількість, зміст і навіть послідовність зазначених етапів може суттєво змінюватися. Натомість у процесі створення моделі вкрай необхідно витримувати оптимальне співвідношення між двома “спокусами” або крайнощами: *по-перше* – це надмірного ускладнення моделі, а *по-друге* – надмірне спрощення моделі. Зайве ускладнення може бути наслідком прагнення дослідника досягти максимальної подібності моделі до оригіналу. Таке прагнення, як показує практика, веде до перевантаження моделі несуттєвими подробицями, які з одного боку затіняють сутнісні властивості моделі, а з іншого боку перешкоджають отриманню необхідної інформації як про саму модель, так і про реальний об’єкт дослідження. Водночас надмірне спрощення моделі приховує небезпеку втрати суттєвих рис реального об’єкта, що у підсумку приводить як до неадекватного його відображення, так і до спотворення результатів дослідження.

Цілком очевидно, що питання доцільної міри подібності моделі та оригіналу не має однозначного, або універсального вирішення. Ця міра передусім залежить від характеру проблеми та пізнавальної мети, що досягається за допомогою конкретної моделі. Безсумнівним є той факт, що модель перестає бути власне моделлю як у випадку повної тотожності з оригіналом, так і у випадку надмірної відмінності від нього. Тобто вивчення певних властивостей модельованого соціального об’єкта реалізується в моделі ціною відмови від відображення в ній інших сторін, які об’єктивно притаманні даному об’єкту, але в конкретному випадку не входять до мети (або предмету) дослідження. Унаслідок цього, модель, як правило, заміщує оригінал лише у певному, тобто обмеженому розумінні. Що стосується *рівнів соціального моделювання*, то тут можна виділити кілька підходів, які активно використовуються у сучасній дослідницькій практиці. *Перший підхід* передбачає виокремлення п’яти основних рівнів соціального моделювання: 1) вербальний, 2) системний, 3) сутнісний (або структурний), 4) функціональний, 5) фактологічний (або критеріальний), які подані в таблиці 5.1. Ці рівні, як показує аналіз, не відбивають стійкої послідовності самого процесу соціального моделювання. При здійсненні моделювання соціальних об’єктів, явищ або процесів, дослідник виходячи з мети дослідження, може повертатися на нижчий рівень або пропускати один з них. Він може також використовувати їх одночасно, або у

будь-якій іншій послідовності. Водночас розуміння даного підходу дає змогу не тільки виявити можливості процесу соціального моделювання, як методу пізнання, але й більш оптимально структурувати сам процес соціального моделювання.

Таблиця 5.1

Рівні соціального моделювання

<i>Рівні процесу моделювання</i>		<i>Зміст рівнів моделювання</i>
I РІВЕНЬ	ВЕРБАЛЬНИЙ	Основна інформація про модельований соціальний об'єкт (систему), тобто про мету та функціональне призначення, відображається вербально, у формі словесного опису.
II РІВЕНЬ	СИСТЕМНИЙ	Тут виокремлюються всі елементи, компоненти та підсистеми системного соціального об'єкта, а також визначаються зв'язки між ними.
III РІВЕНЬ	СТРУКТУРНИЙ	Описуються головні властивості окремих елементів (чи набору елементів) соціального об'єкта та вибудовується його структура
IV РІВЕНЬ	ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ	Виокремлюються функції соціального об'єкта (системи) у цілому та призначення його окремих і частин (підсистем)
V РІВЕНЬ	ФАКТОЛОГІЧНИЙ	Отримана інформація про соціальний об'єкт у вигляді факторів перетворюється на потрібну форму (деякі показники (критерії) визначаються як змінні) для створення моделі

Другий підхід виокремлення рівнів соціального моделювання побудований на підставі глибини занурення в сутність соціального об'єкта (системи), що досліджується. (див. рис. 5.1). Цей підхід передбачає три рівні заглиблення в сутність об'єкта, що відповідають

трьом способам (або формам) зображення модельованого об'єкта у вигляді: 1) “чорної”, 2) “білої” та 3) “сірої” скриньки.

Першим найпростішим способом зображення соціального об'єкта (як системи) є модель першого рівня моделювання або модель “чорної” скриньки. Головною метою дослідника у даному випадку є виявлення взаємозв'язків і взаємовпливів даного об'єкта і зовнішнього середовища. Внутрішній склад і структура даного об'єкта до уваги тут не беруться, оскільки в даному разі з'ясовується тільки призначення соціального об'єкта та його поведінка. Основними показниками тут є “входи” до соціального об'єкта системи (тобто впливи середовища на даний об'єкт – систему), які позначаються $x_1, x_2, x_3 \dots$ та виходи із даного об'єкта – системи (тобто впливи системи на середовище), які позначаються $y_1, y_2, y_3 \dots$. Взаємозв'язки між входами та виходами зображаються, як правило, у вигляді такої формули: $y = f(x)$.

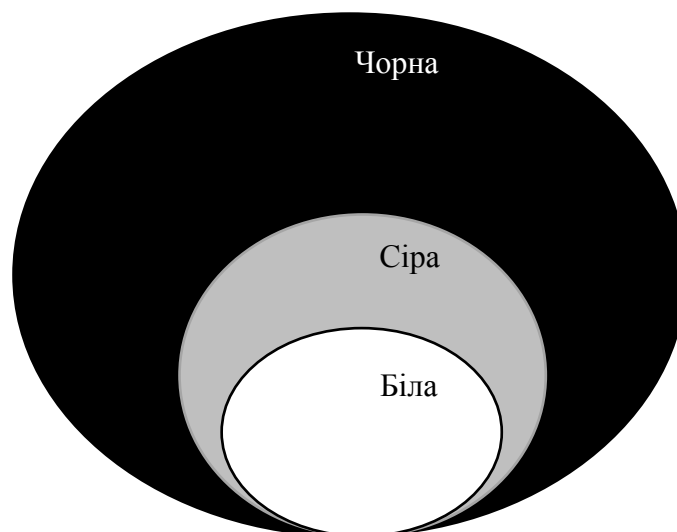

Рис. 5.1. Рівні соціального моделювання на основі заглиблення в сутність соціального об'єкта

Внутрішні структурні особливості, що забезпечують отримання вхідної інформації та перетворення її усередині об'єкта – систему на вихідну інформацію (тобто результат) дослідника тут не цікавлять, оскільки цей об'єкт зображений тут у вигляді непрозорої (чорної) скриньки, “заглянути” в яку неможливо. Вся увага у даному разі зосереджується на границях (межах) об'єкта, що підкреслює його

цілісність й відокремленість від зовнішнього середовища. Тому основна складність при побудові моделі “чорної скриньки” у такий спосіб полягає у визначенні її кордонів. При чому, межу можна розуміти як певну демаркаційну лінію у соціальному просторі, яка фізично розмежовує соціальний об’єкт та його зовнішнє оточення (кордон суспільства, держави, області, району, міста, підприємства тощо), або як своєрідний рубіж, до якого поширюється вплив процесів, які відбуваються усередині даного об’єкта (наприклад членство в громадському об’єднанні, політичній партії, господарській організації тощо).

При цьому, модель “чорної” скриньки використовується, *по-перше*, на початку дослідження, особливо якщо соціальний об’єкт (система), що вивчається є абсолютно новим або незнайомим для дослідника, а *по-друге*, у тих випадках, коли необхідно спостерігати за життєдіяльністю даного об’єкта (системи) в його реальному, тобто природному стані. Проте при вивченні більшості соціальних явищ і процесів складається така ситуація, що інформація, отримана лише про входи до соціального об’єкта та виходи з нього є недостатньою для ухвалення оптимальних управлінських рішень.

Тоді для виходу з такої ситуації використовується наступний – *другий рівень* “заглиблення” в соціальний об’єкт, який передбачає вивчення саме внутрішнього складу даного об’єкта – системи. Модель зображення складу досліджуваного об’єкта називають моделлю “сірої” скриньки, яка відображає всі елементи, компоненти та підсистеми, з яких власне й складається даний соціальний об’єкт. Основна увага тут приділяється не лише соціальному об’єкту як цілому, відокремленому від зовнішнього середовища, а насамперед тим структурним одиницям, які входять до складу даного об’єкта. Ці структурні одиниці зазвичай позначаються такими термінами: а) “елемент” (як першооснова будь-якого системного об’єкта, тобто вихідна, неподільна частина в умовах даної системи, з якої складаються інші частини системи); б) “компонент” (як частина системи, що виділяється за певними, як правило, зовнішніми ознаками: так жіноча частина виробничого колективу може розглядатися як його компонент); в) “підсистема” (як цілісне утворення у складі певної системи; підсистема – це система в системі вищого порядку).

Наприклад, у такій соціальній системі як університет, підсистемами будуть факультети. Отже, підсистема – це система нижчого порядку у великій системі. Продовжуючи цей приклад можна говорити, що факультет – це підсистема першого порядку, курс – підсистема другого порядку, академічна група – підсистема третього порядку, чоловіча або жіноча частина – компонент, а студент – елемент такої системи як університет.

Що стосується зображення моделі *третього типу*, тобто моделі структури соціального об'єкта, яка отримала назву моделі “білої” скриньки, то вона порівняно з іншими є найбільш деталізованою. Ця модель не тільки вбирає в себе дві попередні моделі (тобто враховує взаємозв'язки об'єкта з середовищем, його основні елементи, компоненти та підсистеми), але й визначає всі наявні взаємозв'язки та взаємовпливи усередині соціального об'єкта. Приміром, при вивченні такого соціального об'єкта як підприємництво, модель його “чорної” скриньки передбачатиме виокремлення даного об'єкта із зовнішнього середовища, а також аналіз входів (законів, податкових правил, ресурсів тощо) і виходів (продукції, викидів забруднення середовища тощо); модель складу даного об'єкта або модель “сірої” скриньки включатиме вирізнення основних його підсистем (топ-менеджмент: рада директорів, президент, віце-президенти; підрозділи виробництва, маркетингу, фінансів, персоналу тощо), а модель структури цього об'єкта або модель “білої” скриньки вимагатиме побудови широкого спектра внутрішніх взаємодій між усіма підрозділами та їх керівниками (як складовими частинами даного об'єкта) на всіх рівнях ієрархічної структури управління підприємством.

Аналіз також показує, що в залежності від характеру дослідження тих або інших сторін соціального об'єкта (явища і процесів), а також структурних особливостей і закономірностей його функціонування, що відображаються на моделях, використовуються такі види соціального моделювання, а саме: 1) *атрибутивне моделювання*, що спрямоване на систематизацію інформації про властивості соціальних об'єктів (явищ або процесів) за допомогою використання різних класифікацій, матриць і таблиць, які дають змогу систематизувати властивості даних об'єктів, а також виділити серед них як головні, так і другорядні; 2) *структурне моделювання*, що спрямоване на якісне відображення структурної конфігурації досліджуваного соціального

об'єкта, явища чи процесу моделювання; 3) *функціональне моделювання*, що орієнтоване на побудову і дослідження функцій соціального об'єкта, що вивчається; 4) *структурно-функціональне моделювання*, що надає можливість виявити взаємозв'язок та взаємозумовленість структури і функцій соціального об'єкта, що досліджується; 5) *організаційне моделювання*, що спрямоване на визначення організаційної структури управління будь-якої організації як системного соціального об'єкта; 6) *вітальне моделювання*, що орієнтоване на виявлення і вивчення тих або інших етапів, циклів, фаз, життєвого шляху, функціонування або розвитку соціального об'єкта (явища чи процесу).

Поряд із цим, у залежності від специфіки використовуваних даних (кількісних або якісних) при побудові моделей соціального об'єкта (явища і процесу) застосовуються й такі різновиди соціального моделювання як *математичне* та *симуляційне*. *Математичне моделювання* передбачає зображення модельованої ситуації засобами математики, а також її аналіз за допомогою відповідних математичних інструментів, до яких відносяться: кореляційний, дискримінантний та інші види математичного аналізу. При використанні цього виду соціального моделювання здійснюється жорстка формалізація параметрів соціального об'єкта, а також чітке виокремлення всіх показників, які стосуються модельованої соціальної проблеми, що вивчається. При здійсненні математичного моделювання застосовують, як правило, спеціалізоване програмне забезпечення, що значно спрощує процедуру обробки значного масиву кількісних даних.

Не менш ефективним різновидом соціального моделювання є *симуляційне моделювання*. Практично будь-яку соціальну систему можна вивчати як через вираження головних показників у вигляді формул, рівнянь і графіків, так і через симуляцію, тобто через удаване (мисленеве) вираження проблемної соціальної ситуації. Симуляційне моделювання полягає насамперед у відтворенні на моделях певних соціальних ситуацій з метою їх вивчення та прийняття оптимальних рішень. На відміну від математичного моделювання, тут аналізуються насамперед якісні, а не кількісні дані. Цей вид моделювання має два підвиди і може ґрунтуватися на використанні комп'ютерної техніки або здійснюватися інтерактивно із залученням людей. *У першому*

випадку застосовують технологію побудови моделей у вигляді сценаріїв, а *в другому* – технологію моделювання ситуації або технологію ділових ігр.

Серед різних підходів типологізації соціального моделювання найбільш перспективним є той, згідно з яким виділяються такі його типи як *трендове*, *аналітичне* та *імітаційне* моделювання. *Трендове* (або *екстраполяційне*) моделювання базується на припущенні про певну сталість змін досліджуваного соціального об'єкта (явища чи процесу) і відповідно того середовища, в якому відбуваються ці зміни. Основною метою цього типу моделювання є визначення тенденцій ефективного функціонування соціального об'єкта, що моделюється та прогнозування його майбутнього розвитку. При цьому трендове моделювання передбачає здійснення таких етапів: 1) розробку саме трендової моделі та встановлення показника, що характеризує об'єкт дослідження, а також вивчення динаміки змін цього показника в часі для встановлення тенденцій цих змін; 2) застосування спеціальних методів для визначення стану показника в майбутньому на основі продовження виявленої тенденції його змін, причому показники, що характеризують зміни модельованого об'єкта можуть бути не тільки кількісними, але й якісними. Особливо широкого застосування трендове моделювання набуло при розробці моделей глобального розвитку соціальних процесів у межах окремих країн, регіонів і навіть у загальносвітовому масштабі, а також при вивченні динаміки соціально-демографічних, науково-технічних і соціально-культурних процесів. Позитивною ознакою трендових моделей є те, що вони доволі об'єктивно відображають динаміку розвитку соціальних об'єктів, явищ і процесів, а соціальні прогнози, що здійснені на основі цих моделей охоплюють період від одного-двох до кількох десятків років.

Що стосується *аналітичного* (або *факторного*) моделювання, то воно засноване на виявленні механізмів взаємодії різних чинників (факторів), які визначають зміну соціального об'єкта, явища або процесу, а також тих закономірностей, що відображають глибинні та найістотніші взаємозв'язки між невеликою кількістю різних чинників. Цей тип моделювання мав дотепер досить обмежене застосування у соціально-дослідницькій практиці в зв'язку зі складністю виділення найбільш значущих чинників, які зумовлюють функціонування

соціальних систем. Разом з тим, за умов наявності необхідної інформації про закономірності взаємодії цих чинників, такі аналітичні моделі можуть виявитися досить ефективними для прогнозування майбутнього соціальних об'єктів, явищ і процесів. Аналітичне моделювання, як показує аналіз, передбачає низку таких етапів: 1) вивчення досліджуваного соціального об'єкта, явища чи процесу, а також відбір основних чинників і вивчення відношень між ними; 2) формування аналітичної моделі соціального об'єкта з урахуванням виокремлених чинників; 3) оперування моделлю з метою одержання необхідної прогнозовної інформації для передбачення майбутніх змін соціального об'єкта і шляхів його подальшого розвитку.

Імітаційне моделювання (так само як трендове та аналітичне) відображає розвиток досліджуваних соціальних об'єктів, явищ і процесів у часовій перспективі з урахуванням взаємодії не тільки широкого спектру різних факторів, а й структури та механізмів функціонування даних об'єктів у зовнішньому середовищі. Предметом імітаційного моделювання виступає: по-перше, взаємодія людей в малих групах; по-друге, взаємодія соціально-економічних факторів, що впливають на розвиток великих соціальних спільнот (країн, регіонів тощо); по-третє взаємодія учасників-сторін будь-якого соціального конфлікту; по-четверте, взаємодія суб'єктів прийняття важливих колективних рішень тощо. Зазвичай імітаційна модель соціального об'єкта, явища чи процесу подається графічно у вигляді блок-схеми, що відображає структуру даного об'єкта та взаємозв'язки його елементів, а також у вигляді рівнянь, що описують відношення між вказаними ознаками і реалізуються у вигляді електронно-обчислювальних програм. При цьому імітаційне моделювання передбачає здійснення таких кроків: 1) формування простору змінних (факторів), що зумовлюють розвиток соціального об'єкта, а також їх опис в термінах модельних одиниць; 2) побудову структурно-функціональної схеми соціального об'єкта вигляді послідовно відокремлених приватних (часткових) процесів; 3) складання діаграми (матриці) причинно-наслідкових зв'язків між залежними і детермінованими змінними (факторами); 4) відображення проміжних етапів модельованого соціального об'єкта в певних алгоритмах (алгоритмічний опис); 5) подання імітаційної моделі як функціонуючої системи соціального об'єкта.

Слід підкреслити, що *імітаційне моделювання* дає змогу розв'язувати численні проблеми експериментальних соціальних досліджень, оскільки завдяки йому можна “програвати” різноманітні варіанти розвитку соціальних об'єктів, а також прогнозувати їхній перебіг за різних запрограмованих умов. Найширшого використання останнім часом набув такий різновид імітаційного моделювання, як *комп'ютерне імітаційне моделювання*. Перевага цього різновиду як технології соціологічного дослідження полягає в тому, що наявність комп'ютерної імітаційної моделі (яка може мати декілька уточнених варіантів) дозволяє замінити натурний експеримент над реальним соціальним об'єктом на модельний експеримент, у якому створена на комп'ютері модель імітує поведінку даного об'єкта при різних початкових даних, вихідних параметрах і обмеженнях на сферу його функціонування. Це є особливо важливим саме для соціальних об'єктів, натурний експеримент над якими є вкрай утрудненим або взагалі неможливим.

Соціальне моделювання (як науковий метод пізнання соціальних об'єктів, явищ і процесів) у залежності від завдань наукового дослідження може включатися до пізнавального процесу як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях. Подібна можливість пов'язана, насамперед, з унікальністю самого методу соціального моделювання, який у пізнавальному процесі відіграє низку доволі важливих функцій. Натомість функції *соціального моделювання* – це стратегічна місія даного методу, тобто його головні обов'язки в будь-якому соціальному науковому дослідженні, що не тільки визначають спрямованість даного методу, але й коло його пізнавальних можливостей.

На *теоретичному рівні* пізнання соціальної реальності соціальне моделювання виконує, як правило, такі основні функції: 1) *пояснювальну*, що спрямована на розкриття сутнісних характеристик досліджуваних соціальних об'єктів, явищ і процесів; 2) *прогностичну*, спрямовану на оцінювання майбутнього стану функціонування чи розвитку досліджуваних соціальних об'єктів, явищ і процесів; 3) *критеріальну*, спрямовану на здійснення перевірки істинності наукових положень соціальної теорії, концепції чи системи гіпотез, які пояснюють функціонування певного класу соціальних об'єктів, явищ і процесів. Що стосується *емпіричного*

рівня пізнання соціальної дійсності то на цьому рівні соціального аналізу метод моделювання також виконує певні функції: 1) *вимірювальну*, яка дозволяє здійснювати вимірювання різних соціальних характеристик досліджуваного соціального об'єкта, явища чи процесу; 2) *описову*, що дає змогу здійснити емпіричну фіксацію результатів емпіричного дослідження, а також їх відображення за допомогою категорій і понять соціальних наук; 3) *евристичну*, що полягає у збиранні, систематизації та поясненні фактів, які сприяють розвитку соціальної теорії.

Слід також підкреслити, що *окремі функції* соціального моделювання, наприклад, пояснювальна і прогностична, можуть виконуватися як на теоретичному та емпіричному рівнях пізнавального процесу. Натомість, окремі моделі можуть конструюватися спеціально для виконання однієї з названих функцій (наприклад, метою моделі семантичного диференціалу є вимірювання установок респондента), або для одночасної реалізації декількох функцій (наприклад, імітаційні моделі виконують одночасно, як правило, описову і пояснювальну, або описову і критеріальну функції).

Поряд із зазначеним вище переліком функцій (виконуваних моделями в пізнавальному процесі, український соціолог Ю. Сурмін додає до нього і такі функції: 1) *функцію відображення*, тобто модель дає можливість відобразити складний або недоступний для пізнання соціальний об'єкт; 2) *функцію заміщення*, тобто модель виступає заміником об'єкта в процесі пізнання; 3) *функцію спрощення*, тобто модель спрощує не тільки досліджуваний реальний об'єкт, але й сам процес його пізнання; 4) *функцію пояснення*, тобто модель пояснює властивості реального соціального об'єкта; 5) *функцію проектування*, тобто модель виступає засобом конструювання різноманітних соціальних явищ і процесів.

6.2. Модель як ключова категорія соціального моделювання

Результатом будь-якого виду соціального моделювання, як методу наукового пізнання соціальних явищ і процесів, є зображення їхніх основних характеристик і особливостей на спеціально створених з цією метою моделях. Звідси випливає, що ключовим поняттям будь-якого виду соціального моделювання є поняття *моделі*, як опосередкованого способу абстрактного подання даних об'єктів (явищ, процесів) та їх операціоналізації, що дозволяє перевіряти їхні властивості емпіричним шляхом. Власне кажучи, модель є узагальненим і синтезованим образом будь-якого реального об'єкта, тобто його заміником у пізнавальному процесі, що використовується для реалізації мети дослідження.

Створення моделей, як засвідчує аналіз, доволі широко використовуються в Стародавній Греції. Античні мислителі, приміром, створювали моделі різноманітних явищ, наприклад, модель атома, хоча й розглядали їх як суто наочний матеріал для навчальних цілях. У ті часи вважалося, що жодна штучно створена система не може повною мірою відтворити ті процеси, що відбуваються у природі. Але останню досить успішно можна вивчати за допомогою логічних моделей, що створюються під час диспутів. Спочатку *моделлю* називали певний об'єкт, який у різних ситуаціях замінював інший об'єкт. Не відразу став зрозумілим й загальний характер процесу моделювання, тобто можливостей та необхідності уявлення наших знань у вигляді моделей. Тому упродовж тривалого історичного періоду поняття “*модель*” стосувалося лише матеріальних об'єктів спеціального типу, що втілювали абстракцію досить високого рівня. Наступним кроком стало визнання того, що моделями можуть виступати й абстрактні утворення, наприклад, математичні моделі. У результаті діяльності математиків, логіків, філософів і соціологів була створена відповідна “*модельна теорія*”, згідно з якою модель тлумачилась як відображення однієї абстрактної математичної структури на іншу, також абстрактну, або як результат інтерпретації першої моделі в термінах і образах другої.

Але стрімкий розвиток механіки в епоху пізнього Середньовіччя призвів до значного поширення механічних моделей, що володіли потрібними характеристиками досліджуваних об'єктів, наприклад, манекени як моделі людського тіла. Згодом матеріальні моделі поступово почали доповнюватися графічними (карта місцевості), математичними (формули, рівняння, таблиці) та логічними. Зараз сюди відносяться й ідеальні (абстрактні) моделі, що існують лише в уяві людини і використовуються для вивчення певних властивостей: ідеального газу у фізиці, еластичного ринку в економіці, ідеального типу особистості в соціології тощо.¹

Сьогодні поняття *абстрактної моделі* виходить далеко за межі математичних моделей і застосовується до будь-яких уявлень про сучасний світ. Майже в усіх сферах наукового знання модель усвідомлюється як дещо універсальне, яке однак реалізується за допомогою різних способів. Отже, на сучасному етапі розвитку науки модель розглядається як спосіб існування наукового знання. Натомість поняття моделі досить часто вживається не лише в наукових дослідженнях, але й у повсякденних життєвих ситуаціях. Наприклад, дизайнери одягу нерідко шують спочатку одну “модель”, а в разі наявності на неї замовлень, розраховують потрібну кількість її “копій”. Готуючись до співбесіди, кандидат на певну посаду в компанії може завчасно підготуватися, попередньо “моделюючи” ситуацію інтерв'ю з представником роботодавця. Спеціально для колекціонерів створюються відповідні “моделі” автомобілів, кораблів, літаків тощо.

Як бачимо, у науковій та практичній діяльності людей поняття “модель” трактується достатньо широко. Воно часто-густо означає: а) математичний або алгоритмічний опис певного явища, процесу чи об'єкта; б) відповідну формулу, яка визначає закон функціонування будь-якого явища; в) графічне подання відповідного об'єкта, явища чи процесу у вигляді графа, блок-схеми, або у вигляді кривої, яка представляє конкретний процес, а також у цілий ряд абстрактних або реальних форм і понять. У соціальних науках термін “модель” також має багато визначень, зокрема, під ним тут розуміють: *по-перше,*

¹ Социологический энциклопедический словарь / редактор-координатор Г. В. Осипов. – М.: ИНФРА•М – НОРМА, 1998. – С. 186-187.

мисленневий чи умовний образ, тобто аналог будь-якого об'єкта, явища чи процесу, що у символічній формі відтворює їх основні, типові риси; *по-друге*, формалізовану теорію, на основі якої може бути сформовано низку відповідних рекомендацій та пропозицій; *по-третє*, символічне зображення структури, типу поведінки або зразків взаємодії елементів у соціальних процесах; по-четверте, певний стандарт для вимірювання відхилень у реальних соціальних процесах на відміну від передбачуваних; *по-п'яте*, у психології цей термін розуміють як зразок для наслідування.¹

Таким чином, термін “*модель*” у науковому розумінні (від лат. – *modulus* – міра, зразок) – це копія (або аналог) досліджуваного явища, предмета чи процесу, яка відображає істотні властивості модельованого об'єкта та здатна заміщувати його в пізнавальному процесі, надаючи про нього необхідну інформацію. Ця копія (тобто модель) являє собою відповідну систему матеріальних або ідеальних (відображених у знаках) елементів (чи комбінацію цих елементів), які є подібними до оригіналу (об'єкта дослідження) і відтворюють його структурно-функціональні, причинно-наслідкові та генетичні зв'язки між елементами усередині даного об'єкта-оригіналу, а також у його взаєминах з оточуючим середовищем.

Виходячи з цього, під *моделлю* будемо розуміти будь-яку систему (мисленево-уявну чи реально існуючу), що знаходиться в певних відносинах з іншою системою (оригіналом, об'єктом, натурою). Найбільш суттєвими ознаками відносин між *моделлю* та *оригіналом* у даному контексті є такі: 1) модель і оригінал завжди знаходяться у відомій суб'єкту пізнання (досліднику) об'єктивній відповідності (тобто між моделлю і оригіналом завжди існують відносини подібності щодо форми, яка має бути точно відображена і зафіксована); 2) модель у процесі пізнання не тільки заміщує оригінал (об'єкт), але й сама виступає об'єктом дослідження; 3) модель у певному сенсі відтворює об'єкт дослідження у спрощеній формі; 4) модель слугує не тільки об'єктом пізнання, але й засобом отримання нової інформації про об'єкт дослідження; 5) отримане на

¹ Социологический энциклопедический словарь / редактор-координатор Г. В. Осипов. – М. : ИНФРА•М – НОРМА, 1998. – С. 186.

моделі нове знання може бути перенесене на оригінал з метою вдосконалення параметрів його функціонування.

Варто зазначити, що в соціальних науках застосовуються різні види моделей, одним із яких є теоретична перспектива, положення якої виступають своєрідним провідником наукового дослідження складних соціальних об'єктів, явищ і процесів. Наприклад, відома модель "ідеальних типів" німецького соціолога М. Вебера є спрощеним поєднанням соціальної реальності задля кращого розуміння її найважливіших рис. У соціальних дослідженнях їх моделей застосовується інший вид для подання статистичних та теоретичних зв'язків між змінними, як наприклад, у шляховому аналізі чи будь-якому іншому виді багатовимірної аналізу. Для кращого розуміння соціальної стратифікації сучасного суспільства можна побудувати модель, яка поєднує в собі таку змінну як прибуток (дохід) з іншими змінними, зокрема, рівнем освіти, престижем професії, доступом до влади, расовою приналежністю тощо.

Такі моделі можуть бути представлені у вигляді певної системи, що складається уявно чи реалізується матеріально, відображаючи реальний об'єкт дослідження, або у вигляді таблиці чи схеми відображення визначених характеристик даного об'єкта з метою його дослідження. Модель вважається вдалою, якщо вона демонструє поведінку й структуру, подібну до об'єкту-оригіналу на основі вивчення якого можна виявити нові особливості та властивості даного оригіналу, що не містяться у вихідному матеріалі. Відповідно до мети дослідження створюється, таким чином, найбільш адекватні моделі вивчаємих соціальних об'єктів, явищ і процесів, що вивчаються.

Ця обставина, як показує аналіз, зумовлює такі найбільш важливі особливості моделей, які мають бути враховані в процесі їхнього створення: 1) модель зазвичай є дещо простішою, ніж оригінал (тобто реальний соціальний об'єкт), оскільки вона намагається відобразити найістотніші його властивості під кутом зору мети дослідження; тут завжди виникає проблема визначення, як суттєвих, так і несуттєвих властивостей даного об'єкта в контексті конкретної мети дослідження; 2) кожна модель завжди створюється з метою вирішення певної дослідницької задачі, тому модель одного об'єкта

далеко не завжди можна застосовувати для дослідження іншого об'єкта; більше того – модель, створену для дослідження певного об'єкта з певною метою, далеко не завжди можна застосовувати для дослідження цього ж об'єкта з іншою дослідницькою метою; 3) модель завжди має відповідати певним умовам для забезпечення мети дослідження, а саме: а) вона має бути подібною до оригіналу, а в залежності від завдань дослідження подібність може бути абсолютною, повною, неповною або наближеною; б) модель, виступаючи до певної міри заміником реального об'єкта, повинна достатньо повно не тільки відображати, а й представляти реальний об'єкт; в) вона має бути достатньо інформаційною, щоб надавати адекватну, достовірну та необхідну інформацію про реальний об'єкт.

Поряд із особливостями, при створенні моделей слід дотримуватися й певних *принципів*, які лежать в основі процесу соціального моделювання. Наприклад, одні моделі будуються за *принципом зовнішньої подібності* з об'єктом, який відображається, другі – за принципом аналогії, що виступають імітаторами даних об'єктів за властивостями або сутністю, а треті – дають лише символічну картину досліджуваних об'єктів, процесів явищ, що моделюються. Але в будь-якому випадку використання моделей є раціонально-корисним наближенням до вивчення реальної соціальної дійсності. При цьому аналіз показує, що моделі вибудовуються в основному двома шляхами: *по-перше*, “знизу”, через певну низку емпіричних узагальнень, що стосуються вузького кола отриманих даних, а *по-друге*, “згори”, коли сформовані теоретичні конструкції співвідносяться з емпіричними вихідними даними. Тобто перший шлях є індуктивним, а другий – дедуктивним.

Натомість при проведенні наукових досліджень до використання моделей звертаються, як правило, в тих випадках, коли неможливо з певних причин приступити до безпосереднього вивчення соціального об'єкта, що цікавить дослідника, або коли це пов'язано зі значними труднощами і витратами. Заміщення об'єкта дослідження *моделлю* передбачає, таким чином, існування між ними об'єктивної спільності (подібності), що базується на діалектичному *принципі* єдності і взаємозв'язку процесів і явищ соціальної дійсності, що є онтологічною умовою процесу соціального моделювання. У даному контексті *модель*, як мисленевий (знаковий) зразок соціального

об'єкта, тобто як певний представник цього об'єкта (оригінала) має володіти трьома головними властивостями: 1) властивістю максимального відображення оригіналу; 2) властивістю максимального заміщення оригіналу; 3) властивістю максимального перенесення отриманих нових знань з моделі на об'єкт-оригінал. Що стосується властивостей моделей, то вони викликають зацікавленість з двох причин: по-перше, це якості моделей, що визначають співвідношення між моделлю та реальним об'єктом, який вивчається, а по-друге, це можливість використання моделей для досягнення цілей дослідження. Звідси випливає, що якість створюваних моделей соціальних об'єктів, явищ і процесів визначається через притаманні їм властивості.

При визначенні ключових властивостей *моделей* даних об'єктів, явищ і процесів використовують принаймні три основних підходи. *Перший підхід* до визначення властивостей моделей передбачає їх поділ на три групи. До першої групи відносять *цільові властивості*, що характеризують міру відповідності побудованої моделі тій меті та завданням дослідження, в рамках якого відбувається процес моделювання. Ця відповідність вимірюється за допомогою таких показників як точність моделі, її стійкість, результативність та адекватне відображення оригіналу. *До другої групи* зараховують *експлуатаційні властивості*, що показують зручність використання моделі при проведенні дослідження. Зручність визначається через надійність моделі, її завершеність, захищеність та ефективність. *Третю групу* презентують *модифікаційні властивості*, що дозволяють зрозуміти простоту процесу внесення змін до моделі, а також її модернізації за умови розвитку соціальної системи, що досліджується. Ця група властивостей передбачає насамперед зрозумілість, структурованість та здатність до трансформацій.¹

Що стосується суті *другого підходу* до перевірки якості моделей соціальних об'єктів, явищ і процесів, то він передбачає визначення таких п'яти ключових параметрів (властивостей), як адекватність, реалістичність, чутливість, практичність і працездатність моделей (див. рис. 5.2).

¹ Лямец В. И. Системный анализ: Вводный курс / В. И. Лямец, А. Д. Тевяшев. – Х. : ХНУРЭ. – С. 72.

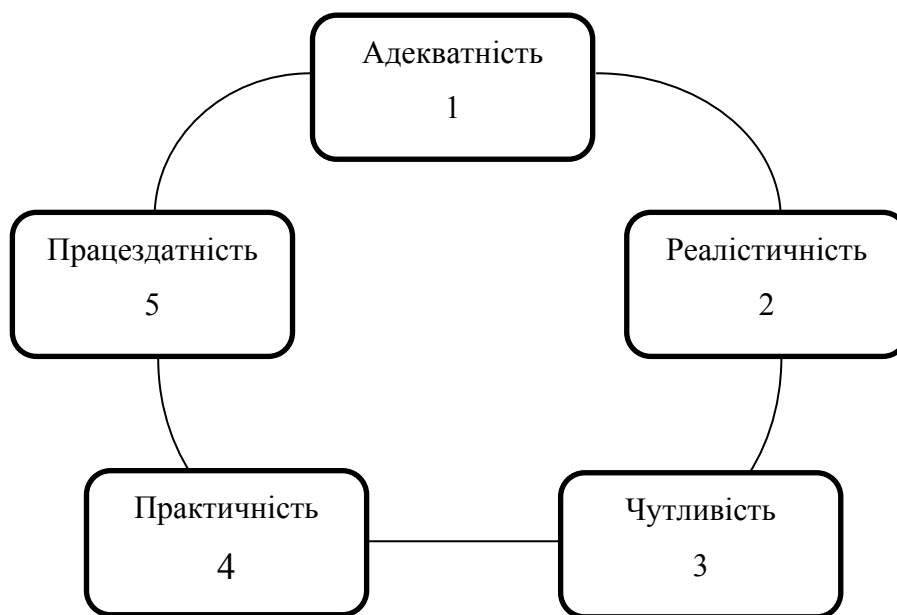

Рис. 5. 2. Показники (властивості) якості соціальних моделей

Як видно із рисунку 5.2, найважливішим показником якості моделі є її *адекватність*, яка характеризується як здатність успішно досягати поставленої мети. Дотримання цього критерію не говорить нам про істинність моделі, а лише вказує на правильність побудови реального об'єкта та її відповідність цілям та завданням дослідження. Перевірити модель на адекватність – означає виявити, чи добре вона описує ті процеси, що відбуваються в об'єкті-оригіналі, а також чи дає вона змогу їх прогнозувати. Наприклад, геоцентрична модель Сонячної системи Птолемея була невірною, але адекватною з точки зору опису руху планет. Таким чином адекватність демонструє міру точності результатів, які були б одержані в разі роботи з реальною системою.¹ Підвищити рівень адекватності моделі, як показує аналіз, можна через дотримання балансу між бажаною точністю результатів та складністю самої моделі. З одного боку, точність відображення соціального об'єкта вимагає максимальної деталізації моделі, а з іншого боку, це призводить до її ускладнення, а відтак викликає певні труднощі при роботі з нею. Тому при побудові моделі слід дотримуватись відповідного компромісу між цими суперечливими

¹ Антонов А. В. Системный анализ: Методология, построение моделей / А. В. Антонов. – Обнинск : ИАТЭ, 2001. – С. 44.

вимогами. Це можна зробити шляхом чіткого визначення найсуттєвіших для мети дослідження властивостей об'єкта-оригінала та усунення другорядних його властивостей.

Не менш важливим, як свідчить аналіз, є також показник *чутливості* моделі, що характеризується впливом незначних відхилень одного або кількох вхідних параметрів моделі соціального об'єкта на зміну її вихідних параметрів. Для визначення даного показника за основу береться деяке відхилення від середнього значення одного або кількох вхідних параметрів (в більшу і меншу сторону) і вимірюється відповідна зміна вихідних параметрів. За результатами цих вимірювань складається таблиця зв'язку вхідних і вихідних даних, яка дозволяє відкинути непотрібні параметри.

Що стосується такої властивості як реалістичність моделі, то вона передбачає її відповідність наявним фактам і даним. Визначити *реалістичність моделі* можна, приміром, за допомогою способу “прогнозування в зворотному напрямі”. Для цього модель програмується таким чином, щоб вона відтворила певну подію, яка вже відбулася. Одержані дані порівнюють з фактичними показниками і, якщо рівень співпадіння є достатнім, то сформована модель вважається реалістичною.

Для визначення зручності моделі в процесі користування вимірюють її на *практичність*. Ця властивість є вкрай важливою, оскільки від неї напряму залежить не тільки ефективність проведення дослідження, але й точність результатів. При проектуванні моделі соціального об'єкта слід обирати вже апробовані технології та методики, якими дослідник добре володіє на практиці. Поряд із цим, не варто намагатися знайти “найкращий” спосіб, якщо він є недостатньо зрозумілий та попередньо не апробований, а також недостатньо зручний з врахуванням умов проведення дослідження.

Водночас така властивість як *працездатність моделі*, відображає насамперед її спроможність виконувати потрібні для дослідника завдання. Одна та сама модель соціального об'єкта може досить ефективно спрацювати в одному дослідженні, а в іншому – бути абсолютно непридатною. Крім цього, модель має надавати змогу отримувати потрібний результат у потрібні терміни. Наприклад, результати ретельного аналізу модельованого рішення втрачають свій сенс, якщо воно раніше було втілене в життя. Це повною мірою

стосується й витрат ресурсів, які завжди мають використовуватися раціонально та обґрунтовано. Якщо моделювання вимагає занадто багато зусиль, коштів або часу, то його використання втрачає всякий сенс.

Третій підхід щодо визначення якості моделей соціальних об'єктів передбачає виділення таких властивостей цих моделей, що презентують їх відповідність у реальній соціальній дійсності. Серед них першою такою властивістю є *скінченність моделей*. Соціальний світ у цілому, як і будь-який соціальний об'єкт, зокрема, є нескінченним не лише у просторі й часі, але й у своїх зв'язках з іншими об'єктами. Однак наші пізнавальні ресурси, завдяки яким ми пізнаємо соціальний світ (наприклад, сукупність дій, які людина може виконати за одиницю часу або час, який витрачається людиною на розв'язання певних задач тощо) завжди є обмеженими. У доному контексті виникає об'єктивна суперечність між пізнанням нескінченного світу за допомогою скінчених засобів. Розв'язання даної суперечності можливе лише у такий спосіб, коли з нескінченного світу виділяється певна частина скінчених елементів, яка, з одного боку, відповідає меті дослідження, а з іншого, – власне й моделюється скінченими ресурсами.

Що стосується *другої властивості – спрощеність моделі*, то остання відображає тільки істотні сторони модельованого об'єкта. Більше того, сама скінченність моделей робить їх спрощеність неминучою. При цьому спрощеність моделей у практиці людської діяльності є допустимою, оскільки для реалізації будь-якої мети часто-густо виявляється достатнім неповне, тобто спрощене відображення соціальної дійсності. Причому саме спрощення виступає тут потужним інструментом виявлення головних ефектів досліджуваного об'єкта явища чи процесу. Ще одна причина спрощення моделі зумовлена необхідністю оперування нею для отримання додаткової інформації. Наприклад, при складних розрахунках динамічних соціальних процесів змінні величини заміняють на постійні, а випадкові – на детерміновані тощо.

Третя властивість зображення соціальної дійсності за допомогою моделей приблизність вказує на те, що в усіх випадках модель є іншим об'єктом і його певні відмінності від оригіналу є неминучими. Наприклад, єдиною досконалою картою країни є сама

країна. У одних випадках наближеність моделі до об'єкта може бути досить високою (інколи копію картини важко відрізнити від оригіналу навіть експертам), а в інших – приблизність моделі є виправданою виходячи з мети і завдань дослідження. Так, точність наручного годинника цілком підходить для побутових цілей, але вона є недостатньою для фіксації спортивних рекордів або руху планет в астрономії. Причому саме відповідний ступінь подібності моделі до оригіналу забезпечує досягнення об'єктивного результату опису певного соціального об'єкта. Але вимога максимально точного відображення даного об'єкта за допомогою моделі є не завжди потрібною з двох причин: *по-перше*, така вимога надзвичайно ускладнює завдання зі створення моделі, а *по-друге*, часто-густо вона є зайвою, оскільки в більшості випадків немає нагальної потреби у використанні всієї інформації про модельований соціальний об'єкт. Тому вже на етапі створення моделі соціального об'єкта досліднику необхідно передбачити, які саме дані будуть використовуватися ним пізніше.

Натомість *адекватність моделі*, як її *четверта властивість*, вказує на застосування методу аналогії для досягнення відповідності між об'єктом-оригіналом і його моделлю. При цьому розрізняються такі види адекватності: *зовнішня* (наприклад, модель літака, корабля, мікрорайону чи викройка тощо); *структурна* (коли мережа соціальних взаємодій моделюються за допомогою графів, які відображають усі зв'язки між суб'єктами соціальних відносин); *динамічна* (коли поведінка певної соціальної системи моделюється у вигляді коливального контуру, що відображає її життєву траєкторію). І нарешті *п'ята властивість – інформативність моделі* – передбачає, що будь-яка модель має містити максимум інформації про досліджуваний соціальний об'єкт-оригінал у рамках відповідних наукових гіпотез, прийнятих при побудові моделі даного системного об'єкта.

Необхідно також відмітити, що в теорії і практиці соціального моделювання застосовуються моделі *різних типів і видів*, які можна класифікувати за різними критеріями (див. табл. 5.2). Наприклад, за часом фіксованого стану соціальної системи розрізняють *статичні* та *динамічні* моделі. Статичні моделі створюються для відображення

одного періоду з життєвого циклу соціального об'єкта, що досліджується. У цьому випадку, при побудові моделі враховуються лише ті ознаки та властивості досліджуваного об'єкта, що стосуються цього періоду. Тобто статична модель – це своєрідна “моментальна фотографія” стану певної соціальної системи.

Динамічні моделі дозволяють розглядати взаємодію соціального об'єкта з навколишнім середовищем протягом тривалого часу. Вони значно складніші, оскільки дають змогу відобразити зміни стану даного об'єкта у часі відповідно до певних обставин. Кожен етап тут розглядається окремо, після чого підводяться підсумки, які стають основою для вивчення наступної стадії. Динамічні моделі значно ширше використовуються у соціальних науках, ніж статичні. Залежно від того, який період життєдіяльності соціальної системи цікавить дослідника серед динамічних моделей, виокремлюють *дискретні моделі*, що описують фіксований відрізок часу, а також *безперервні моделі*, у яких значення будь-яких показників можна розрахувати для кожної точки інтервалу, що розглядається.

Таблиця 5.2

Класифікація моделей

<i>Критерії</i>	<i>Типи</i>
За станом фіксованого часу	Статичні
	Динамічні Дискретні Безперервні
За характером моделі	Матеріальні Геометричні Фізичні Математичні
	Ідеальні Інтуїтивні Сценарії Операційні ігри Мисленеві експерименти Знакові Логічні Графічні Математичні
За схожістю моделі з оригіналом	Моделі з прямою подібністю
	Моделі з непрямою подібністю
	Моделі з умовною подібністю

<i>Критерії</i>	<i>Типи</i>
За цільовим призначенням	Теоретико-аналітичні
	Прикладні
За способом відображення зв'язків	Детерміновані
	Стохастичні
	Ігрові

Необхідно відмітити, що за характером самої моделі виокремлюють два їх основних види – *матеріальні та ідеальні*. *Ідеальні (або абстрактні) моделі* – це мисленнєві конструкції, які зображають соціальну систему. Вони можуть бути *інтуїтивними* або *знаковими*. Перші, тобто інтуїтивні моделі існують лише в уяві людини і не відтворюються матеріально. Вони поділяються на *сценарні, операційні, ігрові та мисленеві експерименти*. Знакові моделі – це відображення інтуїтивних за допомогою логічних виразів або математичних рівнянь (матриць, графіків, схем тощо). Відповідно, сюди відносяться *математичні, логічні та графічні* моделі.

Матеріальна модель (на відміну від ідеальної) – це реально існуючий об'єкт або сукупність об'єктів, що відтворюють властивості модельованої системи. Вони бувають *геометричними, фізичними та математичними*. Прикладом геометричної моделі може слугувати макет котеджного містечка, що споруджується поблизу мегаполісу. Фізична модель відображає не лише геометричну подібність моделі та оригіналу, а й передбачає врахування основних фізичних процесів у досліджувальній системі, що досліджується. Це, наприклад, моделі літаків, систем енергозабезпечення, водопостачання тощо. Математична модель, як і фізична, передбачає високий ступінь тотожності моделі та системи-оригіналу. Тут не відтворюються фізичні процеси, що притаманні досліджуваному об'єкту а здійснюється їх математичний опис, використовуючи математичні рівняння, можна точно відтворити коливання маятника, не розкачуючи його фізично. Математичні моделі, як засвідчує аналіз, почали широко використовуватися після Другої світової війни. Поширення електронно-обчислювальних машин, а згодом і персональних комп'ютерів, спростило обробку та застосування цих моделей, сприяючи активізації їх використання для розв'язання не

лише економічних, логістичних або військових завдань, а й тих проблем, що виникають у різних сферах суспільного буття. Успіх цих моделей ґрунтується завдяки швидкості отримання інформації та їх універсальності, оскільки за їхньої допомоги можна швидко описати практично будь-яке соціальне явище.

Поряд із цим, на підставі схожості моделі та об'єкта-оригіналу виділяють моделі з *прямою подібністю*, моделі з *непрямою подібністю* та моделі з *умовною подібністю*. Перший вид подібності використовується при побудові моделей літака чи корабля, скульптури людини, голографічного зображення об'єкта тощо. Непряма подібність моделі та об'єкта передбачає існування аналогій між різними об'єктами. Наприклад, автопілот – модель пілота, годинник – модель часу. Подібність умовних моделей до оригіналу встановлюється конвенційно, за допомогою “угод” між людьми: гроші – модель вартості, посвідчення – модель особи людини. Ще один критерій для виокремлення різних видів моделей передбачає порівняння їхнього цільового призначення, відповідно до якого розрізняють теоретико-аналітичні та прикладні моделі. *Теоретико-аналітичні моделі* створюються у *Що стосується прикладних моделей*, то вони будуються в рамках конкретного дослідження для розв'язання поставлених практичних задач. Вони дозволяють опрацювати певний набір інструментів для безпосередньої роботи над усуненням недоліків, виявлених у процесі функціонування відповідної соціальної системи.

За характером відображення зв'язків моделі поділяються на *детерміновані*, *стохастичні* та *ігрові*. У першому випадку виходи соціальної системи перебувають у прямій залежності від її входів. Відтак детерміновану модель можна зобразити як функцію взаємозалежних параметрів та змінних. До будь-якої соціальної системи таких моделей належать різноманітні формули, описи взаємодії, наприклад, хімічних елементів тощо. *Стохастичні (ймовірнісні) моделі* соціальних об'єктів відзначаються тим, що тут між входами і виходами немає прямої залежності. У кожному окремому випадку тут слід враховувати багато інших факторів, які впливають як на входи, так і на виходи модельованого соціального об'єкта. Такі моделі, можна використовувати, наприклад, для вимірювання рівня ефективності функціонування будь-якої системи

соціального управління (наприклад, системи державного управління чи місцевого самоврядування, а також якість обслуговування громадян, наявність черг, тривалість очікування тощо). Також стохастичні моделі дозволяють визначати ризики стосовно настання того чи іншого небажаного варіанту розвитку соціальних подій.

За допомогою *ігрових моделей* можна успішно вивчати різноманітні конфліктні ситуації, особливо коли конфліктуючі сторони не бажають або не можуть поступатися своїми інтересами, а компромісне вирішення проблеми є на перший погляд неможливим. Ці моделі застосовуються також для дослідження ситуацій на ринках товарів або послуг (наприклад, для з'ясування взаємодії покупців і продавців) або при аналізі процесу формування політичних коаліцій у парламентах певних держав.

Водночас незалежно від типу чи виду усі моделі повинні ефективно виконувати своє головне завдання – сприяти досліднику у пошуці оптимального вирішення поставленої проблеми. Враховуючи цю обставину, відомий дослідник В. Штофф виокремлює ряд умов, яким повинна відповідати дієва модель: 1) між моделлю та оригіналом повинна бути подібність; 2) модель має бути репрезентативною на всіх етапах дослідження; 3) вивчення моделі повинно дозволяти отримати інформацію, яку можна застосовувати до об'єкту-оригіналу.¹

У сучасному наукознавстві, як показує аналіз, нерідко спостерігається ототожнення категорій “модель” і “теорія” унаслідок розмитості меж між ними. Це, зокрема, потребує уточнення цих понять для цілей системного моделювання соціальних об'єктів, явищ і процесів. Методологія наукового пізнання, зокрема, використовує таку трактовку цих понять: 1) *модель* – це концептуальний інструмент, орієнтований, головним чином, на вдосконалення управління модельованим об'єктом, явищем або процесом; тому функція прогнозування мійбутнього модельного об'єкта слугує насамперед функціям управління; 2) *теорія* – більш абстрактний, ніж модель концептуальний засіб, головною метою якого є пояснення відновідного класу об'єктів; тому функція прогнозування в теорії

¹ Штофф В. А. Введение в методологию научного познания : учеб. пособие / В. А. Штофф. – Л. : Из-во ЛГУ, 1972. – С. 38-40.

зводиться переважно до пояснення характеру, суті, а також закономірностей, тенденцій і механізмів функціонування певних об'єктів, явищ і процесів. Натомість, німецький соціолог К. Гемпель стверджує, що теорія – це модель, елементи і відносини котрої пов'язані з реальністю за допомогою сформульованих ним таких правил відповідності: 1) між способом організації соціальної реальності і способом побудови моделі, що пояснює цю реальність; 2) між понятійним апаратом процесу моделювання соціального світу і концептуальним апаратом теорії, що пояснює цей світ; 3) між теорією і соціальним світом (тобто реальністю), який пояснює дана теорія.

6.3. Принципи і методи соціального моделювання

У сучасному наукознавстві, як показує аналіз, будь-який ефективний метод пізнання соціальної дійсності виходить за межі функцій інструменту. *Метод*, таким чином, будучи складним методологічним утворенням, сукупністю принципів, процедур, вимог і правил показує, як об'єктивні закономірності стають надійною основою для творчої організації пізнавального процесу. Отже, обираючи *соціальне моделювання* в якості методу аналізу сталого розвитку соціальних об'єктів, явищ і процесів необхідно насамперед розпочати зі знайомства з його базовими принципами. Їх дотримання – ключова передумова ефективності застосування методу соціального моделювання, оскільки принцип – це узагальнене досвідом правило, це певний закон функціонування того чи іншого явища, що виведений із багаторічних спостережень.

У соціологічному енциклопедичному словнику (1998 р.) наводяться такі основні значення поняття принципу (від лат. *principium* – початок, основа, першоджерело), а саме: 1) основне, вихідне положення будь-якої теорії, вчення, науки, світогляду, політичної організації тощо; 2) керівна ідея, основне правило діяльності; 3) внутрішня впевненість людини, що визначає її

ставлення до дійсності, норми поведінки і діяльності; 4) основа устрою чого-небудь¹. Відтак, при створенні певних моделей соціальних об'єктів, явищ і процесів слід застосовувати відповідні принципи, дотримання яких дає змогу одержати адекватне і відносно точне відображення досліджуваних об'єктів, явищ, подій, процесів тощо. Серед них найчастіше використовують такі основні принципи соціального моделювання:

1. *Принцип компромісу*, який виявляється між очікуваною точністю результатів процесу моделювання і складністю створеної моделі соціального об'єкту. Можливості ускладнення моделі, як свідчить аналіз, обмежуються її вартістю і часом, необхідними для її створення, а точність даної моделі визначається вимогами дослідження. Тому у процесі створення моделі соціального об'єкта відшукується доцільний компроміс між вартістю моделі, часом для її створення та вимогами (метою) дослідження модельованого соціального об'єкта, явища чи процесу.

2. *Принцип точності* який виявляється між співмірністю вихідних даних і точністю відображення об'єкта моделювання. Цей принцип виявляється в таких аспектах: а) співмірність систематичної похибки у процесі моделювання з випадковою похибкою в завданих параметрах опису; б) відповідність точностей окремих елементів моделі; в) відповідність систематичної похибки моделювання і випадкової похибки при інтерпретації та усередненні результатів. З вимоги дотримання балансу точності впливає практичне правило, яке відображає ту обставину, що при порівняльному дослідженні варіантів соціальної системи шляхом зменшення випадкових похибок досягається компенсація неточностей в процесі завдання параметрів опису: необхідно прагнути до паралельного моделювання конкуруючих варіантів проекрованої системи з оцінкою відмінності (різниці, співвідношення) відповідних показників. Принципи компромісу і точності необхідно розглядати як деякі узагальнені критерії правомірності утворення моделі соціального об'єкта. Проте їх реалізація можлива лише в тому випадку, коли система елементів створеної моделі є достатньо гнучкою, що дозволяє знаходити

¹ Социологический энциклопедический словарь / редактор-координатор Г. В. Осипов. – М. : ИНФРА; М – НОРМА, 1998. – С. 262.

багато варіантів у процесі моделювання для пошуку потрібного компромісу.

3. *Принцип достатньої різноманітності* елементів моделі, який дозволяє не тільки відобразити багатофункціональний характер дослідницьких завдань, але й сприяє знаходженню такого варіанту створюваної моделі соціального об'єкту, що забезпечує необхідний компроміс, передбачений першими двома принципами.

4. *Принцип наочності* створюваної моделі передбачає достатньо точно і водночас максимально просте відображення в ній усіх елементів і зв'язків об'єкта моделювання, що забезпечує не тільки отримання більш вагомих результатів, але й створює необхідну зручність для використання моделі як для дослідника, так і для споживача (або замовника).

5. *Принцип модульної побудови* моделі, який передбачає подання модельованого соціального об'єкта у вигляді сукупності структурних, функціональних або процесуальних модулів (або блоків). Модульне подання моделі об'єкта-оригіналу дає змогу: *по-перше*, мінімізувати обсяг інформаційних потоків між модулями, а *по-друге*, вилучати “несуттєві” блоки, які не вчиняють необхідного впливу на інтерпретацію результатів моделювання. Це дає можливість не тільки “зменшити” залежність між модулями в створюваній моделі, але й запровадити “поблочне” моделювання, що розглядається як один із випадків використання принципів декомпозиції та дезагрегації. Особливістю використання принципу модульного подання створюваної моделі є те, що при спрощенні останньої він дає змогу враховувати не тільки прямі впливи модулів на модельований об'єкт, а й відтворювати зворотні зв'язки у “моделі-системі”. Це дозволяє за необхідності багатократно повторювати ті самі модельні процеси аналізуючи різні варіанти взаємовпливу модулів одне на одного і на досліджувану систему в цілому, імітуючи тим самим двосторонню взаємодію елементів у модельованому соціальному об'єкті.

6. *Принципи безперервності та інформаційної достатності* процесу створення моделі, де перший з них охоплює весь період переходу від максимально повного опису всіх елементів (і зв'язків між ними) модельованого об'єкта у цілому до опису більш простих його форм, окремих елементів і їхніх зв'язків, а другий принцип

передбачає отримання максимально повної та достовірної інформації про модельований об'єкт на всіх етапах створення його моделі.

7. *Принцип множинності представлення* моделі, зумовлений великою складністю модельованих соціальних об'єктів, яка вимагає адекватного їхнього відображення на основі різних пізнавальних підходів. Цей принцип передбачає, що одна й та сама створювана модель залежно від мови її відображення (або викладу) може бути описана або подана у таких формах: а) *графічній* (у вигляді графіків, діаграм, схем, креслень); б) *словесній* (або вербальній); в) *математичній* (у вигляді формул і математичних операцій над змінними); г) *у формі програмного опису* (придатного для введення до обчислювальних машин); д) *у формі блок-схем або матриць рішень*, що є найпоширенішим способом опису моделей на “проміжних” етапах їх створення – між їх словесним і математичним описом).

8. *Принципи ізоморфізму та гомоморфізму* передбачають ступінь відповідності (або подібності) між моделлю та реальним соціальним об'єктом, яка означає повне або неповне (узагальнене) відображення в моделі суттєвих ознак, властивостей і параметрів реальної соціальної системи. *Принцип ізоморфізму* означає повну відповідність між реальним об'єктом і моделлю, яка в даному розумінні може розглядатися як реальний соціальний об'єкт, але в цьому випадку втрачається сам сенс моделювання, оскільки таку ізоморфну модель можна дослідити з таким же успіхом, як і реальний об'єкт. Водночас окремі випадки ефективного застосування ізоморфних моделей зустрічаються, наприклад, при проведенні експериментальних випробувань. *Принцип гомоморфізму*, навпаки, означає не повну, а узагальнену відповідність між моделлю та реальним соціальним об'єктом. При цьому гомоморфне відображення в моделі реального об'єкта здійснюється за таких умов: а) коли кожному елементу реальної системи відповідає один елемент моделі; б) коли кожному зв'язку (або одне відношенню) в реальній системі – відповідає один зв'язок (або відношення) в моделі; в) коли певна взаємозалежність між елементами реальної соціальної системи відповідним чином відображена у створюваній моделі.

9. *Принцип спеціалізації* моделей вказує на доцільність використання відносно невеликих і нескладних умовних підмоделей

призначених, зокрема, для аналізу соціальної системи в цілому (як об'єкту моделювання) у достатньо вузькому діапазоні певних умов. Цей принцип створює необхідні передумови для неформалізованого оцінювання даної системи як цілого на основі сукупності часткових показників, що отримуються шляхом аналізу часткових моделей або підмоделей. Тут важливою стає деталізація самого процесу створення моделей на базі використання ще *двох принципів*: 1) послідовного спрощення та 2) послідовного ускладнення моделей. Отже, послідовне об'єднання елементів опису у відповідні блоки дозволяє створити модель, яка є зручною не тільки для програмної реалізації, але й для експериментальних випробовувань. Згідно з першим принципом – *принципом спрощення моделі* вона має обмежуватися максимально допустимою величиною розбіжності між описом і моделлю, що визначається за допомогою критерію інтерпретації результатів моделювання. Використовуючи поняття повної моделі на основі другого принципу – *принципу ускладнення моделі* слід вважати, що розбіжність між повною і спрощеною моделями буде несуттєвою, якщо ця розбіжність знаходиться в певному діапазоні відповідних допусків, які визначаються як статистичним розмахом значень результатів процесу моделювання, так і помилками при визначенні вихідних параметрів опису самої моделі. Перевірку відповідності між частковою і повною моделями доцільно здійснювати за ознакою зростання подібності результатів, які отримуються на моделях зростаючої складності. Це правило реалізується шляхом початкового максимального спрощення моделі до такого стану, що гарантується експериментальним дослідженням. Далі від цього рівня здійснюється послідовне ускладнення моделі в межах допустимих обчислювальних обмежень. Таке ускладнення завжди має супроводжуватися експериментальним дослідженням розбіжностей на кожному етапі процесу ускладнення створюваної моделі соціального об'єкта.

10. *Принцип верифікації* (або перевірки) сформованої моделі спрямований на визначення її обґрунтованості, достовірності, точності та відповідності реальному соціальному об'єкту, явищу чи процесу. До основних способів верифікації створених моделей соціальних об'єктів належать: а) перевірка отриманих результатів моделювання повторним або паралельним дослідженням;

б) зіставлення вихідних положень моделі з реальним об'єктом; в) паралельне розроблення моделі одного й того соціального об'єкта в інший спосіб, який є відмінним від попереднього; г) виявлення і врахування причин можливих помилок у процесі моделювання; д) опитування експертів або опосередкована верифікація створеної моделі шляхом її зіставлення з іншими подібними моделями соціальних об'єктів даного класу.

Слід також підкреслити, що *метод соціального моделювання*, який базується на розглянутих вище принципах, не є самостійним методом наукового пізнання соціальних об'єктів, явищ і процесів. Тому у процесі соціального моделювання використовуються, як правило, цілий комплекс наукових методів, які дозволяють не тільки забезпечити відповідне конструювання моделі соціального об'єкта (явища чи процесу), але й отримати за допомогою даної моделі нові знання для перенесення їх на об'єкт-оригінал з метою вдосконалення його діяльності та підвищення рівня ефективності управління цим об'єктом тощо. При цьому доцільність одночасного застосування цілого комплексу наукових методів у процесі моделювання зумовлюється, передусім, значною складністю самих соціальних об'єктів, а нерідко й недоступністю даних об'єктів для наукових спостережень.

Натомість застосування будь-якого методу, як показує аналіз, має здійснюватись відповідно до загальної методології процесу наукового пізнання. У даному контексті доцільно звернути увагу на такі категорії пізнавального процесу як мета, критерії, фактори, аналіз (декомпозиція) та агрегування, що є атрибутивними, тобто невід'ємними для будь-якого методу соціального моделювання. Що стосується категорії *мети*, то вона в процесі дослідження розглядається людиною як суб'єктивний образ (уявлення) не існуючого, але бажаного, тобто майбутнього стану соціального об'єкта, явища чи процесу. Причому формування мети є наріжним каменем будь-якого наукового дослідження або виду соціального моделювання. Саме від того наскільки чітко і конкретно, аргументовано та обґрунтовано визначена *мета*, залежить і ефективність, і результативність соціального моделювання. У процесі створення моделі досліджуваного об'єкта *мета* може бути неодноразово уточнена та відкоригована відповідно до нової

інформації, отримуваної безпосередньо у процесі моделювання. При цьому мета має дати досліднику відповідь на таке запитання: “Навіщо взагалі потрібна та чи інша модель?” Формування мети одночасно вказує і напрямок її досягнення. Після попередньо сформульованої мети визначають загальні параметри створюваної моделі, перелік задач, вирішення яких забезпечить досягнення мети, а також критерії та обмеження процесу моделювання соціальних об’єктів, явищ і процесів. Інша категорія пізнавального процесу – *критерій* розглядається як деяка подоба мети, тобто як своєрідна формальна “модель”, що є необхідним виміром придатності створюваної моделі як засобу досягнення мети. Наступною категорією є *фактори* (або чинники), які мають не тільки важливе значення, але й впливають на визначення стану об’єкта, що досліджується. Адже в процесі моделювання завжди постає проблема відбору певних факторів. Наприклад, потрібно “відсіяти” несуттєві та залишити найбільш суттєві фактори. Іншою вимогою до факторів є необхідність їх не тільки кількісної визначеності, але по можливості й кількісної оцінки.

Варто також зазначити, що в процесі моделювання складного соціального об’єкту жоден метод не може уникнути такої операції як декомпозиція, що являє собою уявний поділ (розчленування) реального об’єкта на частини (підсистеми) відповідно до мети дослідження або моделювання. Під час здійснення цієї операції реальний соціальний об’єкт “розкладається” на частини, цілі – підцілі, а задачі – на підзадачі. Такий “поділ” може неодноразово повторюватися, створюючи тим самим своєрідну ієрархію структур, цілей, задач тощо. Але тут слід звернути увагу на досить цікаву обставину: у процесі попереднього поділу (декомпозиції) соціального об’єкта створюється попередня його модель, яку називають *моделлю-основою*. Ця модель-основа не тільки являє собою узагальнене, укрупнене уявлення про досліджуваний об’єкт та його зв’язки з оточуючим середовищем, але й виступає своєрідним вихідним (початковим) кроком самого процесу моделювання. Надалі ця модель наповнюється реальним змістом, що дозволяє здійснювати власне процес *диспозиції*. Глибина деталізації створюваної моделі визначається, як правило, метою дослідження. Причому сама декомпозиція моделі має бути закінчена в тому випадку, коли вона приводить до визначеного результату, який не вимагає подальшого

розкладу. Такий результат, як свідчить аналіз, прийнято називати експериментальним. Якщо в результаті здійснення операції декомпозиції розкривається структура соціальної системи, то її функції й механізми пізнаються у результаті проведення процедури *агрегування*. Ця операція передбачає умовне об'єднання частин об'єкта у ціле, яке ґрунтується на використанні *часткових моделей* (або моделей частин) соціальної системи, отриманих у результаті декомпозиції. Отже, шляхом здійснення процедури агрегування встановлюються насамперед взаємовідносини, тобто взаємодія між частинами, частковими моделями, що потребує вирішення великої кількості конкретних завдань у процесі конструювання остаточного варіанту моделі соціального об'єкта, явища чи процесу.

Методи соціального моделювання, як свідчить аналіз, розрізняються відповідно до класифікації самих моделей (наприклад, фізичні, графічні, вербальні, динамічні або прогнозні), так і до використовуваних технологій самого процесу моделювання (аналітичні, структурні, імітаційні, математичні, кібернетичні, соціологічні, експертні тощо). Кожна з груп методів, поділяється, у свою чергу, на значну кількість конкретних методів і методик, які застосовуються для вирішення різноманітних і специфічних задач, пов'язаних із моделюванням соціальних об'єктів, явищ і процесів.

Для створення моделей соціальних об'єктів у сучасних умовах зазвичай застосовують, як правило, комплекс методів, які доповнюючи один одного сприяють продуктивному досягненню мети соціального моделювання. При цьому до комплексу *методів соціального моделювання* включаються як *загальнонаукові*, так і *спеціальні* методи. Що стосується загальнонаукових методів, використовуваних у процесі моделювання соціальних об'єктів, то в залежності від рівнів наукового пізнання їх поділяють на *теоретичні* та *емпіричні* методи. На теоретичному рівні пізнання соціальної реальності, що моделюється, застосовують такі основні загальнонаукові методи соціального моделювання.

1. *Метод аналізу і синтезу*. Метод аналізу – це спосіб розчленування предмета (або об'єкта) на його складові (сторони, ознаки, властивості, відношення) з метою всебічного вивчення. Метод синтезу – це спосіб об'єднання раніше виділених частин (сторін, ознак, властивостей, відношень) предмета (або об'єкта) в

єдине ціле. Аналіз і синтез діалектично суперечливі і взаємообумовлені методи пізнання соціальної реальності. Пізнання предмета в його конкретній цілісності передбачає попереднє розчленування його на складові і розгляд кожної з них. Це завдання виконує аналіз, який дає можливість виділити суттєве, те, що становить основу зв'язків всіх сторін досліджуваного об'єкта. Тобто, діалектичний аналіз є засобом проникнення в сутність речей. Але, відіграючи важливу роль у пізнанні, аналіз не дає знання конкретного, тобто знання об'єкта як єдності різноманітного, єдності різних визначень. Це завдання виконує синтез. Отже, аналіз і синтез органічно взаємопов'язані і обумовлюють один одного на кожному етапі процесу теоретичного пізнання соціальних об'єктів, що моделюються.

2. *Метод абстрагування та узагальнення.* Метод абстрагування – це спосіб відволікання від деяких властивостей та відношень об'єкта, і одночасно, зосередження основної уваги на тих, які є безпосереднім предметом наукового дослідження. Абстрагування сприяє проникненню пізнання у сутність явищ, руху пізнання від явища до сутності. Зрозуміло, що абстрагування розчленовує, огрублює, схематизує цілісну й рухому соціальну дійсність. Однак саме це й дає змогу більш глибоко вивчити окремі сторони предмета в “чистому вигляді”, а відтак і проникнути в їхню сутність. Метод узагальнення – це спосіб наукового пізнання, який фіксує загальні ознаки і властивості певної групи соціальних об'єктів, а також здійснює перехід від одиничного до особливого та загального, від менш загального до більш загального. У процесі пізнання нерідко доводиться, спираючись на вже існуючі знання, робити висновки, які є новим знанням про невідоме. Це здійснюється за допомогою інших методів, таких як індукція і дедукція.

3. *Метод індукції та дедукції.* Метод індукції – це спосіб наукового пізнання, коли на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне. Це такий спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення чи гіпотези. У реальному пізнанні індукція завжди виступає в єдності з дедукцією, органічно пов'язана з нею. Метод дедукції – це спосіб пізнання, коли на основі загального принципу логічним шляхом з одних положень як істинних з необхідністю виводиться нове знання

про окреме (або часткове). За допомогою цього методу окреме пізнається на основі знання загальних закономірностей.

4. *Метод ідеалізації* – це спосіб логічного моделювання, завдяки якому створюються ідеалізовані об'єкти. Ідеалізація спрямована на процес мисленевої побудови можливих об'єктів. Результати ідеалізації – не довільні, оскільки в граничному випадку вони відповідають окремим реальним властивостям об'єктів або допускають їх інтерпретацію, виходячи з даних емпіричного рівня наукового пізнання. Ідеалізація пов'язана з “мисленевим експериментом”, унаслідок якого з гіпотетичного мінімуму деяких ознак поведінки соціальних об'єктів відкриваються чи узагальнюються закономірності їх функціонування. Межі ефективності методу ідеалізації, як показує аналіз, визначаються соціальною практикою.

5. *Метод історичного і логічного аналізу*. Історичний метод, як спосіб наукового пізнання, передбачає розгляд будь-якого об'єктивного процесу розвитку соціального об'єкта, тобто реальної його історії з усіма її поворотами і особливостями. Це спосіб відтворення в мисленні історичного процесу в його хронологічній послідовності та конкретності. Логічний метод – це такий спосіб наукового пізнання, за допомогою якого мислення відтворює реальний історичний процес у його теоретичній формі, а саме в системі наукових понять і категорій. Історичний і логічний методи органічно поєднані між собою. Завданням історичного дослідження є розкриття конкретних умов розвитку тих чи інших соціальних явищ, а завданням логічного дослідження є розкриття тієї ролі, яку окремі елементи певної системи відіграють у складі розвитку цілого.

Поряд із цим, на *емпіричному рівні* соціального пізнання різноманітних соціальних об'єктів, явищ і процесів, що моделюються, використовуються такі основні загальнонаукові методи.

1. *Метод спостереження* – це спосіб планомірного і цілеспрямованого сприйняття предметів і явищ, їх властивостей і зв'язків у природних умовах, або в умовах експерименту з метою пізнання об'єкта, що досліджується. Основними функціями спостереження є: а) фіксація та реєстрація фактів; б) попередня класифікація фактів, вже зафіксованих на основі певних принципів, сформульованих на основі існуючих теорій; в) порівняння

зафіксованих фактів. З ускладненням наукового пізнання дедалі більшої ваги набувають мета, план, теоретичні установки, осмислення результатів. Унаслідок цього істотно зростає роль теоретичного мислення у процесі спостереження.

Особливо складним є спостереження в і соціально-гуманітарних науках, де його результати значною мірою залежать від світоглядно-методологічних установок дослідника, його ставлення до об'єкта, що вивчається. Метод спостереження є обмеженим, оскільки за його допомоги можна зафіксувати лише певні властивості і зв'язки досліджуваних об'єктів, але неможливо розкрити їхню суть, природу, тенденції розвитку. Натомість всебічне спостереження об'єкта виступає основою експериментального методу.

2. *Метод експерименту* – це спосіб дослідження будь-яких соціальних явищ шляхом активного впливу на них за допомогою створення певних умов, відповідних меті дослідження, або шляхом зміни проходження процесу в певному напрямку. На відміну від простого спостереження (яке не передбачає активного впливу на об'єкт), експеримент – спосіб активного вторгнення дослідника в природу явищ, а також хід процесів, що вивчаються. Експеримент – це водночас і вид соціальної практики, де практична дія органічно поєднується з теоретичною роботою. Значення експерименту полягає не лише в тому, що за його допомоги наука пояснює явища матеріального та соціального світу, а й у тому, що спираючись на експеримент, наука безпосередньо оволодіває досліджуваними явищами. Унаслідок цього, експеримент не тільки служить одним із головних засобів зв'язку науки з виробництвом, але й дає змогу здійснити перевірку правильності нових закономірностей, наукових висновків і відкриттів. Експеримент широко застосовується не лише в природничих науках, а й в соціальній практиці, де він відіграє важливу роль у соціальному пізнанні та управлінні суспільними процесами. Натомість експеримент, порівняно з іншими методами, має свої специфічні особливості: *по-перше*, він дозволяє досліджувати об'єкти у так званому чистому вигляді; *по-друге*, експеримент дає змогу вивчати властивості об'єктів в екстремальних умовах, що сприяє більш глибокому проникненню в їхню сутність; *по-третє*, важливою перевагою експерименту є його повторюваність, завдяки чому у науковому пізнанні цей метод набуває особливої цінності.

3. *Метод опису* – це спосіб визначення як суттєвих, так і несуттєвих ознак будь-якого предмета або явища. Опис застосовується, як правило, відносно одиничних, індивідуальних соціальних об'єктів для більш повного ознайомлення з ними. Його головною метою є надання найбільш повних відомостей про досліджувані об'єкти, явища і процеси.

4. *Метод вимірювання* – це певна система фіксації та реєстрації кількісних характеристик досліджуваного соціального об'єкта за допомогою різноманітних вимірювальних методик, процедур, або приладів. За допомогою вимірювання визначається насамперед відношення однієї кількісної характеристики об'єкта до іншої, однорідної з нею та прийнятої за одиницю вимірювання. Основними функціями методу вимірювання, по-перше є фіксація кількісних характеристик об'єкта, а по-друге, класифікація та порівняння результатів вимірювання.

Що стосується *спеціальних методів соціального моделювання*, то їхній перелік у сучасній науці є найбільш поширеним, що зумовлює їх поділ на *основні* та *допоміжні* методи. Серед *основних* найбільш вживаними останнім часом є такі *спеціальні методи*, як методи імітаційного, математичного, кібернетичного, комп'ютерного та екстраполяційного моделювання, а також методи аналогії, експертних оцінок і аналізу певної події (або інвент-аналіз). Тож розглянемо ці методи більш докладніше.

1. *Метод імітаційного моделювання* являє собою зазвичай спосіб імітації структури або поведінки реальної соціальної системи за допомогою електронно-обчислювальних машин. Цей метод застосовується у випадках неможливості аналітичного вирішення певної задачі, або недоцільності проведення експериментальних випробувань на реальному соціальному об'єкті. Головними рисами імітаційного моделювання є постійна взаємодія (діалог) людини та машини, а також достатньо точне відтворення механізмів функціонування соціальних об'єктів, а також здійснення модельних експериментів досліджуваних процесів і явищ.

Застосування імітаційних моделей, як показує практика, дає такі переваги: *по-перше*, отримання інформації про різні аспекти (сторони) функціонування реального соціального об'єкта (системи); *по-друге*, вивчення залежності кінцевих результатів діяльності даного

об'єкта (системи) від його характеристик (властивостей), що дозволяє оптимізувати цю соціальну систему (об'єкт, явище або процес); *по-третє*, виявлення параметрів сталості поведінки даної системи під впливом вірогідних зовнішніх і внутрішніх збурень. Основними недоліками імітаційного моделювання вважаються: *по-перше*, велика складність і технічна місткість самого модельованого процесу; *по-друге*, ймовірність проникнення в проектовану модель суб'єктивних оцінок, а також високі вимоги до кваліфікації програмістів, які мають володіти високим фаховим рівнем у відповідній галузі соціального моделювання (наукового дослідження).

2. *Метод математичного моделювання*, як спосіб вивчення соціальних явищ, базується на положенні, що різноманітні за змістом і якісною специфікою соціальні об'єкти (явища і процеси) можуть мати однакове математичне вираження. При побудові математичної моделі реальний соціальний об'єкт неминуче спрощується (схематизується), а створена таким чином схема (макет) даного об'єкта описується за допомогою відповідного математичного апарата. Від вдалого підбору типу математичної моделі (тобто її адекватності) великою мірою залежить ефективність модельного дослідження, досягнення його мети. Математична модель, як показує аналіз, може бути представлена у вигляді сукупності рівнянь, нерівностей, логічних умов, що відображають залежності суттєвих характеристик модельованої системи.

Загалом процес *математичного моделювання* має такі етапи: 1) змістовний опис соціальної системи (об'єкта або процесу), коли виявляються головні складові та закономірності даної системи, а також здійснюється визначення кількісних значень відомих характеристик і параметрів; 2) формулювання прикладної задачі або задачі формалізації змістовного опису системи, яка містить виклад ідеї дослідження, головних залежностей та формулювання питань, вирішення яких досягається шляхом формалізації параметрів даної системи; 3) побудова формалізованої системи соціального об'єкта (явища або процесу), що передбачає відбір головних властивостей (характеристик і параметрів), які будуть використані в процесі формалізації; 4) перетворення формалізованої схеми на математичну модель соціального об'єкта шляхом створення (або відбіру) відповідних математичних функцій; 5) після створення математичної

моделі даного об'єкта настає етап її випробовування, та застосування; тут існує декілька способів роботи зі створеною моделлю: аналітичне дослідження, застосування числових методів вирішення завдань, комп'ютерне моделювання тощо.

3. *Метод кібернетичного моделювання*, як спосіб вивчення соціальних явищ, побудований на формальному відображенні будь-яких соціальних об'єктів як систем та їх складових за допомогою таких понять як “вхід” та “вихід”, що характеризують зв'язки елементів даної системи з оточуючим середовищем. Кожний елемент при цьому характеризується певною кількістю “входів” і “виходів”. Водночас потоки речовини, енергії та інформації суттєво впливають на “входи” системного об'єкта, формуючи таким чином його внутрішній стан та забезпечуючи його функціонування на “виходах”. Кібернетична “модель-система” як і реальна соціальна система має володіти таким властивостями: по-перше, мати певний рівень впорядкованості; по-друге, бути інформаційною; по-третє, бути керованою за принципом зворотного зв'язку.

Значну методологічну роль у застосуванні кібернетичного моделювання відіграють поняття “чорної”, “білої” та “сірої” скриньки. Під “чорною” скринькою розуміють передусім таку кібернетичну систему про внутрішню структуру й організацію якої, не має жодних відомостей, але має можливість при цьому впливати на дану систему через її “входи” та реєструвати її реакцію на “виходах”. Завдяки цьому виникає можливість зрозуміти внутрішній устрій даної “скриньки-системи”. Якщо в результаті дослідження отримується певна інформація про вміст даної “скриньки-системи”, то її називають “сірою”, а коли мається повне уявлення про вміст і зміст цього системного об'єкта, його структуру та механізми перетворення сигналу, то такий об'єкт називають “білою” скринькою.

4. *Метод комп'ютерного моделювання*, як спосіб вивчення соціальних об'єктів, отримав на сучасному етапі широке застосування завдяки тому, що комп'ютер, який функціонує за спеціальною програмою здатний моделювати різноманітні соціальні явища і процеси, наприклад, коливання ринкових цін, орбіти космічних кораблів, політичні та демографічні процеси, інші кількісні параметри розвитку природи, суспільства, окремої людини тощо.

Застосування методу комп'ютерного моделювання соціальних об'єктів, (явищ і процесів) передбачає такі етапи: 1) ознайомлення з соціальною теорією, на основі якої створюється модель соціального об'єкта; 2) пошук основних елементів структури даного об'єкта, його взаємозв'язків, а також виявлення ключових факторів, які забезпечують сталість його структури; 3) побудова інформаційної моделі та аналітичних схем на основі соціальної теорії, що пояснює функціонування об'єкту моделювання; 4) теоретична інтерпретація сконструйованої моделі та побудова на її основі математичної моделі, тобто вибір математичного апарату, формалізація структури, взаємозв'язків і елементів; 5) створення відповідної бази для комп'ютерної реалізації математичної моделі, тобто вибір способу комп'ютерного моделювання, алгоритму функціонування тощо; 6) практичне вивчення готової комп'ютерної моделі, тобто робота зі створеною комп'ютерною моделлю, як з реальним об'єктом дослідження, введення початкових даних, отримання результатів у вигляді графіків та діаграм, аналіз та інтерпретація отриманої інформації, зміна початкових умов на основі наявних результатів для знаходження оптимального розв'язку функціонування даної моделі.

У результаті ретельного аналізу комп'ютерної моделі соціального об'єкта (явища чи процесу) формулюються висновки про адекватність даної моделі, на основі яких ухвалюється відповідне рішення щодо її запровадження, або про зміну форми її структури з метою вдосконалення, або про проведення додаткового аналізу даної моделі-об'єкта стосовно зібрання відсутніх відомостей з метою здійснення системної корекції створеної комп'ютерної моделі.

5. *Метод екстраполяційного моделювання* як спосіб вивчення соціальних об'єктів (явищ або процесів), застосований на розповсюдженні висновків отриманих на основі спостереження над однією частиною соціального об'єкта на другу його частину, або у розповсюдженні встановлених тенденцій розвитку даного об'єкта в минулому на майбутній період його розвитку. Основу даного методу складають так звані модельні відношення, тобто відношення подібності між створеною моделлю соціального об'єкта і його оригіналом. Причому, ця подібність є не випадковою, а закономірною, тобто визначеною на основі подібності закономірних відносин, стійких структур або функцій відповідального соціального

об'єкта. Серед методів екстраполяції, які застосовуються в процесі моделювання, виділяють такі, як *просту екстраполяцію, аналіз попередніх подій, екстраполяцію по обхідній прямій* тощо.

6. *Метод модельної аналогії* – це спосіб знаходження подібностей між моделлю та об'єктом-оригіналом на основі тотожності ознак і відносин між елементами різних соціальних систем (об'єктів, явищ і процесів). Цей метод побудований на певному умовиводі, за якого значення, що отримані при вивченні певного соціального об'єкта переносяться на недостатньо вивчений об'єкт (тобто модель), який є подібним до першого об'єкта за істотними властивостями і ознаками. Відомий дослідник Г. Клаус при цьому наголошує, що аналогія між явищами (або системами) полягає у визначенні подібності на таких рівнях: по-перше, на рівні результатів, які дають порівнювальні системи; по-друге, на рівні доведення або функцій, що ведуть до цих результатів; по-третє, на рівні структур, що забезпечують виконання даних функцій; по-четверте, на рівні матеріалів або елементів, із яких створені дані структури. Водночас повна подібність (або відносна тотожність) певних систем, вважає вчений, відрізняється від аналогії подібністю (або співпадінням), на всіх зазначених чотирьох рівнях, але там, де немає такого співпадіння, виникає часткова подібність, тобто аналогія.

7. *Метод експертної оцінки* – це спосіб отримання необхідної інформації для побудови моделі досліджуваного соціального об'єкта (явища чи процесу) за допомогою опитування експертів. Фактично цей метод полягає у створенні “моделі-основи” шляхом використання та узагальнення інформації про реальний соціальний об'єкт (явище або процес), що базується на досвіді та інтуїції фахівців із відповідної галузі. Його сутністю є збирання, узагальнення та аналіз інформації (оцінок) провідних фахівців, на основі чого власне й створюється абстрактна модель реального соціального об'єкта. Найтипівішими різновидами цього методу такі: *метод мозкової атаки, метод “Дельфі” та метод сценарного аналізу*, що широко застосовуються в соціальному моделюванні різноманітних об'єктів, явищ і процесів.

8. *Метод івент-аналізу* (або метод аналізу певної події) останнім часом став досить поширеним у моделюванні різноманітних суспільних і соціальних явищ і процесів. Цей метод спрямований

головним чином на оброблення публічної інформації про те, хто говорить, що говорить, стосовно кого і коли говорить. Систематизація та обробка відповідних даних, отриманих на основі даного методу, здійснюється за таким алгоритмом: 1) суб'єкт-ініціатор (ХТО?); 2) сюжет або подія (ЩО?); 3) суб'єкт-мішень (СТОСОВНО КОГО?); 4) дата події (КОЛИ?). Систематизовані таким чином соціальні події зводяться в матриці відповідної таблиці, а потім ранжуються та вимірюються за допомогою комп'ютерних технологій.

Найважливішим у використанні івент-аналізу є пошук та збирання необхідної інформації про певні соціальні події. При цьому під інформацією про події тут розуміються в основному відомості про її вербальні або фізичні (прямі чи у відповідь) дії, які суб'єкти адресують своєму зовнішньому або внутрішньому середовищу. Особлива увага тут приділяється аналізу самих подій, оскільки останні самі по собі є доволі насиченими, що фактично й виступає передумовою їх об'єктивного вимірювання. Більшість дослідників, які здійснюють івент-аналіз різноманітних соціальних подій, намагаються враховувати насамперед контекстні характеристики родієвої інформації. Серед них найбільш важливою є така інформація: 1) про організаційно-структурні та процесуальні змінні, що характеризує процес прийняття рішень, які породжують певні події (типи підрозділів, що приймають рішення; час, необхідний для їх виконання тощо); 2) про обставини, за яких з'явилися відомості про події (роль чи статус оратора, використовувані засоби інформації, аудиторія, місце перебування); 3) про характер поточних стосунків між учасниками соціальної взаємодії (наприклад, союзницький, нейтральний чи ворожий); 4) про структуру географічного простору, в якому конкретна взаємодія відбувається; 5) про непрямих учасників подій; 6) про проблемні галузі чи типи використовуваних ресурсів (дипломатичні, економічні, технологічні, військові); 7) про інші події, що передували конкретній ситуації або пов'язані з нею певним чином.

Що стосуються *допоміжних спеціальних методів соціального моделювання*, то їх неповний перелік поданий у таблиці 5.3, а їх використання в процесі створення моделей соціальних об'єктів (явищ або процесів) залежить насамперед від мети дослідження, складності

модельованих соціальних об'єктів, а також від технології соціального моделювання.

Таблиця 5.3

Спеціальні допоміжні методи соціального моделювання

<i>Найменування методу</i>	<i>Характеристика методу</i>
Метод дискурсивного аналізу	Спосіб аналізу соціальних об'єктів, явищ і процесів шляхом логічних, розсудкових і опосередкованих абстрактних міркувань, тотожних за формою і спрощених за змістом
Метод генетичного аналізу	Спосіб дослідження будь-яких соціальних явищ, процесів і об'єктів на основі вивчення генези їх виникнення, становлення та послідовних стадій розвитку
Метод вивчення переваг	Сукупність способів зберігання та аналізу інформації з метою впорядкування певного переліку об'єкту (елементів) за попередньо завданим критерієм; в основі даного метода лежать різні способи ранжування, множинного та парного порівняння
Метод логіко-експериментального аналізу	Спосіб експериментальної перевірки наявних даних (ознак, властивостей) соціальних явищ на основі логічних критеріїв, ступінь використання яких залежить від обсягу знань про фактичний матеріал
Метод проб і помилок	Спосіб стихійного опрацювання нових форм поведінки соціальних об'єктів, коли невдалі спроби вирішення проблеми відкидаються, а вдалі спроби беруться до уваги та закріплюються
Метод порівняльного аналізу	Спосіб виявлення подібності та різниці між соціальними явищами, що розглядаються в суспільстві одного типу, але на різних історичних етапах його розвитку з метою встановлення загальних та специфічних характеристик і закономірностей; розрізняють такі види цього методу: крос-культурний аналіз та порівняльно-історичний аналіз
Метод ідентифікації	Спосіб установлення тотожності соціальних об'єктів (явищ або процесів) на основі тих або інших конкретних ознак і властивостей
Метод від протилежного	Спосіб зміни дослідницьких уявлень у процесі осмислення певної соціальної ситуації (або події) на діаметрально протилежну ситуацію та її осмислення

<i>Найменування методу</i>	<i>Характеристика методу</i>
Метод виключення	Спосіб поступового виключення значної кількості складників досліджуваного соціального об'єкта (явища чи процесу) на підставі застосування закону виключення третього
Метод парадоксу	Спосіб вивчення соціальних об'єктів, який ґрунтується на здійсненні логічного і формально правильного аналізу, що в результаті призводить до виникнення суперечностей у висновках
Метод спрощення	Спосіб вивчення соціального об'єкта (явища чи процесу) в "чистому вигляді", за якого не враховуються істотні властивості даного об'єкта, а вивчаються лише його загальні якості
Метод систематизації	Спосіб приведення деякої сукупності соціальних об'єктів (явищ або процесів) до певної системи на основі відповідного системоутворюючого чинника, що поєднує дану сукупність у системне утворення
Метод класифікації	Спосіб упорядкування (розподілу) соціальних об'єктів (явищ або процесів) за відповідними класами (відділами, розрядами) на основі їх загальних ознак, подібності та відмінності, що дає змогу відображати істотні зв'язки між класами об'єктів
Метод компенсації	Спосіб заміщення невдачі у певній фазі (або галузі) пізнавальної діяльності за рахунок досягнення (або просунення) в іншій фазі або галузі пізнання
Метод конструювання	Спосіб створення конструкції соціального об'єкта за відповідними проектами (планами, розрахунками); вирішальна фаза в процесі руху від проекту до практики, що поєднує в собі два процеси: з одного боку, це логічний процес осмислення, що містить елементи інтуїції (освянення), а з другого – це практичний процес "опредмечування" відповідного проекту у реальну конструкцію (або модель)
Метод аналізу проблем	Сукупність загальних і спеціальних засобів аналізу соціальних проблем, яка насамперед передбачає: структурування проблем; аналіз причин, наслідків і припущень; виявлення аналогічних або подібних проблем, а також використання класифікаційного, ієрархічного та синтетичного аналізу проблем, їх експертизу

<i>Найменування методу</i>	<i>Характеристика методу</i>
Метод функціонального обстеження	Спосіб вивчення та розподілу функцій між структурними елементами соціального об'єкта, а також між цим об'єктом та іншими об'єктами, що входять до соціальної системи більшого масштабу з метою усунення дублювання функцій

6.4. Системна методологія моделювання сталого розвитку соціальних систем

В сучасних умовах динамічного й різноманітного соціального буття переважна більшість моделей у різних галузях науки і соціальної практики створюються, як правило, на основі системних уявлень і принципів. У даному контексті *системна методологія моделювання*, як науковий спосіб аналізу, вивчення й пізнання оточуючої нас соціальної дійсності, немислима без системного підходу, що став особливо популярним в соціальних науках другої половини ХХ століття. Системна методологія соціального моделювання – специфічний напрям (вид, різновид) методології наукового пізнання, суть якого становить системний підхід до вивчення складних соціальних об'єктів (явищ і процесів), як цілісної множини елементів у сукупності відносин і зав'язків між ними.

При цьому підкреслимо, що таке розуміння системного підходу формувалося доволі поступово, про що свідчить історичний шлях розвитку системного світогляду. Так, найперші уявлення про системність (як сукупність елементів, які знаходяться між собою в структурному взаємозв'язку, утворюючи певну цілісність) виникли ще в античній філософії завдяки Платону та Арістотелю. Ці перші уявлення системності, сприйняті від античності, продовжили свій подальший розвиток у концепціях Б. Спінози, М. Кузанського, а також у працях відомих представників німецької класичної філософії, зокрема І. Канта, Ф. Шеллінга і Г. Гегеля.

Натомість *принцип системності* почав активно використовуватися лише в середині ХІХ століття для аналізу соціальної реальності, тобто задовго до виникнення загальної теорії

систем. Наприклад, засновник соціології О. Конт, спираючись на принцип системності підкреслював подібність суспільства до біологічних організмів, а інший класик соціології Г. Спенсер завдяки цьому обґрунтував загальні закономірності біологічної, соціальної та неорганічної еволюції. Багато часу для вивчення системності приділив відомий соціолог П. Сорокін. Розуміючи під соціокультурною системою інтегративне ціле, він зокрема підкреслював, що суспільство (тобто колективне ціле) існує як сукупність взаємодіючих індивідів, унаслідок чого воно відмінне від простої суми не взаємодіючих людей. У якості такої реальності (єдиної в своєму роді) суспільство має ряд властивостей (явищ і процесів), котрих не має й не може бути в сумі ізольованих індивідів. Однак, усупереч реалізму, суспільство існує не “поза” і “незалежно” від індивідів, а тільки як система взаємодіючих індивідів, без котрих і поза котрими воно (суспільство) немислиме і неможливе, як неможливе будь-яке явище без усіх елементів, що його складають.

Необхідно зазначити, що незважаючи на стрімкий розвиток системних ідей у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття *перша версія* загальної теорії систем була запропонована в 1913 році нашим земляком О. Богдановим у вигляді вчення про тектологію (загальну організаційну науку). Ознайомившись з цим вченням, австрійсько-американський вчений Л. фон Берталанфі створив у 1938 році *другу версію* загальної теорії систем, яка на відміну від першої отримала широке міжнародне визнання. Остаточно свою пізнавальну концепцію – загальну теорію систем Л. фон Берталанфі завершив у 50-60х роках ХХ століття, яка передбачала, на його думку, розв’язання таких ключових завдань: 1) формулювання загальних законів і принципів поведінки систем, залежно від їх специфічного виду, природи складових частин (елементів) і відносин між ними; 2) виявлення через аналіз біологічних, біхевіоральних і соціальних об’єктів, як систем точних законів особливого типу, аналогічних до законів природознавства; 3) створення основи для синтезу результатів сучасних наукових знань на основі виявлення ізоморфізму (подібності) законів, що відносяться до різних сфер реальності та наукового знання.

Загальна теорія систем, вважав Берталанфі, має стати загальною наукою про системи будь-яких типів. Натомість конкретна реалізація

цієї ідеї зіштовхувалася з певними труднощами, головною серед яких стало те, що загальне тлумачення ключового поняття “система” може призвести до втрати його конкретного змісту. Але попри це, *системна методологія* знаходить усе більш широке розповсюдження при вивченні соціальних систем різної природи, оскільки в основу даної методології покладено такий інструмент як системний аналіз, що базується на законах і принципах загальної теорії систем. У даний час накопичено чимало наукових праць і публікацій з проблем загальної теорії систем, системного підходу і системного аналізу, що дає можливість перейти до з’ясування суті системної методології моделювання соціальних об’єктів, явищ і процесів, основу якої складають такі ключові категорії системної теорії та методології наукового пізнання, як “методологія”, “метод”, “системність”, “система”, “системний підхід”, “системний аналіз”, “принцип системності” тощо.

Слід відмітити що поняття “*методологія*” (від грець. – *methodos* – шлях, дослідження і *logos* – вчення) трактується в широкому і вузькому значеннях: у *широкомку* – це вчення про метод; у *вузькому* – це вчення, по-перше, про структуру, організацію, методи і засоби діяльності, а по-друге, про принципи побудови, форми і способи наукового пізнання. Існують й такі визначення методології: 1) як наука про методи; 2) як система загальних принципів, положень і методів, що складають основу певної науки; 3) як сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в певній галузі науки чи наукового знання¹.

Водночас для кращого розуміння поняття *методології* необхідно виявити її взаємозв’язок з поняттям методу, яке також розуміється в кількох значеннях. У першому вузькому значенні *під методом* розуміється сукупність конкретних прийомів і способів пізнання, перетворення або оцінювання дійсності. У цьому випадку *метод* є складовою частиною методології, тобто нижнім поверхом методологічного комплексу певної науки. Що стосується другого – широкого значення, то тут *під методом* розуміється сам методологічний комплекс, як сукупність принципів, способів і

¹ Социологический энциклопедический словарь / редактор-координатор Г. В. Осипов. – М. : ИНФРА; М – НОРМА, 1998. – С. 180.

прийомів пізнання. У даному випадку поняття “метод” і “методологія” за своєю суттю нібито співпадають. Однак, під *методологією* розуміють, як правило, вчення (науку) про метод, а під *методом* – певну сукупність прийомів і способів пізнання.

Таким чином, поняття *методу* певної науки містить один смисловий відбиток (тобто певну сукупність прийомів і способів пізнання або діяльності), а поняття *методології* – два смислових відбитка: по-перше – це осмислення обґрунтованих методів, або їх концептуалізація, а по-друге – це теоретизація конкретних методів, кожний із яких являє собою певну концепцію. А оскільки метод є нічим іншим як певною діяльністю у так-би мовити згорнутому вигляді, то суть методології (як вчення про метод) краще всього зрозуміти через визначення основних видів соціальної, тобто людської діяльності, які дана методологія якби “освячує” (або “запліднює”) і, в яких розкриваються зміст, істинність і ефективність того чи іншого методу.

Аналіз показує, що в сучасній науці прийнято розрізняти принаймні три основних класа (або вида) людської діяльності: а) *пізнавальну діяльність*, що вивчається гносеологією; б) *оцінювальну діяльність*, що досліджується аксіологією; в) *практичну діяльність*, що аналізується прасіологією. У межах даного підходу сучасна методологія, яка зумовлена трьома основними видами людської діяльності, вбирає в себе три різновиди методології:

- 1) *методологію пізнання* або гносеометодологію, що являє собою науку про метод, суть якої зводиться до певної теорії метода, яка не тільки розкриває зміст методу та концептуально пояснює його пізнавальні, оцінювальні й практичні можливості, але й також структуру, механізм, алгоритм і границі застосування, переваги та недоліки, оскільки й дотепер ще не сформовано єдиної теорії методу;
- 2) *методологію оцінювання* або аксеометодологію, зміст якої зводиться до обґрунтування певних орієнтирів або принципів побудови, здійснення та оцінювання людської діяльності;
- 3) *методологію практики* або приксиометодологію, яка розглядається не тільки як метод або спосіб успішної практичної діяльності, але й як процес обґрунтування даного методу.

Виходячи з цього, сучасну *методологію* можна визначити як певну систему способів організації та здійснення теоретичної й практичної діяльності, а також як вчення про цю систему – її структуру, логічну організацію, методи і засоби теоретичної й практичної діяльності. Поряд із цим, методологія як система охоплює, як правило, такі підсистеми: а) *методологію науки* тобто вчення про систему способів організації та здійснення наукового пізнання, а також про побудову системи наукових знань, що поділяється на змістовну та формальну методологію; б) *методологію наукового дослідження*, тобто систему способів і прийомів наукового дослідження, що поділяються на загальнонаукову, філософську, соціологічну та конкретно-наукову методологію; в) *методологію практичної діяльності*, тобто систему способів організації та здійснення будь-якої практичної діяльності), що поділяється на загально-практичну і конкретно-практичну методологію.

Що стосується категорії “*системність*”, то під нею найчастіше розуміють здатність будь-якого об’єкта виступати в якості системи завдяки наявності в ньому певного системоутворюючого чинника (ознаки), який поєднує будь-які об’єкти у відповідну систему. Пошук системоутворюючого чинника відображає здатність людини бачити світ у системному вимірі, що є ключовою проблемою наукового пізнання. Справа в тім, що коли знаходять системоутворюючий чинник, то знаходять і систему, а це приводить до більш значного пізнавального ефекту. З цією категорією пов’язана низка близьких за змістом термінів, які не тільки пояснюють суть системності, але й характеризують змістовне наповнення категорії “система” як такої.

Отже, категорія “*система*” – розуміється здебільшого як впорядкована множина взаємопов’язаних між собою елементів, які утворюють певну цілісну єдність. Водночас система описується, як правило, через такі поняття: 1) *елемент системи* – це (первісний, речовинний) компонент складних об’єктів, явищ і процесів, який є їхньою частиною (неподільною одиницею), а також не розкладається далі за визначеного способу розгляду чи аналізу; 2) *структура системи* – це (устрій, будова, розташування) відносно стійкий спосіб фіксації зв’язків і відносин між елементами системи; 3) *цілісність системи* – це відносна незалежність системи від зовнішнього середовища або від інших аналогічних систем; 4) *емерджентність*

системи – це (від англ. раптово виникаючий) виникнення в системи нових інтегрованих властивостей, якими не володіє жоден із її елементів і, які за рахунок взаємодії останніх утворюють нову якість даної системи.

Зазначені визначення, таким чином носять скоріше характер змістовних пояснень, оскільки всі вони тісно взаємопов'язані між собою, а в своїй сукупності утворюють цілісне уявлення про концепцію системності або системної методології, що спираються на іншу фундаментальну категорію, таку як категорія “система”. Натомість остання, тобто *система*, як *упорядкована* сукупність закономірно взаємопов'язаних між собою елементів, які входять до її складу, характеризується такими важливими ознаками: *по-перше*, певною сукупністю елементів; *по-друге*, елементи системи поєднані між собою значно міцнішими внутрішніми зв'язками, порівняно зі зв'язками цих елементів з об'єктами навколишнього середовища; *по-третє*, система характеризується певною ієрархічною організацією, що відрізняє її від навколишнього середовища, яке має високу ступінь ентропії; *по-четверте*, наявністю інтегрованих, тобто емерджентних властивостей, що не збігаються з властивостями суми елементів, а також відрізняються від властивостей окремих елементів; *по-п'яте*, система є цілісним утворенням, яке відносно незалежне від навколишнього середовища та інших подібних систем (див. табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Основні властивості системи та їх характеристики

<i>Властивості системи</i>	<i>Характеристика властивостей системи</i>
Обмеженість	Відокремленість (автономність) системи від навколишнього середовища
Взаємозалежність	Система формує та виявляє свої якості в процесі взаємодії з навколишнім середовищем
Ієрархічність	Підлеглість (підпорядкованість) усіх елементів систем
Структурність	Поведінка системи зумовлена не стільки особливостями окремих елементів, скільки властивостями її структурної побудови
Емерджентність	Властивість системи як цілого, яка не зводиться до суми властивостей складових елементів
Множинність опису	Складність системи вимагає множинності її опису

При цьому слід підкреслити, що *системою* з точки зору загальної теорії систем може бути будь-яка відокремлена свідомістю людини частина реальності, елементи якої виявляють свою спільність (або єдність) у процесі суперечливої взаємодії. Етимологічно слово “*система*” є грецьким еквівалентом слова “композиція”, що між іншим передбачає одночасну наявність кількох певним чином упорядкованих елементів (компонентів, частин, підсистем), які взаємодіють між собою. Причому система як цілісність володіє новими (емерджентними або інтегративними) властивостями, які відсутні в складових частин, що входять до складу її структури.

Тому цілком логічним виявляється той факт, що ключова роль в *системному моделюванні* належить з’ясуванню поняття структури, що зв’язує елементи системи в єдине ціле за допомогою впорядкування відносин і зв’язків між ними. Поняття структури системи як ключової категорії системної методології відображає дві найсуттєвіші її характеристики: по-перше, це склад системи (тобто з яких елементів вона складається), а по-друге, це способи (або види) взаємодії елементів системи (безпосередні чи опосередковані, суттєві чи несуттєві, необхідні чи випадкові тощо).

Звідси випливає, що *структура* системи може бути статичною і динамічною. Структура системи в *статистиці* описується за допомогою таких понять: а) “*елемент*” (вихідна, неподільна частина, з якої складаються інші частини системи); б) “*компонент*” (частина системи, що виділяється за певними ознаками – спільністю властивостей елементів або їх форми); в) “*підсистема*” (цілісне утворення в складі певної системи, тобто це система в системі більш вищого порядку). Що стосується структури системи в *динаміці*, то вона не тільки відбиває функціонування системного об’єкта у часі й просторі, але й показує певні структурні зміни, що розглядаються як еволюція даного об’єкта. Динамічну структуру системи, що характеризує динаміку її функціонування, описують шляхом аналізу таких понять: а) “*мета системи*” (бажаний для неї стан, якого вона прагне досягти); б) “*поведінка системи*” (прагнення системи досягти мети шляхом здійснення певних дій в часі і просторі); в) “*зворотній зв’язок системи*” (вплив результатів функціонування системи на характер самого процесу функціонування).

У даному контексті слід наголосити на визначальній ролі *механізму зворотнього зв'язку* у процесі функціонування системного об'єкта, що моделюється. При цьому, якщо зворотній зв'язок посилює або покращує результати функціонування, то він вважається позитивним, а якщо послаблює або погіршує, то негативним. Натомість навіть позитивний зворотній зв'язок інколи може призводити до нестійких станів функціонування системи, і навпаки, негативний зворотній зв'язок здатний забезпечувати стійке функціонування даної системи. Так, у якості прикладу зворотнього зв'язку можна розглянути проблему інфляційних очікувань населення, зростання яких змушує людей купувати більше товарів (ніж необхідно), що не тільки веде до збільшення попиту, зростання цін, але й посилює інфляцію, що, в свою чергу, сприяє підвищенню тих самих інфляційних очікувань. Тому для розвитку соціального об'єкта (системи) будь-якої природи, як зазначав О. Богданов, необхідні як негативні, так і позитивні зворотні зв'язки. Це уможлиблює наше розуміння *системи* не просто як певне ціле, а як "адаптивне ціле", підкреслюючи тим самим здатність системного об'єкта зберігати свою ідентичність в умовах постійних змін зовнішнього середовища.

Необхідно також зазначити, що динаміка розвитку системних об'єктів, що моделюються, виявляється найбільшою мірою через функції системи. Водночас поняття *функції* в соціальних науках використовується в різних значеннях і може відображати як здатність до діяльності, так і саму діяльність; роль, властивість, значення і завдання, а також залежність одного параметра від іншого тощо. Виходячи з цього, під *функцією* будемо розуміти: *по-перше*, дію системи, її реакцію на виклики зовнішнього середовища; *по-друге*, множину станів (виходів) системи; *по-третьє*, властивість системи, що виявляється в динаміці; *по-четверте*, процес руху системи до досягнення мети; *по-п'яте*, узгодженість між елементами дій в контексті реалізації мети системи як цілого; *по-шосте*, траєкторію руху системи, що розраховується за певною формулою. Як бачимо, дане поняття характеризує не тільки закономірну поведінку системи, що моделюється, але й виступає проявом її якостей, впорядкованості та реакції на впливи зовнішнього середовища.

Поряд із цим, важливим чинником *системного моделювання* виступає функціональна залежність елементів системи, яка слугує вагомим підґрунтям функціонального аналізу системних об'єктів, що моделюються. Між іншим *функції системних об'єктів* класифікуються за різними підставами: 1) за ступенем і характером впливу на зовнішнє середовище вони поділяються на *пасивні, сервісні та адаптивні*; 2) за характером вияву розрізняють *прості та складні, явні та латентні*; 3) за характером часової детермінації – виокремлюють *тимчасові та постійні*; 4) за характером дії визначають *дискретні та безперервні*; 5) за траєкторією реалізації виділяють *лінійні та нелінійні* функції.

Варто підкреслити, що *системну методологію моделювання* можна також представити у вигляді відповідної структурної моделі, що включає в себе три основних рівня. *Перший – вищий рівень системної методології* моделювання обіймає системна теорія, тобто загальна теорія систем, яка виступає теоретичною основою наукового знання про системи різної природи, їх генезу, структуру, закономірності, механізми функціонування й розвитку, а також про методологічні принципи вивчення систем. Унаслідок цього вищий рівень системної методології виконує світоглядну та пояснювальну функції. *Другий – середній рівень системної методології* моделювання займає системний підхід, під яким розуміється своєрідний напрям або принцип наукового пізнання та практичних дій, що орієнтує дослідників на розгляд складних об'єктів (явищ і процесів) як цілісної множини елементів у сукупності зв'язків і відносин між ними. Середній рівень системної методології виконує таким чином орієнтаційну та системотворчу функції. Натомість поняття “систематичний підхід” і “системний принцип” визначаються сьогодні як синонімічні, тобто близькі за своєю суттю і значенням, оскільки обидва ці поняття формують цілісне уявлення про будь-який модельований об'єкт (явище чи процес) як про певну систему, що характеризується: а) елементним складом; б) структурою як формою взаємозв'язку елементів; в) функціями елементів і цілого; г) єдністю внутрішнього і зовнішнього середовища системи; д) законами розвитку системи та її складових. *Третій – низовий рівень системної методології* моделювання презентує системний метод, тобто метод системного аналізу як інструмент (спосіб) отримання знання про

складний соціальний об'єкт (явище чи процес), що моделюється. Насправді, системний аналіз є розгортанням принципу системності (системного підходу) у методологічний комплекс, як упорядковану сукупність методологічних засобів, що дають можливість здійснити мислене чи реальне розчленування складного об'єкта для виявлення його системних властивостей, які з різних причин неможливо спостерігати. При цьому системний аналіз, реалізуючи методологічну та пізнавальну функції, поєднує в собі сукупність кількісних та якісних методів науково-пізнавальної діяльності, зокрема методів прогнозування, проектування, програмування та оцінювання об'єктів з системних позицій, що веде до отримання значних науково-практичних результатів. Головне в системному аналізі – це складне перетворити на просте, а таку проблему, що важко розв'язати і зрозуміти, перетворити на чітку послідовність завдань, для яких або існує опробований розв'язок, або які можна досить легко розв'язати відомими методами. У даний час системний метод як потужний пізнавальний інструмент вивчення складних проблем соціальної реальності включає в себе щонайменше шість основних видів даного аналізу, зокрема: системно-компонентного, системно-структурного, системно-функціонального, системно-інтеграційного, системно-комунікаційного та системно-історичного аналізу.

Поряд із цим, *системна методологія моделювання* соціальних об'єктів (явищ і процесів) базується на таких головних методологічних положеннях: *по-перше*, на представленні будь-якого об'єкта або процесу у вигляді системи; *по-друге*, на створенні моделі об'єкта (процесу) у вигляді системи; *по-третє*, на застосуванні системного підходу та системного аналізу до вивчення, опробування та використання створеної моделі; *по-четверте*, на забезпеченні оптимізації “моделі-системи” для оптимізації “об'єкта-системи”. Для реалізації цих положень застосовується визначена сукупність операцій, процедур та засобів, що спрямовані на створення, вивчення, вдосконалення та використання моделей. У загальному вигляді сам процес системного моделювання можна подати у вигляді певного алгоритму (технології, абстрактно схеми), що характеризується логічною послідовністю таких етапів.

I етап – визначення основних цілей та завдань моделювання системного соціального об'єкта (явища чи процесу).

II етап – формування загальних уявлень про модельований системний об’єкт, а також визначення основних границь, що відокремлюють даний об’єкт від зовнішнього середовища. На цьому етапі важливо усвідомити основні функції модельованого об’єкта-системи, його властивості, мету і характеристику параметрів на виході.

III етап – усвідомлення глобальної мети, що спрямована на складання переліку елементів системного об’єкта: систем, підсистем, ланок, компонентів, факторів, змінних тощо.

IV етап – виявлення суті цілісності об’єкта як системи, аналіз взаємозв’язків усіх елементів одне з одним і з системою, а також ранжування елементів та їх зв’язків за ступенем важливості та значимості для функціонування даного об’єкта-системи.

V етап – побудова структурної схеми об’єкта-системи із зазначенням внутрішньої впорядкованості зв’язків між елементами, установлення основних функцій системи та її підсистем.

VI етап – узгодження цілей об’єкта-системи та її підсистем, а також уточнення границь об’єкта-системи, кожної підсистеми та здійснення аналізу явищ емерджентності системи в цілому та кожної підсистеми окремо.

VII етап – вивчення процесу функціонування модельованого об’єкта-системи, а також стадій та умов його розвитку; виділення в системі даного об’єкта основних управлінських рівнів, ланок (факторів), джерел та механізмів впливу на керований об’єкт; на цьому етапі вивчається динаміка важливих змін у системному об’єкті, виділяються основні фактори, що викликають чи спонукають ці зміни, або забезпечують стабільний стан функціонування й розвитку даного об’єкта.

VIII етап – виявлення основних чинників, елементів, ланок, підсистем, зовнішнього оточення, з якими взаємодіє (чи намагається взаємодіяти) модельований об’єкт-система.

IX етап – виокремлення впливу факторів (подій, викликів, ситуацій) невизначеності та випадковості на системний об’єкт, що містять неймовірний, або непередбачуваний характер.

X етап – узагальнення основних відомостей про модельований системний об’єкт, тобто остаточне визначення всіх елементів і

зв'язків між ними, а також їхніх функцій, границь, масштабів, стратегій поведінки, взаємодії та діяльності.

XI етап – конструювання та опис моделі системного об'єкта для здійснення прогнозування його поведінки з метою вдосконалення діяльності об'єкта-оригіналу; процес конструювання має йти не зверху (від глобальної функції виділення основних частин), а знизу, тобто зі створення спочатку моделей для окремих модулів (структурних ланок), нижніх ієрархічних рівнів, а вже потім здійснюється моделювання власне самого системного об'єкта в цілому; такий підхід дозволяє виявляти кращі характеристики окремих модулів, підкреслюючи їх нові, часом непередбачувані структурні та ієрархічні зв'язки з метою їх більш ефективного використання в подальшому.

XII – супроводження сконструйованої моделі системного об'єкта, що передбачає випробувальну експлуатацію для отриманих нових знань і уявлень про модель і можливостей їх перенесення на об'єкт-оригінал.

XIII етап – оцінювання граничних можливостей сконструйованої моделі системного об'єкта (явища чи процесу), тобто визначення сильних і слабких сторін його функціонування та можливих відхилень від нормального стану; працездатність даної моделі-системи перевіряється, як правило, шляхом постійного або періодичного її тестування в умовах реальної життєдіяльності.

XIV етап – розширення функцій (властивостей) сконструйованої моделі системного об'єкта за допомогою формування нових (або корекції старих) вимог до неї, а також постановка нового кола завдань щодо можливостей використання даної моделі в інших макросистемах, або в суміжних сферах діяльності з частковою перебудовою (чи корекцією) її структурно-функціональних або продуктивних параметрів.

Водночас необхідно наголосити, що зазначений *цикл системного моделювання* соціальних об'єктів (явищ або процесів) не є ідеальним або цілком досконалим. Кожен дослідник (виходячи з мети і завдань щодо створення моделей соціальних об'єктів) може по-різному деталізувати цей процес, відкидаючи чи об'єднуючи деякі його етапи, або надаючи їм власних трактувань. Натомість сутність самого процесу системного моделювання має при цьому залишатися

незмінною: спочатку здійснюється підготовка, на основі якої проводиться моделювання системного об'єкта, а отримані дані стають підставою для прийняття відповідного рішення. Виходячи з цього, можна виокремити *три основних етапи* процесу системного моделювання, кожен із яких включатиме відповідні підетапи, що відобразатимуть послідовність дій у перебігу даного процесу для досягнення дослідницької (або практичної) мети. Цей алгоритм дозволяє, на наш погляд, більш чітко структурувати роботу дослідника проектування та дотримуватися необхідної для досягнення мети послідовності пізнавальних дій (див. табл. 5.5).

Таблиця 5.5

Основні етапи системного моделювання соціальних об'єктів

Основні етапи системного моделювання	
1. Підготовчий етап	Формулювання проблеми
	Визначення мети і завдань
	Збирання первинних даних
2. Основний етап	Обрання способу моделювання
	Створення моделі
	Випробування моделі
3. Завершальний етап	Обробка отриманих даних
	Ухвалення рішення
	Перенесення нових знань з моделі на оригінал

Поряд із цим, слід зазначити, що такий самий алгоритм, який застосовується при системному моделюванні соціальних об'єктів, властивий і для процесу створення нових соціальних об'єктів. Але на відміну від процесу моделювання певних об'єктів, метою якого є отримання нових знань і перенесення їх на оригінал, процес проектування нових соціальних систем, використовуючи ті самі етапи, що й процес моделювання передбачає насамперед конкретизацію основного замислу (мети) та досягнення узгодженої роботи модульних блоків (підсистем), починаючи з низових ієрархічних рівнів створюваного соціального об'єкта і завершуючи узгодженим функціонуванням даного об'єкта в цілому.

Питання для самоконтролю та перевірки знань

1. Розкрийте зміст, структуру і подвійний характер моделювання.
2. Укажіть на особливості соціального моделювання та виокремте його основні типи.
3. Визначте ключові функції соціального моделювання на його місце в процесі наукового пізнання.
4. Розтлумачте зміст поняття “модель” та здійсніть класифікацію моделей за різними підставами.
5. Покажіть відмінності між поняттями “модель” і “теорія”, а також розкрийте принципи відповідності цих понять за К. Гемпелем.
6. Виокремте значення, сутнісні ознаки та специфіку принципів соціального моделювання.
7. Виявіть сутність і ключові ознаки методів соціального моделювання та здійсніть їх класифікацію.
8. Охарактеризуйте загальнонаукові та спеціальні методи соціального моделювання.
9. Покажіть специфіку основних і допоміжних методів соціального моделювання.
10. Доведіть необхідність використання системної методології моделювання.
11. Поясніть зміст, структурні елементи та можливості системної методології соціального моделювання.
12. Виокремте основні рівні та ключові поняття системної методології соціального моделювання.
13. Розкрийте суть основних принципів системної методології соціального моделювання.
14. Визначте характер і зміст основних етапів системного моделювання соціальних об’єктів, явищ і процесів.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Амосов Н. М.* Моделирование сложных систем / Н. М. Амосов. – К. : Наукова думка, 1968. – 88 с.
2. *Бакаев А. А.* Имитационные модели в экономике / А. А. Бакаев, Н. И. Костина, Н. В. Яровицкий. – К. : Наукова думка, 1978. – 304 с.
3. *Бакурова А. В.* Моделювання процесів територіальної самоорганізації на основі м’якої системної методології: монографія / А. В. Бакурова. – Запоріжжя : Дике поле, 2008. – 188 с.
4. *Батароев К. Б.* Аналогии и модели в познании / К. Б. Батароев. – Новосибирск : Наука, 1981. – 320 с.
5. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.

6. *Бондарев А. А.* Моделирование и управление регионом как социальной системой: социологический анализ / А. А. Бондарев. – Ростов н/Д : Изд-во СКНЦ ВШ, 2004. – 325 с.
7. *Бусленко Н. П.* Моделирование сложных систем / Н. П. Бусленко. – М. : Наука, 1978. – 399 с.
8. *Вайдлих В.* Социодинамика: системный подход к математическому моделированию в социальных науках / В. Вайдлих. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 480 с.
9. *Вартофский М.* Модели: репрезентация и научное понимание : пер. с англ / М. Вартофский. – М. : Прогресс, 1988. – 507 с.
10. *Вітлінський В. В.* Моделювання економіки : навчальний посібник. – К. : КНЕУ, 2003. – 408 с.
11. *Герасимов К. Б.* Основы моделирования социальных процессов : учебное пособие / К. Б. Герасимов, Д. В. Прохоров. – Самара : Ин-т анализа экономики города и региона, 2014. – 231 с.
12. *Глазунов Н. Г.* Социальное моделирование: проблемы теории и практики / Н. Г. Глазунов. – Самара : Ас Гард, 2011. – 141 с.
13. *Гурман В. І.* Моделювання сталого розвитку з урахуванням інноваційних процесів / В. І. Гурман // Економіка та математичні методи. – 2003. – Т. 39. – № 1. – С. 3-11.
14. *Девятко И. Ф.* Модели объяснения и логика социологического исследования / И. Ф. Девятко. – М. : Ин-т социологии РАН, 1996. – 172 с.
15. *Дружинин П. В.* Моделирование влияния развития экономики на окружающую среду / П. В. Дружинин, М. В. Морошкина, Г. Т. Шкиперова. – Петрозаводск : Карельский научный центр РАН, 2009. – 96 с.
16. *Иванов В. Н.* Социальные технологии : учеб. пособие / В. Н. Иванов, В. И. Патрушев. – М. : Муниципальный мир, 2004. – 488 с.
17. *Ивахненко А. Г.* Моделирование сложных систем: информационный подход / А. Г. Ивахненко. – К. : Выща школа, 1987. – 163 с.
18. *Капица С. П.* Синергетика и прогнозы будущего / С. П. Капица, С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецкий. – М. : Эдиториал УРСС. 2003. – 288 с.
19. *Кикоть В. Я.* Социальное управление: теория, методология, практика / В. Я. Кикоть, Д. И. Грядовой. – М. : Юнити-Дана, 2009. – 312 с.
20. *Крупко А. Э.* Моделирование и прогнозирование устойчивого развития муниципальных образований : монография / А. Э. Крупко. – Воронеж : Воронежский гос. пед. ун-т, 2014. – 176 с.
21. *Лаврик В. І.* Методи математичного моделювання в екології / В. І. Лаврик. – К. : Фітоцентр, 1998. – 132 с.
22. *Левченко В. Ф.* Модели в теории биологической эволюции. – СПб. : Наука, 1993. – 384 с.
23. *Ляшенко І. М.* Економіко-математичні методи та моделі сталого розвитку / І. М. Ляшенко. – К. : Вища школа, 1999. – 236 с.
24. *Ляшенко І. М.* Основи математичного моделювання економічних, екологічних та соціальних процесів : навч. посіб. / І. М. Ляшенко, М. В. Коробова, А. М. Столяр. – Тернопіль : Навчальна книга, 2006. – 304 с.

-
25. *Макаров В. Л.* Социальное моделирование – новый компьютерный прорыв (агент-ориентированные модели) / В. Л. Макаров, А. Р. Бахтизин. – М. : Экономика, 2013. – 294 с.
 26. Математические модели социальных систем : учебное пособие / А. К. Гуц и др. – Омск : Омский. гос. ун-т, 2000. – 256 с.
 27. Моделирование и управление процессами регионального развития / под ред. С. Н. Васильева. – М. : Физматлит, 2001. – 432 с.
 28. Моделювання соціально-економічних процесів / М. Л. Вдовин, Р. В. Вовк, С. С. Прийма. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 460 с.
 29. Моделювання соціально-психологічних систем: теоретико-прикладний аспект : (монографія) / В. Й. Бочелюк та ін. ; ред. В. Й. Бочелюк. – Запоріжжя : КПУ, 2008. – 310 с.
 30. *Моисеев Н. Н.* Модели экологии и эволюции / Н. Н. Моисеев. – М. : Знание, 1983. – 64 с.
 31. *Нейман Я. Г.* Модели в науке и технике / Я. Г. Нейман. – Л. : Наука, 1984. – 188 с.
 32. *Новик И. Б.* О моделировании сложных систем: философский очерк / И. Б. Новик. – М. : Мысль, 1965. – 335 с.
 33. *Петровська С. А.* Моделювання сталого розвитку: процесні й еколого-економічні аспекти проблеми / С. А. Петровська // Механізм регулювання економіки. – 2011. – № 2. – С. 159-166.
 34. *Плотинский Ю. М.* Модели социальных процессов : учебное пособие / Ю. М. Плотинский. – изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Логос, 2001. – 296 с.
 35. *Плотинский Ю. М.* Теоретические и эмпирические модели социальных процессов : учебное пособие / Ю. М. Плотинский. – М. : Логос, 1998. – 280 с.
 36. *Плотинский Ю. М.* Модели социальных систем и современность / Ю. М. Плотинский // Вестник МГУ. – Сер. 18. – № 4. – 2000. – С. 96-107.
 37. *Райцин В. Я.* Моделирование социальных процессов : учебник / В. Я. Райцин. – М. : Экзамен, 2005. – 189 с.
 38. *Рыжиков Ю. И.* Имитационное моделирование: теория и технологии / Ю. И. Рыжиков. – М. : Альтекс-А, 2004. – 384 с.
 39. *Самбуров Э. А.* Социальное моделирование, прогнозирование и проектирование : курс лекций / Э. А. Самбуров. – Иркутск : Изд-во Иркутского гос. ун-та, 2010. – 173 с.
 40. *Татаркин А. И.* Моделирование устойчивого развития как условие повышения экономической безопасности территории / А. И. Татаркин, Д. С. Львов, А. А. Куклин и другие. – Екатеринбург : Изд-во Уральского, 1999. – 276 с.
 41. *Томашевский В. М.* Моделирование систем / В. М. Томашевский. – К. : ВНУ, 2005. – 352 с.
 42. *Уемов А. И.* Логические основы метода моделирования / А. И. Уемов. – М. : Мысль, 1971. – 244 с.

-
43. *Харазішвілі Ю. М.* Теоретичні основи системного моделювання соціально-економічного розвитку України / Ю. М. Харазішвілі. – К. : Поліграф-Консалтінг, 2007. – 324 с.
 44. *Шеннон Р.* Имитационное моделирование систем – искусство и наука / Р. Шеннон. – М. : Мир, 1978. – 420 с.
 45. *Шепитько Г. Е.* Социальное прогнозирование и моделирование : учебное пособие для студентов / Г. Е. Шепитько. – М. : Экзамен, 2005. – 271 с.
 46. *Шиян А. А.* Економічна кібернетика: вступ до моделювання соціальних і економічних систем : навч. посібник для / А. А. Шиян. – Л. : Магнолія, 2007. – 228 с.
 47. *Шрейдер Ю. А.* Системы и модели / Ю. А. Шрейдер, А. А. Шаров. – М. : Радио и связь, 1982. – 152 с.
 48. *Щеглова С. Н.* Социальное прогнозирование, проектирование и моделирование : учеб. практикум / С. Н. Щеглова. – М. : Социум, 2001. – 95 с.
 49. *Ядов В. А.* Социологическое исследование: методология, программа, методы / В. А. Ядов. – Самара : Изд-во Самарского ун-та, 1995. – 332 с.

Розділ 7

ПРОГНОЗУВАННЯ ЯК СТАДІЯ УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

7.1. Еволюція футурологічного потенціалу суспільної думки

Сучасній людині властиве постійне прагнення до підняття завіси не тільки для досягнення завтрашнього дня, а й перебачення перебігу майбутніх віддалених подій. Основною причиною, що спонукає людину до передбачення майбутнього, є бажання краще розуміти сучасні їй події, явища та процеси. З цього приводу Ф. де Ларошфуко влучно зауважив: “Чи може людина з цілковитою впевненістю сказати, що їй забажається в майбутньому, якщо вона не здатна зрозуміти того, чого їй хочеться тепер?” Здатність до передбачення майбутнього є однією з головних функцій людської свідомості, на яку свого часу наголошував ще Платон, зазначаючи, що людина завжди прагне проникнути очима розуму в своє майбутнє. Подібне бажання найбільшою мірою властиве передусім тим, хто безпосередньо здійснює управління соціальними об’єктами, явищами і процесами. Натомість і сама суспільна практика засвідчує, що чим вищим є рівень прогнозування, тим більш ефективно та результативно здійснюється планування людської життєдіяльності та управління нею.

При цьому варто підкреслити, що людські спроби досягнути розумом своє майбутнє мають досить давню історію. Від найдавніших часів до сьогодення можна побудувати своєрідний ланцюг зусиль людства в цьому напрямі, що позначені такими суспільними феноменами: міфологія – утопія – фантастика – прогнозування – футурологія. Причому кожна з ланок зазначеного ланцюга має не тільки самодостатнє значення, а й продовжує історію свого власного існування від виникнення до теперішніх часів. Тож розглянемо ці феномени більш докладніше.

1. *Міфологія* (як наука про міфи, тобто вигадані надприродні сили) належить до найбільш ранніх форм опанування людиною майбутнього. Вона є невід’ємною складовою соціального становлення людини в межах різних цивілізацій. Недаремно відомий німецький письменник Томас Манн розглядав міф як “частку людства”. При цьому розрізняють стародавню міфологію і міфологію як філософсько-літературний жанр. До останнього, зокрема, зверталися в своїй творчості такі відомі письменники як Ф. Кафка, Т. Манн, Ж. Кокто та інші. Народною міфологією і міфотворчістю, зверненими в минуле й майбутнє, проникнутий роман “Сто років самотності” колумбійського письменника Г. Маркеса, в якому міститься думка про те, що сучасна цивілізація загине, якщо не виробить загальнолюдської духовної моралі, як основи гуманістичного розуміння соціального буття.

Міфологія й дотепер, постійно модифікуючись і вдосконалюючись, залишається невід’ємною складовою людського мислення. Проте цей взаємозв’язок, як свідчить аналіз, має досить парадоксальне забарвлення. На противагу міфу, людське мислення намагається вивести соціальне життя на рейки пояснення його закономірностей. Воно прагне і життя, і людську практику усвідомити поза різного роду міфологічних уявлень та спрямувати його на розумну й доцільну соціальну діяльність. Звідси – одвічне життя і одвічна боротьба міфу і мислення впродовж тисячоліть, звідси ж – завдання науки ретельно вивчати розвиток людського мислення, що йде спершу шляхами міфологічного досягнення соціального буття, а згодом вступає в суперечність з міфом, який заперечує соціальну діяльність і розвивається в боротьбі за свою самостійність.

2. *Утопія*, як складова футуристичного потенціалу людства, з давніх часів розвивалася у тісному взаємозв'язку з міфологічними уявленнями людей. Але, на відміну від міфів, бажане майбутнє в утопічних ідеях пов'язувалося не з надприродними силами, а з розумом і діяльністю людей. Термін “утопія” з давньогрецької означає місце, якого немає. Цим поняттям визначається, як правило, ідеальний і недосяжний суспільний лад, або державний устрій, якого не існує¹. За всієї багатоманітності існуючих утопій, більшість із них, як правило, мають соціальний характер.

Переважає більшість соціальних утопій, як правило, не збувається, проте напрочуд часто-густо збуваються окремі елементи ідеалізованих варіантів майбутнього. Цікаво, що спокуса утопізму не зникає з людського суспільства і дотепер. Навпаки, нові утопічні конструкції значною мірою активізуються у зламні моменти людської історії. Щодо оцінок значення утопічного мислення, то тут існують два полярно протилежних погляди. Представники першого вважають, що воно стимулює критичні уявлення та поглиблює розуміння альтернативних форм соціальної організації. Прихильники протилежної точки зору виходять з того, що утопічне мислення здатне лише вводити людей в оману і, відповідно, сприяє нереальним очікуванням соціальних змін.

Варто зазначити, що особливий утопічний жанр, характерний для ХХ століття, становлять антиутопії. Вони, на відміну від утопій, орієнтованих на бажане майбутнє, змальовують картини небажаного майбутнього. Найхарактерніші антиутопії створили такі відомі письменники, як Є. Замятін, О. Хакслі, Дж. Орвел. Показовим є роман-антиутопія “Ми” Є. Замятіна, що становить собою художній контекст вірогідно віддаленого майбутнього. Ідилія майбутнього розгортається в романі під звуки “Маршу єдиної Держави”, жителі якої пронумеровані й життя яких проінтегроване: рожеві талони на любов, однакова їжа, отримана хімічним шляхом; бездоганна, розписана по пунктах дисципліна; механічна музика й поезія. При цьому письменник попереджає про небезпеку “ідеальної несвободи”, інстинкт якої від народження закладений в людині та постійно

¹ Словник іншомовних слів / за ред. О. Е. Мельничука. – К. : Українська радянська енциклопедія, 1975. – С. 692.

знаходить своє втілення в ритуальних танцях, релігійних містеріях, військових парадах, тощо.

Слід відмітити, що з позиції сьогодення цей роман сприймається не тільки як пересторога тоталітарних тенденцій, реалізованих відповідними політичними режимами ХХ століття, але й як своєрідне попередження людства про те, до чого може призвести прагнення “скляним, електричним, вогнедихаючим інтегралом синтезувати безкінечне рівняння всесвіту”. У даному контексті наука, що відірвана від морального і духовного початку в умовах вселенської “наддержави”, а також панування технократичної бюрократії несуть нечувану небезпеку як для окремої людини, так і для суспільства в цілому.

3. *Фантастика*, як наступна складова футурологічного потенціалу людства, є специфічною формою відображення світу, згідно з якою на основі реальних уявлень логічно створюється альтернативна, несумісна з ними картина світу. Термін “*фантастика*” у перекладі з грецької означає “здатність уявляти”. Цим поняттям позначають: *по-перше*, образи й явлення, що створені думкою людини, її домислом; *по-друге*, літературні твори, в яких описуються нереальні події або явища, що не існують в межах інтерпретованої нами соціальної реальної; *по-третє*, щось нереальне або нездійсненне.

Необхідно підкреслити, що цей жанр найбільшою мірою реалізується у художній літературі, кіно, театрі, живописі, скульптурі, тощо. Із соціальною фантастикою, наприклад, пов’язана творчість М. Булгакова, Р. Бредбері, С. Лема, К. Саймака, С. Кінга та інших відомих письменників. Фантастичні твори нерідко відтворюють один із можливих варіантів розвитку соціально-історичного процесу, застерігаючи людей від небажаного перебігу подій. З цього приводу Р. Бредбері, зокрема, зауважив: “Ми не передбачаємо майбутнє, ми попереджаємо його”. Так, в одному з його оповідань під назвою “Усмішка” показано варіант можливого майбутнього з людьми, що забули своє минуле, зневажають мораль, мистецтво, культуру. Більше того, з якоюсь незрозумілою насолодою вони знищують “Мону Лізу”, чарівна усмішка якої з розшматованої картини дістається малому хлопчикові як нагадування про прекрасне і

нетлінне, а також як сподівання на подолання загрозової в своїй реальності дегуманізації.

4. *Прогнозування*, як науково обґрунтоване передбачення перспектив розвитку системних об'єктів різної природи, розглядається нині як самодостатній напрям дослідження, основу якого становлять спроби оцінити перебіг подій в певних галузях наукового знання. Окремі елементи прогнозування існували вже в стародавньому світі, але з розвитком наукових знань у XV-XVII століттях вони почали складатися у відповідну систему. Цей процес прискорився в середині XIX століття, у період виникнення марксизму (що гучно заявив про себе як про загальнометодологічну основу вивчення тенденцій суспільно-історичного розвитку), з яким більшість дослідників власне й пов'язує започаткування наукового прогнозування в соціальних науках.

На межі XIX-XX століття під впливом марксизму й інших вчень почали з'являтися твори прогностичного характеру, присвячені конкретним проблемам майбутнього розвитку. Так, у 1901 році відомий англійський письменник Г. Уеллс опублікував свою працю "Передбачення про вплив прогресу науки і техніки на життя і думку людини", в якій докладно розглянув вірогідні соціальні наслідки науково-технічного прогресу. А французький вчений П. Бертло виступив з прогнозом переходу в майбутньому до промислового виробництва синтетичних продуктів споживання на основі хімічних методів. Достовірним виявився й прогноз російського вченого К. Ціолковського щодо виходу людства в комічний простір. Широку наукову перспективу пізнання глибинних процесів людського розвитку відкрила ідея ноосфери В. Вернадського, першого президента Української академії наук. Разом із цим, відомі також прогнози Д. Менделєєва, І. Мечникова, І. Павлова, К. Тімірязєва та інших вчених, які відкрили нові напрями прогнозування тенденцій людського розвитку у різних галузях природничих і соціальних наук.

5. *Футурологія*, як самостійний напрям наукових досліджень, охоплює перспективи розвитку соціальних об'єктів, явищ і процесів, а також увесь комплекс проблем соціального прогнозування. Із розвитком футурології виникає потреба її докладного визначення. Так, наприклад, німецький соціолог К. Штейнбух дійшов висновку, що *футурологія* – це ціла галузь наукової діяльності, яка дає нам

інформацію про майбутні технічні й суспільні ситуації. Інший дослідник Р. Юнгк вважав, що дослідження, які ставлять за мету вивчення майбутнього, можна визнати науковими лише тоді, коли вони піддають сумніву свій предмет, визначають свої межі та пропонують лише гіпотези про розвиток майбутнього. Більш конкретне визначення футурології, на наш погляд, дає Г. Шішкоф, який, зокрема пише, що “це та дисципліна, яка повинна формувати майбутнє, а також визначати впливи всіх факторів людської діяльності”.

Натомість термін “*футурологія*” (від лат. *futurum* – майбутнє та *logos* – вчення) запровадив до наукового вжитку у 1943 році німецький соціолог О. Флехтгейм, який визначав *футурологію* “як чисту науку прогнозів і проєктів, теорію програм і планів, а також як філософію майбутнього, орієнтовану на здійснення наукових розвідок з метою протиставлення їх утопії. У праці “Чому футурологія” він зазначав, що коли ми говоримо про *футурологію*, то це не означає, що її слід розуміти лише як прагнення до координації наук. Розвиваючи цю думку, вчений розрізняв поняття “чиста футурологія” і “практична футурологія”. *Перша* – займається накопиченням, упорядкуванням і координацією різного роду прогнозів і проєкцій, *а друга* – програмуванням і плануванням майбутнього. Практична футурологія, на думку О. Флехтгейма, включає в себе й філософські аспекти, зокрема, переважно критику ідеології. Як бачимо, вчений розглядає футурологію як вільну від будь-яких ідеологічних поглядів і соціально-утопічних доктрин науку, як галузь суспільствознавства, основним завданням якої є розробка науково обґрунтованих концепцій про майбутнє людства, а також про перспективи розвитку різноманітних соціальних об’єктів, явищ і процесів.

Варто зазначити, що починаючи з другої половини ХХ століття футурологія й прогнозування в західній соціології не тільки зблизились між собою, але й набули значного поштовху. Таке зближення є закономірним з погляду соціальних наук, оскільки між ними не існує розмежування, а загальні спостереження, що належать до футурології, є цілковито придатними й для прогнозування. Натомість, відмінність між ними може існувати лише в певних орієнтаціях. Якщо *футурологія* орієнтується переважно на широку

соціальну стратегію, то *прогнозування* найчастіше реалізується в тактичних, тобто середньострокових і короткострокових прогнозах. Наприклад, при аналізі соціально-політичних ризиків, попередженні прогнозованих соціальних конфліктів, передбаченні доступних для огляду соціальних ситуацій, при плануванні державних управлінських рішень, а також при прогнозуванні їх можливих соціальних наслідків.

Одне слово, *футурологічний напрям* не тільки набув значного поширення в соціальних науках, але й почав розглядатися як потужний засіб підведення надійної теоретичної бази під практику соціального прогнозування. З огляду на зазначене чітко простежується періодизація футуроорієнтованих прогностичних підходів, яка включає в себе три основних етапи. Головною особливістю футурологічних концепцій *першого етапу* (від початку 60-х до кінця 70-х років ХХ століття) стало ототожнення футурології з науковим прогнозуванням і оформлення її в якості спеціального наукового напрямку. Характерним для досліджень цього періоду стало також відображення стану соціальної фрустрації, що полягає насамперед у руйнуванні всіх надій і віри в майбутнє, страху людини перед майбутнім тощо. Вченими було виявлено, що в умовах стрімкої суспільної модернізації традиційні суспільства починають руйнуватися. Такі зміни, що відбуваються в світі, часто-густо випереджають суспільну свідомість, і людині дедалі все важче стає адаптуватися до таких змін. Найхарактернішою в даному контексті є книга відомого американського соціолога Е. Тоффлера “Футурошок” (1970), в якій він всебічно охарактеризував стрес та дезорієнтацію людини унаслідок численних соціальних змін, що відбуваються за короткий відрізок історичного часу.

До особливостей футурологічних концепцій *другого етапу* від кінця 70-х до початку 90-х років ХХ століття можна віднести зосередження дослідницьких зусиль багатьох вчених на екологічних проблемах, а також на розробленні соціальних концепцій і моделей, що відображали злам світової цивілізації, тобто перехід людства від епохи модерну до епохи постмодерну. Саме в цей період були розроблені такі соціальні концепції, як концепція “нового світового порядку” (Г. Кіссінджера) та численні концепції постіндустріального суспільства (Е. Тоффлера, З. Бжезінського, Д. Белла, А. Турена тощо).

До зазначеного періоду належить також доповідь Римському клубові нашого земляка Б. Гаврилишина під назвою “Дороговкази на майбутнє”, в якій зафіксовані прагнення вчених до пошуку шляхів, за якими можуть розвиватися різні суспільства, а щоб не залишитися застиглими у тенетах вчорашніх поглядів, ідеологій і проблем.

Починаючи з *третього етапу*, тобто з 90-х років ХХ століття для футурологічних концепцій стає характерною яскраво виражена філософсько-історична та соціально-політична орієнтація глобального характеру. Серед таких підходів особливо вирізняється концепція “кінця історії” Ф. Фукуями (1990), в якій не тільки обґрунтовано в майбутньому період історичного затишшя, але й переваги ліберальної демократії на всьому геополітичному просторі планети. Поряд із цим, заслуговує на увагу й концепція “зіткнення цивілізацій” С. Хантінгтона, в якій стверджується, що після руйнації двополярного світу на людство чекає “реванш Бога”, тобто загострення суперечностей та цілком вірогідне зіткнення між цивілізаціями, що консолідуються довкола традиційних релігій.

Необхідно підкреслити, що для усіх *трьох етапів* властивим є намагання вчених здійснити розмежування понять “футурологія” і “прогнозування”. Більше того, останнім часом поняття “футурологія” найчастіше вживається як образний синонім прогностики й прогнозування, що позначає всю сукупність спеціальної літератури про майбутнє. Загалом у різних футурологічних підходах, присвячених опануванню майбутнього, починає домінувати науково обґрунтована плюралістична тенденція пошуку майбутнього, що базується на наявній методології та практиці реалізації науково достовірних розробок, планів, проектів або програм.

7.2. Основні поняття і терміни соціального прогнозування

Динамізм сучасних глобальних змін і суспільних трансформацій об’єктивно вимагає широкого застосування *методу прогнозування* на всіх рівнях організації суспільної системи з метою передбачення тенденцій і перспектив її розвитку. При цьому результатом

прогнозування, як методу науково обґрунтованого передбачення майбутнього, є вироблення відповідних прогнозів. Останні, базуючись на результатах наукових досліджень, дають реальну картину ймовірних змін майбутнього розвитку будь-яких природних і суспільних процесів. У сучасних умовах без вироблення таких прогнозів неможливе передбачення майбутніх суспільних змін, а також прийняття оптимальних управлінських рішень щодо забезпечення сталого функціонування й динамічного розвитку суспільної системи.

Необхідно зазначити, що з'ясування змісту типології і специфіки *прогнозування* часто-густо пов'язане з певними термінологічними труднощами. Ці труднощі спричинені суперечливістю використовуваних термінів, якими в різних галузях наукового знання позначають певні судження про майбутнє, тобто про перспективи розвитку різноманітних об'єктів, явищ і процесів. Серед них найчастіше вживаються такі поняття як “проорокування”, “віщування”, “осяяня”, “передчуття”, “передбачення”, “прогнозування”, “прогноз”, “прогностика”, “футурологія”, що й дотепер не мають однозначного визначення. Тому слід зупинитися на поясненні суті цих термінів більш докладно, оскільки в одному випадку їх вживають як синоніми, а в іншому, – в кожний з них вкладають різний зміст, що породжує термінологічні суперечки серед науковців.

Аналіз при цьому показує, що найбільш загальним (або синтетичним) є поняття “*передбачення*”, що інтегрує в собі всі різновиди одержання інформації про майбутній стан розвитку певних об'єктів, явищ і процесів, невідомий на даний час. Узагалі під *передбаченням* розуміють, як правило, форму випереджального відображення дійсності, що передбачає визначення можливого стану функціонування природних і соціальних процесів із певним ступенем їх невизначеності, який між іншим піддається виявленню і пізнанню, а також дає змогу оперувати інформацією про ймовірне майбутнє природи і суспільства.¹ Як бачимо, *передбачення* – це обґрунтоване припущення про майбутній стан розгортання явищ природи і суспільства або будь-яких інших явищ, які є невідомими на даний

¹ Соціологічна енциклопедія / укладач В. Г. Городяненко. – К. : Академвидав, 2008. – С. 273.

момент¹. Натомість *передбачення* – це не тільки припущення з більшим чи меншим ступенем вірогідності розгортання (майбутнього функціонування) того чи іншого об'єкта, явища чи процесу, але й одночасний опис їхніх можливих властивостей або станів у будь-який *момент часу*.

Слід також підкреслити, що *передбачення* як форма відображення майбутнього було властиве людству на всіх етапах його існування. Воно виникло і на перших етапах розвивалося в донаукових формах повсякденних уявлень, що базувалися головним чином на підсвідомих передчуттях, узагальненнях життєвого досвіду (прикмети), а також на різних видах псевдо передбачень, зокрема таких як ворожіння, ясновидіння, осяяня, пророкування тощо. Ці донаукові форми передбачення й дотепер експлуатуються астрономією, містикою, езотерикою, шарлатанством тощо. Натомість елементи наукового передбачення, що зародилися в стародавньому світі (наприклад, пророкування Фалесом – засновником античної філософії та науки – сонячного затемнення в 585 р. до н. е.), сформувались повністю лише в другій половині ХХ століття.

У сучасній науці прийнято розрізняти *наукове і ненаукове* передбачення. *Наукове передбачення*, як науково обґрунтоване судження про властивості та стани будь-якого об'єкта, явища чи процесу в майбутньому, істотно відрізняється від ненаукового. Наукове передбачення ґрунтується насамперед на пізнанні об'єктивних закономірностей розвитку природи і суспільства шляхом застосуванням наукових методів дослідження, завдяки чому воно виступає надійною основою випереджального відображення дійсності.

Що стосується *ненаукового передбачення*, то воно при відображенні майбутнього не застосовує спеціальних наукових досліджень, а ґрунтується головним чином на передчуттях, життєвому досвіді людини, віруваннях, пророкуваннях тощо. У зв'язку із цим *ненаукове передбачення* поділяють на: 1) *інтуїтивне* (пов'язане з підсвідомістю); 2) *буденне* (пов'язане з народними прикметами на основі життєвого досвіду); 3) *міфологічне або*

¹ Социологический энциклопедический словарь / редактор-координатор Г. В. Осипов. – М. : ИНФА.М – НОРМА, 1998. – С. 257.

релігійне (пов'язане з віруванням у надприродні сили); 4) *мантичне або псевдопередбачення* (пов'язане з пророкуванням, ясновидінням, осянням, віщуванням, ворожінням тощо). Виходячи з цього, особливості наукового та ненаукового передбачення можна подати у вигляді порівняльної матриці, що рельєфно відбиває їх істотні властивості (див. табл. 6. 1).

Таблиця 6. 1

Характерні особливості наукового та ненаукового передбачення

<i>Наукове передбачення</i>	<i>Ненаукове передбачення</i>
Ґрунтується на знанні об'єктивних законів і закономірностей функціонування певного класу об'єктів явищ і процесів	Спирається на осяяння, пророкування або фантастичні видіння певних об'єктів, явищ і процесів
Підлягає верифікації на основі наукової аргументації, оскільки спирається на логічні зв'язки, що носять закономірний характер	Не підлягає спростуванню на основі наукової аргументації, оскільки не спирається на логічні зв'язки, що підлягають верифікації
Судження про майбутнє носять, як правило, вірогідний характер і знаходяться в процесі постійного розвитку	Судження про майбутнє претендують на абсолютну винятковість, достовірність і надійність
Подає динамічну картину бачення майбутнього, побудовану на основі закономірних тенденцій відображуваних подій та обставин, що сприймаються як моменти єдиного безперервного розвитку	Подає переважно статичну, вже готову та ізольовану картину майбутнього, побудовану на основі пророкування відображуваних подій та обставин

Варто також зазначити, що в сучасній літературі *наукове передбачення* поділяється зазвичай на: 1) *природно-наукове* або просто наукове (про перспективи розвитку природи в цілому або окремих природних явищ і процесів); 2) *суспільно-наукове* або соціальне (про перспективи розвитку особистості, суспільства, а також різноманітних соціальних об'єктів, явищ і процесів). *Соціальне передбачення* при цьому трактується в двох основних смислах: *по-перше*, як передбачення тих або інших соціальних подій, *а по-друге*, як переважне знання про певні соціальні події та явища, що реально існують, але з різних причин не зафіксовані в людському досвіді. Особливе місце в соціальному бутті людини, як засвідчує аналіз, займають і так звані псевдоформи соціального передбачення майбутнього (пророкування, ворожіння, осяяння тощо), коли носії

цих форм намагаються, наприклад, передбачати перебіг майбутніх соціальних подій, явищ і процесів, не відомих у даний час науці в силу своїх виняткових властивостей або окремих особливостей свідомості та поведінки.

При цьому *вищою формою* наукового соціального передбачення, на думку відомого соціолога І. Бестужева-Лади, є визначення сукупності майбутніх змін, які очікуються в межах усього суспільства, або всього людства чи його великих складових. За своєю суттю *соціальне передбачення* є інформаційним (описово-пізнавальним) аспектом випереджального відображення майбутніх змін соціуму, що відносять його до іманентних властивостей вищих форм матерії¹. Натомість І. Бестужев-Лада вважає, що *соціальне передбачення* (як абстрактна категорія) має декілька власних форм конкретизації а саме: 1) *просте передбачення* (або передчуття) – це психофізіологічне або біологічне явище, що притаманне будь-якому живому організму; 2) *складне передбачення* (або провіщення) – це особливий вид інтелектуальної діяльності людини, тобто її власне розмірковування про майбутнє на основі особистого досвіду; 3) *прогнозування* (або наукове передбачення) – це спеціальне наукове дослідження перспектив майбутнього досвіду будь-яких природних і суспільних явищ; 4) *конкретне наукове передбачення* – це логічний висновок із відкритих наукових законів (закономірностей) про розвиток природи і суспільства; 5) *пророкування* – це локалізоване в часі і просторі передбачення (просто завчасне повідомлення про те, що має здійснитися в майбутньому); 6) *квазіпередбачення* – це передбачення невідомих явищ минулого і теперішнього, до яких, з метою вивчення, підходять так само, як би вони відносилися до майбутнього; 7) *реконструктивне передбачення* – це передбачення явищ минулого на основі деяких фрагментів, що збереглися (наприклад, мисленева реконструкція залишків стародавніх споруд або текстів); 8) *реверсивне передбачення* – це логічне продовження тенденцій від теперішнього до минулого або від минулого до більш віддаленого минулого; 9) *презентативне передбачення* – це передбачення можливих дій супротивника, що вже були ним

¹ Соціологічна енциклопедія / упорядник В. Г. Городяненко. – К. : Академвидав, 2008. – С. 273.

здійснені або здійснюються в даний момент, але є поки що невідомими для суб'єкта передбачення; 10) *імітаційне передбачення* – це передбачення відомого розвитку певного явища від більш віддаленого до менш віддаленого минулого з метою виявлення надійності того чи іншого методу передбачення¹.

Необхідно також відзначити, що процес пізнання шляхом використання *соціального передбачення* починається, як правило, з опису тих процесів і явищ, що існують у реальності, і тих що приховані в латентному вигляді. Використовуючи соціальне передбачення дослідник вдається не тільки до опису очевидних фактів, але й здійснює детальний аналіз того, що дезорганізує чи деформує розвиток певних соціальних подій або, навпаки, підвищує активність соціальних сил, вплив яких має стійку тенденцію до зростання. Поряд із цим, у процесі *соціального передбачення* застосовується також метод соціальної діагностики, який вимагає: 1) виявлення головної тенденції, виявлення перспективи розвитку соціального процесу, встановлення тих генеральних напрямів, які характеризують стан суспільства (його окремих сфер і частин) в майбутньому без відволікання на другорядні; 2) дослідження й облік основних індикаторів, які характеризують назрівання якісних змінних; 3) дотримання оптимального поєднання раціонального та інтуїтивного (почуттєвого), в якому раціональне відіграє провідну роль, виступаючи запобіжником домислів і фантазій, що спираються на простодушні побажання та надії; 4) відмови від абсолютизації, протиставлення, узгодження висновків передбачення за рахунок втрати визначених якісних характеристик; 5) використання максимально повної інформації, яка прямо чи опосередковано стосується майбутнього розвитку соціального об'єкта, явища чи процесу.

При цьому аналіз показує, що найбільш результативною формою наукового передбачення є *прогнозування* – процес вироблення відповідних прогнозів, тобто наукового обґрунтованих суджень про стан певного об'єкта, явища або процесу в майбутньому. У цьому зв'язку варто зупинитися на з'ясуванні суті таких родієвих понять, як

¹ Российская социологическая энциклопедия / под общ. ред. Г. В. Осипова. – М. : НОРМА-ИНФРА.-М, 1990. – С. 402.

“прогноз”, “прогнозування” і “прогностика”, що відіграють важливу роль у розумінні соціального змісту і особливості прогнозування, як способу наукового передбачення майбутнього різноманітних соціальних об’єктів, явищ, процесів. Термін “прогноз” (від грецької *prognosis* – *pro* – наперед, *gnosis* – пізнання) розуміється, як правило, у двох значеннях: у *широкому* він означає судження про передбачення будь-яких майбутніх подій або результатів діяльності; а у *вузькому* – це спеціальне наукове дослідження конкретних перспектив розвитку будь-яких процесів і явищ, що базується на використанні переважно кількісних показників. Спочатку цей термін широко застосовувався в медицині, яким позначали передбачення перебігу хвороби, засноване на її пізнанні або діагнозі. Згодом під ним почали розуміти будь-яке конкретне судження про стан різноманітних природних і суспільних явищ, у майбутньому (наприклад погоди, результатів виборів, схвалюваних рішень тощо).

У загальному розумінні *прогноз* – це науково аргументоване передбачення, що дає випереджувальну інформацію про розвиток певних об’єктів, явищ і процесів у майбутньому. Поняття прогнозу, як свідчить аналіз, містить у собі кілька аспектів: *по-перше* – прогноз – це науково обґрунтоване судження про вірогідні стани перебігу певного процесу у майбутньому або про альтернативні шляхи і терміни здійснення певних подій чи певних етапів будь-якого процесу, *а по-друге* – прогноз – це знання (інформація) про мету, яку можна реалізувати за допомогою певних засобів, або знання про ті засоби, що необхідні та достатні для досягнення визначеної мети.

У процесі *вироблення прогнозів* реалізується одна з найважливіших функцій людської свідомості – здатність до випереджального відображення діяльності. *Прогноз* передбачає не тільки можливі майбутні результати діяльності окремої людини, соціальної групи чи суспільства в цілому, але й можливий розвиток будь-яких природних процесів. Він є *універсальним способом* і одночасно *невід’ємною функцією* будь-якої наукової дисципліни, *завершальним етапом* будь-якого наукового дослідження. Більше того, на думку багатьох вчених розвиток сучасної науки відбувається за рахунок посилення її прогностичної функції. Це зумовлено тим, що *прогноз*, з одного боку спирається на знання про невідомі на момент прогнозування властивості об’єктів реальної дійсності, а з іншого - на

знання про властивості неіснуючих на момент прогнозування об'єктів.

Натомість *прогноз*, як засвідчує аналіз, принципово відрізняється від пророкування чи передбачення фантастів (якщо вони навіть збуваються), оскільки *прогноз* – це передбачення змін майбутньої реальності, що базується на наукових засадах системи логічних доказів, апробованій методології, а також на строго обґрунтованих висновках. Випереджальне відображення майбутнього свідомості людини має отримати достовірну наукову аргументацію, щоб стати науковим *прогнозом*, а не просто вимислом або шарлатанством. Таким чином, *прогноз* – це науковий висновок або наукове судження, що фіксує можливу ступінь досягнення певних цілей в залежності від способу майбутніх дій та ресурсного забезпечення. Причому *прогноз* – це не саме рішення чи дія, а тим більше не сам результат діяльності, а спосіб визначення можливих варіантів розвитку певної події (процесу) чи ситуації. Прогноз – це перелік можливих альтернатив для вибору оптимального рішення, яке ухвалюється суб'єктом управління, використовуючи для цього відповідні прогностичні розробки, що виробляються на основі достовірної та перевіреної інформації. Як бачимо велика роль тут належить верифікації прогнозу, тобто визначенню ступеня його відповідності вимогам сучасної науки; його *достовірності* – вірогідності здійснення, тобто передбаченого чи завданого інтервалу точності, а також його *обґрунтованості*, тобто відповідності теорії та практиці.

Аналіз також показує, що *прогнози* завжди мають передувати планам, а також містити оцінку перебігу і наслідків виконання (або невиконання) планів, тобто охоплювати все, що не піддається плануванню, або вирішенню. *Прогноз і план* розрізняються між собою способами оперування інформацією про майбутнє. *Прогноз* – це вірогідний опис можливого або бажаного майбутнього, а *план* – це директивне рішення стосовно заходів дослідження можливого чи бажаного майбутнього. При чому прогноз і план можуть розроблятися незалежно один від одного. Але щоб певний *план* був оптимальним і реальним йому має передувати *прогноз* (бажано безперервний), який дає змогу обґрунтувати цей і наступний плани за допомогою наукових методів. Що стосується *типології прогнозів*, то вона може розроблятися за різними критеріями у залежності від мети

і завдань, об'єктів і предметів, проблем, характера і періода попередження, а також від методів організації прогнозування та інших ічнників (див. табл. 6.2).

Таблиця 6. 2

Типологія прогнозів

<i>Критерій типологізації</i>	<i>Тип прогнозу</i>	<i>Характеристика прогнозу</i>
За сферою суспільного буття	Політичний	Передбачення перспектив розвитку внутрішньої та зовнішньої політики країни та інших країн
	Економічний	Передбачення перспектив розвитку економіки країни та економічних відносин узагалі
	Соціальний	Передбачення перспектив розвитку соціальних об'єктів, явищ і процесів, соціальних зв'язків і відносин загалом
	Культурний	Передбачення перспектив розвитку матеріальної та духовної культури суспільства
За галуззю наукового знання	Суспільно-наукові: Соціально-географічний	Передбачення перспектив освоєння людиною земної поверхні, включаючи світовий океан
	Соціально-екологічний	Передбачення перспектив збереження рівноваги між природним середовищем і життєдіяльністю суспільства
	Соціально-космічний	Передбачення перспектив освоєння людиною космічного простору
	Соціально-медичний	Передбачення шляхів розвитку охорони здоров'я, включаючи фізичну культуру і спорт
	Соціально-демографічний	Передбачення перспектив зростання населення його вікової структури та міграційних процесів
	Соціально-етнографічний	Передбачення перспектив розвитку етнічних спільнот, їх мови, традицій, звичаїв,

<i>Критерій типологізації</i>	<i>Тип прогнозу</i>	<i>Характеристика прогнозу</i>
		усього комплексу національних відносин
	Соціально-територіальний	Передбачення перспектив соціального розселення, розвитку міст, сіл і селищ, їх інфраструктури тощо
	Соціально-правовий	Передбачення перспектив розвитку держави, права і правових відносин узагалі
	Соціально-естетичний	Передбачення перспектив розвитку ресурсної бази мистецтва, літератури, театру, кіно, телебачення, бібліотечної справи, засобів масової інформації
	Соціально-педагогічний (навчально-виховний)	Передбачення перспектив розвитку освіти і виховання, їх ресурсного забезпечення
	Соціологічний	Передбачення перспектив розвитку соціальних відносин, а також зміни суспільної системи, її структури, сфер і видів соціальної життєдіяльності
	Психологічний	Передбачення перспектив розвитку особистості, її потреб, інтересів, поведінки і діяльності
	Військовий	Передбачення перспектив розвитку різних аспектів військової справи
	Природно-наукові: метеорологічний	Передбачення перебігу атмосферних і погодних явищ, повітряних потоків тощо
	Геологічний	Передбачення покладів корисних копалин, землетрусів та інших літосферних явищ
	Гідрологічний	Передбачення морських хвилювань, паводків, штормів та інших гідросферних явищ
	Космологічний	Передбачення руху небесних тіл, газів, випромінювань, інших космічних явищ

<i>Критерій типологізації</i>	<i>Тип прогнозу</i>	<i>Характеристика прогнозу</i>
	Географічний	Передбачення динаміки змін географічної оболонки Землі та територіальної організації соціуму
	Фізико-хімічний	Передбачення зміни матеріального світу, перетворень матеріальних речовин і їх властивостей
	Біологічний	Передбачення перспективи змін явищ рослинного і тваринного світу, зокрема, тенденцій врожайності, захворюваності тощо
	Медико-біологічний	Передбачення майбутніх хвороб переважно людини, а також шляхів їх запобігання
	Науково-технічні: Науково-теоретичний	Передбачення перспектив розвитку різних галузей наукового знання
	Техніко-технологічний	Передбачення динаміки впливу технічного прогресу на розвиток технологічної сфери, впровадження іновацій тощо
	Технічний	Передбачення перспектив розвитку технічного прогресу в різних галузях промисловості, будівництва, транспорту тощо
За характером відображення предмета прогнозування	Пошуковий	Передбачення можливих станів об'єктів, явищ і процесів у майбутньому
	Нормативний	Передбачення шляхів і термінів досягнення бажаних станів об'єктів, явищ і процесів на основі завданих норм, ідеалів, цілей
	Аналітичний	Передбачення пізнавальної цінності різних методів і засобів досягнення майбутнього
	Практичний	Передбачення тенденцій і шляхів розвитку суспільно-перетворювальної діяльності

<i>Критерій типологізації</i>	<i>Тип прогнозу</i>	<i>Характеристика прогнозу</i>
За характером відображення об'єкта прогнозування	Одноаспектний	Передбачає відображення однієї із сторін прогнозованого об'єкта
	Багатоаспектний	Передбачає відображення декількох сторін об'єкта прогнозування
	Комплексний (системний)	Передбачення всебічне відображення об'єкта прогнозування в сукупності всіх його елементів, зв'язків і відносин
За часовим інтервалом	Оперативний	Передбачення перспектив розвитку об'єкта в кількісних параметрах у терміни від одного дня до одного року
	Короткостроковий	Передбачення кількісних змін об'єкта в період від одного до двох-трьох років
	Середньостроковий	Передбачення зміни кількісних параметрів об'єкта в інтервалі від п'яти до десяти років
	Довгостроковий	Передбачення якісних змін об'єкта в часовому інтервалі від п'ятнадцяти до двадцяти років
	Наддовгостроковий (віддалений)	Передбачення якісних змін об'єкта в часовому інтервалі від п'ятидесяти до ста років
За ступенем впливу	Позитивний	Передбачення в майбутньому позитивних змін у суспільному розвитку
	Негативний	Передбачення в майбутньому негативних змін у суспільстві
За характером функцій	Прогноз-застереження	Передбачає безпосередній вплив на свідомість і поведінку людей з метою запобігання небажанню ухвалення рішень щодо змін майбутнього соціально розвитку
	Прогноз-розвідка	Передбачає провокативні концептуальні визначення майбутнього з метою

<i>Критерій типологізації</i>	<i>Тип прогнозу</i>	<i>Характеристика прогнозу</i>
		виявлення поглядів ідеологічних супротивників або представників інших цивілізацій
За цільовим призначенням	Цільовий	Передбачення перебігу виконання планів(завдань) з метою виявлення небажаних відхилень і наслідків.
	Плановий	Передбачення можливих шляхів досягнення бажаної мети за відповідними критеріями.
	Програмний	Передбачення можливих шляхів досягнення бажаного етапу прогнозованого явища з визначенням термінів і черговості виконання проміжних цілей
	Проектний	Передбачення конкретних образів певних явищ у майбутньому при допущенні низки відсутніх умов
	Організаційний	Передбачення майбутніх управлінських рішень, орієнтованих на досягнення цілей або бажаного стану об'єкта
За ступенем невизначеності	Детермінований	Передбачає виявлення кола завдань, вирішення яких може бути здійснене за втрати додаткової інформації без істотної шкоди для результатів прогнозування
	Стохастичний	Передбачає визначення та облік випадкових факторів прогнозованого об'єкта з метою забезпечення вимог достовірності
	Змішаний	Передбачає опис прогнозованого об'єкта частково в детермінованому, а частково в стохастичному варіантах

<i>Критерій типологізації</i>	<i>Тип прогнозу</i>	<i>Характеристика прогнозу</i>
За масштабом передбачуваних явищ	Глобальний	Передбачення перспектив розвитку світової системи (людство) або природних явищ у майбутньому
	Регіональний	Передбачення перспектив розвитку природних або суспільних явищ у межах кількох країн, або одного материка чи океану
	Національний	Передбачення перспектив розвитку природних або суспільних явищ у межах однієї країни
	Місцевий	Передбачення перспектив розвитку природних або суспільних явищ у межах одного району, міста, селища, села тощо

Слід підкреслити, що відмінність між зазначеними *типами прогнозів* є певною мірою умовною, оскільки в будь-якому конкретному прогнозі можуть поєднуватися ознаки кількох типів, а нерідко окремі типи прогнозів взаємодоповнюють одне одного. Наприклад, нормативні прогнози та прогнози застереження можна розглядати як дві сторони однієї медалі. Підтвердженням цього є діяльність Римського клубу, представники якого ставили за мету піддати громадську думку шоківій терапії, щоб у наступних нормативних прогнозах легше було б нав'язати людству розроблені ними “рецепти” звільнення останніх від глобальних криз та катастроф. Так само не існує жорсткої межі між природничо-науковими і соціальними прогнозами, оскільки, з одного боку, все тіснішими стають зв'язки між природничими і суспільними науками, а з іншого боку, – люди вже навчилися певною мірою цілеспрямовано впливати на природні об'єкти, явища і процеси.

Що стосується терміну “*прогнозування*”, то ним, як правило, позначають процес розроблення прогнозів, який передбачає, насамперед, наукове дослідження перспектив розвитку будь-якого явища чи процесу на основі їх кількісного оцінювання із зазначенням термінів їх зміни, а також тенденцій і шляхів перетворення даних явищ і процесів у майбутньому на основі аналізу інформації про їх

минулий і теперішній стан.¹ *Прогнозування* як процес наукового передбачення майбутнього стану різних природних і суспільних явищ передує розробленню різноманітних планів, програм і проектів.² За допомогою прогнозування визначаються також і наслідки їх забезпечення.

Слід зазначити, що основу *прогнозування* становлять здебільшого такі взаємопов'язані джерела інформації про майбутнє: а) *оцінювання* перспективи розвитку майбутнього стану прогнозованого процесу чи явища на основі існуючого досвіду, найчастіше за допомогою аналогії з уже відомими і схожими явищами і процесами; б) *екстраполяція* на майбутнє певних тенденції розвитку явищ і процесів, закономірності яких є досить відомі в минулому і сучасному; в) *моделювання* передбачуваного стану певних явищ або процесів відповідно до очікуваних (або бажаних) змін, характер і перспективи розвитку яких є відомими для дослідника. Разом із цим, у практиці прогностичної діяльності використовуються також відповідні процедури верифікації створюваних *прогнозів*, а саме: 1) різноманітні модифікації експертного оцінювання; 2) розробка прогнозу методами відмінними від попередньо використовуваних; 3) аналітичне (чи логічне) виведення паралельного прогнозу із завчасно отриманих прогнозів; 4) перевірка адекватного прогнозу на ретроспективному періоді; 5) спростування критичних зауважень опонентів, а також виявлення джерел можливих помилок; 6) порівняння з іншими думками, висловленими визнаними найбільш компетентними фахівцями.

Водночас *прогнозування*, як випереджальне відображення дійсності, в кожній галузі наукового знання має свої специфічні особливості. Суспільні або соціально-гуманітарні науки, у тому числі соціологія, історія, політологія, культурологія, теорія управління тощо, оперують *соціальним прогнозуванням*, яке зорієнтоване на альтернативне виявлення перспектив розвитку конкретних соціальних процесів, пов'язаних із життєдіяльністю суспільства в цілому або окремих його сфер, підсистем і елементів. При цьому головною метою *соціального прогнозування* (як наукового

¹ Социологический энциклопедический словарь / редактор-координатор Г. В. Осипов. – М. : ИНФРА-М–НОРМА, 1998. – С. 266.

² Словник іншомовних слів / за редакцією О. Є. Мельничука. – К. : Українська радянська енциклопедія, 1975. – С. 548.

дослідження перспектив розвитку соціальних об'єктів явищ і процесів) є підвищення наукової обґрунтованості та ефективності соціального моделювання, конструювання, планування, проектування, програмування та управління.

Ще одним родієвим поняттям стосовно прогнозу та прогнозування є поняття “*прогностика*”, що також трактується у двох значеннях: у *широкому* – це теорія і практика прогнозування; у *вужькому* – це наука про закони і способи розроблення прогнозів.¹ Розвиток прогностичних досліджень спочатку в природничих, а згодом у суспільних науках привів у другій половині ХХ століття до формування *прогностики* як особливої наукової дисципліни, що активно розвивається у взаємозв'язку з теоріями наукового передбачення, ціле-покладання, планування, програмування, проектування та управління. Основним завданням *сучасної прогностики* є розвиток методологічних засад прогнозування з метою підвищення ефективності методів, техніки і технологій розроблення прогнозів

Прогностичні дослідження постійно вдосконалюють наукові засоби підвищення обґрунтованості та ефективності прогнозів. *Сучасна прогностика* враховує співіснування в цивілізаційному вимірі неоднакових темпів соціального розвитку – зон прискорення та уповільнення соціальних змін, співіснування елементів традиції та сучасності, зіткнення старого і нового в суспільних процесах, наявність інерції та маятникових інверсій. Основним інструментарієм, яким оперує *сучасна прогностика* є ретроспективний аналіз, нелінійні методи опанування майбутнього, стратегія і тактика моделювання сценарного простору, проектування оптимальних траєкторій; моніторингові опитування (зрізи) громадської думки, визначення недоступних для людського розуміння зон індивідуального і суспільного буття людини.

Поряд із цим, у другій половині ХХ століття значного поширення в теорії *соціального прогнозування* набув футурологічний напрям, який почав розглядатися як засіб підведення теоретичної бази під практику прогностичної діяльності. Головною особливістю даного

¹ Российская социологическая энциклопедия / под общей редакцией Г. В. Осипова. – М. : НОРМА-ИНФРА·М, 1999. – С. 415.

напряму стало ототожнення *футурології* з науковим прогнозуванням та оформлення її як спеціальної галузі наукового знання про перспективи розвитку соціальних явищ та процесів. Згодом поняття “*футурологія*” (як сукупність концепцій майбутнього людства) почало тлумачитись як комплекс соціального прогнозування, що поєднує в собі взаємозалежні прогностичні функції суспільних наук і прогностики як науки про закони прогнозування¹.

При цьому домінуючим у футурології, як показує аналіз, став технократичний підхід, який базувався на розумінні науково-технічного прогресу в якості головного засобу розв’язання ключових соціальних проблем. У межах даного підходу було розроблено, наприклад, концепцію “постіндустріального суспільства”, що розглядає перспективи суспільного розвитку з точки зору сцієнтистських позицій. Наприкінці ХХ століття *футурологія* зосередила свою увагу на вивченні глобальних проблем людства і “меж зростання” технологічної цивілізації під егідою Римського клубу із застосуванням методів глобального комп’ютерного моделювання. У цьому процесі можна виділити два вектори: *по-перше*, вектор “екологічного песимізму”, який зосередився на прогнозуванні негативних наслідків наявних перспектив розвитку людства, а *по-друге*, вектор “науково-технічного оптимізму”, представники якого намагаються обґрунтувати можливість реалізації потенцій сталого суспільного розвитку.

7.3. Зміст, закони, принципи і функції соціального прогнозування

Соціальне прогнозування, як процес розроблення прогнозів у суспільних науках, істотно відрізняється від науково-технічного прогнозування. Головною відмінністю *соціального прогнозування* є відносно висока інтенсивність зворотного зв’язку між прогнозуванням та управлінням, а точніше між передбаченням і

¹ Соціологічна енциклопедія / укладач В. Г. Городяненко. – К. : Академ видов., 2008. – С. 428.

управлінським рішенням, цілепокладанням і соціальною діяльністю. У природничих та технічних науках цей зв'язок є незначним і часто густо дорівнює нулю. Там об'єкти прогнозування принципово не піддаються (або піддаються незначною мірою) соціально-управлінському впливу, тобто видозмінюванню шляхом здійснення цілеспрямованих дій на основі рішень-цілей, в тому числі з урахуванням прогнозу.

Тому в природничих і технічних науках прогнозування можливе тільки у формі безумовного передбачення з метою пристосування певної дії до очікуваного стану прогнозованого об'єкта.¹ І навпаки, в соціальних науках цей зв'язок є настільки інтенсивний, що здатний приводити до самоздійснення (чи саморуйнування) прогнозу шляхом відповідної дії з урахуванням останнього (так званий ефект Едіпа). Наприклад, передбачення катастрофи здатне викликати, з одного боку, паніку і дійсно загострити ситуацію, а з іншого боку, – викликати своєчасне втручання щодо ліквідації відповідної загрози. Звідси безумовна методологічна орієнтація *соціального прогнозування* на розроблення вірогідних (умовних) передбачень рівня об'єктивності та, відповідно, ефективності управлінських рішень, а також продуктивності управління соціальними об'єктами, явищами і процесами взагалі. Такі соціальні прогнози, як показує аналіз, мають давню історію. Наприклад, починаючи з перших футурологічних тенденцій, останні вже тоді впліталися в тканину філософських роздумів Платона, Аристотеля, Т. Мора, Т. Кампанелли, Ф. Бекона, А. Сен-Сімона та інших. Водночас найбільш ґрунтовну загальну розробку соціальні прогнози одержали в соціологічних поглядах О. Конта і К. Маркса.

Виходячи з цього зазначимо, що в соціальних науках прийнято виділяти *три історичних етапи* соціально-прогностичної діяльності. *Перший етап* – донауковий (або етап релігійної есхатології) бере свій початок від пророкувальної діяльності стародавніх жреців (волхів або оракулів), а також від передбачення людиною своїх дій, що спиралися на її власний досвід, вироблений у процесі безпосередньої практичної діяльності. *Другий етап* – метафізичний (або етап утопічних теорій)

¹ Российская социологическая энциклопедия / под общей редакцией Г. В. Осикова. – М. : НОРМА-ИНФА: М, 1999. – С. 414.

характеризується виникненням у Новий час соціальних концепцій Т. Мора, Ш. Фур'є, Т. Компанелла, Ф. Бекона, які отримали назву утопічних, оскільки містили ідеалістичні уявлення про майбутнє суспільства. Водночас перша соціальна утопія виникла ще в період античності і належить Платону. Мова йде про його знамениту працю “Держава”, яка по праву вважається першою “соціологічною” роботою, оскільки описує можливу ідеальну модель соціальної організації життя людей. *Третій етап* – науковий, який розпочався в епоху Просвітництва з уявлень про майбутнє, відображених у працях філософів, зокрема, С. Гельвеція, І. Гердера, І. Лессінга, які дали старт формуванню нової науки – історичної соціології. Основною рушійною силою суспільства до майбутнього, на думку І. Лессінга, є освічений розум, тому що прогрес базується на широких знаннях і досвіді. У другій половині ХІХ століття спостерігається процес активної систематизації наукових теорій, різних соціологічних шкіл і напрямів, у межах яких здійснюється науковий аналіз розвитку суспільства, а також створюються різноманітні моделі передбачення майбутнього розвитку людства.

Що стосується *четвертого* – безпосереднього етапу соціального прогнозування, то він бере свій початок у 70-х роках ХХ століття і пов'язаний з виходом у світ книги А. Тоффлера “Футурошок”, у якій американський соціолог обґрунтував негативні соціальні наслідки науково-технічної революції. Велика роль у розвитку соціального прогнозування належить також Римському клубу, на замовлення якого в 1971 році американський вчений Д. Форрестер, зробив прогноз майбутнього людства на період до 2100 року, з якого випливає такий висновок: якщо зростання народонаселення та промислового виробництва, виснаження природних ресурсів і забруднення навколишнього середовища будуть й далі продовжуватися попередніми темпами, то людство очікує катастрофа вже до 2100 року. При цьому відмітимо, що в соціально-гуманітарних науках завжди існували альтернативні соціальному прогнозуванню концепції, в яких розглядалися питання майбутнього в рамках взаємодії людини і суспільства. Так, у межах теорії екзистенціалізму відстоюється думка, що про майбутнє, взагалі неможливо нічого знати точно, оскільки людина виявляє себе в процесі акту вибору (Ж-П. Сартр), комунікації (К. Ясперс) або в протиставленні

абсурдному світу (А. Камю). У даному сенсі екзистинціоналісти дотримуються позиції, що не існує ні минулого, ні майбутнього – а є тільки теперішнє.

Натомість із зародженням синергетичних ідей про нерівноважність і нелінійність, відкритих саморганізованих систем, виникає розуміння складності суспільних процесів і багатоманітності, а також спонтанності соціальних закономірностей. Синергетичний стиль мислення формує теоретичну модель соціального розвитку, що трактує суспільство як “еволюціонізуючу цілісність, якій властиві детермінізм і випадковість, стійкість і нестійкість, організація і дезорганізація, взаємопереходи хаосу і порядку на мікро- і макросоціальному рівнях”¹. Проникнення в соціальні науки синергетичних ідей, як бачимо, інколи ставить під сумнів доцільність вироблення будь-яких соціальних прогнозів. Але не дивлячись на різні теоретичні погляди, соціальне прогнозування як вид наукової рефлексії, тим не менше, продовжує жити і активно розвиватися.

Варто підкреслити, що термін “соціальне прогнозування” (від грецької “prognosis”- передбачення, пророкування) використовується в соціальних науках, як правило, в декількох значеннях: у *широкому значенні* під ним розуміють процес розроблення соціальних прогнозів, тобто ймовірнісних суджень про стан будь-яких соціальних процесів і явищ у соціальних науках (на відміну від прогнозів у природничих і технічних науках): у *вузькому значенні* мають на увазі спеціальне наукове дослідження конкретних перспектив розвитку соціальних об’єктів, явищ і процесів, переважно з якісними оцінками і визначенням відповідних термінів їх зміни².

Водночас *соціальне прогнозування* (як форма наукового передбачення) на думку відомого соціолога Ж. Тоценка, має декілька таких змістовних проєкцій: 1) соціальне прогнозування (на відміну від інших різноманітних форм наукового передбачення) – це спеціальне наукове дослідження, що має свою власну методологію, техніку і технологію; 2) соціальне прогнозування – це система наукових гіпотез, уявлень, передбачень і форм їх конкретизації щодо

¹ Василькова В. В. Порядки хаос в розвитку соціальних систем: синергетика и теория социальной самоорганизации / В. В. Василькова. – СПб : Логос, 1999. – С. 213.

² Российская социологическая энциклопедия / под общей редакцией Г. В. Осина. – М. : НОРМА–ИНФРА•М, 1999. – С. 414.

тенденцій і напрямів розвитку соціальних відносин, а також відповідних суб'єктів і об'єктів цих відносин; 3) соціальне прогнозування – це визначення варіантів соціального розвитку і вибір найбільш прийняттого, оптимального варіанту, виходячи з наявних ресурсів, часу і тих соціальних сил, які здатні забезпечити їх реалізацію; 4) соціальне прогнозування – це робота з альтернативами, глибокий аналіз ступеня вірогідності та багатоваріантності можливих управлінських рішень; 5) соціальне прогнозування – це не тільки наукове дослідження перспектив розвитку будь-яких соціальних об'єктів, явищ і процесів на підставі кількісних оцінок із зазначенням нових термінів їхніх змін, але й визначення тенденцій їх розвитку на основі аналізу даних про їх минулий і теперішній стан¹.

Зазначене дає підстави для визначення змісту *соціального прогнозування*, якому притаманні такі характерні риси і особливості: *по-перше*, формулювання мети в соціальному прогнозуванні носить порівняно загальний і абстрактний характер, оскільки вона допускає тут більшу ступінь вірогідності; мета прогнозування визначається на основі аналізу стану й поведінки соціальної системи в минулому, а також вивчення можливих тенденцій зміни факторів, які впливають на дану систему; визначення вірогідних кількісних і якісних параметрів її розвитку у перспективі; розкриття варіантів певної ситуації, в якій опиниться ця система в майбутньому; *по-друге*, соціальне прогнозування, як правило, не володіє директивним характером; інакше кажучи, якісна відмінність варіантного прогнозу від конкретного плану дій полягає в тому, що прогноз дає інформацію для обґрунтування рішення і вибору відповідних методів планування, а також вказує на можливість того чи іншого шляху розвитку соціального процесу у майбутньому, а в плані насамперед відображається рішення про те, яку з обраних можливостей соціально система суспільства буде реалізовувати; *по-третє*, соціальне прогнозування володіє спеціальними методами передбачення шляхів майбутнього, зокрема, методами соціальної експертизи, складної екстраполяції, соціального моделювання, соціального експериментування тощо.

¹ Тощенко Ж. Т. Социология. Общий курс / Ж. Т. Тощенко. – М. : Прометей, 2000. – С. 416-417.

У даному контексті виникає необхідність визначення *об'єкта і предмета* соціального прогнозування. *Об'єктом соціального прогнозування* виступають будь-які соціальні утворення, явища і процеси, що створюють передумови для функціонування і сталого розвитку суспільного життя, а *предметом* – характер майбутніх соціальних подій, явищ і процесів, а також їх якісні та кількісні зміни, що відбуваються в процесі суспільного буття. *Соціальні прогнози* в наш час стали надзвичайно багатоманітними, які за своїми масштабами не тільки охоплюють практично усі сфери життєдіяльності людей, але й різноманітні взаємовідносин між ними. В останнє десятиліття спостерігається чітка тенденція виокремлення в самостійні напрями таких конкретних теорій з найбільш актуальних об'єктів соціального прогнозування, зокрема, теорій соціально-економічного, політичного, педагогічного, кримінологічного прогнозування тощо.

На сучасному етапі розвитку суспільних наук в окремий напрям (вид, тип) виділилося й *соціологічне прогнозування*, яке в широкому сенсі являє собою вид соціального прогнозу, а у вузькому – органічну частину будь-якого соціального дослідження. Останнє зорієнтоване на наукове передбачення перебігу функціонування соціальних об'єктів, процесів і явищ, можливих змін у системі суспільних відносин, припускає трансформацій і перетворень соціальних об'єктів і їхніх структур, а також динамічного розвитку соціальних систем під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників. Одне слово, прямо чи опосередковано соціологічне прогнозування послугоує підвищенню рівня соціального управління та врегулювання різноманітних соціальних процесів¹. Цей вид соціального прогнозування, як показує аналіз, набуває великої ваги і актуальності в періоди системних суспільних криз і, особливо, – у перехідні періоди, пов'язані з системними трансформаціями в усіх сферах суспільного буття.

Слід відмітити, що *соціологічне прогнозування* майбутнього розвитку людської цивілізації визначається не стільки соціально-психологічними характеристиками, скільки ціннісними орієнтаціями

¹ Социологическая энциклопедия / под общей редакцией А. Н. Данилова. – Минск : Беларуская энцыклопедыя, 2003. – С. 358.

дослідників і вчених. Тому існують як у край песимістичні, так і доволі оптимістичні уявлення про перспективи майбутнього людини і людського суспільства. У зв'язку з цим, розглядаючи перспективу суспільного розвитку, сучасні соціологи й футурологи акцентують свою увагу на десяти основних трендах, які визначатимуть розвиток передових країн на найближчі десятиліття.

Серед них виділяються наступні перехідні процеси: 1) перехід від постіндустріального суспільства до інформаційного, який ґрунтується на домінуванні виробництва інформації і знань; 2) перехід від “високих технократичних технологій” до “високих гуманістичних технологій”, орієнтованих передусім на людину, її інтелектуальний і духовний розвиток; 3) перехід від національної економіки до взаємозалежної, глобальної (планетарної) економіки; 4) перехід від короткострокового (оперативного) планування і управління до довгострокового і над довгострокового планування і управління; 5) перехід від централізації до децентралізації і економіці, політиці й інших сферах суспільної життєдіяльності; 6) перехід від технологій інституційного забезпечення населення до технологій його “самозабезпечення” і “самозайнятості”; 7) перехід від “репрезентативної демократії” до “демократії участі”; 8) перехід від ієрархічних “вертикальних” структур управління до масових “горизонтальних” (або мережевих) структур управління; 9) перехід від орієнтації на проживання у великих містах до орієнтації на проживання у малих та середніх містах; 10) перехід від двох альтернативного вибору в процесі ухвалення найважливіших рішень до багатого альтернативного вибору при ухваленні оптимальних рішень.

Ці тенденції стали особливо помітними у найбільш розвинених суспільствах починаючи з 80-х років ХХ століття, розвиток яких значною мірою почала визначати інноваційна економіка, що ґрунтується на сучасних інформаційних технологіях. Ускладнення суспільного буття й нині продовжує прискорювати процес переходу від національної до інноваційної, тобто планетарної економіки, від короткострокового планування і управління до довгострокового і над довгострокового, від централізації управління соціально-перетворювальною діяльністю до його децентралізації. Проблема децентралізації охоплює не лише сферу політики, економіки,

культури тощо, але й сферу влади, яка все більше почала переміщуватися з центру в регіони. Разом із цим, соціальне життя починає все більше орієнтуватися на принципи низового рівня, за таких у людини (враховуючи децентралізацію) з'являється більш широкий діапазон для здійснення власного вибору, а виникаюча при цьому мікроекономіка тільки посилює ці тенденції.

Сучасне суспільство, таким чином, рухається шляхом від представницької демократії до демократії безпосередньої участі людей, яка за своєю суттю набуває яскраво вираженого неформального характеру, тобто стає все більше персоніфікованою. Завдяки цьому спостерігається динамічний перехід від жорсткої ієрархії соціальних структур до мережевої (або стільникової) соціальної організації, що дає можливість не лише приймати рішення на основі обговорень і колегіальності, але й формувати в людей корпоративну солідарність і культуру. Такі процеси сприяють виникненню широкого різноманіття соціальних форм у сфері мистецтва, релігії і культури в цілому, диференціація яких підсилюється етнічним різноманіттям.

Аналіз також показує, що в сучасних соціально-прогностичних дослідженнях майбутнього соціального розвитку застосовується досить широкий і багатоманітний арсенал загальних і спеціальних інструментів і методик, логічних і технічних операцій та засобів соціального пізнання. Відповідно до цього в основі *соціального прогнозування* лежать, як правило, три взаємопов'язаних джерела соціальної інформації про майбутнє, а саме: 1) аналіз і оцінювання перспектив майбутнього стану соціального явища на основі попереднього досвіду, а також за допомогою аналогії добре відомих і подібних явищ; 2) умовне продовження в майбутнє шляхом екстраполяції зафіксованих закономірностей і тенденцій розвитку відповідних соціальних явищ; 3) створення моделей майбутнього стану даних соціальних явищ, які виробляються відповідно до очікуваних (або бажаних) змін цілого ряду умов, перспективи яких є добре відомими.

Виходячи з цього, *соціальне прогнозування* як важливий елемент управління суспільством має базуватися на об'єктивних законах, методологічних принципах і ефективних методах, що дають змогу оптимально підійти до розуміння різних сегментів соціального буття.

Більше того, з метою підвищення ефективності соціального прогнозування майбутнього найбільш доцільним на сьогодні вважається застосування в цьому процесові об'єктивних законів, виведених ученими із сукупного суспільного досвіду. Будучи осмисленими та відображеними за допомогою категорій на теоретичному рівні, ці закони постають як закони науки, повнота і точність яких обумовлюється рівнем її розвитку. Таким чином, послуговуючись абстрактно сформульованими законами кожна наука виконує свою суспільну місію. У даному контексті термін “закон” відображає істотні, стійкі, необхідні та постійно відтворювані взаємозв'язки і взаємовідносини між явищами і процесами реального світу, що визначають етапи становлення, принципи, форми і тенденції функціонування й розвитку природи, суспільства і духовної культури. Як бачимо, *науковий закон* – це насамперед ствердження (або визначення) стійких зв'язків між певними явищами і процесами, які неодноразово експериментально підтверджені та прийняті в якості істини для відповідної сфери реальності: природної, суспільної або духовно-культурної.¹ У цьому сенсі розрізняють *закони загальні* (або універсальні), *специфічні* (або особливі) і *окремі* (або часткові). Що стосується поняття “*закономірність*”, то його визначення виступає першою ланкою у вивченні певних явищ, подальше занурення в сутність яких призводить до відкриття закону як такого. Закономірність таким чином виступає емпіричною, тобто реально-конкретною формою існування закону, що лежить в його основі.

Водночас необхідно наголосити, що зміст поняття *закону* в сучасній науці трактується значно ширше, ніж у XIX столітті, коли наявність закону передбачала жорсткий і однозначний причинний зв'язок між певними явищами (тобто однозначний детермінізм). Такі закони, що отримали назву динамічних відносять до *першого типу законів*. Але розвиток квантової механіки у XX столітті показав, що *закони природи* можуть бути також результатом дії об'єктивної невизначеності, коли одна причина може потягнути за собою (або зумовити) декілька різних наслідків, а один і той самий наслідок може бути викликаний різними причинами. Це явище отримало назву

¹ Социологический энциклопедический словарь / редактор-координатор Г. В. Осипов. – М. : ИНФА.М – НОРМА, 1998. – С. 82.

неоднозначного детермінізму (або індетермінізму), а закони *другого типу* – вірогідних (стохастичних) або статистичних законів.

Що стосується специфіки *соціальних законів*, то вони приводять до певного результату не з неминучістю, а з вірогідністю. Це говорить про те, що в суспільстві (та в його підсистемах) панують, як правило, не динамічні, а статистичні закони. Тобто, та чи інша причина впливає на соціальні процеси таким чином, що певне соціальне явище стає більш вірогідним, ніж будь-яке інше явище. Унаслідок цього в соціально-гуманітарних науках сформувався чітке уявлення про *третій тип законів* – законів-тенденцій, коли збереження діючих причин, або відсутність знову виникаючих причин, веде до закономірної поведінки соціальних систем. Стрімкий розвиток нової галузі науки – синергетики підтверджує той факт, що в природі закономірності третього типу розповсюджені значно ширше, ніж це уявлялося раніше, а сфера дії так званих “*вічних законів*” усе більше зводиться до мінімуму. І, нарешті, з виникненням у другій половині ХХ століття кібернетики стали говорити про наявність *четвертого типу законів* – законів обмеженого різноманіття. Ці закони накладають так би мовити “заборону” на певні процеси, ніяким чином не врегульовуючи їхнє протікання (наприклад, закон незворотності людської еволюції або закон незворотності соціалізації людини).

Як бачимо, сфера дії *соціальних законів*, яких торкається й феномену соціального прогнозування. Ці закони, *по-перше*, визначають етапи, принципи і тенденції процесів виникнення, функціонування й розвитку соціальної системи, а *по-друге*, вони відображають необхідні, істотні і повторювані взаємозв'язки і взаємовідносини між соціальними суб'єктами, явищами і процесами, що виникають унаслідок масової діяльності людей або їхніх колективних дій. Як і закони природи, *соціальні закони*, є результатом цілеспрямованих і послідовних дій більшості індивідів у різних соціальних ситуаціях, спрямованих на задоволення своїх потреб і реалізацію власних інтересів. Об'єктивність *цих законів* полягає в тому, що нові покоління успадковують вже готові соціальні відносини, зв'язки й певні тенденції, сформовані без їхньої участі.

За масштабом реалізації *соціальні закони* поділяються, як правило, на три великі категорії або групи: 1) *загальні*, що діють в

усіх суспільних системах і характеризують функціонування суспільства в цілому (наприклад, закони суспільного поділу праці, соціальної гармонії, соціальної мобільності, соціалізації тощо); 2) *специфічні*, дія котрих обмежена однією чи кількома спільними системами (наприклад, закони первинного накопичення капіталу, класової боротьби, переходу від одного типу суспільства до іншого тощо); 3) *окремі*, що діють протягом існування певної суспільної системи і характеризують функціонування окремих елементів соціальної сфери: класів, спільнот або груп (наприклад, закони організації та життєдіяльності колективу, родини, соціальної групи тощо).

Разом із цим, за способом прояву *соціальні закони* поділяються також на два типи: 1) *динамічні*, що визначають напрям, чинники і форми соціальних змін, а також фіксують жорсткий, однозначний зв'язок між послідовністю подій у конкретних умовах; їх у свою чергу поділяють на *причинні* (що фіксують суворо детерміновані зв'язки розвитку соціальних явищ) та *функціональні* (що відображають емпірично спостережувані та повторювані залежності між соціальними явищами); 2) *статичні (або стохастичні)*, що відображають головні напрями соціальних змін, їх тенденції до збереження стабільності соціального цілого, а також зумовлюють зв'язки між явищами соціальної дійсності не жорстко, а з певним ступенем вірогідності; їх різновидами є *закони розвитку* (наприклад, задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей, розвитку самоврядування) та *закони функціонування* (наприклад, єдності формальної та неформальної структур трудового колективу, розподілу рольових функцій у сімейній групі).

Натомість повернімося до *законів соціального прогнозування*, які з одного боку, є частковими соціальними законами, а з іншого – універсальними стосовно соціально-прогностичної сфери людської діяльності. Ці закони не тільки відображають етапи, принципи й тенденції майбутнього стану розвитку соціальних систем, але й істотні, необхідні та повторювані зв'язки між соціальними суб'єктами і процесами соціально-прогностичної діяльності. До *законів соціального прогнозування*, як відносно молодого наукового напрямку в соціальних науках, що бурхливо розвивається відносять, насамперед, такі:

-
- закон нерівномірності соціального розвитку;
 - закон повторюваності соціально-історичних ситуацій;
 - закон самозбереження соціальних систем за рахунок економного використання власних ресурсів;
 - закон залежності надійності соціального прогнозу від достовірності та повноти його інформаційної бази;
 - закон цілісності та неупередженості соціального прогнозу;
 - закон залежності достовірності соціального прогнозу від кількості та якості прогнозних альтернатив;
 - закон залежності ефективності соціального прогнозу від умов та процедур його верифікації;
 - закон залежності достовірності соціального прогнозу від його порівняльної оцінки з іншими соціальними прогнозами;
 - закон залежності достовірності соціального прогнозу від еволюційного потенціалу прогнозованого соціального об'єкта;
 - закон найменших витрат соціальних сил у процесі соціально-перетворювальної діяльності;
 - закон залежності передбачення дії певного соціального закону від дії інших соціальних законів.

Поряд із законами не менш важлива роль належить і *принципам соціального прогнозування*, що синтезують вимоги законів і конкретні підходи до їх практичної реалізації. Вони не тільки установлюють основні правила організації дій суб'єктів соціально-прогностичної діяльності, але й забезпечують інтеграцію окремих видів, способів і процедур соціального прогнозування, їх взаємну узгодженість і загальну спрямованість на реалізацію намічених цілей. Узагалі *принципи соціального прогнозування* – це керівні ідеї, основні вимоги, установки, норми і правила з упорядкування соціально-пізнавальної діяльності, якими керуються суб'єкти соціального прогнозування у процесі передбачення майбутнього шляхом розроблення відповідних соціальних прогнозів.¹

Серед основних *принципів соціального прогнозування* виділяються, зокрема, такі:

¹ Енциклопедичний словник з державного управління / за ред. Ю. В. Ковбасюка, Ю. П. Сурміна, В. П. Трощинського. – К. : НАДУ, 2010. – С. 560–570.

1) *принцип системності прогнозування* потребує розглядати прогнозований об'єкт (явище чи процес) як систему взаємопов'язаних характеристик даного об'єкта і прогнозного фону у відповідності з метою і завданнями дослідження;

2) *принцип природної специфічності прогнозування* передбачає обов'язковий облік природної специфіки прогнозованого об'єкта (явища чи процесу), закономірностей його розвитку, абсолютних і розрахункових значень меж розвитку;

3) *принцип аналогічності прогнозування* вимагає при аналізі прогнозованого об'єкта (явища чи процесу) здійснення постійного співставлення його властивостей з відомими в даній галузі подібними об'єктами або їх моделями з метою знаходження об'єкта-аналога і використання в процесі аналізу та прогнозування його моделі чи окремих її елементів; цей принцип дозволяє з одного боку, мінімізувати витрати на аналіз і прогноз шляхом використання частини готових прогнозних моделей, а з іншого боку, забезпечити верифікацію прогнозів шляхом співставлення з прогнозами об'єктів-аналогів;

4) *принцип безперервності прогнозування* вимагає застосування постійного коригування прогнозних розробок у міру надходження нової інформації, а також контроль за домінуванням певних тенденцій у розвитку суспільних подій, явищ і ситуацій; цей принцип у процесі здійснення прогнозу передбачає процедуру так званого проміжного огляду, необхідну для забезпечення своєчасної зміни оперативної стратегії, заснованої на безпомилковому прогнозі; проміжний огляд дає можливість модернізувати прогноз, залучаючи до нього нові події та здійснюючи при цьому перевірку джерел методології прогнозування;

5) *принцип наукової обґрунтованості прогнозування* передбачає, що повне врахування вимог об'єктивних законів суспільного розвитку має базуватися на глибокому вивченні досягнень вітчизняного й зарубіжного досвіду формування соціальних прогнозів. При цьому наукова обґрунтованість прогнозування не тільки не сумісна з прожектерством та ігноруванням реальних умов і досвіду прогнозування, але й має будуватися на основі широкого використання сучасних методик і технологій наукового формування

прогнозів, а також доведення їх обґрунтованості, дієвості та своєчасності;

б) *принцип адекватності прогнозування* об'єктивних закономірностей характеризує не тільки процеси виявлення, але й оцінювання стійких тенденцій і взаємозв'язків суспільного розвитку. Реалізація даного принципу передбачає врахування вірогіднісного, стохастичного характеру реальних соціальних об'єктів, явищ і процесів, що означає необхідність оцінювання наявних відхилень (або таких, які можуть мати місце), пануючих тенденцій, а також визначення можливої сфери їх розходження, тобто оцінювання вірогідності реалізації виявлених тенденцій;

7) *принцип альтернативності прогнозування* передбачає врахування можливостей розвитку суспільного життя за різними траєкторіями, за умови різних взаємозв'язків і структурних відносин; альтернативність у жодному разі не можна плутати з вірогідністю, оскільки вона виходить з передбачення можливості якісно різних варіантів розвитку суспільних подій; головне завдання реалізації цього принципу полягає у відмежуванні здійснених варіантів від явно утопічних; принцип альтернативності діє не тільки як загальнодемократичний, плюралістичний, але й як цілеспрямований засіб досягнення нормативно визначеної мети або пошуку певних тенденцій суспільного розвитку;

8) *принцип оптимізації опису об'єкта прогнозування* допомагає розробити такий варіант опису прогнозованого об'єкта (явища, процесу) в результаті аналізу, який би забезпечував завдану достовірність і точність прогнозу за мінімальних витрат на його розробку. Цей загальний принцип можна розбити на ряд конкретних або часткових принципів оптимізації опису:

а) *принцип оптимальності ступеня формалізованості опису* потребує не тотальної формалізації опису об'єкта, а забезпечення більш повного використання арсеналу евристичних, інтуїтивних, творчих і неформалізованих методів вирішення проблем;

б) *принцип мінімізації розмірності опису* передбачає оцінювання важливості кожної змінної в описі та відбір найбільш інформативних із них з точки зору завдань прогнозування;

в) *принцип оптимальності виміру показників* потребує вибору для вимірювання кожного показника такої шкали, яка за мінімальних

витрат забезпечить витягнення зі змінної достатньої для прогнозу інформації;

г) *принцип дисконтування даних* потребує при аналізі об'єкта за ретроспективною інформацією більше значення надавати новій інформації про об'єкт прогнозування і менше – більш ранішній за часом інформації; у цілому принцип оптимізації опису об'єкта прогнозування зводиться до реалізації або усіх цих часткових принципів, або декількох із них;

9. *принцип верифікації прогнозування* ґрунтується на трьох методологічних засадах – достовірності, точності та обґрунтованості прогнозу; до основних способів верифікації соціальних прогнозів належать: а) перевірка отриманих результатів повторними або паралельними дослідженнями; б) опитування експертів-фахівців у певній специфічній галузі, якої найбільше стосуються здійснений аналіз і прогноз; в) зіставлення вихідних положень з реальною соціальною ситуацією; г) паралельне розроблення прогнозу методом, відмінним від первісного; д) виявлення і врахування джерел можливих помилок; ж) опосередкована верифікація прогнозу шляхом його зіставлення з прогнозами, отриманими з інших джерел інформації.

На цих принципах, як показує аналіз, вибудовується теорія, методологія і практика соціально-прогностичної діяльності. Принципи соціального прогнозування втілюються в реальну соціально-прогностичну діяльність за допомогою відповідних функцій, методів, процедур і операцій. Більше того, у процесі соціально-прогностичної діяльності формуються багатофункціональні технології соціального прогнозування.

Це веде, з одного боку, до розширення функцій соціального прогнозування у процесі подальшого розвитку суспільства, а з іншого – надає можливість ефективно організувати соціальну життєдіяльність людей з досягнення бажаного майбутнього та своєчасно попереджати виникнення небажаних соціальних подій у майбутньому. Функціональна різноманітність соціального прогнозування, що істотно впливає на достовірність і ефективність передбачення майбутнього розвитку суспільства, представлена в таблиці 6.3.

Класифікація функцій соціального прогнозу

<i>Найменування функцій</i>	<i>Характеристика функцій</i>
Теоретико-пізнавальна	Прогноз – найважливіший засіб соціального пізнання не лише сьогодення, але й майбутніх перспектив розвитку будь-яких соціальних систем.
Модельна	Прогноз – актуальна модель майбутнього соціальних або модель ефективних способів його досягнення.
Оцінювальна	Прогноз, формуючи уявлення про майбутнє соціальної системи, надає можливість фіксувати й оцінювати сьогодення, тобто його перспективність.
Попереджувальна	Прогноз попереджає суспільство про певні події і проблеми, з якими воно може зіткнутися в майбутньому.
Упереджувальна	Прогноз надає можливість запобігати небажаних проблем, подій, явищ або процесів у суспільстві.
Управлінська	Прогноз, виробляючи уявлення про майбутній стан розвитку соціальних об'єктів, сприяє впровадженню інноваційних технологій управління ними.
Комерційна	Прогноз, за вмілого його використання, сприяє отриманню певного прибутку.

Більшість дослідників дотримується думки про те, що *головними функціями соціального прогнозування* слід вважати теоретико-пізнавальну та управлінську. *Теоретико-пізнавальна функція* ґрунтується на загальнонауковому підході, основу якого становлять безмежність і плюралізм наукового пошуку, подібно позиції, сформульованої академіком В. Вернадським стосовно призначення філософії: “Філософія ніколи не розв’язує загадок світу, вона їх шукає, вона намагається охопити життя розумом, але ніколи не може досягти цього. Філософська істина завжди може бути піддана сумніву вільною особистістю, що шукає”.

Що стосується *управлінської функції* соціального прогнозування, то її можна проілюструвати на основі запропонованої І. Бестужевим-Ладом методики довгострокового попереджувального аналізу даних, яка містить такі етапи: 1) постановка проблем, що передбачає

побудову їх ієрархії, яка має охоплювати ключові та субключові проблеми; при цьому бажаною є так звана індикація проблем, тобто подання їх у вигляді впорядкованої сукупності індикатумів – найменувань конкретних показників та індикаторів (цифрового чи інших характеристик проблеми); 2) виявлення перспективних проблем, до яких належать: а) проблеми, що назрівають і вже дають про себе знати; б) очікувані проблеми, які ще не виникли, але можуть з'явитися за певних умов; разом з перспективними мають враховуватися й поточні проблеми, якщо останні можуть фіксуватися суб'єктом, що приймає управлінське рішення або його апаратом, тоді для виявлення перспективних проблем потрібна група експертів; 3) цілепокладання, яке передбачає визначення мети, заради якої здійснюються всі управлінські рішення, причому головним критерієм ціле покладання є досягнення оптимуму; 4) побудова “дерева рішень” та аналіз наслідків їхнього прийняття; на цьому етапі найважливішим є попереднє врахування негативних наслідків певних управлінських рішень, що ухвалюються суб'єктом управління.

7.4. Методи соціального прогнозування

Передусім зазначимо, що закони, закономірності, принципи й функції соціального прогнозування реалізуються в пізнавальних практиках через конкретні *методи* науково-прогностичних досліджень. Під *методами соціального прогнозування* розуміється, як правило, сукупність прийомів і способів, спрямованих на вироблення соціальних прогнозів на основі вивчення тенденцій і перспектив розвитку реальних соціальних об'єктів (явищ і процесів) за допомогою наукового аналізу інформації про їх минулий і теперішній стан.

Вирішальну роль у забезпеченні позитивного результату соціального прогнозування відіграє процес якісного *добору методів*, які становлять арсенал даного наукового напрямку. Головне завдання дослідника тут полягає у визначенні можливої сфери використання кожного методу та відбору тих, із них, які є найбільш ефективними в кожному конкретному випадку. Це пов'язано з тим, що вибір певного

методу прогнозування майбутнього соціальних об'єктів залежить, як правило, від мети, термінів і часу, відведеного суб'єктом управління на розроблення відповідного соціального прогнозу. Зазначена проблема є вельми актуальною, оскільки в даний час, як вважає австрійський соціолог Е. Янч, налічується більше 200 як загальних, так і вузькоспеціалізованих методів соціального прогнозування, що створює певну проблему щодо їх продуктивної наукової класифікації.

При цьому слід нагадати, що одна з *перших класифікацій методів прогнозування* була розроблена все тим же Е. Янчем, відповідно до якої він поділив ці методи на *пошукові* та *нормативні*. Дійсно, одні методи використовуються при розробці пошукових, а інші – нормативних прогнозних моделей. Але в принципі – всі вони можуть застосовуватися як у пошуковому, так і в нормативному прогнозуванні. Водночас до *методів пошукового прогнозування* вчений зарахував методи екстраполяції тимчасових рядів, контекстуального картографування, сценарного і морфологічного аналізу, аналогії, моделювання та деякі інші досить складні методи.

Що стосується *методів нормативного прогнозування*, то до них він включив методи прийняття рішень, сіткові, ігрові та матричні методи. Серед особливих Е. Янч виділив *інтуїтивні методи*, до яких відніс методи мозкового штурму, розроблення неформалізованих сценаріїв, а також “методи зі зворотним зв'язком”.

Натомість у соціальних науках з огляду на джерела інформації про майбутнє прийнято виділяти *три основних способи вироблення соціальних прогнозів*. *Перший* – це опитування населення і експертів. Особливо велике значення мають оцінки експертів, здатних відносно об'єктивно і професійно оцінювати стан і перспективи певного соціального об'єкта, явища чи процесу. *Другий спосіб* – це екстраполяція в майбутнє тих тенденцій, закономірності яких у минулому і в певний конкретний час є добре відомими. При цьому тут широко використовуються можливості математики й обчислювальної техніки. І, нарешті, *третій спосіб* – це моделювання соціальних об'єктів на момент їх дослідження у вигляді, сприятливого для формування прогнозних висновків, тобто побудова пошукових і нормативних моделей з урахуванням імовірних і бажаних змін даних об'єктів.

При цьому відмітимо, що існуюче розмаїття *методів соціального прогнозування* за своєю суттю є різноманітними комбінаціями елементів перелічених вище трьох способів отримання інформації про майбутнє з метою вироблення соціальних прогнозів. Деякі з цих методів є загальнонауковими, наприклад, метод логічної екстраполяції, метод прогновної оцінки дедуктивного або індуктивного, аналітичного або синтетичного характеру тощо. Разом із цим, до *методів соціального прогнозування* відносяться практично всі методи соціологічного дослідження, зокрема, метод вивчення документальних джерел; метод включеного чи невключеного спостереження; метод суцільного чи вибіркового опитування населення та експертів; метод постановочного експерименту та експерименту постфактум, а також методи схематичного, трендового, математичного та інноваційного моделювання. Багато методів, використовуваних у практиці соціального прогнозування, є міждисциплінарними (або інтернауковими), що застосовуються багатьма науковими дисциплінами. Наприклад, методи аналізу і синтезу, очних і заочних, колективних та індивідуальних експертних опитувань, методи розроблення формалізованих прогнозних сценаріїв тощо. Окремі методи прогнозування є *спеціальними*, тобто такими, що відносяться лише до певної наукової дисципліни, зокрема, метод опитування населення в соціології, або метод проєктивних тестів у психології.

Натомість у теорії соціального прогнозування досить широкого вжитку здобув такий підхід, згідно з яким *усі методи прогнозування* за ступенем їх формалізації поділяються на дві великі групи: *інтуїтивні* (або експертні) та *формалізовані* (або фактографічні) методи. Останні, як показує аналіз, застосовуються в тих випадках, коли період прогнозуючого попередження укладається в рамки еволюційного циклу прогнозованого соціального об'єкта, тобто коли не очікується істотних якісних змін у його розвитку. У всіх інших випадках, включаючи певні якісні зміни або значну складність прогнозованого об'єкта, за яких врахування впливу багатьох чинників стає практично неможливим, доводиться покладатися на інтуїтивні або експертні методи, що базуються на інтуїції експертів. При цьому експертною оцінкою обмежуються також у більш простих випадках соціального прогнозування.

Що стосується *інтуїтивних або експертних методів соціального прогнозування*, то в залежності від загальних принципів дії ці методи поділяються на *дві підгрупи*: 1) індивідуальні експертні оцінки та 2) колективні експертні оцінки. До першої підгрупи *індивідуальних експертних оцінок* включаються, як правило, такі методи: а) *метод інтерв'ювання* (завдяки якому здійснюється безпосередній контакт експерта з дослідником за схемою: “питання-відповідь”); б) *метод аналітичних доповідних записок* (завдяки якому здійснюється логічний аналіз прогнозованої соціальної ситуації, за результатами якого складаються аналітичні доповідні записки); в) *метод написання сценарію* (який передбачає встановлення логічної послідовності майбутнього розвитку прогнозованих соціальних об'єктів, явищ і подій за різних умов, виходячи з існуючої наявної ситуації).

Індивідуальні експертні оцінки, як свідчить аналіз, засновані здебільшого на використанні думок експертів, тобто фахівців відповідного профіля, що продукують свої думки незалежно один від одного. У практиці соціального прогнозування найчастіше використовується два різновиди методу формування прогнозу: метод інтерв'ювання та метод аналітичної експертної оцінки. *Метод інтерв'ювання* передбачає бесіду дослідника з експертом, у процесі якої дослідник відповідно до завчасно розробленої програми ставить перед експертом конкретні запитання стосовно перспектив розвитку прогнозованого соціального об'єкта (явища чи процесу). Успіх такої оцінки залежить значною мірою від здатності та спроможності експерта без спеціальної підготовки швидко надавати обґрунтовні висновки з самих різних питань. *Метод аналітичної експертної оцінки* передбачає, в свою чергу, довгострокову і ретельну роботу експерта над аналізом тенденцій, оцінюванням стану і шляхів розвитку прогнозованого соціального об'єкта (явища чи процесу). При цьому свої думки та міркування експерт оформлює у вигляді доповідної записки.

Слід зазначити, що останнім часом усе більшого поширення набуває *метод прогнозного сценарію*, за допомогою якого встановлюється логічна послідовність щоб показати: як, виходячи з реальної ситуації, може (крок за кроком у чітко визначених часових параметрах) розгортатися майбутній стан досліджуваного соціального об'єкта (явища чи процесу). Основне призначення

прогнозного сценарію полягає у визначенні основної лінії розвитку досліджуваного соціального об'єкта, а також у виявленні головних факторів, фону розвитку і критеріїв оцінювання рівня досягнення поставленої мети. Поряд із цим, використовуються й *прогнозні графи*, які можуть бути орієнтованими або неорієнтованими, містити або не містити певні цикли, бути зв'язаними або незв'язаними тощо. Спільно з “деревом цілей” вони визначають траєкторію розвитку соціального об'єкта в цілому, беруть участь у формулюванні прогнозних цілей, розробленні сценаріїв, а також у визначенні рівнів і критеріїв ефективності соціальних прогнозів.

Основною перевагою розглянутих індивідуальних методів є можливість максимального використання індивідуальних здібностей експерта, а також досить незначна спроможність застосування психологічного тиску на окремого працівника. Однак ці методи є мало придатними для прогнозування найбільш загальних стратегій майбутнього розвитку соціальних об'єктів унаслідок обмеженості знань одного експерта-фахівця щодо розвитку суміжних галузей науки, техніки чи виробництва товарів або надання відповідних послуг.

Друга підгрупа інтуїтивних методів – *це методи колективних експертних оцінок*, які на відміну від індивідуальних методів заснована на принципах виявлення колективної думки експертів про перспективи розвитку прогнозованих соціальних об'єктів (явищ або процесів). Головна гіпотеза, що лежить в основі застосування цієї підгрупи методів, передбачає наявність у експертів відповідних умінь з достатнім ступенем достовірності оцінити важливість і значення досліджуваної проблеми, перспективність розвитку певного напрямку досліджень, часу здійснення тієї чи іншої події, доцільність вибору одного з альтернативних шляхів розвитку об'єкта прогнозування тощо. До *колективних експертних оцінок* відносять, як правило, *такі методи*: а) метод опитування експертів або населення; б) метод експертних комісій або традиційної дискусії; в) метод мозкової атаки або колективної генерації ідей; г) метод Дельфі або дельфійського оракула; д) метод матричного аналізу; е) метод морфологічного синтезу.

Метод опитування експертів увійшов в практику соціального прогнозування у другій половині ХХ століття, коли була виявлена

певна обмеженість використання методів екстраполяції та моделювання, особливо стосовно передбачення майбутнього складних соціальних об'єктів (явищ і процесів), що розвиваються в нелінійній формі. Надійність соціальних прогнозів, як показує практика, підвищує колективне опитування експертів. Якщо на індивідуальні експертні оцінки впливає суб'єктивізм експерта, його конкретний досвід, то в *груповому експертному опитуванні* з дотриманням певних методичних вимог відбувається процес об'єктивізації суб'єктивних оцінок. Серед *методичних вимог* застосування цього методу найважливішого значення набувають такі: обґрунтований добір експертів, оптимальна організація їх роботи, правильна процедура обробки результатів опитування. Під час комплектування експертних груп використовуються різноманітні критерії. Найважливішим з них є рівень компетентності експертів. Процедури організації роботи експертів бувають очні й заочні, одноразові й багаторазові.

Поряд з опитуванням експертів широкого вжитку отримав і *метод опитування населення*, поширення якого пов'язане з тим, що в процесі прогнозування багатьох соціальних явищ і процесів звичайного респондента можна значною розглядати як своєрідного експерта, що володіє певним соціальним досвідом. Цінність прогнозу опитаного населення є прямо пропорційною його обізнаності з предметом прогнозування. Найбільшу прогностичну значущість мають опитування респондентів щодо їх особистого майбутнього або майбутнього їх найближчого соціального оточення. У практиці соціального прогнозування особливо успішно використовують вивчення ціннісних орієнтацій, які відображають потреби, інтереси, мотиви і установки респондентів. Зважаючи на те, що поведінка людей є виявом їх внутрішніх рушійних сил, дослідження ціннісних орієнтацій може надати важливу прогнозну інформацію про очікуваний і бажаний розвиток соціальних явищ і процесів. Особливо ефективними є періодичні опитування населення з урахуванням змін, яких зазнає ситуація. Подібні опитування одних і тих самих груп населення називають *моніторингом*. Найчастіше моніторинги застосовуються тоді, коли йдеться про спостереження, оцінювання та прогнозування соціально-політичних ситуацій локального, регіонального чи загальнодержавного масштабу.

Наступним різновидом очного колективного опитування експертів є *метод експертної комісії (або традиційної дискусії)*. У процесі звичайного обміну думками кожен учасник дискусії має право підтримувати чи критикувати будь-яку точку зору, виступати безліч разів, змінювати свою позицію з урахуванням нової інформації. Цей метод є ефективний за умови, коли порушена проблема, добре відома учасникам обговорення. Діяльність комісії заснована на поєднанні колективних та індивідуальних підходів, що дає змогу зменшити властиві їм недоліки, зберігаючи найбільш цінні їх переваги. Цей метод дозволяє узгоджено і достатньо просто використовувати “колективний розум” великих груп фахівців для вироблення соціальних прогнозів. Специфічними недоліками даного методу є різний рівень активності експертів у процесі творчого мислення, а також вплив міжособистісних чинників на оцінки експертів.

Одним із найбільш поширених методів соціального прогнозування у формі експертного опитування є *метод мозкової атаки (або колективної генерації ідей)*, коли увага експертів без попередньої підготовки зосереджується на пошуці інноваційних способів розв’язання поставлених проблем. Цей метод є колективним обговоренням проблеми, в процесі якого забезпечується взаємний стимулюючий вплив експертів, виникає своєрідна ланцюгова реакція ідей і генерується якісно нова інформація про майбутнє певного соціального явища чи процесу. Результатів тут досягають завдяки таким чинникам: конкуренції ідей; самонавчанню експертів під час колективного обговорення ідей, які мають приблизно однаковий науковий та посадовий статус; категоричній забороні будь-якої критики, навіть неконструктивної думки; скрупульозній реєстрації всіх висловлювань. Такі обговорення бувають *простими* (у формі спонтанної дискусії завчасно сформульованої проблеми) і *синектичними* (керованими), коли обговорення відбувається за заздалегідь розробленим планом з чітким розподілом ролей між експертами залежно від їхніх здібностей.

У процесі застосування *методу мозкової атаки* слід дотримуватися певних правил, а саме: а) забезпечення якомога більшої свободи мислення учасників і висловлювання ними нових ідей; б) усунення будь-якої критики в процесі дискусії; в) уникнення

оголошення нереального, а також обов'язкового обговорення усіх ідей; г) допущення висловлення якомога більше нетривіальних ідей. Плідній роботі залучених до обговорення експертів сприяє також спеціально підготовлений модератор (організатор), який спрямовує процес експертного обговорення у конструктивному напрямі. Одним із варіантів синектичної (керованої) процедури очного колективного опитування експертів є *метод віднесеної оцінки*. Його суть полягає у повторенні кількох циклів дискусії щодо з'ясування розбіжностей і вироблення на цій основі єдиної думки (консенсусу) в оцінюванні майбутнього певного соціального явища або процесу. Члени експертної групи, які не пристають до загальної позиції, що склалася унаслідок обговорення, мають право на фіксацію своєї особливої думки у підсумковому документі експертної сесії. Дискусія тут ведеться згідно з планом під цілеспрямованим керівництвом головуючого на засіданні.

У процесі соціального прогнозування поряд із очними, широко використовують й *заочні* опитування експертів. Найпростішим серед них є *метод разового анонімного опитування*. Цей метод є досить простий, але ефективність його залишається низькою. Тому для ліквідації даної прогалини використовується інший заочний варіант методу віднесеної оцінки, а саме *метод Дельфі* (або *метод дельфійського оракула*), основу якого становить ідея самонавчання експертів у процесі заочного опитування протягом проведення кількох турів з гарантією анонімності відповідей, що "розковує" респондентів, усуває "тиск авторитетів", забезпечує можливість змінювати свої попередні позиції з урахуванням надходження нової інформації без ризику для власної репутації.

Метод Дельфі передбачає складну процедуру отримання і оброблення відповідей (думок) експертів, на основі яких власне і формуються соціальні прогнози. Натомість сама процедура цього методу передбачає заповнення експертами анонімних анкет або залучення їх безпосередньо до роботи з комп'ютером. Після першого туру опитування експерти знайомляться з узагальненими характеристиками позиції групи. Кожен експерт порівнює свою позицію з позицією більшості, за необхідності може вивчити та обговорити причину свого ймовірного відхилення і в другому турі наблизити свою думку до позиції більшості. У третьому турі нова

інформація дає змогу експертові ще раз переглянути свою точку зору, що підвищує надійність прогнозних оцінок. Звичайно, позиції меншості експертів і навіть однаків обов'язково беруться до уваги.

Зазвичай *метод Дельфі* дозволяє виявляти переважні судження по широкому колу різних проблем. Він є особливо придатним для складання короткострокових прогнозів або варіантів розвитку локальних подій, тобто у порівняно простих випадках. Разом з цим використання даного методу у будь-якому варіанті для реалізації довгострокових, комплексних і навіть глобальних прогнозів підвищує їхню надійність і ефективність. Розвиток комп'ютерних технологій, як показує практика, створює сприятливі умови для широкого використання спрощеного варіанта дельфійського методу – *методу Мінідельфі*, який дає змогу всю процедуру вироблення прогнозних оцінок провести за кілька днів або навіть годин. Підключитися до цієї роботи завдяки мережевим комп'ютерним системам можуть навіть експерти, які перебувають у різних містах і різних країнах. Поряд із цим дельфійська техніка дає змогу не тільки ускладнювати завдання експертам, але й сприяє переходу від суто інтуїтивної прогнозної діяльності до логіко-аналітичної діяльності, складання прогнозних сценаріїв, матриць, моделей тощо.

При цьому слід особливо наголосити, що *обробка результатів* опитування експертів орієнтована передусім на одержання характеристик середнього значення. Найчастіше використовують середнє арифметичне експертних даних. Однак за великої розкиданості *експертних оцінок* ефективність середньоарифметичної є недостатньою. Тому постає необхідність відсікання випадкових полярних оцінок, що здійснюється, як правило, шляхом поділу систематизованого ряду одержаних оцінок на *чотири частини (кварталі)* по 25 % оцінок у кожній. Загальні висновки роблять на основі другого і третього кварталів, а оцінки першого і четвертого аналізують на предмет мотивів відхилень. Можна також вирахувати медіану (середню величину між другим і третім кварталами), яка поділяє оцінки так, щоб кількість оцінок з більшим і меншим значенням відносно певної середньої величини було однаковою. Надійний прогноз не завжди збігається з середнім значенням чи думкою більшості. Адже рівень компетентності кожного експерта різний, і це також слід брати до уваги при виробленні остаточних

висновків експертного опитування. Натомість якість експертної оцінки, її надійність і обґрунтованість вирішальною мірою залежить від обраної методики збирання та оброблення індивідуальних експертних висновків, які включають в себе такі *етапи*: а) вибір складу експертів і оцінка їхньої компетентності; б) складання анкет для опитування експертів; в) отримання експертних висновків; г) оцінювання узгодженості думок експертів; д) оцінювання достовірності результатів; е) складання програми для оброблення експертних висновків.

Велика роль у соціальному прогнозуванні належить також *методу матричного аналізу*, що дозволяє здійснювати порівняння різних напрямів прогнозних розробок за ступенем їх важливості для сукупності цілей або окремої мети. А оскільки майбутній розвиток прогнозованого соціального об'єкта (явища чи процесу) залежить, як правило, від значного числа взаємопов'язаних факторів, то застосування *матричного методу* передбачає всю множину різних факторів розбити на ряд комплексів, до кожного з яких входять певною мірою однорідні фактори. У подальшому вплив цих комплексів один на одного, а також на досягнення кінцевих цілей оцінюється на основі використання операцій з матрицями (таблицями) для вирішення завдань вибору та обґрунтування оптимального розміщення ресурсів. Це досягається шляхом ранжування факторів і визначення їх відносної ваги усередині комплексу.

Варто підкреслити, що прогностична функція *матричного методу* полягає в оцінюванні впливу різних варіантів зрушень, що відбуваються на досягнення цілей об'єкта прогнозування. Практично прогнозна інформація формується за рахунок того, що до комплексів факторів входять альтернативні рішення з тих або інших проблем, у тому числі й з тих, які знаходяться на різних стадіях розроблення. Фактично цей метод заснований, *по-перше*, на тому, що при колективному мисленні точність отриманого результату є більш вищою, *а по-друге*, при обробці індивідуальних незалежних оцінок, які виносяться експертами, щонайменше, можуть виникнути продуктивні ідеї. Використання матричного методу в соціальному прогнозуванні передбачає такі *етапи*: 1) обґрунтування системи оцінних показників і формування матриці вихідних даних (тобто

таблиці, де у рядках відображаються системи об'єкта, а в графах – показники); 2) визначення максимального елемента в кожній графі, який приймається за одиницю, після чого всі елементи графі діляться на максимальний елемент еталонної системи і створюється матриця стандартизованих коефіцієнтів; 3) усі елементи матриці підносяться до квадрату; у разі, коли показники, що складають матрицю, мають різну значимість, тоді кожний показник коригується за допомогою вагових коефіцієнтів, визначених експертним шляхом; 4) відповідно до соціально–економічного змісту показників отримані рейтингові оцінки розміщуються в ранжованому порядку.

I, нарешті, ще одним важливим способом колективної експертної оцінки є *метод морфологічного синтезу*, який передбачає отримання системної інформації по всім важливим параметрам досліджуваної проблеми за умов повної відсутності будь-яких попередніх суджень або оцінок. Цей *метод* відповідає на наступні типи *запитань*: ” Які засоби необхідні для отримання прогнозу інформації? Яка послідовність виникнення подій? Як простежити використання усіх заходів, усіх методів, усіх етапів вирішення даної проблеми? Але найбільш значимою в цьому методі є вимога не пропускати жодної можливості, а також нічого не відкидати без попереднього й вичерпного аналізу. У процесі *морфологічного синтезу* всі частини досліджуваного соціального об'єкта розбиваються на групи, кожна з яких піддається окремому і ретельному вивченню. Такий підхід дозволяє накопичувати інформацію для наступних досліджень, який отримав назву *методу “морфологічної скриньки”*, що передбачає такі етапи: 1) точне формулювання проблеми, що підлягає вирішенню; 2) ретельний аналіз усіх параметрів, важливих з точки зору вирішення даної проблеми, які виявляються на першому етапі; 3) побудова “морфологічної скриньки” (що потенційно містить усі рішення), яка формується по типу “дерева цілей” або матриці, в клітинах яких розміщені відповідні параметри; 4) власне аналіз самої “морфологічної скриньки”, тобто вивчення всіх отриманих рішень з точки зору їх функціональної цінності; 5) вибір найбільш оптимальних, бажаних і конкретних рішень та їх реалізація. Таким чином, у результаті використання цього методу утворюється нова інформація про об'єкт прогнозування і виробляється оцінка всіх

можливих альтернатив для кожної складової частини певної соціальної проблеми.

Формалізовані або фактографічні методи соціального прогнозування в залежності від загальних принципів пізнавальної діяльності та інформаційних засад її забезпечення поділяються на такі підгрупи: 1) методи прогнозовної екстраполяції; 2) методи прогнозного моделювання; 3) методи прогнозовної аналогії; 4) методи статистичного аналізу; 5) методи випереджального прогнозування. Тож розглянемо ці методи більш предметніше.

Методи прогнозовної екстраполяції найчастіше включають в себе: а) метод екстраполяції та інтерполяції; б) метод найменших квадратів ковзаючої середньої; в) метод експоненційного та адаптивного згладжування; г) метод аналізу попередніх подій тощо. *Що* стосується методів даної підгрупи, то історично *метод екстраполяції* є одним із перших, широко використовуваних у соціальному прогнозуванні. Цей метод передбачає отримання прогнозовних оцінок, які базуються на тому, що тенденції розвитку певного соціального явища виявлені за даними минулого і сучасного періоду, зберігаються і в майбутньому. При цьому *суттю екстраполяції* є побудова динамічних (статистичних або логічних) рядів показників прогнозованого об'єкта (явища чи процесу) з найбільш ранньої дати в минулому (ретроспектива) впритул до дати упередження (перспективи) прогнозів. За такого підходу здійснюється вибір оптимального виду функцій (врахування часу, умов, ресурсів тощо). Але найбільший ефект дає використання *складної екстраполяції* (порівняно з простою), яка заснована на теорії ймовірностей та теорії ігор і дозволяє більш точно оцінювати масштаби можливих зрушень і прогнозовних тенденцій (трендів) розвитку соціальних явищ.

Однак у соціальному прогнозуванні можливості *методу екстраполяції* є доволі обмеженими, унаслідок цілого ряду причин. Наприклад, деякі соціальні процеси часто-густо розвиваються по кривим, близьким до логічної функції: до певного моменту ці процеси повільно наростають, а потім настає період їх бурхливого розвитку, який завершується етапом насичення, після чого зазначені процеси знову стабілізуються. Ігнорування даної вимоги з боку дослідників призводить у кінцевому рахунку до серйозних помилок. Поряд із цим, *точність екстраполяції* зникає в міру просування в майбутнє, яке в

жодному разі не можна розглядати як лише кількісне продовження сучасного. Отже, за цього методу важливо визначити *межу екстраполяції* (5-10 років) з метою точного застосування цілей комплексних теорій: вірогідностей, обмежень, ігор тощо. Одним із способів перевірки надійності даного методу може слугувати *екстраполяція кривих зростання “до абсурду”*. Вона показує, що діючий механізм у перспективі може змінитися, оскільки виникнуть нові тенденції у його функціонуванні. У даному випадку для ухвалення правильного рішення необхідно знову ж таки спиратися на комплексний підхід, який поєднує в собі логічний аналіз, експертні оцінки та нормативні розрахунки.

Метод інтерполяції в дослідницькій практиці є більш складнішим у використанні, на відміну від методу екстраполяції, оскільки базується на конструюванні соціальної реальності. Складність соціальних процесів, а також динаміка розвитку людської цивілізації все більше спонукають до конструювання соціальної реальності, до чого власне й схиляється більшість дослідників майбутнього. Тому, прогнозуючи найближче майбутнє, недостатньо враховувати минуле й сучасне, необхідно насамперед зважати також на віддалене майбутнє. А це, у свою чергу, є свідченням недостатньої адекватності екстраполяції, що вимагає використання *методу інтерполяції*, коли за минулим, сучасним та віддаленим майбутнім прогнозується найближче майбутнє. Суть даного методу, таким чином, зводиться до визначення проміжних значень функції на підставі відомих її значень. Він насамперед дозволяє за допомогою таблиць, які містять деякі числові дані, знайти проміжні результати, яких безпосередньо немає в даних таблицях.

Що стосується *методу найменших квадратів*, то його суть зводиться до вишукування параметрів моделі прогнозного тренду, які мінімізують відхилення даної моделі від точок вихідного часового ряду, що вираховуються за відповідною формулою. Модифікацією методу найменших квадратів, як свідчить аналіз, є *метод експоненційного згладжування*, який вважається доволі ефективним і надійним методом прогнозування. Цей метод дає можливість отримати оцінку параметрів прогнозного тренду, які характеризують не середній рівень процесу, а тенденцію, що склалася до моменту останнього спостереження. Основні *переваги даного методу*

полягають: *по-перше*, у можливості врахування ваги вихідної інформації, а *по-друге*, у простоті обчислювальних операцій та гнучкості опису різних динамік процесів. Найбільшого застосування цей метод отримав у процесі розроблення та реалізації середньострокових соціальних прогнозів. *Метод адаптивного згладжування* (на відміну від попереднього методу) передбачає постійний перегляд обраних значень *альфа-фактора*; коефіцієнт переглядають по завершенню кожного прогнозного періоду і визначають те його значення, за якого прогноз був би безпомилковим, а *метод ковзаючої середньої* дає можливість вирівнювати динамічний ряд на основі середніх характеристик. Інколи групу методів екстраполяції відносять до статистичних методів.

Що стосується методів прогнозного моделювання, то вони є досить поширеними в практиці соціально-прогностичних досліджень. Ці методи використовували відомі дослідники при створенні моделей майбутнього різноманітних соціальних явищ і процесів. Наприклад, у дослідницькій практиці М. Вебера – це створена ним модель ідеальної бюрократії; у С. Прайса і Д. Бартолом'ю – модель соціальної мобільності; у Ван Гіга і П. Чекленда – модель м'яких соціальних систем; у Т. Парсонса – модель соціальної дії; у Дж. Річардсона – модель гонки озброєнь; у М. Кондратьєва і С. Маслова – модель “довгих хвиль”; у В. Тихомирова – модель “вісім коліс”; у Б. Гаврилишина й інших теоретиків Римського клубу – моделі глобального розвитку; у Д. Істона, Г. Спіро, Г. Алмонда і Т. Пронса – моделі політичних систем.

Узагалі *метод моделювання (або метод оптимізації рішень)* в соціальному прогнозуванні пов'язаний насамперед з пошуком альтернативних варіантів розвитку соціальних об'єктів, що дає змогу обрати з них найбільш оптимальний для певних умов варіант. Задача вибору раціонального варіанту довгострокового розвитку будь-якого соціального об'єкта потребує, насамперед, виявлення певного критерія оптимальності, який не тільки визначатиме ефективність того чи іншого об'єкта, але й матиме досить просте математичне відображення. І хоча застосування математичних методів у соціальному прогнозуванні є доволі обмеженим, унаслідок складності об'єктів даного виду прогнозування. Але все ж таки серед методів розв'язання завдань оптимізації досить розповсюдженим є *лінійне*

програмування, поряд із яким застосовується й *динамічне програмування*, головним завданням якого є те, що будь-яка система з часом може змінювати свій стан, однак цим процесом змін можна управляти.

Варто зазначити, що всі *математичні моделі* і методи прогнозування мають передусім вірогіднісний характер і видозмінюються в залежності від тривалості прогнозного періоду. Натомість використання *моделей*, тобто спрощених математичних уявлень про певний соціальний об'єкт, який подається у формі рівнянь, таблиць, схем, кривих або переліку правил істотно підвищує ефективність соціального прогнозування та дозволяє не тільки розглядати велику кількість можливих варіантів, але й обирати найбільш прийнятний для дослідника варіант. Вивчаючи не самі соціальні об'єкти, а їхні *моделі*, слід пам'ятати, що соціальні події (які на перший погляд, аналогічні) відбувалися за різних історичних умов, що може призвести до абсолютно протилежних результатів. *Модель* при цьому розглядається як аналог певного фрагмента соціальної дійсності (або концептуально-теоретичного утворення), що використовується для розв'язання *прикладних* (тобто практичних проблем соціального буття), *теоретичних* (тобто теоретичних конструкцій соціальної реальності) та *інструментальних* завдань, тобто для створення нових способів вивчення соціальної сфери.

Для *прогнозного моделювання*, як свідчить аналіз, характерним є використання вірогіднісного підходу до проблем майбутнього, на основі якого створювані моделі пов'язані з розробленням шкали можливостей і побудовою на цій основі функцій розподілу вірогідності (менш вірогідно – більш вірогідно). *Моделі* в соціальному прогнозуванні поділяються на *матеріальні* (макети, муляжі, напрями) та *ідеальні або уявні* (які використовуються в соціальних науках). Ідеальні моделі розподіляються на *знакові* (математичні) і *моделі-образи* (теоретичні уявлення або узагальнення). До останніх можна віднести запропоновану Т. Парсонсом *інтегративну модель* соціетальної суспільності, яка за висловом американського соціолога, має “вийти за ті межі, де правлять політична влада, багатство і чинники, які їх породжують і піднятися до рівня ціннісних прихильностей та механізмів впливу”.

Необхідно також підкреслити, що в соціальному прогнозуванні найчастіше використовують *трендові* (екстраполяційні), а рідше – *факторні* (аналітичні) моделі. *Трендові моделі* створюють для встановлення конкретного соціального процесу (як часового ряду кількісних даних), який можна екстраполювати в майбутнє за математичною формулою, тобто вирахувати кількісний вираз необхідного показника на дату прогнозування. Хоча для прогнозування придатним є багато математичних формул, на практиці дослідникам доводиться мати справу лише з кількома типами змін, для кожної з яких обирається відповідна функція. Основою побудови *факторних моделей* є виявлення механізму взаємодії різних чинників, залежності одного чи кількох вихідних даних від групи вхідних. При цьому використовують методи статистики, кібернетики, теорії прийняття рішень тощо. Цей вид соціальних моделей поки що відносно рідко використовується у вітчизняних соціальних науках.

Серед розмаїття *методів моделювання* у соціальному прогнозуванні найчастіше застосовуються такі методи: 1) *метод структурного моделювання*, передбачає вивчення і перенесення на модель внутрішніх зв'язків, взаємодій та функціональних залежностей структурних елементів реального соціального об'єкта; 2) *метод мережевого моделювання*, який зосереджений на дослідженні та перенесення на модель зв'язків елементів складних соціальних об'єктів (в якості яких виступають окремі індивіди або різноманітні соціальні групи) з іншими елементами соціальної системи, що утворюють соціальні мережі; 3) *метод матричного моделювання*, який дає змогу розкрити і перенести на модель (у вигляді наочної таблиці) характерні особливості зв'язків між елементами системи, що не піддаються спостереженню (прикладом використання матричної моделі є періодична таблиця елементів Д. Менделєєва, що дозволила впорядкувати сукупність об'єктивних закономірностей, властивих хімічним елементам, а також екстраполювати та інтерполювати їх властивості в тих випадках, коли ці елементи ще не були відкритими); 4) *метод імітаційного моделювання*, який передбачає вивчення властивостей і поведінки реальних соціальних систем за допомогою створення та експериментального дослідження математичних моделей з метою

верифікації прогнозних рішень; імітація використовується тоді, коли застосування математичних аналогічних моделей є неадекватним або дуже ускладненим; наближення імітаційних моделей до реальної дійсності відбувається шляхом введення низки стохастичних (випадкових) змінних, поведінка яких описується за допомогою статистично-імовірнісних методів на основі фактичних даних про модельований об'єкт.

Поряд із цим у процесі *прогнозного моделювання* застосовуються й такі методи: 1) *контекстуальне картографування* – системний розгляд об'єкта шляхом послідовного чи комбінованого перегляду, аналізу і синтезу всіх вірогідних комбінацій його складових; 2) *сітьові графи* – визначення “критичних вузлів” соціального розвитку найкоротших шляхів-руху до певної мети; 3) *дерево цілей* (будується шляхом поділу об'єкта пізнання на елементи, структури, які ієрархічно пов'язані між собою); 4) *операційне моделювання*, що засноване на застосуванні математичного апарату дослідницьких операцій; 5) *аналіз взаємних впливів*, що передбачає використання матриць подій, які впливають на розвиток соціальної ситуації або становлять основу дослідження соціальних проблем, (результатом якого є зведення окремих прогнозів у комплексний соціальний прогноз); 6) *каузальне моделювання*, що засноване на встановленні причинно-наслідкових зв'язків відомих подій, явищ і процесів; 7) *статистичне моделювання* – розроблення й аналіз моделей, які створюються на базі статистичного матеріалу минулого й сучасного; 8) *метод гри*, який зазвичай використовується в безпосередніх передпланових дослідженнях, а також для верифікації соціальних прогнозів.

Методи прогнозної аналогії складають ще одну підгрупу методів соціального прогнозування, яка спрямована на виявлення подібностей у закономірностях розвитку різноманітних соціальних об'єктів, явищ і процесів. Узагалі під *аналогією* розуміється певний вид умовивіду, за якого знання, отриманні при вивченні будь-якого об'єкта, переносяться на недостатньо вивчений, але подібний до першого за своїми властивостями, параметрами і характеристиками. До *методів прогнозної аналогії* відносяться: по-перше методи математичної аналогії, а по-друге методи історичної аналогії. *Методи математичної аналогії* в якості аналога (зразка) для певного

соціального об'єкта використовують об'єкти іншої фізичної природи, інших галузей науки або техніки, що мають математичний опис процесу розвитку, який співпадає з об'єктом прогнозування. *Методи історичної аналогії* передбачають перенесення закономірностей генетичного розвитку схожих за часом соціальних об'єктів (явищ, процесів, подій) або закономірностей розвитку певних явищ з іншої сфери наукового знання.

Методи статистичного аналізу, як окрема підгрупа методів соціального прогнозування, являють собою сукупність способів оброблення кількісної інформації про досліджуваний соціальний об'єкт (явище чи процес), заснованих на принципі визначення (на основі отриманої інформації) математичних закономірностей зміни характеристик даного об'єкта з метою створення прогнозних моделей. До *методів статистичного аналізу*, як правило, відносять: а) кореляційний аналіз; б) регресивний аналіз; в) дисперсійний аналіз; г) багатовимірний аналіз, а також інколи й метод екстраполяції. *Метод кореляції (парної та множинної)* установлює силу взаємозв'язків між показниками, тенденціями та їх взаємним впливом. *Парна кореляція* характеризує зв'язок між двома, а *множинна кореляція* – між кількома показниками. *Регресивний аналіз* слугує для визначення виду кореляційного зв'язку і надає можливість для прогнозування отримати значення однієї (залежної) змінної, відштовхуючись від значення другої (незалежної) змінної. Цей метод використовується при прогнозуванні складних багатофакторних об'єктів (наприклад, продажів, інвестицій, прибутків тощо) у середньостроковій та довгостроковій перспективі за наявності показників за цілий часовий період.

При цьому підкреслимо, що прогнозування можливих у майбутньому значень властивостей (ознак) досліджуваного об'єкта – одне з головних завдань науки, у вирішенні якого роль *статистичних методів* важко переоцінити. Тому останнім часом серед статистичних методів одним із найбільш продуктивних вважається *метод розрахунку прогнозу на основі тренда і коливальності* динамічного ряду до теперішнього часу. Якщо ми будемо знати, наскільки швидко і в якому напрямі змінилися рівні якоїсь ознаки, то зможемо також і взнати, якого значення досягне рівень через відомий час. Методика статистичного прогнозу за

трендом і коливальністю заснована на їх екстраполяції, тобто на передбаченні, що параметри *тренду і коливань* зберігаються до прогнозного періоду. Така екстраполяція є виправданою, якщо система розвивається еволюційно в достатньо стабільних умовах. Отже, чим більшою є система, тим більш вірогідним є збереження параметрів її змін, звичайно, на не занадто великий термін. Зазвичай рекомендуються, щоб термін прогнозу не перебільшував однієї третини довжини бази розрахунку тренду. На відміну від прогнозу на основі регресивного методу (рівняння) *прогноз за трендом* враховує фактори розвитку тільки у неявному (прихованому) вигляді, що не дозволяє “програвати” різні варіанти прогнозу за різних можливих значень факторів, які впливають на ознаку, що вивчається. Прогноз за трендом таким чином охоплює всі фактори, в той час як у регресивну модель неможливо включити у явному (неприхованому) вигляді більше 20 факторів і це в кращому випадку.

За допомогою *дисперсійного аналізу*, що входить до статистичних методів, досліджують вплив однієї чи декількох незалежних змінних на одну залежну змінну (одномірний аналіз), або на декілька залежних змінних (багатовимірний аналіз). У звичайному випадку незалежні змінні приймають лише дискретні значення і внаслідок цього відносяться до номінальної чи порядкової шкали. Тому в цій ситуації говорять також про *факторний аналіз*. Якщо ж незалежні змінні належать до інтервальної шкали або до шкали відношень, то їх називають ковариаціями, а відповідний аналіз – *ковариаційним аналізом*.

До *багатовимірних методів статистики*, як показує дослідницька практика, включаються й такі види аналізу як дискримінантний, факторний і кластерний. За допомогою *дискримінантного аналізу* на основі деяких ознак (незалежних змінних) досліджуваній соціальній об’єкт може бути віднесений до однієї з двох (або до однієї з декількох) завчасно завданих або визначених груп. *Факторний аналіз* – це процедура, за допомогою якої велику кількість змінних, які відносяться до наявних спостережень, зводять до меншої кількості незалежних впливаючих величин, які називають факторами. При цьому в один фактор об’єднуються змінні, що сильно корелюють між собою. У результаті *кластерного аналізу* шляхом попередньо завданих змінних

формуються групи спостережень. Під *спостереженнями* тут розуміються окремі особистості (респонденти) або будь-які інші соціальні об'єкти. Члени однієї групи (одного кластера) мають володіти схожими проявами змінних (тобто стають ближче одне до одного), порівняно з іншими групами (кластерами). Класичні методи багатовимірного статистичного аналізу дозволяють вирішувати широке коло статистичних завдань у процесі соціального прогнозування завдяки існуванню відомих прикладних обчислюваних програм (зокрема, таких як SPSS/Statistica).

Ще лдну підгрупу методів соціального прогнозування складають *випереджальні методи прогнозування* побудовані на фактично (реально) наявній інформації про об'єкт соціального прогнозування, а також на інформації про його попередній (минулий) розвиток. Ці методи дотримуються насамперед принципів спеціального оброблення науково-технічної інформації, що враховують її властивість випереджати прогрес науки і техніки. До них відносяться *методи дослідження динаміки науково-технічної інформації*, що використовують побудову динамічних рядів на базі різних видів такої інформації, а також аналіз і прогнозування на цій основі розвитку відповідного соціального об'єкта, явища чи процесу (наприклад, метод обгинаючих).

На самкінець при цьому зазначимо, що кожний із розглянутих вище методів соціального прогнозування має як свої переваги, так і певні обмеження. Адже універсальні засоби *інтелектуального аналізу* даних (а ті, що претендують на цю назву) є достатньо складними або занадто дорогими. Тому часто-густо немає необхідності використовувати засоби інтелектуального аналізу в усіх випадках, коли вже виділені типові задачі та визначені найбільш ефективні методи їх вирішення. А оскільки проблеми, що пов'язані з ухваленням управлінських рішень в соціальних системах відносяться до класу складних і слабоструктурованих проблем, то найбільш підходящими можна вважати методи системного та ієрархічного аналізу прийняття рішень, методи соціосинергетики та когнітивних карт, а також методи когнітивного прогнозування й моделювання, що стрімко розвиваються останнім часом.

7.5. Системна методологія прогнозування глобальних соціальних процесів

У сучасних умовах, пов'язаних з наростанням глобальних процесів, істотно зростає актуальність і важливість вибору оптимальних управлінських рішень, які, зокрема, мають враховувати та відобразити ймовірні шляхи та варіанти поведінки соціальних систем у майбутньому. Вибір оптимального рішення, визначення діагнозу стосовно певного соціального об'єкта мають ґрунтуватися на достовірній інформації, яка б істотно випереджувала в часі реальні процеси розвитку даного об'єкта. Використання прогнозної інформації, що дорівнює як мінімум тривалості реалізаційного циклу, є однією з головних умов ефективного управління соціальними системами. Зрозуміло, що чим далі людина намагається зазирнути в майбутнє, тим більш ефективними і виправданими мають бути не тільки пізнавально-прогнозні методики, процедури та інструменти, але й передусім технології соціального управління.

Величина мінімального випередження інформації, як показує аналіз, є достатньою умовою ефективного соціального управління лише за відсутності затримки в її переробці безпосередньо в самій керуючій системі. Натомість такої ідеальної ситуації на практиці фактично не існує. Тому період випередження інформації повинен збільшуватися на час, що витрачається на її переробку суб'єктом соціального управління. Таке випередження інформації може бути досягнуте лише на основі впровадження системної методології наукового прогнозування, яка покликана істотно сприяти вирішенню таких завдань як обґрунтування альтернативних цілей суспільного розвитку, відшукування оптимальних шляхів, методів, засобів та ресурсів для досягнення цілей, виявлення обмежувальних чинників розвитку певного об'єкта соціального управління.

При цьому *системна методологія* соціального прогнозування спрямована на вивчення властивостей різних соціальних об'єктів (явищ та процесів) через відображення їх у вигляді систем і дослідження цих систем. Водночас системна методологія прогнозування соціальних об'єктів, незалежно від їх масштабів, особливостей і рівнів базується, як правило, на таких *п'яти головних*

принципах: 1) будь-яку прогнозовану систему слід розглядати як єдине ціле, а не як просте об'єднання елементів; 2) властивості будь-якої прогнозованої системи не можна вважати сумою властивостей її елементів, оскільки дана система може набувати властивостей не притаманних її елементам, а властивості деяких елементів можуть втрачатися; 3) рівень ефективності будь-якої прогнозованої соціальної системи обмежений значеннями максимуму та мінімуму і коливається в цих межах незалежно від умов існування та функціонування; 4) забороняється розглядати будь-яку прогнозовану соціальну систему в ізольованому вигляді, оскільки вона знаходиться під впливом не тільки з боку зовнішнього середовища, але й з боку підсистем усередині системи; 5) при розгляді прогнозованої соціальної системи можливо (а іноді й необхідно) поділяти її на більш менші елементи, тобто на підсистеми і компоненти

Загалом можна стверджувати, що *системна методологія прогнозування* глобальних процесів забезпечує вирішення цілої низки специфічних завдань у процесі соціального управління, зокрема таких, як: визначення ймовірних цілей, які можуть бути вирішені впродовж періоду соціального прогнозування; виявлення об'єктивних закономірностей і тенденцій розвитку (еволюції) об'єкта соціального управління; оцінювання впливу факторів зовнішнього середовища (макросистеми) на об'єкт соціального управління; визначення трудових, інформаційних, методологічних, технологічних, матеріальних і природних ресурсів для досягнення цілей об'єкта соціального управління в майбутньому; з'ясування виробничих та соціальних потреб (тобто суспільного запиту) стосовно конкретного об'єкта соціального управління.

При цьому *системна методологія прогнозування* глобальних процесів має як прикладне (прийняття управлінських рішень), так і теоретико-методологічне призначення, зокрема, в аспекті розроблення загального алгоритму прогностичного дослідження. Вона є своєрідним каркасом, який поєднує в собі наукові знання і дослідницькі практики з різних галузей науки для розв'язання складних і надскладних проблем суспільного розвитку. Варто підкреслити, що метою традиційних прогнозів є переважно окремі, часткові аспекти досліджуваних соціальних об'єктів. Методи їх прогнозної розробки виправдовують себе, як правило, лише стосовно

простих об'єктів. Тому відбувається вимушене спрощення опису складних об'єктів до такого рівня, за якого достатньо ефективно “працює” конкретний метод соціального прогнозування. В міру глобалізації соціального простору та ускладнення завдань, що вирішуються соціально-прогнозними дослідженнями, порівняльна ефективність окремих методів прогнозування відходить на другий план стосовно цілей зведення цих методів у відповідні прогнозні системи або комплекси.

У таких *системах соціального прогнозування*, що призначені для розробки прогнозів складних і надскладних, тобто глобальних соціальних об'єктів, використовується певним чином взаємопов'язана та узгоджена сукупність (система) методів, методик, технічних засобів, інструментів і процедур. Така *система методів прогнозування глобальних процесів* покликана виконати принаймні дві задачі: *по-перше*, виявляти множину варіантів розвитку глобальних об'єктів соціального управління, а *по-друге* здійснювати порівняння і вибір альтернатив глобального суспільного розвитку. Об'єднання результатів вирішення цих завдань є синтезом системи прогнозування, яка вирішує комплексну (системну) проблему передбачення розвитку об'єкта соціального управління. При цьому реалізуються такі взаємопов'язані *системні принципи соціального прогнозування*: 1) узгодженість та підпорядкованість прогнозів різних рівнів ієрархії досліджуваного соціального об'єкта, (явища чи процесу), його зовнішнього середовища, а також різних аспектів даного об'єкта; 2) узгодженість між собою наукових і нормативних соціальних прогнозів; 3) безперервність процесу прогнозування глобальних процесів, що вимагає постійного коригування прогнозів в міру надходження нової інформації.

Як бачимо, *система методів прогнозування* глобальних процесів по своїй суті є динамічною системою соціального управління зі зворотними зв'язками. Водночас дана система, як і будь-яка інша система, складається з відповідних підсистем, що виділяються за принципом локалізації функцій. Серед них найбільш важливими є такі підсистеми: 1) формування задач розвитку соціального об'єкта; 2) формування функцій, що забезпечують вирішення задач; 3) обґрунтування сукупності методів і засобів для виконання заданих функцій; 4) оцінка неоднорідності складових засобів; 5) формування

комплексних критеріїв вибору альтернатив; б) синтез сукупності альтернатив розвитку певного соціального об'єкта.

Необхідно підкреслити, що *системна методологія соціального прогнозування* глобальних процесів налічує потужний інструментарій для опрацювання значних масивів різноманітної соціальної інформації про майбутнє. Наприклад, у процесі розроблення прогнозних моделей глобального розвитку застосовується більше 40 спеціальних методик, процедур і операцій, об'єднаних у послідовні етапи. У сукупності вони поділяються на відповідні логіко-процедурні блоки, що становлять *алгоритм системної методології соціального прогнозування*. Цей алгоритм містить такі логіко-процедурні блоки:

1. *Блок передпрогнозої ситуації* передбачає визначення об'єкта, предмета, проблеми, мети, завдань, структури, робочих гіпотез часу на здійснення глобального прогнозу, необхідних і можливих методів дослідження. Науково-аналітична підготовка прогнозу включає низку операцій, спрямованих на формування бази знань і даних про об'єкт. До них входить опитування експертів, вивчення вітчизняного і зарубіжного досвіду, аналіз статистичних даних, результатів соціологічних досліджень, контент-аналіз документів тощо.

2. *Блок побудови базової (вихідної) моделі* прогнозованого системного об'єкта передбачає виявлення тенденцій динаміки об'єкта в ретроспективі, визначення “точок зростання” і “спаду” на попередньому стані розвитку об'єкта, уточнення параметрів “проблемного поля”, формулювання альтернативних варіантів, їх ранжування; побудова моделі прогнозного фону, визначення резонансного впливу зовнішніх факторів, їх характеру і сили (ваги) кореляційних зв'язків. Надійність моделі залежить від повноти та репрезентативності показників, результатом зведення яких у певну впорядковану сукупність є індикація об'єкта. Підбір показників здійснюється шляхом порівняльного аналізу аналогічних моделей, очним, заочним та імітаційним опитуванням експертів і (або) населення, засобами моделювання тощо.

3. *Блок пошукової розробки параметрів базової (вихідної) моделі* орієнтований на визначення можливих варіантів розвитку прогнозованого системного об'єкта у завданій перспективі (короткій, середній, довгостроковій) на основі виявлених тенденцій. Тут

досліджується динаміка об'єкта в “чистому вигляді” під впливом структурних зрушень і взаємодій профільних факторів (лінійна екстраполяція); екстраполяція з урахуванням мінімізуючих і максимізуючих чинників зовнішнього середовища та “щільності зв'язків”. На цій основі вибудовується віяло можливих альтернатив майбутньої динаміки системного об'єкта: від оптимістичних до песимістичних варіантів, при чому жоден із них не слід ігнорувати. Визначається “дерево проблем”, які виникають у процесі розвитку об'єкта під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Можливі альтернативи, визначені експертами, відображаються в модельному (каузальному, сітковому, логічному тощо) або сценарному вигляді.

4. Блок нормативної розробки параметрів базової моделі прогнозованого системного об'єкта передбачає визначення можливих шляхів вирішення проблем, виявлених прогнозним пошуком, і наслідків налічуваних рішень. Нормативний прогноз дає декілька значень можливого майбутнього на основі завчасно завданих критеріїв: ідеальний стан об'єкта (абсолютний оптимум); оптимальний стан із врахуванням обмежень прогнозного фону; нормативний (бажаний) стан, тобто реально доступний за існуючих обставин. Значення можуть бути відображені через матрицю, багатofакторну модель або сценарії. Визначаються шляхи і засоби впливу на траєкторію об'єкта, що забезпечують його рух у бажаному напрямі.

5. Блок верифікації отриманих даних спрямований на проведення незалежної експертизи отриманих даних, їх оцінювання; вироблення відповідних рекомендацій для використання при обґрунтуванні проектів, програм, планів майбутнього соціального розвитку, ухваленні поточних та перспективних управлінських рішень.

Слід також зазначити, що розроблення глобальних прогнозів загальносвітового масштабу із використанням елементів системної методології стосовно перспектив розвитку людства в цілому почалося наприкінці 60-х років ХХ століття. Це стало можливим тоді, коли було опрацьовано сучасний науково-методичний інструментарій системного прогнозування (зокрема, методологія системного аналізу і математичного моделювання за допомогою електронно-обчислювальних машин) до вивчення перспектив науково-технічного прогресу та його соціально-економічних наслідків. Дослідження

показали безперспективність науково-технічного прогресу у його сучасних формах, тобто неминучість і необхідність поєднання якісних змін у розвитку науки і техніки з відповідними змінами соціально-економічного, екологічного, демографічного і соціально-культурного характеру.

У 70-ті роки ХХ століття авдяки застосуванню елементів системної методології почали активно досліджувались тенденції та наслідки розвитку світового паливно-енергетичного, матеріально-сировинного, транспортно-комунікаційного, екологічного, демографічного, продовольчого та інших балансів. Були виявлені так звані *глобальні проблеми сучасності*, тобто фундаментальні перешкоди, труднощі та ризики, що виникають на шляху подальшого розвитку людства. Серед них проблеми розрядки міжнародної напруженості; збереження миру і припинення гонки озброєнь; загального і повного роззброєння; відсталості багатьох країн світу; значного зростання кількості населення на земній кулі та його забезпечення засобами існування (енергія, сировина, продукти); а також цілі комплекси проблем, пов'язаних із збереженням екологічної та демографічної рівноваги, оптимізацією процесів розселення людства та подальшого розвитку рівня його культури.

У подальших прогностичних дослідженнях наприкінці ХХ століття були виявлені такі групи глобальних проблем сучасності, як політичні, соціальні, економічні, екологічні, демографічні та науково-технічні. При цьому глобальність проблем визначались тим, що вони стосуються всього людства і не можуть вирішуватись ізольовано, а їх розв'язання вимагає об'єднання зусиль усіх країн світу. Для вироблення альтернатив суспільного розвитку на замовлення Римського клубу – міжнародного наукового співтовариства (що було створено з ініціативи відомого італійського бізнесмена і громадського діяча А. Печчеї на початку 70-х років ХХ століття) почали розроблятися глобальні моделі сталого розвитку людства і природи з використанням системної методології соціального прогнозування, яка включала в себе цілий комплекс прогностичних методів, але насамперед, методи глобального, математичного і комп'ютерного моделювання, а також методи системного і сценарного аналізу. Римський клуб, який об'єднує більше 100 провідних учених світу, займається проблемами глобального прогнозування, моделювання і проектування шляхом

проведення соціально-прогнозних досліджень і оприлюднення їх результатів.

Виходячи з вище зазначеного, виникає потреба більш предметного розгляду деяких прогнозних моделей глобального розвитку, розроблених провідних ученими світу за ініціативи та підтримки Римського клубу. Серед них найбільш значимими є такі прогнозні моделі глобального розвитку людства.

1. *Модель Форестера–Медоуз* була розроблена американськими дослідниками Дж. Форестером і Д. Медоуз, які заклали основи сучасного глобального прогнозного моделювання. У розроблених під їх керівництвом глобальних моделях планетарного розвитку “Світ1-3” розрахунок проводився на базі врахування взаємозв’язку і тенденцій розвитку п’яти основних елементів (або підсистем) світової системи: 1) народонаселення; 2) капіталу; 3) ресурсів; 4) забруднення навколишнього середовища; 5) виробництва продовольства. У цих моделях ставилося за мету простежити розвиток основних тенденцій глобального розвитку людської цивілізації на найближчі 100 років (тобто до 2050 року) виходячи з незмінності характеру соціально-економічного розвитку. *Висновок учених був такий:* унаслідок істотних суперечностей між обмеженістю ресурсів і виробництва продовольства, з одного боку, а також із стрімким зростанням населення і темпів використання ресурсів, з іншого боку, усередині ХХІ століття можлива глобальна криза, зумовлена такими чинниками: катастрофічним забрудненням навколишнього середовища; різким зростанням смертності населення; виснаженням природних ресурсів; занепадом виробництва.

На підставі цього висновку були запропоновані відповідні заходи протидії у вигляді *концепції “глобальної рівноваги”*, що базувалася на таких основних засадах: зупинення процесу зростання чисельності населення; обмеження виробництва, звівши його до простого відтворення; спрямування основного капіталу у сферу послуг і сільського господарства; скорочення споживання природних ресурсів у вісім разів. *Головний ефект прогнозних моделей глобального розвитку “Світ 1-3”* полягав у нанесенні відчутного удару по необґрунтованому оптимізму щодо майбутнього розвитку людства, а їх основні недоліки – у обмежених і частково утопічних уявленнях

про можливості свідомого управління світ-системою, а також нехтування нерівномірністю розвитку регіонів світу.

2. *Модель Месаровича–Пестеля* була розроблена за ініціативи Римського клубу у відповідь на критику моделей “Світ1-3”. При цьому на замовлення даного клубу в 70-х роках ХХ століття було створено декілька нових моделей глобального розвитку, із яких найбільш адекватною була модель американського вченого М. Месаровича і німецького вченого Е. Пестеля, метою якої було здійснення соціально-економічного прогнозу розвитку людства на 1975-2025 роки. Ця модель, яка отримала назву “*Стратегія виживання*”, враховувала значно більшу кількість факторів (порівняно з попередніми моделями). Згідно з нею увесь світ було поділено на 10 взаємодіючих регіонів, у яких вивчалася взаємодія по типу: експорт-імпорт та еміграція-імміграція. Поряд із цим, дана модель містила такі структурні елементи (або субмоделі) як економіка, енергетика і населення.

На основі моделі “*Стратегія виживання*” вченими було зроблено такий загальний висновок: за збереження існуючих тенденцій розвитку у найближчі десятиліття світу загрожує не стільки глобальна, скільки серія регіональних криз або катастроф, які не тільки значно поглиблюють розрив між рівнями життя в різних регіонах світу, але й позначаються на темпах розвитку економічно розвинених країн, які й без того будуть відчувати зростаючі соціально-економічні труднощі. На цій основі було рекомендовано світовій спільноті якомога скоріше перейти не до “нульового”, а до “обмеженого зростання”, диференціюючи його темпи в залежності від рівня розвитку країни з істотним збільшенням допомоги тим країнам, що розвиваються, а також пришвидшити прийняття комплексу заходів, спрямованих на розв’язання світової продовольчої проблеми.

3. *Модель Барілоче* була розроблена одночасно з попередньою моделлю під керівництвом аргентинського вченого А. Еррери, згідно з якою світ був поділений на такі підсистеми: Азію, Африку, Латинську Америку і розвинені країни. Ця модель враховувала не тільки соціальні фактори, а й передбачала можливість управління розвитком регіонів світу шляхом централізованого розподілу капіталу. На підставі даної моделі був зроблений такий висновок, що криза, яку передбачали попередні моделі вже настала.

4. *Модель Тинбергена*, яка отримала назву “*Перегляд міжнародного порядку*”, була присвячена перебудові міжнародних економічних відносин між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються. Висновок розробників даної моделі під керівництвом нідерландського вченого Я. Тинбергена, оприлюднений в 1976 році був *таким*: за існуючих тенденцій соціально-економічного розвитку у найближчі десятиліття розрив між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються зросте до катастрофічних масштабів із загрозою повного розпаду економіки останніх, що призведе до загибелі сотень мільйонів людей від голодної смерті, а також до ускладнення міжнародних відносин у цілому. На основі аналізу, здійсненого в рамках розробленої моделі, світовій спільноті було *рекомендовано*: істотно збільшити фінансову та продовольчу допомогу країнам, що розвиваються шляхом надання субсидій, запозичень і розширення торгівлі з метою просування індустріалізації в цих країнах і оптимізації їхньої економіки за рахунок обмеження гонки озброєнь.

5. *Модель Габора*, що побачила світ у 1976 році під назвою “*За межами віку марнотратства*”, була розроблена під керівництвом британського вченого Д. Габора та італійського науковця І. Коломбо. Ця модель була присвячена в основному проблемам і перспективам виснаження мінеральних ресурсів світу, зокрема, енергетичних, сировинних і продовольчих ресурсів. *Головний висновок* розробників даної моделі полягав у тому, що розвиток глобальної соціоєкосистеми йде шляхом зростаючого і неефективного використання природних ресурсів, що неминуче призведе до краху існуючого світового топливно-енергетичного комплексу і матеріально-сировинного балансу. Відповідно до цього вони *рекомендують* світовій спільноті перейти до раціонального управління використанням наявних ресурсів, відмовившись від марнотратства, а також змінивши стиль життя і переглянувши соціально-політичні пріоритети. Для цього слід *запровадити курс на обмеження* споживання енергії в розвинених країнах, який крім цього має передбачати: використання альтернативних джерел енергії, зокрема, атомної; зниження темпів зростання кількості населення; збільшення виробництва продовольства і зменшення його споживання в розвинених країнах, які “переїдають”; введення таких додаткових заходів як жорстка

економія, розповсюдження замкнених циклів виробництва, багаторазове використання вторинної сировини тощо.

6. *Модель Леонт'єва* була розроблена в 1976 році американським ученим російського походження В. Леонт'євим. Ця модель отримала назву “Майбутнє світової економіки” і була побудована на основі взаємозв'язку: “витрати-випуск”. Відповідно до неї світ був поділений на 15 регіонів (8 розвинених і 7 таких, що розвиваються). На думку автора регіони світу взаємодіють між собою за принципом “експорт-імпорт” у чотирьох основних секторах економіки. На основі ретельного вивчення питань розвитку промисловості і сільського господарства, а також стану навколишнього середовища в досліджуваних регіонах вчений дійшов *висновку*, що контрольні цифри зростання валового продукту в країнах, що розвиваються, є недостатніми для подолання розриву в доходах. На підставі цього він *рекомендував* здійснити два типи змін: *по-перше*, це глибинні соціальні, політичні та структурні зміни в країнах, що розвиваються, а *по-друге*, це істотні зміни світового економічного порядку: стабілізація товарних ринків, а також заохочення експорту промислової продукції з країн, що розвиваються.

7. *Модель Байкіна-Ельманджра-Малиця* під назвою “Немає обмежень для освіти” була підготовлена авторським колективом у складі: американського дослідника Дж. Байкіна, мароканського науковця М. Ельманджра і румунського вченого М. Малиця та оприлюднена ними у 1979 році. Ця модель була присвячена перспективам розвитку народної освіти, здатної, на думку розробників, значно скоротити розрив у рівні культурного розвитку людей різних соціальних верств, країн і регіонів світу. Дослідники вважають, що існуюча система народної освіти в глобальному вимірі стала анахронічною і нездатною сприяти вирішенню складних завдань, які постали перед людством і насамперед – сприяти прискореному прогресу економіки і культури країн, що розвиваються. Виходячи з цього вони *рекомендують* докорінним чином реформувати систему народної освіти, спрямовуючи її на розв'язання актуальних сучасних проблем людства, а також на розуміння складних процесів глобального характеру. Разом з цим, вони пропонують перейти до серйозного вдосконалення навчального

процесу шляхом впровадження нових, більш прогресивних і адекватних методів і технологій навчання.

8. *Модель Кайа–Судзукі* була створена у 80-х роках ХХ століття японськими дослідниками Я. Кайа і Ю. Судзукі, які запропонували свій *проект* під назвою “*Новий погляд на розвиток*”. Згідно з їх моделлю світ поділявся на дев’ять регіонів, що надавало більшу можливість для ефективного управління розвитком світової економіки. Основною метою їхнього пошуку було передбачення можливості зменшення диспропорцій в рівнях доходів на душу населення між регіонами світу. На основі отриманих результатів ними були зроблені такі *висновки*: 1) розвинені індустріальні країни мають надавати безкоштовну допомогу менш розвиненим країнам у розмірі не менше 1% валового національного продукту, щоб збалансувати рівень доходів на душу населення між регіонами світу; 2) допомога буде ефективною тільки за одночасних змін структури економіки в регіонах світу, а саме: в *розвинених країнах* – це зростання сільського господарства і зменшення частки легкої промисловості за незмінності важкої промисловості; у *малорозвинених країнах* – це зменшення частки сільського господарства і збільшення частки легкої промисловості.

Розглянуті нами прогностичні моделі глобального світового розвитку, як засвідчує аналіз, були розроблені на основі системної методології соціального прогнозування. Це дає підстави для висновку про те, що людство не може розвиватися в такому напрямі, як розвивалося дотепер. Тому на нинішньому етапі розвитку світової системи людство має здійснити не тільки докорінну перебудову структури економічної, політичної, соціальної і духовно-культурної сфер життєдіяльності, але й істотно підвищити рівень ефективності і якості управління ними, а також світовою системою загалом.

Питання для самоконтролю та перевірки знань

1. Розкрийте шляхи виникнення та етапи розвитку футурологічної думки.
2. Визначте зміст основних понять і термінів соціальної прогностики.
3. Здійсніть класифікацію прогнозів і видів соціального прогнозування.
3. Покажіть особливості наукового і ненаукового передбачення.
4. Виокремте об’єкт, предмет і функції соціального прогнозування.
5. Охарактеризуйте основні закони і принципи соціального прогнозування.

-
6. Обгрунтуйте подвійність розгляду методів соціального прогнозування.
 7. Опишіть відмінності інтуїтивних і формалізованих методів прогнозування.
 8. Уточніть характерні риси системної методології соціального прогнозування.
 9. Виявіть специфіку глобального прогнозування сталого розвитку.
 10. Розкрийте зміст прогнозних моделей глобального розвитку світової системи.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Агапов П. В.* Социальное прогнозирование : учебное пособие / П. В. Агапов, В. В. Афанасьев, Г. Н. Качура. – М. : Канон+ РООИ “Реабилитация”, 2009. – 270 с.
2. *Бауэр А.* Философия и прогностика: мировоззренческие и методологические проблемы общественного прогнозирования : пер. с нем. / А. Бауэр, В. Эхгорн, Г. Кребер. – М. : Прогресс, 1971. – 468 с.
3. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования : пер. с англ. / Д. Белл. – М. : Academia, 1999. – 787 с.
4. *Бестужев-Лада И. В.* Прогнозное обоснование социальных нововведений / И. В. Бестужев-Лада. – М. : Наука, 1993. – 233 с.
5. *Бестужев-Лада И. В.* Экспертный сценарно-прогностический мониторинг: разработка сценариев / И. В. Бестужев-Лада // Социс. – 1993. – № 11. – С. 87–90.
6. *Бестужев-Лада И. В.* Социальное прогнозирование: курс лекций / И. В. Бестужев-Лада. – М. : Педагогическое общество России, 2002. – 194 с.
7. *Бестужев-Лада И. В.* Поисковое социальное прогнозирование: перспективные проблемы общества : Опыт систематизации / отв. ред. С. Ф. Фролов. – М. : Наука, 1984. – 271 с.
8. *Воронкова В. Г.* Соціально-економічне прогнозування : навчальний посібник / В. Г. Воронкова. – К. : Прфесіонал, 2004. – 288 с.
9. Впереди XXI век: Антология современной прогностики. – М. : Логос, 2000. – 402 с.
10. *Гинис Л. А.* Обзор методов научного прогнозирования / Л. А. Гинис // Известия Южного федерального университета. Технические науки. – 2009. – № 3. – С. 231-236.
11. *Гражданников Е. Д.* Экстраполяционная прогностика / Е. Д. Гражданников. – Новосибирск : Наука, 1988. – 144 с.
12. *Грищенко В. И.* Теоретические основы прогнозирования и планирования / В. И. Грищенко, Г. Г. Демидова, А. Н. Петров. – Спб. : Логос, 1995. – 234 с.
13. *Гузенина С. В.* Общество и будущее: из истории социального прогнозирования / С. В. Гузенина // Ineternum. – 2012. – № 1 (6). – С. 44-49.
14. *Добров Г. М.* Прогнозирование науки и техники / Г. М. Добров. – М. : Наука, 1977. – 209 с.

-
15. *Загладин В.* Глобальное прогнозирование современности: научный и социальный аспекты / В. Загладин, И. Фролов. – М. : Политиздат, 1981. – 348 с.
 16. *Згуровський М. З.* Системна методологія передбачення / М. З. Згуровський. – К. : Політехніка, 2001. – 50 с.
 17. *Зотов В. В.* Социальное прогнозирование и проектирование : учебное пособие / В. В. Зотов, Ю. А. Блинков. – Курск : Изд-во Курского гос. мед. ун., 2009. – 274 с.
 18. *Колесникова О. Н.* Социальное проектирование и прогнозирование: учебное пособие / О. Н. Колесникова. – Барнаул : Изд-во Алтайского государственного университета, 2014. – 141 с.
 19. *Ксенофонтов М. Ю.* Теоретические и прикладные аспекты социально-экономического прогнозирования / М. Ю. Ксенофонтов. – М. : Институт народнохозяйственного прогнозирования, 2002. – 312 с.
 20. *Ксенофонтов М. Ю.* Теоретические и прикладные аспекты долгосрочного прогнозирования / М. Ю. Ксенофонтов // Проблемы прогнозирования. – 2002. – № 1. – С. 3–30.
 21. *Кузьменко В. Л.* На порозі надцивілізації. Системний аналіз актуальних проблем сучасності. Соціальне прогнозування та футурологія / В. Л. Кузьменко, О. К. Романчук. – Л. : Універсум, 2001. – 152 с.
 22. *Лепя С. В.* Прогнозування соціально-економічних процесів : навч. посібник / С. В. Лепя, І. М. Дебела. – Херсон : Херсонська міська друкарня, 2007. – 184 с.
 23. *Лисичкин В. А.* Теория и практика прогностики / В. А. Лисичкин. – М. : Наука, 1982. – 152 с.
 24. *Лисичкин В. А.* Теория и практика прогностики: методологические аспекты / В. А. Лисичкин. – М. : Наука, 1972. – 224 с.
 25. *Луков В. А.* Социальное проектирование и прогнозирование / В. А. Луков. – М. : Наука, 1998. – 312 с.
 26. *Мартино Дж.* Технологическое прогнозирование : пер. с англ. / Дж. Мартино. – М. : Прогресс, 1971. – 591 с.
 27. *Матвієнко В. Я.* Прогностика. Прогнозування соціальних та економічних процесів: теорія, методика, практика : навч. посіб. / В. Я. Матвієнко. – К. : Українські пропілеї, 2000. – 480 с.
 28. *Матвієнко В. Я.* Прогностика / В. Я. Матвієнко. – К. : Українські пропілеї, 2000. – 484 с.
 29. *Мінченко М. В.* Планування та прогнозування соціально-економічного розвитку регіонів : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / М. В. Мінченко та ін. – Суми : “Університетська книга”, 2004. – 442 с.
 30. *Моделі і методи соціально-економічного прогнозування : підручник / В. М. Гаєць та ін. – Х. : Інжек, 2005. – 396 с.*
 31. *Морозов Н. Д.* Ритмы истории: системный анализ прошлого и проектирование будущего / Н. Д. Морозов. – М. : Изд-во АСТ, 2001. – 608 с.
 32. *Ожегов Ю. П.* Социальное прогнозирование и идеологическая борьба

-
- / Ю. П. Ожегов. – М. : Политиздат, 1975. – 286 с.
33. Основы социального прогнозирования : учебно-методическое пособие / под ред. А. Г. Воржецова. – Казань : Казан. гос. технолог. ун-т, 2010. – 44 с.
 34. Основы экономического и социального прогнозирования : учебник для вузов / под ред. В. Н. Мосина, Д. М. Крука. – М. : Экономика, 1985. – 312 с.
 35. Прогнозирование и оценка научно-технических нововведений. – К. : Наукова думка, 1983. – 276 с.
 36. Прогностика : терминология / отв. ред. А. И. Сидоров. – М. : Наука, 1990. – 264 с.
 37. Рабочая книга по прогнозированию / отв. ред. И. В. Бестужев-Лада. – М. : Мысль, 1982. – 430 с.
 38. *Сафронова В. М.* Прогнозирование, проектирование и моделирование в социальной работе : учебное пособие / В. М. Сафронова. – М. : Академия, 2007. – 240 с.
 39. *Серёгина В. В.* Современное социальное проектирование и его методики / В. В. Серёгина, Е. А. Серёгина, Л. Н. Шаповалов // Научно-методический электронный журнал “Концепт”. – 2016. – Т. 23. – С. 88–92. – URL: <http://e-koncept.ru/2016/56399.htm>
 40. Соціальне прогнозування : навчально-методичний посібник / уклад. Н. Г. Каралаш. – Чернівці : Рута, 2011. – 95 с.
 41. *Ставицкая Е. И.* Социальное прогнозирование и проектирование : учебно-методическое пособие / Е. И. Ставицкая. – Пенза : Изд-во Пензен. гос. ун-та, 2010. – 103 с.
 42. *Стегний В. Н.* Социальное прогнозирование и проектирование : учебное пособие / В. Н. Стегний. – Пермь : Перм. гос. техн. ун-т, 2005. – 241 с.
 43. Сучасні проблеми прогнозування розвитку складних соціально-економічних систем : монографія. – Бердянськ : Ткачук О.В. (вид.), 2014. – 457 с.
 44. *Шерешик Н. С.* Классификация практик социального прогнозирования / Н. С. Шерешик // Теория и практика общественного развития. – 2014. – № 10. – С. 41-43.
 45. *Штомпка П.* Социология социальных изменений : пер с польск. / П. Штомпка. – М. : Логос, 2005. – 321 с.
 46. *Щеглова С. Н.* Социальное прогнозирование, проектирование и моделирование : учеб. практикум / С. Н. Щеглова. – М. : Социум, 2001. – 95 с.
 47. *Ядов В. А.* Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / В. А. Ядов. – Л. : Наука, 1979. – 264 с.
 48. *Яковец Ю. В.* Предвидение будущего: парадигма цикличности / Ю. В. Яковец. – М. : Изд-во АПиЦ, 1992. – 248 с.
 49. *Янч Э.* Прогнозирование научно-технического прогресса / Э. Янч. – М. : Прогресс, 1974. – 586 с.
 50. *Яцура В. В.* Соціально-економічне прогнозування : навч. посіб. / В. В. Яцура, О. С. Сенишин, М. О. Горинь. – Л. : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 410 с.

Розділ 8

ПРОЕКТУВАННЯ ЯК СТАДІЯ УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

8.1. Сутність і особливості соціального проектування

Під *проектуванням* узагалі розуміється не тільки одна з форм випереджального відображення дійсності, а й сам процес створення прообразу або прототипу майбутнього об'єкта, явища чи процесу за допомогою специфічних методів. У самому загальному вигляді суть *проектування* полягає в тому, що будь-який соціальний суб'єкт (індивід, група, організація) перед тим, як розпочати певну дію (діяльність) спочатку розглядає кілька варіантів, одному з яких після зіставлення віддається перевага. Проектувати, таким чином, означає ні що інше як свідомо перебирати різні варіанти й схеми майбутньої діяльності.

Сам термін “*проектування*”, як засвідчує аналіз, походить з технічних наук, а застосування проектних методів уперше було започатковане в галузі архітектури та машинобудування. Що стосується *соціального проектування*, то воно, як одна із форм соціального управління, виникло значно пізніше. І сьогодні досить поширеним є уявлення, що соціальне проектування – це процес конструювання системи параметрів майбутнього функціонування

соціального об'єкта або якісно нового стану даного об'єкта, будь то суспільство, держава, регіон, місто, громадське об'єднання, установа чи виробнича організація.¹

У зв'язку з цим *об'єкт* соціального проектування може бути власне соціальним (школа, лікарня), виробничим (завод, шахта), архітектурним (місто, поселення) тощо. Однак у будь-якому випадку мова тут про вирішення насамперед соціальних завдань при проектуванні, перелічених об'єктів тобто про те, що в проекти різних об'єктів мають закладатися не тільки науково-технічні, економічні, дизайнерські й інші рішення, але й прогресивні системи соціальних параметрів, які забезпечують їх сталий розвиток. Основний зміст соціального проектування, таким чином, полягає в конструюванні сукупності відповідних засобів, які дозволяють ефективно вирішувати виявлені соціальні проблеми.

Натомість *соціальне проектування*, як показує аналіз, бере свій початок у працях французьких урбаністів кінця ХІХ століття, які запропонували використовувати нові принципи будівництва містських поселень. Однак теоретична інтерпретація даного терміну та його практичне застосування почалися у першій половині ХХ столітті, коли стало очевидним, що ігнорування соціальних аспектів суспільного розвитку загрожує серйозними втратами функціонуванню сучасних суспільств. На перших етапах свого становлення *соціальне проектування* використовувало методи технічного й технологічного проектування, які після відповідної модифікації стали активно застосовуватися при розв'язанні складних соціально-економічних проблем, наприклад, при створенні великих господарських і виробничих комплексів, а також при залученні робочої сили до освоєння нових територій і природних багатств. Поступово поряд із традиційними видами (економічне, політичне, організаційне тощо) склалися й нові, відносно самостійні напрями соціального проектування, такі як екологічне, демографічне, інженерно-психологічне тощо. Сьогодні соціальне проектування, як засвідчує практика, охоплює практично усі сфери життєдіяльності

¹ Социологический энциклопедический словарь / редактор-координатор Г. В. Осип. – М. : ИНФА. М-НОРМА, 1998. – С. 269.

людини і суспільства, виступаючи при цьому однією з основних форм соціального управління.

Соціальне проектування, як продуктивний інструмент випереджального відображення соціальної дійсності, в своїй конкретній формі завжди репрезентує прогностичну функцію соціального управління, коли мова йде про майбутній стан матеріальної чи ідеальної реальності. Натомість його головною метою є насамперед, реалізація одного з варіантів перетворення соціальної дійсності, пов'язаного з прагненням надати бажані властивості та найбільш прийнятні риси проектуваному соціальному об'єкту, явищу чи процесу. Адже будь-який суб'єкт соціального управління (людина, група, організація), перш ніж вчинити будь-яку соціальну дію, завжди попередньо обмірковує (аналізує) декілька варіантів даної дії, одному з яких після оцінювання надає виключну перевагу. У цьому сенсі доречно згадати доволі слушний вислів К. Маркса “про відмінність архітектора, який на відміну від бджоли, приступаючи до творення, попередньо готує проект свого майбутнього дітища”.¹

Виходячи з цього, *соціальне проектування*, як важливий інструмент суспільного розвитку, реалізується: *по-перше*, при створенні нових соціальних об'єктів, явищ і процесів, а також відповідних соціальних мереж на всіх рівнях суспільної організації; *по-друге*, при впровадженні принципово нових структур, зв'язків, відносин, процедур або компонентів у існуючих соціальних системах, які потребують кардинальних соціальних змін (часткова модернізація); *по-третє*, при суспільній трансформації або реконструкції, тобто принциповій перебудові існуючих суспільних зв'язків і відносин, коли змінюється вся система соціального управління, що забезпечує досягнення намічених цілей суспільного розвитку (повна модернізація). Соціальне проектування, будучи однією з визначальних форм вироблення й прийняття управлінських рішень, виступає також ключовою стадією соціально-управлінського циклу, тобто воно більшою мірою, ніж інші управлінські стадії або

¹ Тощенко Ж. Т. Социология. Общий курс / Ж. Т. Тощенко. – М.: Прометей, 2000. – С. 427.

функції, забезпечує здійснення модернізаційних та інноваційних процесів у сучасному суспільстві.

Соціальне проектування, з точки зору засобів реалізації намічених цілей, виступає єднальним ланцюгом між соціальним прогнозуванням і плануванням. Якщо у прогнозуванні ці засоби виступають у самому загальному вигляді, то в плануванні – вони максимально конкретизуються. Тому соціальне проектування виступає одним із елементів передпланової діяльності при розробленні можливих варіантів управлінських рішень, а також конкретних деталей відповідних планів. На відміну від планів, які розраховані на строго визначений проміжок часу, *проектування* може не мати заздалегідь визначених термінів, тобто бути заснованим лише на приблизних розрахунках без суворих часових обмежень. До того ж, на відміну від планування, *соціальне проектування* допускає поліваріантність підходів, засобів, рішень, що меншою мірою детермінує інші функції соціального управління. Що стосується зв'язку між соціальним проектуванням і прогнозуванням, то він полягає в тому, що прогнозування містить у собі не всі елементи проектування, оскільки визначаючи майбутній стан об'єкту та можливі шляхи досягнення певного рівня його розвитку, прогнозування не ставить перед собою завдання безпосереднього втілення їх у життя. Воно лише готує ту базу, спираючись на яку при використанні проектування можна виробляти відповідні плани щодо розв'язання соціальних проблем.

У зв'язку з цим, *соціальне проектування*, на відміну від прогнозування та планування, більшою мірою зумовлює та детермінує новаторські ідеї та ініціативи, а також допускає на початкових етапах підготовку багатоваріантних управлінських рішень, які претендують на досягнення принципово нового стану проектованого соціального об'єкта, виходячи з наявних матеріальних, трудових і фінансових ресурсів. Завдання дещо змінюється, коли мова йде про реорганізацію (або реконструкцію) існуючих соціальних об'єктів (явищ, процесів, організацій тощо) на принципово інших засадах.

У цьому випадку *соціальне проектування* спрямоване на пошук і обґрунтування таких засобів, які припускають можливість їх відтворення або заміни в залежності від різних ситуацій у поєднанні з

уже наявними, виправданими і апробованими ресурсами. Ще одна відмінність полягає в тому, що *соціальне проектування* може існувати у вигляді певних припущень, а також у кількох варіантах, які ґрунтуються, як правило, на декількох різноманітних моделях, у той час як соціальне планування зазвичай реалізує комплекс завданих параметрів розвитку певного соціального об'єкта.

Відзначаючи виняткову важливість соціально-проектувального процесу, слід відмітити, що в соціальній теорії та практиці інколи вживається і такий термін, як “*соціальне конструювання*”. *Конструювання* – це поле творчого засвоєння соціальної дійсності, яке базується на положенні про те, що поряд з найбільш вірогідною тенденцією існують менш вірогідні тенденції, але які є реально можливі. Крім того, зазвичай тут є запас внутрішніх соціальних ресурсів, який може бути мобілізований для вирішення даної соціальної задачі. Нарешті, перспективні цілі, близькі за змістом, можуть на якомусь етапі змінюватися своїм становищем, або ж одна й та сама ціль може забезпечуватися різними засобами. Науковим підґрунтям соціального конструювання, як показує аналіз, є теорія конструювання соціальної реальності, розроблена американськими соціологами П. Бергером і Т. Лукманом. Дана теорія розглядає взаємозв'язок індивіда і суспільства, причому останнє розуміється як процес безперервного конструювання значень і символів, які лежать в основі людської діяльності, а також наукового і повсякденного знання.¹

Соціальне проектування істотно відрізняється також від *соціальної інженерії*, яка прагне конструювати можливі шляхи розвитку певного явища чи об'єкта виходячи з потреб того безпосереднього середовища, процесу якого в першу чергу цікавлять проєктантів. При цьому слід відмітити, що наукове уявлення про соціальне проектування постійно збагачується і розвивається. У спеціальній науковій літературі, як показує аналіз, представлені різні підходи, моделі та схеми пояснення суті й специфіки *соціального проектування*. Серед них найбільш поширеними є такі, як об'єктивно-орієнтований підхід, проблемно-орієнтований підхід та

¹ Социологический энциклопедический словарь / редактор-координатор Г. В. Осип. – М. : ИНФА. М-НОРМА, 1998. – С. 138.

суб'єктивно-орієнтований підхід. Кожний з цих підходів має свої суттєві особливості.

Так, наприклад, якщо в *першому-об'єктивно-орієнтованому підході* перевага головним чином надається розробці проектів об'єктивної реальності з локалізацією соціально-проектної діяльності та чіткого опрацювання нормативних вимог, то в *другому – проблемно-орієнтованому підході* центральним завданням є “вироблення варіантних зразків управлінських рішень для розв’язання поточних і перспективних соціально значущих проблем”. Що стосується *третього суб'єктивно-орієнтованого підходу*, то тут основна увага концентрується довкола необхідності врахування суб'єктивного сприйняття об'єктивного соціального світу. Зокрема, тут велика роль відводиться обліку установок, прагнень та ціннісних орієнтирів залучених у проектну діяльність людей, які виступають, з одного боку, її творцями, а з іншого, – і об'єктом проектувальних соціальних змін. Однак за умов абсолютизації вимог суб'єктивно-орієнтованого підходу різко зростає ймовірність перетворення соціальних проектів на соціальні прожекти. Як, наприклад, “добрі мрії” гоголівського Манілова або авантюрні обіцянки Бендера, який мріяв перетворити Васюки на столицю світу. Ось чому у процесі соціального проектування необхідно запроваджувати цілісний *об'єктивно-суб'єктивний підхід*, у якому б соціальна реальність максимально поєднувалася з не менш реальними потребами, інтересами і цінностями людей.

При вивченні взаємозв'язків між структурою, цілями і технологією проектованої соціальної системи (організації) застосовуються й інші *підходи*, що беруться до уваги в процесі проектувальної діяльності, а саме: *перший підхід* передбачає проектування на основі використання порівняльного аналізу, а *другий підхід* – на основі використання системного аналізу, що отримав назву системного проектування. За використання *першого підходу*, тобто проектування на основі порівняльного аналізу завжди вивчається не один соціальний об'єкт (явище або процес), а ціла група об'єктів. При цьому кожний окремих об'єкт розглядається як системна цілісність, що й виступає одиницею порівняльного аналізу, головним завданням якого є установлення типів досліджуваних об'єктів. Дана система в цьому випадку описується зазвичай у

термінах таких загально структурних і технологічних характеристик: рівень складності та формалізації відносин; ступінь централізації системи управління; рівень інтеграції виробничих потоків, функцій, технологій тощо. Обрані для аналізу структурні й технологічні змінні розглядаються в межах даного підходу як концептуально різні елементи, але причинно пов'язані між собою.

Слід зазначити, що конкретна соціальна система описується в даному разі як певна точка у багатовимірному соціальному просторі, координати якої фіксуються через місцеположення характеристик на осі координат. У підсумку отримуємо відповідну типологію соціальних об'єктів. Увага в рамках визначених типів зосереджується на так званих типових моделях (або зразках) поведінки елементів даної соціальної системи. Процес знаходження даного зразка суттєво полегшується в результаті використання лінійних статистичних методів, наприклад, методів кореляційного або регресивного аналізу. За використання цього підходу проводиться також інтенсивне вивчення декількох систем, що дозволяє робити загальний висновок про різні системи. Слабою стороною даного підходу є те, що він не враховує детального проникнення в саму суть соціального об'єкта на основі інтуїції. А специфічним його створює те, що в рамках цього підходу досліджуються, як правило, вже існуючі соціальні об'єкти (моделі) та взаємозв'язки між змінними, а не створюються нові об'єкти чи винаходи.

Що стосується *другого підходу* (системного соціального проектування), то він принципово відрізняється від проектування на основі порівняльного аналізу. Цей вид проектування, *по-перше*, передбачає, що соціальний об'єкт (явище чи процес) може бути пізнаним лише на основі точного визначення його внутрішніх елементів і їхніх взаємозв'язків. Наприклад такі елементи як структура і технологія розглядаються як взаємозалежні чинники єдиної проектованої соціальної системи. Головна увага приділяється тут вивченню взаємозв'язків між змінними, а також специфіки самої ситуації усередині даної соціальної системи. Цей підхід, як показує аналіз, сприяє проникненню в механізми функціонування соціальної системи (організації), але водночас він не дозволяє провести порівняльне теоретизування, оскільки саме дослідження завжди

проводиться на одному конкретному об'єкті, а також у певний конкретний період.

Друга відмінність даного підходу полягає в тому, що при використанні системного проектування не проводиться вимірювання структурних і технологічних змінних, а також не виявляється їхній усередині системивзаємозв'язок шляхом статистичного аналізу. *Системне проектування*, як бачимо, є доволі складним процесом, за допомогою якого генерується конфігурація соціальної системи (організації) на основі інформації про технологічні та виробничі потоки. Натомість загальна мета чи стратегія діяльності даної системи розглядається тут як основа формування організаційної структури і комплексу взаємозалежних технічних дій. Для створення ієрархічної структури проектованої соціальної системи (організації) застосовуються різні адміністративні правила з метою оброблення значного масиву інформації з різних видів її діяльності.

Однак єдиної методології для операціоналізації змінних, збирання даних або оцінювання результатів у рамках даного підходу поки що не існує. Тому висновки в межах даного підходу формуються, як правило, на основі особистого консультативного досвіду проектувальників або на основі використання ними методу кейс-стаді. І нарешті, за допомогою системного проектування вишуковуються та обґрунтовуються головним чином нові організаційні зв'язки і відносити між елементами проектованого системного об'єкта, а не пояснюються вже існуючі взаємозв'язки між елементами усередині даного об'єкта. Підсумовуючи розгляд сутності та особливостей *соціального проектування* будемо розуміти під цим феноменом специфічний вид соціальної діяльності, пов'язаний з науково обґрунтованим конструюванням визначеної системи параметрів (або варіантів) майбутнього соціальних об'єктів (явищ, процесів), або якісно нового стану вже існуючих соціальних об'єктів шляхом свідомої та цілеспрямованої модернізації чи докорінної зміни їхніх основних характеристик.

8.2. **Методологія і методи соціального проектування**

Соціальне проектування, як зазначалось, є відносно складним процесом зіставлення різних варіантів майбутнього стану соціальних об'єктів, явищ і процесів з метою обрання з них найбільш оптимального варіанту. При цьому методологія соціального проектування передбачає визначення сукупності *принципів*, підходів, способів і методів, необхідних для забезпечення успішної, розробки та реалізації соціальних проектів.

Що стосується принципів соціального проектування, то під ними розуміються відповідні ідеї, вимоги або правила, що орієнтують соціальних проектувальників на досягнення кінцевого результату, тобто щоб у своїх повсякденних поточних справах і оперативних планах вони не втрачали з виду головне завдання, пов'язане з безпосереднім розробленням соціального проекту. За своїм змістом ці *принципи* є ні чим іншим, як вихідними ідеями, положеннями, керівними установками або необхідними нормами соціально-проектної діяльності з упорядкування та інтеграції усього процесу соціального проектування.

Натомість *принципи соціального проектування*, які впливають з більш загальних методологічних принципів соціально-пізнавальної та управлінської діяльності, передбачають використання останніх у процесі розроблення соціальних проектів із відповідною їх модифікацією або конкретизацією на основі врахування особливостей, а також специфіки процесу соціального проектування.

Таким чином, у процесі розроблення соціальних проектів застосовуються як *загальні*, так і *спеціальні*, тобто модифіковані специфічні принципи соціального проектування. Що стосується *загальних методологічних принципів*, отримавших найбільшого використання в процесі створення соціальних проектів, то серед них прийнято виділяти такі, принципи як прогресивності і комплексності, оперативності і простоти, наслідуваності і безперервності, ритмічності і гнучкості соціального проектування й багато інших. Але беручи до уваги той факт, що в теорії соціального проектування розроблення специфічних принципів знаходиться на початковому

етапі, тому є сенс продемонструвати можливість використання загальних методологічних принципів з урахуванням їхньої модифікації у процесі соціального проектування. Серед цієї групи *модифікованих принципів* соціального проектування основними є такі:

1) *принцип ефективності і оптимальності* застосовується для оцінювання, з одного боку, ефективності соціального проекту, а з іншого боку, його оптимізації за параметрами часу, якості та використовуваних ресурсів;

2) *принцип цілепокладання* використовується для побудови “дерева цілей” як способу цільового опрацювання соціального проекту, а також для пограмування самого процесу соціального проектування;

3) *принцип системності* застосовується для побудови системної структурно-функціональної моделі проектованого соціального об’єкта;

4) *принцип синергізму* використовується з метою закладання в соціальний проект відповідного механізму збільшення позитивного та зменшення негативного результату;

5) *принцип саморозвитку* застосовується для забезпечення швидкої заміни у проектованому об’єкті застарілих модулів (блоків) на нові, більш прогресивні модулі;

6) *принцип реалізму і гуманізму* використовується, з однієї сторони, для орієнтації соціального проекту на реальні цілі, процеси і ресурси, а з іншої, – на розширення соціальних прав і свобод людини і громадянина, а також на підвищення якості соціальних послуг;

7) *принцип проблемності і надійності* застосовується в першому випадку для орієнтації соціального проекту на розв’язок реальних соціальних проблем, а в другому, – на обов’язкове його випробовування засобами внутрішнього та зовнішнього середовища;

8) *принцип сталого розвитку* використовується з метою орієнтації соціального проекту на задоволення насущних і перспективних духовних потреб людей, а також на забезпечення стабільного і збалансованого функціонування проектованого соціального об’єкта, явища чи процесу;

9) *принцип інноваційності* застосовується для забезпечення новизни соціального проекту, його науково-практичної актуальності, значимості та аргументації;

10) *принцип використання передового досвіду* застосовується для оцінювання і обґрунтування в соціальному проекті використовуваних новітніх запозичень, не дивлячись на їхню привабливість.

Не менш важливим серед цих принципів є *принцип мінімальних зобов'язань*, який концентрує увагу соціальних проектувальників на досягненні основної мети, відкидаючи певною мірою все те, що може уповільнити або відвернути сили від реалізації соціального проекту. При цьому будь-яка формальна чи неформальна організація або установа, де вирішується питання про розроблення соціального проекту, має насамперед забезпечити необхідні умови для вироблення продуктивних ідей таким чином, щоб до соціально-проектувального процесу було залучено якомога більше творчих і професійно підготовлених людей, але з обов'язковим урахуванням потреб, інтересів і орієнтацій інших людей, включених до даного процесу.

Слід також зазначити, що *принципи соціального проектування* відіграють важливу роль у проектувальному процесі насамперед як методологічна основа створення концепції соціального проекту. Окрім цього, вони не тільки істотно впливають на зміст усієї соціально-проектувальної діяльності, але й визначають та формують способи її реалізації. Після завершення соціально-проектувальної діяльності ці принципи можуть досить активно використовуватися в процесі аналізу ефективності та оцінювання якості вже розроблених соціальних проектів. Зрозуміло, що не всі вище перелічені принципи застосовуються при розробленні та оцінюванні кожного конкретного соціального проекту, однак більшість із них, як засвідчує практика, все ж таки використовується в обов'язковому порядку.

Для *методології соціального проектування* великого значення набуває науково обґрунтоване визначення не тільки принципів безпосереднього розроблення соціальних проектів, а й *методологічних принципів реалізації* соціально-проектувальної діяльності у цілому, що отримали назву відповідних методологічних підходів. Серед них *перший принцип (або підхід)* полягає в тому, що серед об'єктів соціального проектування виділяються соціальні *проекти* з удосконалення основних функцій соціальних суб'єктів (індивіда, групи чи організації) в сфері економіки, політики, культури

тощо, які спрямовані на створення відповідних умов та вдосконалення діяльності в різних сферах суспільного життя.

Другий принцип (або підхід) зводиться до того, що соціальне проектування спрямоване на розв'язання таких соціальних проблем, які доцільно розрізняти за рівнями організації суспільного життя. Саме тому соціальні проекти можуть (і повинні) розроблятися, як на рівні конкретної соціальної організації (або району, міста, регіону, області), так і на рівні країни чи суспільства в цілому.

Третім принципом (або підходом), який має важливе методологічне значення, є не тільки досягнення соціальних результатів, але й передбачення соціальних наслідків на найближчу чи віддалену перспективу. Що стосується віддаленого майбутнього, то ефективність соціального проектування забезпечується тут детальним науковим аналізом соціальної ситуації, а також скрупульозним розглядом можливих шляхів її подальшого розвитку. У той же час проектування найближчої соціальної перспективи може будуватися й на базі спрощених методичних прийомів, що досягається за рахунок обмеження кількості розглядаємих факторів, тобто коли увага зосереджується в основному тільки на тих факторах, які найбільш повно вимірюються або є найбільш "відчутними".

Методологія соціального проектування передбачає також створення відповідних можливостей для проведення соціального експерименту з перевірки ідей, покладених в основу розроблення соціальних проектів. У цьому випадку застосовується ретельний аналіз наявних даних, який має показати соціальним проектувальникам відповідність між поставленими проектними завданнями і реальними, тобто наявними результатами. Цей експеримент покликаний насамперед відповісти на питання про наявні, але приховані резерви, а також про оптимальні способи їх можливого використання.

Важливим методологічним чинником, як показує аналіз, є також і виявлення тих обмежень, що стоять на заваді ефективності соціального проектування. Успіху процесу соціального проектування заважає передусім недовіра до оригінальних і нестандартних рішень, а також прагнення проектувальників якнайшвидше реалізувати соціальний проект. Недостатнє заохочення творчих ініціатив також є негативним чинником, який не тільки уповільнює науковий пошук,

але й блокує мобілізацію творчого потенціалу. Чималої шкоди часто-густо завдає також невинуватена задоволеність існуючим станом, використання минулих досягнень, відмова від постійного пошуку інноваційних рішень і додаткових резервів.

Звідси, як показує практика, небажання ризикувати, а також прагнення строго дотримуватися раніше вироблених канонів. Якщо ж розглядати суб'єктивні чинники, то серед них важлива роль належить особистості соціальних проектувальників, їхній компетентності, здатності грамотно й нестандартно мислити, майстерності та зацікавленості у здійсненні намічених цілей, а також їхньому умінню поєднувати науку і практику, реально існуюче і бажане. Більшість негативних наслідків у процесі створення соціальних проектів виникає через відсутність гнучкості у сприйнятті нових і оригінальних ідей, а також у формальному дотриманні звичних норм і правил. І нарешті, ще одне важливе методологічне положення, пов'язане з тим, що соціальне проектування є однією з форм реалізації соціального прогнозу поряд з соціальним плануванням і соціальним програмуванням. Тому, взаємодіючи з ними, соціальне проектування, тим не менше, володіє притаманою тільки йому якісною специфікою, що виражена в його методах і проектних процедурах. Соціальне проектування, як відповідальний процес, вимагає при цьому чіткого дотримання теоретичних і методологічних засад, які базуються на об'єктивних законах і закономірностях суспільного розвитку. Адже воно не повинне обмежуватися тільки суб'єктивними міркуваннями, бажаннями та устремліннями людей, якими б благими намірами вони не супроводжувались. Позбутися однобічності та суб'єктивізму у процесі розроблення соціальних проектів цілком можливо, якщо в цій роботі спиратися на науково обгрунтовані методи соціального проектування.

Під *методами соціального проектування* розуміються свідомі та послідовно здійснювані способи досягнення цілей, які істотно активізують та спрямовують творче мислення проектувальників шляхом вироблення нових і нестандартних рішень для розв'язання складних соціальних проблем і завдань. Ці методи продуктивними способами дослідження різноманітних об'єктів, явищ і процесів суспільного буття з метою розроблення та запровадження нових (або модернізації чи вдосконалення існуючих) соціальних проектів,

спрямованих на забезпечення сталого функціонування й розвитку суспільства в цілому або окремих його частин. Для розроблення соціальних проектів застосовуються, зокрема, *загальні та специфічні* методи соціального проектування та конструювання.

До загальних методів соціального проектування перш за все, відноситься *метод використання матриці ідей*, коли на основі кількох незалежних змінних складаються різні варіанти проектних рішень. Зазвичай розробка соціального проекту залежить від складності та першочерговості поставлених завдань, від термінів, в межах яких потрібно здійснити відповідний творчий задум, а також від матеріальних, трудових і фінансових ресурсів. Прораховуючи різні варіанти на основі цих змінних, можна визначити найбільш ефективний шлях створення та реалізації соціального проекту у завданих умовах. Ця важлива вимога застосовується, як правило, в умовах обмежених можливостей, тобто в умовах так званої відносної границі свободи.

Поряд із цим, у процесі соціального проектування активно використовується й такий *загальний метод як вживання в роль*. Він допомагає соціальним проектувальникам отримати більш точне уявлення про те, що саме потрібно зробити у процесі проектування соціальних об'єктів. Це не просто спроба заглянути в майбутнє, а прагнення глибше зрозуміти, яким чином буде реалізовуватися, а потім і функціонувати проектований соціальний об'єкт. При цьому слід враховувати, що при вирішенні будь-якої соціальної проблеми потрібно насамперед брати до уваги інтереси й бажання людей, а це краще досягається тоді, коли проектувальник уважно вивчає ті умови, в яких протікає відповідний соціальний процес.

Важлива роль у процесі соціального проектування відводиться і такому загальному методу, як *метод аналогії*. Адже на практиці завжди існують ефективно функціонуючі підприємства (установи або організації), а також регіони (міста та населенні пункти), в яких раціонально і комплексно вирішені ті чи інші соціальні проблеми. Їхні підходи до вирішення соціальних питань можуть у певних межах служити зразком або еталоном, навіть якщо не всі деталі в них належною мірою опрацьовані. Спираючись на такі досягнення, відбираючи з них найкращі зразки та звільняючись від невиправданих ідей, за *аналогією* створюється відповідний соціальний проект, який

може забезпечити досягнення сформульованих цілей і передбачуваних результатів.

При підготовці соціального проекту нерідко виникає необхідність прийняття нового управлінського рішення, яке викликане незадовільністю існуючої соціальної практики. У зв'язку з цим постає питання: як поліпшити таке становище, а також як знайти більш раціональний і ефективний спосіб соціального управління? У цьому випадку найбільш прийнятним є такий загальний метод, як *метод асоціації*, коли вирішення соціальної проблеми в будь-якій іншій сфері або галузі суспільного буття підказує шлях, за яким легше прийти до реалізації поставленої мети при створенні відповідного соціального проекту.

Своєрідним варіантом використання *методу асоціації* в соціальному проектуванні є *пристосування* виправданого себе позитивного досвіду вирішення соціальних проблем в іншій сфері (чи ситуації) до проектного соціального об'єкта. Метод асоціації може використовуватися і через *модифікацію*. Наприклад, з урахуванням накопичених знань розробляються певні підходи, які дозволяють серйозно видозмінювати об'єкт впливу, тобто коли зачіпаються не тільки форми, а й суттєві змістовні та структурні елементи змінюваного соціального об'єкта. Метод асоціації пов'язаний також із усуненням попередніх принципів функціонування соціального об'єкта, а також із заміною їх новими вихідними положеннями, що сприяють докорінному перетворенню проектних даних. Цей прийом називається *повною реорганізацією* проектного соціального об'єкта. Метод асоціації, таким чином, передбачає поєднання в процесі соціального проектування прийомів *пристосування*, *модифікації* та *повної реорганізації* проєктованих соціальних об'єктів.

При цьому слід брати до уваги й такий аспект, коли в процесі соціального проектування виникають ситуації, не схожі на згадані вище і, які ставлять перед соціальними проектувальниками принципово нові проблеми. У таких випадках застосовується *метод мозкової атаки*, згідно з яким, коли мобілізується весь наявний інтелектуальний потенціал, тобто оголошується своєрідний конкурс ідей, здатних значно просунути пошук оптимального вирішення соціальних проблем у межах того чи іншого соціального проекту. Цей метод, який був опрацьований у першій половині ХХ століття

американським дослідником А. Осборном, пов'язаний з генерацією нових і нестандартних ідей, їх рівноправною конкуренцією і можливістю зіставлення. Відомий також один із варіантів цього методу – *метод синектики*, згідно з яким кілька запропонованих ідей розглядаються окремо одна від одної, а потім між ними встановлюються певні взаємозв'язки і визначаються їх пріоритети на основі зіставлення. Безсумнівно, з огляду на динамізм і складність сучасних соціальних процесів, виникає об'єктивна необхідність значно ширше практикувати конкурс ідей, намагаючись при цьому уникати впливу на результати даного конкурсу заслуг і звань його учасників. Поряд із цим, у процесі розроблення соціальних проектів нерідко використовуються й такі загальні методи, як метод розроблення сценаріїв, дельфійський метод, *метод моделювання*, *метод експериментування*, а також *метод операційної гри*.

Що стосується *спеціальних (або специфічних) методів* соціального проектування та конструювання, то серед них найбільшого вжитку отримали такі методи, як метод систематизації, метод ідеалізації, метод інверсії, метод комбінування, метод компенсації, метод динамізації, метод агрегування, метод розчленування, метод спрощення, метод вдосконалення, метод відділення зайвого, метод дублювання, метод компаундування, метод мультиплікації, метод резервування, метод метафоризації, метод перенесення властивостей (або фокальних об'єктів), метод пошуку неочікуваного ракурсу, метод пошуку помилок, метод блочно-модульного конструювання, метод проб і помилок тощо.

Розробка соціального проекту, як засвідчує аналіз, нерідко починається в умовах відомої невизначеності, а також відсутності необхідної ясності у відправних моментах розвитку соціального об'єкта, явища або процесу. Тим часом у всіх випадках, будь-то будівництво нового міста, реконструкція підприємства чи виробництва, створення нової соціальної організації або формування бажаного соціального процесу, потрібні певна логіка і послідовність, тобто певний алгоритм подій, відповідно до яких реалізується той чи інший соціальний проект. Натомість в основі процесу проектування будь-якого соціального об'єкта лежить, як правило, *аналіз суспільної потреби*, що дозволяє сформулювати ціль, яка може бути і очевидною і прихованою, тому *початкова стадія* соціального

проектування завжди передбачає відповідний пошук, пов'язаний з визначенням головних суспільних потреб.

Для прикладу доцільно навести цікавий історичний факт, пов'язаний із здійсненням у 20-30-х роках ХХ століття оригінального і сміливого соціального проекту будівництва Дніпрогесу. Реалізація даного проекту була покликана потребою побудувати в мінімально короткий термін якісно нове, технічно передове підприємство, одночасно створивши при цьому необхідні умови для раціонального трудового та повсякденного життя людей. Цей унікальний досвід одночасного будівництва міста і підприємства показав, наскільки важливо, щоб наукова ідея не тільки відповідала об'єктивним критеріям, але й відображала реальні (дійсні) потреби, як виробництва (наявність сировинної бази, дешева електроенергія тощо), так і людей (відокремлення житлової зони і зони рекреації від промислової зони, створення розгалуженої мережі культурно-освітніх установ і відповідної бази для спорту і відпочинку).

Але повернімося до розгляду *основних стадій*, що складають алгоритм процесу соціального проектування. *Перша стадія*, яка передбачає пошук і обґрунтування соціального проекту необхідна насамперед для того, щоб у самому найзагальнішому вигляді уявити той часовий резерв і ресурс, що відводяться для його виконання. Одночасно на цій стадії уточнюється *мета* розробки соціального проекту, а також дається характеристика того стану, якого хотілося б досягти виходячи з вимог і потреб суспільного прогресу.

Сформулювавши мету, приступають до *другої стадії*, яка передбачає збирання необхідної соціальної інформації шляхом звернення до будь-яких джерел, включаючи й результати наукових досліджень. Пріоритет віддається тим відомостям, в яких зафіксовано сучасний рівень пізнання соціального процесу. Крім того, тут слід брати до уваги всі аргументи як “за”, так і “проти” тих проектних рішень, що існують у світовій практиці.

Що стосується *третьої стадії* – формулювання завдань на проектування, то вона передбачає використання отриманої інформації для визначення того, яким параметрам має задовольняти (або відповідати) концепція соціального проекту. І тут велику роль відіграє розробка принципово нових ідей, які розкривають шляхи ефективного досягнення намічених цілей. Формулювання завдань

розглядається як частина концепції, яка може включати різні варіанти проектних рішень. Краще, якщо ці варіанти представлені у вигляді матриці, що передбачає відбір найбільш прийнятних рішень з урахуванням зміни тих чи інших змінних (термінів, матеріальних, фінансових і трудових ресурсів, першочерговості та важливості реалізації окремих елементів проекту). Концепція соціального проекту перевіряється зазвичай подвійним чином: за допомогою теоретичного аналізу, а також за допомогою експерименту.

На четвертій – завершальній стадії соціального проектування ухвалюється рішення у формі конкретної програми дій, яка в завданих параметрах містить необхідні ресурси і засоби, спрямовані на досягнення поставленої мети в межах певних обмежень. Це рішення включає в себе й можливі варіанти, технології та необхідні способи дій, відповідальних виконавців, терміни, а також основні етапи і послідовність усіх виконуваних проектувальних операцій.

8.3. Види та ефективність соціального проектування

Передусім підкреслимо, що основним змістом соціального проектування є конструювання відповідної сукупності засобів, які надають можливість комплексного розв'язання складних соціальних проблем, тобто досягнення поставлених цілей. Ці засоби виявляються, як правило, у двох основних формах: *по-перше*, як система соціальних параметрів проектованого об'єкта та їх кількісного виміру, *а по-друге*, як сукупність конкретних заходів, спрямованих на практичну реалізацію проектних показників і кількісних характеристик майбутнього соціального об'єкта. Практика при цьому показує, що *соціальне проектування* стає дієвим і ефективним засобом тільки в тому випадку, коли воно є органічною частиною комплексного соціального планування нових соціальних об'єктів і здійснюється соціальними проектувальниками у тісній співпраці з інженерами-конструкторами, дизайнерами, архітекторами, економістами, соціологами, психологами та іншими фахівцями.

Водночас сам процес соціального проектування можна розглядати в декількох аспектах, зокрема, у структурному, просторово-часовому та процесуальному плані. У першому випадку мова йде про виявлення необхідних знань про соціальну проблему та пошук оптимальних засобів її вирішення. У другому випадку має бути насамперед врахована необхідність узгодження використовуваних засобів із конкретними умовами місця і часу, у межах яких вирішується дана соціальна проблема. У третьому випадку логіка проектувальних дій вибудовується довкола такого ланцюга: аналіз – діагностування та оцінювання соціальної ситуації – прогностно-проектні операції – постановка проектних цілей – визначення послідовності (алгоритму) проектувальних дій – формулювання висновків та розроблення конкретних пропозицій чи рекомендацій. Для реалізації процесуальних завдань соціального проектування, а також виходячи з цільової орієнтації, наявних умов і ресурсних можливостей використовуються різноманітні види соціального проектування, зокрема, такі з них, як глобальне, інституційне, територіальне, локальне, структурне, функціональне, просторове, організаційне, операційне, діяльнісне, тимчасове, короткострокове, середньострокове, довгострокове тощо.

У данному контексті важливим чинником виступає тлумачення самого поняття *соціального проекту*, під яким прийнято розуміти певний задум (ідею, образ, план) або модель (прообраз, прототип) соціального об'єкта, (явища чи процесу), утілену в форму опису, обґрунтувань, креслень, що розкривають сутність задуму і можливість його практичної реалізації.¹ Соціальний проект визначається також як унікальна сукупність видів взаємопов'язаних робіт, які характеризуються такими відмітними ознаками: обмеженістю в часі; чіткістю цілей, яких необхідно досягти шляхом виконання цілого ряду технічних, економічних, організаційних й інших вимог; внутрішнім і зовнішнім взаємозв'язком різних операцій, завдань і ресурсів; визначеними термінами початку і завершення проекту; обмеженістю ресурсів; визначеним ступенем унікальності цілей проекту та умов його створення; неминучістю виникнення

¹ Енциклопедичний словник з державного управління / за ред. Ю. В. Ковбасюка, Ю. П. Сурміна, В. П. Трощинського. – К. : НАДУ, 2010. – С. 594.

різноманітних конфліктів. Одне слово, *соціальний проект* – це своєрідний задум або уявна модель, практична реалізація якої приводить до створення конкретної соціальної конструкції. Тому соціальне конструювання в данному сенсі є ні чим іншим, як одним із основних етапів соціального проектування, втіленням створеного проекту у соціальну реальність, а також.

Слід зазначити, що всі соціальні об'єкти (явища і процеси) в сучасному суспільстві не виникли самі по собі, тобто природно-історичним шляхом, а були спочатку створені людьми як соціальні проекти, а вже потім утілені в суспільну життєдіяльність. У цьому зв'язку з метою вирішення завдань соціального проектування особливого значення набуває проблема *класифікації соціальних проектів*, які не дивлячись на їх різноманіття, можна ранжувати за такими чинниками, як тип проєктованого об'єкта, його масштаб і форма представлення, а також характер відображення об'єкта та ступінь його іноваційності.

Так, *за типом* проєктованого об'єкта виділяються: інституційні, процесуальні, діяльнісні та організаційно-управлінські соціальні проекти як основні елементи суспільної системи. *За характером відображення* визначаються: одноаспектні та комплексні соціальні проекти. *За формою представлення* виокремлюються такі соціальні проекти, як програми, прогнози, плани, сценарії, описи, інструкції, рішення, концепції, методика, моделі тощо. *За масштабом* соціального об'єкта прийнято виділяти: мікропроекти, мезопроекти, макропроекти та глобальні соціальні проекти. За таким чинником як *іноваційність*, визначаються: *нові соціальні проекти*, які на практиці не мають аналогів; *модифіковані соціальні проекти*, які є комбінаціями вже наявних соціальних проектів з урахуванням специфічних умов їх функціонування в різних підсистемах суспільства; *удосконалені соціальні проекти*, які є поліпшеними варіантами наявних проектів.

Варто відмітити, що створення *соціальних проектів*, незалежно від їх видів, є доволі неоднозначним і складним процесом, який зумовлений різними обставинами і вимагає врахування цілої низки таких основних *чинників*: 1) політичних, економічних, екологічних, соціально-культурних й інших зовнішніх умов; 2) від суб'єктивних вимог і компетентності замовників; 3) об'єктивної невизначеності та

ризиків; 4) власної складності кінцевого продукту соціального проекту; 5) наукового прогресу, частоти іновачій і швидкості технологічних змін; 6) форми структурних змін і способу організаційних трансформацій; 7) помилок планування, ціноутворення та проектного управління. Як бачимо *соціальне проектування* є надзвичайно складним і відповідальним процесом, за допомогою якого власне й відбувають соціальні нововведення. Тому дієвість і ефективність даного процесу значною мірою залежить також від ступеня забезпеченості кваліфікованими спеціалістами у сфері соціальної інженерії, системотехніки, інженерної соціології та психології, соціального конструювання та планування.

Аналіз при цьому показує, що досвід *проектування нових соціальних об'єктів*, головним чином виробничих організацій, накопичувався доволі поступово. Довгий час соціальні аспекти формування організаційних систем враховувалися вкрай недостатньо, у результаті чого фактично й виникали різного роду відхилення, які згодом певною мірою позначалися, як на ефективності трудової діяльності, так і якості повсякденного життя людей. Для більшості нових організаційних формувань основною соціальною *метою* було створення стабільних і стійких трудових колективів (об'єднань, спільнот). У зв'язку з цим при їх проектуванні ретельно опрацьовувалися такі процеси, як комплектування та закріплення робочої сили (персоналу), створення продуктивних робочих місць і сприятливих умов праці, запровадження нових технологій, форм і методів не тільки професійної діяльності персоналу, але й його підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації тощо. Водночас на багатьох промислових підприємствах для послаблення негативних наслідків використання важкої ручної і некваліфікованої праці застосовувалися також різноманітні компенсуючі засоби, що впливають на поведінку працівників, їх ставлення до своєї справи.

Необхідно також підкреслити, що при проектуванні нових соціальних організацій важливе місце відводиться *принципу комплексності*. При обґрунтуванні доцільності та соціально-економічної перспективності соціального проекту зазвичай беруться до уваги стан і рівень розвитку виробничих сил: енергетичних ресурсів, комунікацій, а також наявність трудових ресурсів. З

формальної точки зору такий підхід цілковито відповідає вимогам науки. Однак багаторічний досвід проектування нових організаційних формувань (або виробництв) показує, що нерідко головною перешкодою на шляху їх практичного освоєння ставала відсутність спеціальної професійної підготовки працівників, їх недостатня соціальна й моральна зацікавленість, слабка мотивація, а також істотний розрив між їхніми власними і суспільними інтересами.

У зв'язку з цим, багато добротних соціальних проектів зазнавали серйозних труднощів, пов'язаних не стільки з техніко-економічними причинами, скільки з тим, що люди не бажали діяти згідно з розробленими проектами, тому що в них не були враховані (або враховані не повною мірою) їхні соціальні потреби стосовно житлових і культурно-побутових умов, а також стосовно дозвілля та відпочинку, наявності культурно-спортивних споруд, дитячих дошкільних освітньо-виховних закладів тощо. У даному плані особливої уваги заслуговує цікавий досвід, накопичений в Канаді, де при створенні нових промислових об'єктів (особливо якщо це стосується районів нового освоєння) діє таке загальне правило, якого дотримується переважна більшість інвесторів та ініціаторів створення нових соціальних об'єктів: спочатку споруджується церква і лазня; потім починається будівництво житла, а тільки після цього приступають до спорудження самого промислового об'єкта.

Слід також зазначити, що в процесі проектування та освоєння нових соціальних об'єктів (організацій, виробництв) велика роль відводиться *принципу соціальної адаптації* працівників. Цей принцип передбачає створення відповідних умов для максимальної поінформованості людей про характер їхньої майбутньої діяльності, умови життя й побуту, режим праці та відпочинку, проведення дозвілля, культурного та професійного зростання тощо. Адже успішна соціальна адаптація людини на виробництві напряму пов'язана з її задоволеністю працею, отриманням або підвищенням кваліфікації, можливістю фізичного і духовного вдосконалення. Тому у процесі проектування нового соціального об'єкта (організації, виробництва) необхідно виходити з того, що в ході розвитку виробництва одні професії об'єктивно будуть зникати, другі – докорінно змінювати свій зміст, а треті – можуть стати лише одним із етапів соціально-професійного просування людей, особливо молодих.

Соціальне проектування нових соціальних організацій (виробництв), як показує практика, неодмінно має включати в себе забезпечення насамперед гідних умов праці, у першу чергу за такими параметрами як шум, загазованість, вібрація, освітленість, температурний режим тощо. Більше того, створення нормальних умов праці для усіх працівників потребує насамперед ретельного обліку санітарно-гігієнічних умов і стандартів, а також вимог технічної й виробничої етики та естетики. У даний час теорія і практика соціального проектування поставлені перед необхідністю більш активного втручання у розвиток соціальної сфери. Як показує аналіз розвитку нових виробництв, то в більшості випадків у них надається перевага впорядкуванню тих процесів, які пов'язані, перш за все, з трудовою діяльністю, участю людини в розвитку виробництва, техніки і технології. Але *проектування* нових соціальних об'єктів (організацій, виробництв) – це не тільки процес розробки й реалізації одного з варіантів соціальної організації, а насамперед – це процес створення пристойних соціальних умов для життя і діяльності головної продуктивної сили суспільного виробництва – працівників і членів їхніх сімей.

Варто відмітити, що тривалий час процес соціального проектування *нових міст* здійснювався, як правило, тільки архітекторами, які тією чи іншою мірою намагалися враховувати й соціальні чинники. Однак облік соціальних аспектів став особливо актуальним в умовах інтенсивної урбанізації соціального простору. Все більше проектів нових міст почали розроблятися на основі співставлення різних варіантів, що давало змогу обирати найбільш прийнятні плани будівництва як виробничих, так і соціально-культурних об'єктів. Потреба у всебічному обліку соціальних чинників стала найбільш відчутною при обґрунтуванні перспектив розвитку старих і новостворюваних міських поселень. Соціальні аспекти при цьому стали необхідною складовою районних планувань і генеральних планів міських поселень, які виступають нині сполучною ланкою між проектуванням територіально-просторових комплексів і окремих організацій та повсякденними потребами їхніх мешканців і працівників.

Водночас однією з основних вимог при проектуванні нових міст стало раціональне розмежування житлової та промислової зон або

створення відповідних умов для раціонального їх співвідношення. Так, наприклад, у містах Єревані та Вільнюсі поряд зі збереженням пам'яток архітектури минулого застосовуються різні методи проектування. Відмінною рисою тут є прагнення відобразити нові вимоги до забудови міст, забезпечити найвищий рівень комфорту для людей, максимально вписатися у природний ландшафт, а також повною мірою врахувати національні, культурні та історичні особливості й традиції. Узагальнюючи приклади створення або реорганізації міського простору, слід сказати, що доцільність цих проектів-планів полягає в тому, що, *по-перше*, вони допомогли вирішити важливіші архітектурні, техніко-технологічні та організаційні завдання, а *по-друге*, їх реалізація базувалась на комплексному, системному підході, який передбачав також і врахування соціальних і духовно-культурних аспектів життя міського населення.

Аналіз також показує, що характер *соціальних проектів* буває різний: від проектів, які передбачають еволюційні зміни, до створення принципово нових соціальних проектів, які вимагають, на думку відомого дослідника П. Хілла, не менше 55-60 оригінальних ідей. При цьому кожний соціальний проект, незалежно від свого масштабу й характеру вирішує, як правило, три основні задачі: 1) хто саме буде проектувати; 2) що конкретно треба проектувати; 3) яким чином буде організований процес проектування. Натомість вирішення цих завдань завжди має бути пов'язане із задоволенням насамперед суспільних потреб та інтересів, а також із реалізацією пошукових і оригінальних задумів.¹

Обґрунтованість соціальних проектів, як засвідчує практика, досягається не стільки врахуванням об'єктивних законів суспільного розвитку, скільки тим, наскільки адекватно ці закони відображені в процесі соціального проектування. Саме завдяки цьому соціальний проект, виступаючи як своєрідний колективний витвір, не буде фантазією (чи прожектором), а навпаки, стане реальним інструментом соціально-перетворювальної діяльності людини, спрямованої на задоволення її насущних і перспективних потреб. При створенні

¹ Тощенко Ж. Т. Социология управления : учебник / Ж. Т. Тощенко. – М. : Изд-во Юрайт, 2015. – С. 123.

певного соціального проекту, як зазначалося, можлива розробка кількох варіантів майбутнього стану соціального об'єкта (явища або процесу). Під час обговорення і зіставленні варіантів проєктованого об'єкта з обов'язковим урахуванням наявних матеріальних, трудових і фінансових ресурсів зазвичай обирається той варіант, який набуває чинності директивного завдання. Можливість багатоваріантного опрацювання соціальних проєктів стала особливо предметною і можливою завдяки широкому застосуванню економіко-математичних методів, а також активному розвитку теорії і практики соціального планування.

Аналіз показує, що успішна підготовка й реалізація соціального проєкту зумовлює й успішну реалізацію інших функцій соціального управління, оскільки у процесі його здійснення досягається поставлена мета, а також виконується намічена програма. На кожному етапі підготовки проєкту потрібне наукове обґрунтування поставленого завдання, на основі якого створюється відповідний план дій, покликаний органічно поєднувати як результати, отримані при аналізі попереднього розвитку, так і вимоги, що висуваються новим етапом. У процесі здійснення функцій організації, регулювання, обліку та контролю нерідко уточнюються окремі положення соціального проєкту, а якщо необхідно, то вносяться відповідні корективи, спрямовані на успішне виконання основної програми.

Звідси випливає, що *соціальний проєкт* є формалізованим документом (або сукупністю документів), який характеризує цілі, засоби й етапи реалізації наміченої програми соціальних змін.¹ Разом з тим, цілком очевидно, що для досягнення мети одного документу-проєкту явно недостатньо, оскільки потрібен ще відповідний організаційний механізм для втілення його в життя. Практика реальної життєдіяльності також засвідчує, що нерідко добротньо опрацьований соціальний проєкт нового міста (чи міського поселення) так і не отримує свого реального втілення в життя, внаслідок відсутності дієвого механізму його реалізації.

Натомість *ефективність* соціальних проєктів визначається насамперед можливістю забезпечення комплексного розвитку

¹ Тощенко Ж. Т. Социология. Общий курс / Ж. Т. Тощенко. – М. : Прометей, 2000. – С. 436.

проектованого соціального об'єкта. Практика показує, що тільки технічна реалізація соціального проекту загрожує серйозними втратами для суспільства: відбувається погіршення соціального здоров'я, самопочуття і якісного складу населення, гіпертрофуються окремі соціальні процеси і зв'язки, накопичуються різноманітні соціальні хвороби, з'являються суперечки і протиставлення соціального технічному тощо. Дієвість соціальних проектів багато в чому залежить від їх узгодженості з актуальними потребами суспільства і регіону.

Так, недостатнє врахування вимог екології здатне звести нанівець соціальні цілі. Не менш важливим є відображення в соціальних проектах назріваючих, майбутніх змін в техніці й технології, особливо коли мова йде про широке застосування таких інновацій, як гнучкі виробничі системи, біотехнологія, комп'ютерна техніка тощо. Великої актуальності набуває також створення умов для залучення найбільш кваліфікованих категорій працівників, що не тільки забезпечує успіх соціального проекту, але й пред'являє, досить високі вимоги до суспільного виробництва, його відповідності технічному та інформаційному забезпеченню, уявленням людей про сучасні умови життя і відпочинку, а також про творчий зміст самої трудової діяльності.

Разом із цим, у практиці *соціального проектування* останнім часом можна спостерігати дві крайні та доволі небезпечні тенденції: від повного заперечення його необхідності до соціально-конструкторського суб'єктивізму. Якщо остання крайність веде, як правило, до розбалансування суспільної системи, то перша – до консервації недолугих і відживших себе суспільних форм, а відтак і до консервації суспільного розвитку як такого. Натомість *соціальне проектування*, пробиваючи собі дорогу через згадані крайнощі, продовжує свій еволюційний розвиток, демонструючи при цьому такі *позитивні тенденції*.

1. Розширення масштабів соціального проектування різноманітних об'єктів, яке при цьому все більше стає насущною суспільною потребою і зводиться в основному до директивного визначення майбутніх станів конкретних соціальних систем, явищ і процесів у рамках визначених соціальних програм і планів сталого соціально-економічного розвитку суспільних утворень.

2. Збільшення спектру, якості та надійності соціальної інформації, використовуваної у перебігу соціального проектування, що зумовлено необхідністю врахування усього різноманіття соціальних зв'язків і відносин у процесі розроблення та реалізації конкретних соціальних проектів. Ця тенденція виявляється і в створенні потужних багатоцільових інформаційних банків, а також розгалуженої мережі автоматизованих комп'ютерних систем, що надає реальну можливість для комплексного застосування значних масивів інформації на різних етапах процесу створення та впровадження складних соціальних проектів.

3. Зростання складності соціально-інженерних розрахунків у процесі проектування соціальних систем, а також збільшення різноманіття проектних процедур і операцій зумовлює необхідність проведення спеціальних наукових досліджень у сфері соціальної інженерії для отримання нових знань та вироблення адекватних методик і технологій для підвищення рівня ефективності соціально-проектної діяльності, а також для запровадження моніторингу відслідковування поведінки проєктованих соціальних об'єктів в умовах глобальних змін і суспільних трансформацій.

4. Посилення прогностичної функції соціального проектування з метою вірогіднісного передбачення не тільки позитивних, але головним чином негативних наслідків від впровадження соціальних проектів у суспільну життєдіяльність на найближчу та віддалену перспективу. Тому соціальне проектування має все більше зміщувати акценти з емпіричної реальності соціального світу у сферу можливих "соціальних світів", які здатні не тільки покращувати, а й погіршувати ситуацію стосовно функціонування проєктованих соціальних об'єктів у майбутньому.

5. Удосконалення науково-практичних і процесуально-технологічних засад соціально-проектної діяльності на базі новітніх наукових досліджень і розробок, які мають стати доступними у будь-який момент не тільки фахових соціальних проєктувальників, але й для тих, хто тільки опановує цю складну і вкрай важливу галузь соціально-творчої та інноваційної діяльності.

8.4. Технологія проектування сталого розвитку соціальних систем

Насамперед зазначимо, що *соціальне проектування* за своєю природою і змістом має відносно подвійний характер, оскільки базується, з одного боку, на соціально-проектній, а з іншого, – на соціально-конструкторській діяльності. Унаслідок цього соціальне проектування розглядається в соціальній інженерії у двох взаємопов'язаних між собою аспектах: *по-перше*, як різновид соціальної технології, тобто як власне технологія соціального проектування, а *по-друге*, як різновид процесу соціального конструювання (або моделювання) будь-якого соціального об'єкта, явища чи процесу. У *першому*, тобто технологічному аспекті, *соціальне проектування як технологія* представляє собою певну сукупність спеціальних методів, прийомів, процедур і операцій, які здійснюються у відповідній послідовності та спрямовані на досягнення поставлених цілей щодо створення та реалізації соціальних проектів для забезпечення сталого функціонування й розвитку суспільної системи або її підсистем.

Узагальному вигляді поняття “технологія” містить, як правило, такі основні елементи: Що робити (кількісні та якісні параметри об'єкта)? З якими витратами (ресурси)? Як робити (в який спосіб, за якою технологією)? Кому робити (виконавці)? Коли робити (терміни)? Для кого робити (споживачі)? Де робити (місце)? Що це дає (ефект)? Якщо проектувальники відповіли на всі питання, а також пов'язали зазначені елементи у просторі та часі, за ресурсами та виконавцями, значить вони опрацювали проєктивну технологію. При цьому обов'язково слід урахувати всі вимоги та застосувати спеціальні методи, процедури та операції, необхідні для створення відповідних соціальних проектів. У зв'язку з цим доцільно виокремити ключові процедурні блоки (або етапи), здійснивши їх укрупнення за рахунок об'єднання визначених операцій. У сукупності вони власне й складають алгоритм соціально-проектного процесу або технологію соціального проектування.

І етап або етап формулювання соціальної проблеми і визначення проблемної ситуації) пов'язаний з необхідністю задоволення

соціальних потреб у здійсненні відповідних соціальних змін. В основі кожної проблемної ситуації лежить, як правило, певна соціальна проблема, тобто об'єктивно виникаючий комплекс питань, вирішення яких представляє істотний практичний або теоретичний інтерес. Змістовний опис певної соціальної проблеми розгортається у результаті конкретну проблемну соціальну ситуацію, розв'язання якої потребує створення проекту відповідних соціальних змін.

II етап (або етап збирання соціальної інформації) передбачає вивчення, з однієї сторони, накопиченого досвіду щодо перетворення соціальної дійсності, а з іншої, – аналогічних або близьких за змістом соціальних проектів з метою створення відповідної інформаційної бази з таких основних напрямів: а) інформація про всі аспекти досліджуваної проблеми, для отримання якої використовуються різноманітні методи: статистичні, соціологічні, соціально-психологічні, якісні, кількісні тощо; б) інформація про наявний досвід розв'язання аналогічних або подібних соціальних проблем; в) інформація про способи, методи, процедури, операції та технологічні рішення розв'язання таких або подібних соціальних проблем.

III етап (або етап накопичення та систематизації соціальної інформації) завершується, як правило, обґрунтуванням можливості та доцільності створення соціального проекту, формулюванням його задуму та розробленням концепції даного соціального проекту. Обґрунтування необхідності створення соціального проекту насамперед визначається: а) *актуальністю*, тобто придатністю даного проекту для розв'язання назрілих суспільно значимих соціальних проблем; б) *можливістю*, тобто наявністю у суспільстві відповідних способів, методів, ресурсів і умов для розв'язання даної соціальної проблеми за допомогою створеного проекту; в) *доцільністю*, що визначається зіставленням поміркованих (розумних) витрат на розроблення соціального проекту та отриманого майбутнього ефекту від його реалізації.

IV етап (або етап розроблення технічного завдання на проектування соціального об'єкта, явища чи процесу), який передбачає визначення основних вимог, а також змістовних, структурних, функціональних, технічних і технологічних і часових параметрів щодо створення соціального проекту.

V етап (або етап підготовки та ухвалення проектного рішення на розробку соціального проекту), який передбачає затвердження технічного завдання на розроблення соціального проекту та визначення термінів його виконання, оцінювання необхідних ресурсів для здійснення проектних робіт, а також визначення відповідальних виконавців та прийняття спеціального розпорядчого документу про створення соціального проекту.

VI етап (або етап створення творчого колективу (чи команди) соціальних проектувальників) полягає в тому, що на основі ухваленого розпорядчого документу про проведення проектування і технічного завдання на розроблення соціального проекту керівник, відповідальний за створення даного проекту, формує творчий колектив із числа кваліфікованих фахівців, який фактично приступає до розроблення соціального проекту.

VII етап (або етап розроблення програми і робочого плану з виконання соціального проекту) передбачає здійснення таких дій: а) визначення системи управління проектом, тобто розподіл обов'язків, повноважень і відповідальності між керівником проекту і членами творчого колективу; вироблення системи контролю за виконанням різних видів проектних робіт та їх оцінюванням; встановлення способів, видів і форм стимулювання та заохочення виконавців проекту; б) уточнення цілей і конкретизація завдань з проектування соціального об'єкту, явища чи процесу, яке викликане тим, що в технічному завданні подається опис загальної концепції, де висуваються дещо завищені вимоги; в) побудова чіткого графіку виконання проектних робіт; в) закріплення проектних завдань за виконавцями у якому чітко окреслюються конкретні задачі членам творчого колективу та порядок їх взаємодії, а також конкретні строки виконання робіт та їх ресурсне забезпечення; г) забезпечення підготовки та адаптації членів творчого колективу до безпосереднього здійснення різних процедур і операцій проектувального процесу, що зумовлено виконанням нерідко принципово нових, складних і нестандартних проектних задач, пов'язаних із створенням соціального проекту.

VIII етап (або етап власне створення самого соціального проекту), який полягає в конструюванні певної моделі проектного соціального об'єкта, явища чи процесу. Конструювання моделі

проектного об'єкта в практичному плані представляє собою єдність двох процесів: з однієї сторони, це мисленевий логічний процес, який вбирає в себе елементи інтуїції та інсайту (осаяння), а з іншої, – це практично-діяльнісний процес опрeдмечування проекту в конкретну соціальну конструкцію, який розгортається від абстрактно сформульованого завдання на реалізацію проекту через виконання функціональних елементів до отримання бажаного результату.

При цьому конструювання моделі соціального проекту базується, як правило, на системному підході, який включає в себе насамперед визначення та опис на основі технічного завдання основних функцій проектованої системи, для виконання яких згодом власне й моделюється структура соціальної системи. Важлива роль у процесі створення соціального проекту відводиться також розгортанню “дерева цілей”, за допомогою якого проектована модель соціального об'єкта подається у формі діяльнісної системи, тобто а вигляді ієрархічної системи цілей – дій, яка у кінцевому рахунку зводиться до системи простих операцій. Тому процес проектування майбутнього соціального об'єкта включає в себе на даному етапі такі доволі складні проектні операції (або компоненти), як структурно-функціональне моделювання, просторове, тимчасове, операційно-діяльнісне і організаційно-інституційне проектування.

IX етап (або етап оцінювання соціального проекту) передбачає виконання таких оцінювальних операцій і видів робіт: по-перше, це оцінювання ефективності самого процесу соціального проектування; по-друге, це оцінювання ефективності запропонованого у проекті соціального нововведення; по-третє, це оцінювання реалістичності розробленого в проекті соціального нововведення; по-четверте, це оцінювання можливих проблем і негативних соціальних наслідків, пов'язаних із запровадженням соціального нововведення, що міститься в запропонованому соціальному проекті.

X етап (або етап впровадження соціального проекту в соціальну реальність) – вирішальна фаза у процесі руху від розроблення соціального проекту до його практичного втілення в суспільну життєдіяльність. Він включає в себе декілька відповідальних проектних операцій: по-перше, це пошук і визначення тієї “соціальної матерії”, в яку має бути втілений даний проект; по-друге, це так зване опрeдмечування даного проекту у певній сукупності соціальних

об'єктів, явищ і процесів; по-третє, це необхідна корекція соціального проекту, тобто відповідна його узгодженість із процесом реального втілення в життя. Найбільш складними проблемами, що виникають на даному етапі, є такі: недостатність ресурсів для втілення соціального проекту; “розсмоктування” соціального проекту соціальним середовищем; повне відторгнення соціальної конструкції з боку об'єктивної соціальної реальності.

Таким чином, *технологія соціального проектування* базується, як правило, на визначеній сукупності наукових підходів, методів, процедур і операцій вивчення об'єктивних закономірностей і тенденцій сталого функціонування соціальних об'єктів, явищ і процесів, а також на моделюванні та конструюванні варіантів їх майбутнього розвитку з метою формування, обґрунтування та оптимізації перспективних управлінських рішень, спрямованих на задоволення як насущних, тобто поточних, так і перспективних, тобто стратегічних суспільних потреб.

Необхідно також відмітити, що впровадження технології соціального проектування потребує створення відповідного ареала проектуючого управління, що базується на загальних наукових знаннях, методології методах і засобах управління проектами. Метою управління проектами при цьому є насамперед забезпечення складових успіху, а саме: запланованих тривалості та строків затвердження відповідного проекту, мінімальних вартості та бюджету, а також високої якості використовуваних робіт і досягнення завданих результатів

Для досягнення даної мети використовується, як правило, системний підхід в управлінні проектами, який передбачає сукупність множини систем, включаючи системне мислення, системне моделювання, системну методологію, а також сукупність факторів зовнішнього та внутрішнього середовища, проективну кібернетику та інформаційну систему. Загалом, процес проектного управління передбачає послідовне проходження відповідних фаз управління проектами, які можна подати у такий спосіб (див. табл. 7.1).

Таблиця 7.1

Фази управління соціальним проектом

<i>Фази управління проектами</i>	
Фаза 1. Формування проекту	
Стратегія	Аналіз зовнішнього середовища, відбір учасників проекту, визначення обмежень і цілей, вибір критеріїв і варіантів, аналіз ризиків і вартості
Оперативне управління	Формування проекту, аналіз його здійсненності, склад проектних робіт, визначення їх вартості
Організація проекту	Вибір складу керівників і виконавців проекту, форм їх взаємодії, способу фінансування, умов нормування
Фаза 2. Поточне управління проектом	
Стратегічне управління	Суспільні взаємовідносини організаційні структури, укладання контрактів, статус проекту, взаємовідносини учасників проекту
Оперативне управління	Планування та оптимізація проектної діяльності (границі, норми, логіка проекту, управління тривалістю, ризиками, забезпеченням, вартістю)
Контроль і зворотній зв'язок	Моніторинг процесу створення проекту (мету – інформація і рішення, технічні засоби та оцінка регулювання, корегуючи впливи, підвищення ефективності, контроль якості, стану робіт, витрат, оплати праці)
Фаза 3. Криза проекту	
Стратегія	Зміни оцінки цілей, основних договорів, вимог до проекту; управління змінами
Оперативне управління	Покращення проекту за рахунок його ефективності (продуктивність, тривалість, вартість)
Інструментарій	консенсус і розв'язання конфліктів, зміна керівників проекту
Фаза 4. Завершення проекту	
Стратегія	Комплекс завершення проекту, передача гарантій, доведення проекту до мети
Оперативне управління	Оцінювання стану і ситуацій, оформлення документації, передача досвіду
Інструментарій	Передача управління власністю

Як бачимо, процес управління проектами – це система сформованих у його рамках цілей, стратегій та інструментарію, а також відповідних управлінських рішень, які дозволяють визначити не тільки ефективність проектних робіт, але й найбільш раціональні та можливі варіанти здійснення та впровадження проекту в практику суспільної життєдіяльності. Натомість ефективність управління проектами досягається, як правило, систематичним співставленням результатів і витрат, які оцінюються шляхом вимірювання ступеня задоволення потреб учасників у ході всього процесу створення та реалізації проекту.

Питання для самоконтролю та перевірки знань

1. Розкрийте сутність і зміст понять “проект” і ” проектування”, а також здійсніть їх типологізацію.
2. Виявіть відмінності та особливості соціального проектування.
3. Виокремте основні етапи еволюції соціального проектування.
4. Охарактеризуйте головні види соціального проектування.
5. Назвіть можливості та обмеження соціального проектування.
6. Поясніть відмінності між проектуванням, прогнозуванням і плануванням.
7. Визначте суть методології соціального проектування.
8. Назвіть основні принципи соціального проектування.
9. Покажіть специфіку методів соціального проектування.
10. Розкрийте характер основних стадій соціального проектування.
11. Обґрунтуйте критерії ефективності соціальних проектів.
12. Розкрийте зміст і структуру технології соціального проектування.
13. Розкрийте зміст і мету проектного управління.
14. Охарактеризуйте основні фази управління проектами.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Акимкин Е.* Прогнозное социальное проектирование // Социология управления: Теоретико-прикладной толковый словарь / отв. ред. А. В. Тихонов. – М. : КРАСАНД, 2015. – С. 229-231.
2. *Антонюк Г. И.* Социальное проектирование / Г. И. Антонюк. – Минск : Наука и техника, 1978. – 127 с.
3. *Безпалько О. В.* Соціальне проектування : навч. посібник / О. В. Безпалько. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2010. – 127 с.

-
4. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман // Современная зарубежная социология (70-80-е гг.). – М. : Прогресс, 1993. – С. 124-151.
 5. Берестова Л. И. Основы технологии социального прогнозирования и проектирования : учебное пособие / Л. И. Берестова. – М. : Проспект, 2007. – 118 с.
 6. Бирюкова М. В. Социальные технологии и проектирование : учеб. пособие для вузов / М. В. Бирюкова. – Х. : Народная украинская академия. 2001. – 400 с.
 7. Богоявленська Ю. В. Проектний аналіз : навч. посібник / Ю. В. Богоявленська. – К. : Центр учбової літератури, 2004. – 336 с.
 8. Бушуев С. Д. Инвестиционные инструменты проектного менеджмента / С. Д. Бушуев, Э. А. Гурин. – К. : УкрИНТЭИ, 1998. – 184 с.
 9. Воинов П. Принципы поискового проектирования : учебное пособие / П. Воинов. – Горький : ГТУ, 1982. – 75 с.
 10. Гатина Л. И. Социальное прогнозирование и проектирование в экономике : учебно-методическое пособие / Л. И. Гатина, С. А. Алексеев. – Казань : Изд-во КНИТУ, 2015. – 83 с.
 11. Гатина Л. И. Социальное проектирование : учебное пособие / Л. И. Гатина. – Казань : КГТУ, 2009. – 78 с.
 12. Гидденс Э. Устройство общества: очерк теории структуризации. – 2-е изд. – М. : Академический проект, 2005. – 528 с.
 13. Гуд Г. Х. Системотехника: введение в проектирование больших систем / Г. Х. Гуд, Р. Э. Макол. – М. : Наука, 1962. – 212 с.
 14. Дизайн : очерки теории системного проектирования / науч. ред. М. С. Каган Н. П. Валькова, Ю. А. Грабовенко, Е. Н. Лазарев, В. И. Михайленко. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1983. – 184 с.
 15. Диксон Д. Проектирование систем: изобретательство, анализ, принятие решений / Д. Диксон. – М. : Мир, 1969. – 440 с.
 16. Зерчанинова Т. Е. Социальное проектирование организации: методология и практика : монография / Т. Е. Зерчанинова, В. А. Костин, С. А. Ростовцев. – Екатеринбург : УрАГС, 2009. – 155 с.
 17. Зотов В. В. Социальное прогнозирование и проектирование : учебное пособие / В. В. Зотов, Ю. А. Блинков. – Курск : Изд-во Курского гос. мед. ун-та, 2009. – 274 с.
 18. Колесникова О. Н. Социальное проектирование и прогнозирование : учебное пособие / О. Н. Колесникова. – Барнаул : Изд-во Алтайского гос. ун-та, 2014. – 141 с.
 19. Комлев Ю. Эдуардович Основы социального проектирования : учебное пособие / Ю. Э. Комлев, Ю. А. Шумилова. – Оренбург : ОГИМ, 2011. – 211 с.
 20. Котляров И. В. Теоретические основы социального проектирования / И. В. Котляров. – Минск : Наука и техника, 1989. – 198 с.

-
21. Курбатов В. И. Социальное проектирование / В. И. Курбатов, О. В. Курбатов. – Ростов н/Д. : Феникс, 2001. – 416 с.
 22. Леньков Р. В. Социальное прогнозирование и проектирование : учебное пособие / Р. В. Леньков. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : Форум, 2014. – 191 с.
 23. Луков В. А. Социальное проектирование : учебное пособие / В. А. Луков. – 9-е изд. – М. : Флинта, 2010. – 239 с.
 24. Науковий супровід, моніторинг та оцінка ефективності соціальних проектів / О. О. Яременко, О. Р. Артюх, О. М. Балакірева та ін. – К. : ДЦССМ, 2002. – 132 с.
 25. Петрунева Р. М. Проектирование социально-инженерных задач : учеб. пособие / Р. М. Петрунева и др. – Волгоград : РПК “Политехник”, 2001. – 58 с.
 26. Подобедова Т. / Соціальне проектування як інструмент соціальної політики / Т. Подобедова // Менеджмент організацій і управління людськими ресурсами. – К., 2004. – Ч. 1. – С. 244-249.
 27. Пригожин А. И. Нововведения: стимулы и последствия (социальные проблемы инноватики) / А. И. Пригожин. – М. : Политиздат, 1989. – 271 с.
 28. Прогнозное социальное проектирование: методологические и методические проблемы. – М. : Наука, 1989. – 314 с.
 29. Резник Ю. М. Социальная инженерия: предметная область и границы применения / Ю. М. Резник // Социологические исследования. – 1994. – № 2. – С. 87-96.
 30. Розин В. М. Проектирование как объект философско-методологического исследования / В. М. Розин // Вопросы философии. – 1984. – № 10. – С. 100-111.
 31. Самбуров Э. А. Социальное моделирование, прогнозирование и проектирование : курс лекций / Э. А. Самбуров. – Иркутск : Изд-во Иркутского гос. ун-та, 2010. – 173 с.
 32. Социальное проектирование // Социология управления : учебник для бакалавров / под ред. В. И. Башмакова, В. Н. Князева, Р. В. Ленькова. – 2-е изд. – М. : Изд-во Юрайт, 2016. – С. 291-300.
 33. Ставицкая Е. И. Социальное прогнозирование и проектирование : учебно-методическое пособие / Ставицкая Е. И. – Пенза : Пензенский гос. ун-т им. В. Г. Белинского, 2010. – 103 с.
 34. Суїменко Є. І. Соціальна інженерія : експерим. курс лекцій : навч. посібник. / Є. І. Суїменко. – К. : І-т соціології нан України. 2011. – 224 с.
 35. Сурмин Ю. П. Теория социальных технологий : учебное пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. – К. : МАУП, 2004. – 608 с.
 36. Тощенко Ж. Т. Социальное проектирование / Ж. Т. Тощенко, Н. А. Аитов, Н. И. Лапин. – М. : Мысль, 1982. – 254 с.
 37. Тощенко Ж. Т. Социальное проектирование / Ж. Т. Тощенко // Социология управления : учебник и практикум для академического бакалаврата. – М. : Изд-во Юрайт, 2015. – С. 112-126.

-
38. *Тюплина И. А.* Социальное прогнозирование и проектирование : учебно-методический комплекс / И. А. Тюплина. – Магнитогорск : Изд-во Магнитогорского гос. ун-та, 2011. – 98 с.
 39. *Щеглова С. Н.* Социальное прогнозирование, проектирование и моделирование : учеб. практикум / С. Н. Щеглова. – М. : Социум, 2001. – 95 с.
 40. *Щедровицкий Г. П.* Избранные труды: Наука. Инженерия. Проектирование. Организация / Г. П. Щедровицкий. – М. : Шк.Культ.Полит., 1995. – 800 с.

Розділ 9

ПРОГРАМУВАННЯ ЯК СТАДІЯ УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

9.1. Соціальна проблема як об'єкт програмування

Передусім зазначимо, що під *програмуванням* у самому загальному вигляді розуміється процес підготовки і створення програми будь-якої діяльності, виконання якої має привести до реалізації визначених цілей¹. Що стосується *соціального програмування*, то воно націлене на розв'язання значущих і важливих соціальних проблем, які є найбільш актуальними і важливими для суспільства в цілому, або для його певної частини (інституту, групи, спільноти чи організації), зокрема. Звідси випливає, що відбір найбільш значимого і вирішального, що визначає долю і перспективи суспільного розвитку – головне завдання *соціального програмування*.

Варто відмітити, що історія знає непоодинокі приклади, коли на рівні інтуїтивного розуміння необхідності визначати ключову соціальну проблему, здійснювались усвідомлені заходи щодо вирішення ситуативних, злободенних і часто-густо вкрай невідкладних завдань. І хоча в більшості випадків сам термін

¹ Социологический энциклопедический словарь / редактор-координатор Г. В. Осипов. – М. : ИНФРА-М–НОРМА, 1998. – С. 267.

“програмування” в ті історичні періоди не вживався, він по суті справи завдяки мав місце у соціальній діяльності людей. Це стосується насамперед всіх без виключення соціальних реформ, які здійснювалися в багатьох суспільствах, особливо на етапі їх індустріального і постіндустріального розвитку. Ці реформи, будучи заснованими на бажаннях, інтуїції та припущення людей, не мали науково обґрунтованої бази, оскільки не спирались на чітко продуману методологію, а залежали часто-густо від прозорливості тих, хто приймав рішення, від їхнього вміння пізнавати й передбачати об’єктивні тенденції суспільного розвитку та правильно визначати необхідні засоби для досягнення поставленої мети.

Усі приклади програмованого суспільного розвитку, наприклад, реформи після скасування кріпацтва в Російській імперії, засвоєння Дикого Заходу у США в ХІХ столітті, перехід від одного до іншого соціально устрою в країнах Європи – виходили, як правило, з необхідності вирішувати найважливіші, насущні та перспективні проблеми, які впливали на розвиток усього суспільства. Натомість тільки у ХХ столітті люди потурбувалися про розробку наукових засад програмування узагалі, і соціального, зокрема. Найбільш яскравим прикладом у даному плані були розробка й реалізація масштабних програм електрифікації країни та ліквідації неписьменності в Радянській державі, що стали потужним важелем вирішення не тільки техніко-технологічних, але й соціально-економічних та соціально-культурних проблем.

Наукові основи програмування власне кажучи з’явилися спочатку в математиці та природознавстві, а вже потім стали інтенсивно розроблятися в соціальних науках з одночасними спробами їх використання в соціальній практиці. В соціології, наприклад, усвідомлення необхідності розроблення власної методології програмування соціального розвитку прийшло в 60-70-х роках ХХ століття. У даний час вона знаходиться на стадії свого інтенсивного наукового опрацювання. Причому передумовою для розроблення та застосування наукового програмування стало визначення самої *соціальної проблеми*, її сутнісних, кількісних і якісних характеристик. Під *проблемою* (від грец. *problema* – перешкода, складність, задача) у даному контексті розуміють: *по-перше*, все те, що потребує вивчення та вирішення, а *по-друге*,

складне питання або комплекс споріднених питань, які потребують вирішення і мають важливе практичне або теоретичне значення, але цьому перешкоджає відсутність необхідних загальноприйнятних методів¹

Наприклад, у науці проблема – це суперечлива ситуація, яка виступає у вигляді протилежних позицій в поясненні певних об'єктів, процесів і явищ, що потребує адекватної теорії для її розв'язання. Натомість проблема в соціальному управлінні – це невідповідність реального і бажаного стану керованого соціального об'єкта, що спонукає керуючого суб'єкта до рішучих дій, спрямованих на її усунення.

У зв'язку з цим, *соціальна проблема* – об'єктивно виникаюче в процесі функціонування та розвитку суспільства протиріччя (перешкода, складність або задача), що потребує вирішення засобами соціального управління². Соціальна проблема виступає не тільки головним об'єктом соціального програмування, але й соціального (соціологічного) дослідження, в процесі якого дається всебічний аналіз проблеми та обґрунтовуються конкретні рішення (заходи), що враховують специфіку досліджувального об'єкта та реальні можливості соціальних перетворень.

Натомість *соціальні проблеми* розрізняються в залежності від глибини соціальних перетворень, так, наприклад, одні соціальні проблеми зачіпають головним чином приватні сфери суспільного життя, другі виходять на рівень соціальних інститутів, треті – потребують істотних структурних змін або перетворень в усьому суспільному організмі. Водночас слід розрізняти об'єктивно існуючу в суспільстві проблему і дослідницьку (пізнавальну) задачу, яка є певною формою відтворення даної проблеми. Неадекватність відтворення свідомості реальної соціальної проблеми створює можливості для постановки помилкової (або хибної) дослідницької задачі.

Дослідження тієї чи іншої соціальної проблеми передбачає, як правило, необхідність назрівших у суспільстві соціальних змін. Тому

¹ Енциклопедичний словник з державного управління / за ред. Ю. В. Ковбасюка, Ю. П. Сурміна, В. П. Трощинського. – К. : НАДУ, 2010. – С. 580.

² Российская социологическая энциклопедия / под общ. ред. Г. В. Осипова. – М. : НОРМА – ИНФА. М, 1999. – С. 409.

у процесі аналізу формується уявлення про різні варіанти вирішення даної проблеми, із числа котрих обирається той варіант, який вважається найбільш оптимальнішим з точки зору реальних умов, можливостей управлінського впливу і перспектив розвитку суспільства. При цьому, спочатку виявляються нагальні соціальні проблеми і аналізуються причини їх виникнення. Для цього використовується така градація останніх: 1) *об'єктивні причини*, які відображають нагальні й злободенні проблеми суспільного розвитку; 2) *компенсаторні причини*, які виступають певними заміниками умов відхилення від норм, особливо при деформації соціальних об'єктів, явищ, процесів.

Наприклад, у результаті злого наміру, насильства або свавілля, коли свідомо завдається шкода як суспільству, так і певному соціальному об'єкту. Це доволі яскраво виявило себе наприкінці ХХ та на початку ХХІ століття в соціально-економічному житті сучасного українського суспільства через такі форми як зловживання, процедурою банкрутства, або у різних видах рейдерства, часто-густо націленого на захоплення державної (або приватної) власності, з метою її перерозподілу в інтересах окремих соціальних груп.

У зв'язку з цим виокремимо най більш суттєві характеристики *соціальної проблеми*, як об'єкту соціального програмування.

1. Соціальна проблема характеризується насамперед тим, що уособлює в собі протиріччя між тими цілями, до яких прагнуть люди (суспільство, спільноти, організації), і тими умовами, у яких реалізуються їхні устремління. Невідповідність і незбалансованість між собою цілей і умов власне й зумовлюють загострення соціальної ситуації, що може привести до не виправданих витрат, якщо завчасно не буде досягнуто їхнє узгодження.

2. Соціальна проблема виникає і навіть не має та загострюється в тих випадках, коли виявляється нестача (або неповнота) засобів для вирішення певної соціальної задачі, які не поповнюються або не включаються у процес соціального управління. Так, наприклад, сільське господарство в нашій країні продовжує залишатися в складній і напруженій ситуації на всіх етапах свого існування, оскільки на кожному з етапів у не знаходилося достатніх ресурсів і можливостей для виправлення наміченої стратегії розвитку, тобто для реалізації бажаних для суспільства перетворень у цій сфері.

3. Соціальна проблема народжується у результаті наростання дезорганізаційних процесів, які торпедують нормальний (еволюційний і послідовний) хід розвитку соціальних подій, у результаті чого виникає соціальна напруженість, яка не тільки загострює ситуацію, але й продукує різного роду конфронтаційні соціальні дії. Такі явища спостерігаються в період так званої перебудови, що привели згодом привели до розпаду Радянської держави. Ці явища притаманні й сучасному українському суспільству. За таких умов перед суб'єктами державного управління постають завдання оперативно усвідомити, оцінити і вжити відповідних конкретних заходів, щоб соціальна проблема не перетворювалася на соціальний конфлікт (або на соціальну катастрофу).

4. Соціальна проблема нерідко стає потужним стимулом для пошуку нових ідей, підходів і шляхів суспільного розвитку, які можуть продукувати принципово інші якісні рішення, як то було на багатьох вітчизняних підприємствах у період запровадження ринкових відносин, коли новий підхід дозволяв вести ці підприємства з кризи, а паралельно вирішити й таку важливу соціальну задачу.

5. Важливою властивістю соціальної проблеми є реакція на неї суб'єкта соціального управління, а також ставлення останнього до способів і шляхів її вирішення. Нерідко ця реакція зводиться до сподівання на те, що проблема “розсмокчеться” сама собою, що насправді означає підкорення керуючих суб'єктів фаталізму та, який продовжує ігнорування націленості на свідомо вчиняємі дії з метою вирішення поставленого завдання.

Варто також зазначити, що в процесі вивчення соціальних проблем дослідники оперують часто-густо поняттям “*наукова проблема*”. Остання формується виходячи з наукових засновків і досліджується науковими методами з метою отримання наукового знання. Наукова проблема – це специфічна ситуація, що складається у процесі пізнання певного об'єкта (у тому числі соціального), який зазвичай є носієм практичних проблем. Вони характеризуються тим, що з одного боку, існує гостра практична потреба в отриманні наукового знання, а з іншого боку, пояснити об'єкт, а також зрозуміти його природу неможливо з наявного знання про даний об'єкт.

Одне слово, *наукова проблема* є складним симбіозом актуальності наукового дослідження і відсутності відповідей у наявному науковому знанні. Мистецтво дослідника (або програмувальника) полягає в тому, що він здатний переформулювати практичну проблемну ситуацію в ранг наукової проблеми, а також не тільки обґрунтовувати дану проблему, але й визначити варіанти, віднайти відповідні засоби і можливості вирішення конкретних практичних проблем. Натомість *наукова проблема* (так само як і соціальна) є складною сукупністю відповідних завдань, під якими маються на увазі питання, що характеризуються достатністю засобів для їх вирішення. Початок досліджень пов'язаний з тим, що в структурі завдання (або проблеми) насамперед виявляють: *по-перше*, невідоме (що шукаємо), а *по-друге*, відоме (умова і передумови завдання або проблеми).

При цьому в будь-якому пошуку (дослідженні) доводиться не тільки формулювати проблему, але й обґрунтовувати та оцінювати її. Між тим, процес формулювання *проблеми* (соціальної, наукової тощо) припускає вирішення таких трьох і взаємопов'язаних завдань: 1) висунення центрального питання проблеми; 2) виявлення суперечності покладеної в основу даної проблеми; 3) опис очікуваного результату. Поряд із цим *формулювання* проблеми передбачає: а) виокремлення питань і завдань пошуку; б) впорядкування питань, що становлять проблему, тобто композиція проблеми; в) вивчення меж пошуку (дослідження), тобто встановлення в цьому процесові методологічних рамок.

Що стосується процедури *оцінювання* проблеми, то вона включає такі складові: а) виявлення всіх необхідних умов для вирішення, тобто вибір методів, способів, прийомів, методів і засобів пошуку, а також можливостей проведення експериментальних випробовувань; б) визначення наявних можливостей і передумов вирішення проблеми; в) виявлення ступеня проблемності, тобто співвідношення відомого і невідомого цієї інформації, яку слід використовувати для розв'язання проблеми (когніфікація); г) здійснення кваліфікації проблеми, тобто віднесення її до певного типу; д) виокремлення можливості заміни будь-якого питання іншим та пошуки альтернативних питань.

І нарешті, процес *обґрунтування* також містить відповідні елементи, а саме: а) встановлення змістовних зв'язків цієї проблеми з іншими проблемами; б) наведення необхідних доказів на користь реальності проблеми, а також необхідності її постановки і важливості вирішення; в) висунення заперечень проти сформульованої проблеми, тобто постановка таких питань, як і за своїм значенням будуть протилежними цій проблемі; г) здійснення експлікації, тобто визначення остаточного змісту проблеми; д) перекодування проблеми, тобто переклад її змісту на наочно-наукову мову, доступну для тих, кому призначені результати дослідження.

Виходячи з цього, під будь-якою *соціальною проблемою* будемо розуміти істотну суперечність (або протиріччя) між сушим і належним, явним і латентним, бажаним і необхідним, організуючим і дезорганізуючим початком, без усунення яких суспільство (соціальний інститут, організація, спільнота, група чи особистість) ризикує втратити зважений і збалансований сталий розвиток. Натомість, практика показує, що найбільш прийнятним і виправдавшим себе в житті інструментом розв'язання будь-яких суспільних проблем є насамперед такий елемент соціального управління, як *соціальне програмування*.

9.2. Сутність та специфіка соціального програмування

Соціальне програмування, як свідчить аналіз, є одним із найважливіших варіантів (поряд із плануванням і програмуванням соціального управління). Якщо соціальне проектування зосереджує увагу на процесах створення прообразу (або прототипу) майбутнього соціального об'єкта (явища чи процесу), а соціальне планування націлене на врегулювання всіх без винятку елементів соціального розвитку будь-яких соціальних утворень, то соціальне програмування передбачає вирішення важливих соціальних проблем, найбільш значимих і перспективних для сталого розвитку суспільства та його підсистем.

За змістом *соціальне програмування* представляє собою: *по-перше*, постановку управлінського завдання виходячи з аналізу проблем соціального розвитку у реальній ситуації; *по-друге*, можливість розукрупнення соціальних проблем на складові частини (під задачі), , а також їх взаємне узгодження; *по-третє*, встановлення пріоритетів на цій основі виділення провідної ланки; *по-четверте*, виявлення умов і обмежень при розв'язанні сформульованих завдань; *по-п'яте*, обґрунтування можливих варіантів досягнення поставленої мети і вибір серед них найбільш оптимального варіанту; *по-шосте*, формування відповідного організаційного механізму; *по-сьоме*, оцінювання очікуваних наслідків від практичного втілення обраного варіанту програмованих дій¹.

На цій основі *соціальне програмування* враховує: а) аналіз і діагностику соціальної проблеми, її актуальність; б) висунення невідкладних управлінських цілей і завдань, пошук оптимальних засобів і методів впливу; в) розробку альтернативних варіантів дій; г) оцінку кожної альтернативи; д) вимір і оцінювання наслідків реалізації програм. Для будь-якої створеної соціальної програми важливими властивостями є комплексність, системність, конкретність, адресність, а також наявність зворотного зв'язку в процесі її реалізації.

Що стосується *специфіки соціального програмування*, то тут слід мати на увазі той факт, що у процесі соціального розвитку розвитку суспільства (регіону чи виробничої організації) виникає, як правило, не одна, а декілька соціальних проблем. Це становить *першу особливість* соціального програмування, згідно з якою необхідно визначити найважливіші (дві-три) проблеми або зосередитися тільки на одній проблемі, але на такій, яка б сприяла успішному вирішенню інших соціальних проблем. Гарантією цього вибору може бути тільки глибокий аналіз існуючої соціальної ситуації, а також тих протиріч, без розв'язання яких неможливо забезпечити поступальний розвиток будь-якого соціального об'єкта. *Друга особливість* соціального програмування заключається в тому, що після вирішення однієї соціальної проблеми (або одного з її аспектів) виникає, як правило,

¹ Тощенко Ж. Т. Социология управления: учебник / Ж. Т. Тощенко. – М. : Изд-во Юрайт, 2015. – С. 131.

інша, більш комплексна і більш складна для вчинення управлінських дій.

Третя особливість полягає в тому, що згідно з науковими вимогами до соціального програмування не слід зациклюватися на одних і тих же цільових установках, оскільки вони потребують постійного оновлення, зміни і уточнення. *Четверта особливість* зводиться до того, що соціальні проблеми завжди є конкретними, і механічне перенесення виправдавних себе засобів і методів в одній ситуації (країні, регіоні, місті тощо) не гарантує успіху в іншій конкретній ситуації. Як показала вітчизняна практика копіювання зарубіжних програм (які з успіхом реалізовувалися в інших країнах), в жодній сфері сучасного українського суспільства вони не давали бажаного результату, якщо не враховувалася вітчизняна специфіка реальної дійсності. *П'ята особливість* полягає в тому, що інноваційні соціальні програми піддаються зазвичай неконструктивній, а інколи й відверто ганебній критиці, оскільки вони вимагають від виконавців і розробників істотних змін у формах і методах їх роботи, що часто-густо для них є незвичним і навіть неприйнятним.

Водночас соціальна практика показує, реалізація наукових вимог соціального програмування не завжди призводить до бажаних кінцевих результатів. Це трапляється тоді, коли не враховуються певні обмеження, що накладаються на процес підготовки, обґрунтування і розробки соціальних програм, а саме такі з них як “мінімізація завдань”, “вибір найгіршого варіанту”, орієнтація на “мінімум очікувань”, незабезпеченість ресурсами, відсутність обліку й аналізу змін зовнішнього середовища, помилки в обґрунтуванні термінів і, що особливо важливо, ігнорування (повне або часткове) стану суспільної свідомості і поведінки людей, тобто необхідних установок, доцільних орієнтацій і очікувань учасників програмованого процесу. Як бачимо, *соціальне програмування* – цілеспрямований і науково обґрунтований процес планового вирішення назрілих (актуальних) і злободенних соціальних проблем на всіх рівнях соціальної організації суспільної системи за допомогою властивих йому специфічних засобів відповідних методів і ефективних технологій.

При цьому соціальне програмування, як показує аналіз, покликане не тільки чітко визначити соціальні об'єкти, але й

намітити конкретні заходи, спрямовані на подолання в них проблем і суперечностей між об'єктивно-необхідним, бажаним і реальним станом. Продуктом і результатом соціального програмування є соціальні *програми*, які включають в себе мету і сукупність дій, спрямованих на вирішення існуючих проблем, наявність суб'єкта і об'єкта, впливу, масштаби (обсяги) передбачаємих соціальних змін, а також часові інтервали, етапи їх здійснення. Що стосується поняття "*програма*" (від грец. *progrsmma* – оголошення, то в російській соціологічній енциклопедії (1999 рік), воно має декілька визначень: 1) зміст і план діяльності; 2) виклад основних завдань і цілей діяльності індивідів, соціальних груп, організацій тощо; 3) детальний план дій електро обчислювальних машин; 4) короткий виклад змісту навчання з певного предмету¹.

Існують й інші думки з цього приводу. Так, дослідник Б. Райзберг під програмою пропонує розуміти сукупність цілеорієнтованих, визначених для планомірного впровадження, узгоджених за змістом, скоординованих у просторі і часі заходів, направлених на вирішення конкретної проблеми; науковець С. Ільєнкова визначає поняття "*програма*", як конкретні заходи, розподіл ресурсів і послідовність дій, що відносяться до конкретної ситуації; ще один дослідник Л. Лозовський зазначає, що *програма* – це сукупність взаємопов'язаних заходів, тобто план дій, спрямований на досягнення єдиної мети, або вирішення єдиної проблеми². Разом із цим, найбільш предметне – на наш погляд, трактування даного терміну подано в Енциклопедичному словнику з державного управління (2010 рік), в якому *програма* розуміється "як затверджений в установленому порядку комплекс взаємоузгоджених за термінами ресурсами та виконавцями заходів, спрямованих на розв'язання певної проблеми (або комплексу проблем)"³.

Узагалі під поняттям "*соціальна програма*" найчастіше розуміється: по-перше, зміст відповідних заходів з удосконалення й

¹ Российская социологическая энциклопедия / под общ. ред. Г. В. Осипова. – М. : НОРМА – ИНФА. М, 1999. – С. 415.

² Максимец Н. В. Теоретические и методические основы программно-целевого управления / Н. В. Максимец, Г. Р. Шакирова // Российское предпринимательство. – 2012. – № 21 (219). – С. 34.

³ Енциклопедичний словник з державного управління / за ред. Ю. В. Ковбасюка, Ю. П. Сурміна, В. П. Трощинського. – К. : НАДУ, 2010. – С. 588.

розвитку соціальної сфери, а по-друге, конкретний план здійснення таких заходів у масштабах країни, регіону, міста, району, або окремої організації (наприклад, програма соціальних перетворень у країні на визначений період; програма з підвищення якості трудового життя працівників організації; програма робіт із вивільнення персоналу або програми розвитку працівника тощо¹.

Соціальні програми, як показує аналіз, можуть бути класифіковані в залежності від характеру вирішуваних соціальних завдань і тих можливостей, якими володіють суб'єкти їх створення, тобто програмувальними, розробниками, організатори, науковці тощо. *Класифікація програм*, таким чином, може бути здійснена за такими параметрами: 1) *за суб'єктами впливу* (тобто чиї потреби намічено задовольнити – особистості, групи, спільноти, суспільства); 2) *за предметом* – соціально-економічні, демографічні, соціально-політичні, соціально-культурні тощо; 3) *за тривалістю здійснення* – поточні, короткострокові, середньострокові, довгострокові; 4) *за масштабом* – глобальні (міжнародні, загальнодержавні, регіональні, місцеві, конкретної організації, групи чи особисті); 5) *за відповідністю суспільними потребами* – насущні, невідкладні, перспективні; 6) *за об'єктивними потребами* – наукові та псевдонаукові.

У процесі розроблення будь-яких соціальних програм, обов'язковим є запровадження відповідних критеріїв оцінювання ефективності робіт із виконання даних програм для здійснення контролю й моніторингу процесу їх розроблення боку суб'єктів управління та споживачів. Основні засади розроблення затвердження та виконання, окрема загальнодержавних і державних цільових програм визначені, наприклад, законами України “Про державне прогнозування та розроблення програм розвитку України” (2001р.) та “Про державні цільові програми” (2004р.). Ці програми формуються у вигляді відповідного документу, в якому визначаються цілі та пріоритети соціального і економічного розвитку, засоби та шляхи їх досягнення, узгоджена система комплексних заходів органів законодавчої й виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, спрямованих на ефективне розв'язання проблем

¹ Управление персоналом: энциклопедический словарь / под ред. А. Я. Кибанова. – М. : ИНФА – М., 1998. – С. 282.

економічного і соціального розвитку, досягнення сталого економічного зростання, а також подаються очікувані зміни стану економіки та соціальної сфери країни.

Серед загальнодержавних соціальних програм найбільш важливою є Державна програма економічного і соціального розвитку України, яка розробляється одночасно з проектом Державного бюджету України на відповідний календарний рік. За своєю структурою дана програма містить такі основні елементи: аналіз соціально-економічного розвитку країни за минулий на поточний роки, а також характеристику головних проблем розвитку економіки і соціальної сфери; вплив очікуваних змін зовнішньо-політичної та зовнішньоекономічної ситуації на соціально-економічну сферу країни; пріоритетні цілі економічного і соціального розвитку в наступному році; систему заходів із реалізації державної політики з визначенням термінів їх виконання та виконавців; основні макроекономічні показники і баланси соціально-економічного розвитку, в тому числі у розрізі галузей економіки, регіонів, міст і районів; перелік державних цільових програм, які фінансуються в наступному році за рахунок коштів державного бюджету; показники розвитку державного сектору економіки, наприклад, отримання та використання доходів від розпорядження державним майном, ефективності використання об'єктів державної власності, розвитку державних підприємств тощо.

Слід також підкреслити, що тимчасовий характер переважної більшості загальнодержавних соціальних і державних цільових програм потребує застосування більш гнучких форм і методів управління їх реалізацією. Доцільним, як показує зарубіжний досвід, є створення спеціалізованих органів оперативного керівництва соціальними програмами, а також наділення цих структур широкими правами, включаючи право розпорядження матеріальними і фінансовими ресурсами та залучення до цієї справи компетентних організацій на засадах аутсорсинга. Що стосується міжнародних (глобальних) соціальних програм, то серед них найбільш авторитетною вважається Програма розвитку Організацій Об'єднаних Націй (ПРООН), яка спрямована на здійснення позитивних змін щодо залучення людей до джерел знань, досвіду і ресурсів з метою надання їм допомоги в побудові кращого життя. Ця програма, що діє на

місцях у 188 країнах, сприяє наданню субсидій на цілі стійкого розвитку людського потенціалу, а також на вирішення глобальних і національних проблем, зокрема таких, як: запровадження демократичного управління; скорочення бідності та безробіття; подолання кризових ситуацій; відновлення навколишнього середовища, енергетичних ресурсів; боротьба з хворобами тощо.

Поряд із цим існує ціла низка європейських соціальних програм, спрямованих на розвиток окремих галузей соціальної сфери. Наприклад, Європейська програма міжнародного фонду “Відродження” передбачає підвищення якості та ефективності державної політики європейської та євроатлантичної інтеграції України, а також формування суспільного запиту європеїзацію нашого нашого суспільства через ініціювання, фінансову, експертну та організаційну підтримку громадських ініціатив задля перетворення України на справді європейську державу. Широкого поширення набула також Програма дій Європейської спільноти у галузі загальної освіти (SOKRATES), яка спрямовує Європейські країни на розв’язання чотирьох загальних цілей: 1) рівні можливості та необмежений доступ до освітніх до освітніх послуг і освітніх ресурсів; 2) підтримка міжкультурного виміру в освітній діяльності, сприяння вивчення мов, пропагування солідарності та взаєморозуміння; 3) сприяння реформам у сфері освіти, зокрема через розширення дистанційної освіти, обміну досвідом та інформацією між навчальними закладами; 4) підтримка новітніх технологій та реформаторських підходів у наданні освітніх послуг, розробці навчально-методичних матеріалів і впровадженні спільної політики в освітній сфері.

Не менш відомою є програма дій Європейського Союзу з обміну студентами університетів (ERASMUS), що спрямована на модернізацію європейської вищої освіти та перетворення її на світовий центр навчання та інновацій. Ця програма включає чотири основні напрями: 1) підтримка та стипендії для студентів, які навчаються, працюють, або проходять стажування за кордоном; 2) підтримка науково-педагогічних кадрів вищих навчальних закладів; 3) підтримка вищих навчальних закладів, які планують запровадження нових інтенсивних освітніх програм, беруть участь у багатосторонніх проектах або створенні освітніх, наукових чи

інституційних мереж; 4) підтримка компаній з метою їх заохочення до працевлаштування студентів або до співробітництва з університетами.

Необхідно зазначити, що існує також низка Європейських програм, спрямованих на розвиток країн Східної Європи та Середньої Азії. Наприклад, Програма TACIS – ініціатива Європейського Союзу для 12 країн, яка сприяє розвитку гармонійних і успішних економічних та політичних зв'язків між ЄС і цими країнами-партнерами (в тому числі Україною). Метою Програми TACIS є підтримання ініціатив держав-партнерів з розвитку суспільства (яке засноване на політичних свободах та екологічному процвітанні) шляхом надання їм фінансової допомоги та передачі ноу-хау для розвитку ринкової економіки і громадянського суспільства.

Ще одна Європейська програма – Програма транс'європейської мобільності (TEMPUS) – це програма співробітництва у сфері вищої освіти, яка спрямована на модернізацію вищої освіти в країнах, що оточують Європейський Союз. Це одна із програм зовнішньої допомоги Європейського Союзу, розроблена з метою підтримки соціальних і економічних перетворень у країнах постсоціалістичного табору. Програма TEMPUS реалізується за двома основними напрямками: 1) спільні проекти, що ґрунтуються на багатосторонньому партнерстві між Європейськими університетами та вищими навчальними закладами країн-партнерів; 2) структурні заходи, що спрямовані на розвиток та реформування системи вищої освіти, а також вищих навчальних закладів з метою підвищення їхньої якості та ефективності наближення до європейських освітніх стандартів.

9.3. Форми, принципи і методи соціального програмування

Передусім зазначимо, що залежно від цілей і специфіки вирішуваних завдань *соціальне програмування* не тільки виражається у відповідних *формах*, але й базується на певних принципах, які впливають на вибір тих, або інших методів. Що стосується форм

соціального програмування, то серед них прийнято виділяти три основні форми, такі як: 1) комплексне цільове програмування; 2) проектно-цільове програмування; 3) проблемно-цільове програмування. Розглянемо ці форми соціального програмування більш докладніше.

1. Соціальне програмування реалізується насамперед у формі *цільового комплексного програмування*, що представляє собою сукупність взаємопов'язаних і взаємоузгоджених прийомів, способів і засобів цілеспрямованого впливу суб'єкта управління на об'єкт управління з метою досягнення бажаних результатів. До них, зокрема, відносяться різні способи координації спільної діяльності: концентрації, розподілу і перерозподілу наявних ресурсів; економічного соціального стимулювання; різнобічні способи підтримки ініціатив, спрямованих на розвиток інноваційних процесів у суспільстві; засоби формування позитивної мотивації спільних дій, орієнтованих на кінцеві результати, а також спеціальні прийоми і способи організаційного проектування¹. Соціальне програмування, як специфічна форма, являє собою застосування фундаментальних знань про суспільство, закони його функціонування й розвитку, а також про механізми вирішення проблемних завдань у соціальній сфері. Його раціональне використання істотно підсилює соціальну орієнтацію управління, робить його більш гнучким і мобільним. У даному випадку соціальне програмування, з технологічної точки зору, використовується власне як засіб оптимізації процесу соціального цілепокладання. У цьому контексті до комплексного *цільового програмування* можна віднести передусім такі проекти, які спрямовані на те, щоб зв'язати воедино зростання української економіки і підвищення рівня добробуту народу. Прихильники такого підходу небезпідставно стверджують, що успішний розвиток промисловості, сільського господарства й інших галузей національного господарства неможливий без кардинального збільшення рівня оплати праці (до 60% від ВВП), оскільки тільки такі заходи можуть забезпечити створення місткого ринку для значного збільшення споживчого попиту. Очевидно, що така програма

¹ Тощенко Ж. Т. Программирование социальное / Ж. Т. Тощенко // Социологический словарь / отв. ред. Г. В. Осипов, Л. Н. Москвичев. – М. : ИНФА. М-НОРМА, 2014. – С. 361-362.

орієнтована на вирішення цільових установок, від котрих залежить успішний розвиток багатьох інших проблем, які безпосередньо не входять у цей проект, але без розв'язання яких суспільний розвиток буде загальмований або навіть призупинений.

У даному випадку комплексне *цільове програмування* виконує такі функції, як оптимізації соціально-перетворювальної діяльності, розв'язання насущних протиріч і узгодження інтересів соціальних суб'єктів, координації їхніх дій та концентрації ресурсів для досягнення головних результатів, виділення провідної (основної) ланки, визначення соціально-політичних пріоритетів. Виконуючи ці функції цільове програмування виступає, з одного боку, як специфічний науковий метод, а з іншого – як метод цільового управління. Складність комплексного цільового підходу у соціальному програмуванні полягає в тому, що запропоновані ним заходи виходять далеко за межі самого об'єкта програмування: крім фінансового забезпечення виникає питання про те, наскільки підготовленими є кадри для реалізації певної програми, як сприймаються ці наміри і зміни з боку суспільства, як це позначиться на розвитку і використанні інтелектуального потенціалу країни тощо. Якщо ж до цього додати узгодження цілей та інтересів із світовою, в першу чергу європейською спільнотою, то відразу стають очевидними масштаби і складність реалізації комплексного цільового підходу.

2. Соціальне програмування втілюється також у формі *проектно-цільового програмування*, яка передбачає визначення основних протиріч у розвитку того чи іншого процесу (наприклад, у сфері демографічної політики). На цій основі формулюються головна ціль та її підцілі (ієрархія цілей), що досягається за рахунок цілісного і комплексного підходу, а також шляхом відбору таких засобів, які б забезпечували можливість обліку всіх без винятку результатів, що характеризують реалізацію наміченої програми. Проектно-цільовий підхід у соціальному програмуванні означає поступовий перехід до моделей стратегічного управління, а також до орієнтації на довгострокові кінцеві результати. Ця форма передбачає використання і постійне застосування просторових і часових показників, які характеризують потреби соціального розвитку, можливість їх локальної централізації. При цьому тут органічно поєднуються

стратегічні інтереси з орієнтацією на зміну соціального розвитку за допомогою “точкового” впливу на управління в цілому. Що стосується суспільства, то в його межах можуть бути сформовані різні актуальні соціальні програми, які мають велике значення для тієї чи іншої сфери суспільного життя. До їх числа можна віднести такі цільові програми, в рамках яких створюються умови для вирішення конкретного соціального завдання, наприклад, раціоналізації міграційних потоків. Тривалість таких програм, їх спрямованість на досягнення наміченої мети визначається, як правило, специфікою кожної з них, зумовленої особливостями назрившої соціальної проблеми. Саме досвід їх реалізації показує, що і в обґрунтуванні, і в реалізації таких програм було упущено багато аспектів, які зрештою й призвели до їх припинення і навіть ліквідації.

3. Соціальне програмування реалізується й у формі *проблемно-цільового програмування*, яка спрямована на підготовку ефективних рішень з окремих найважливіших і актуальних питань певного соціального утворення (організації, спільноти, соціального інституту). Даний підхід застосовується і при вирішенні ключових і невідкладних завдань соціального розвитку незалежно від адміністративно-територіальної або відомчої приналежності. У рамках виробничих організацій це може означати зосередження уваги на розробці відповідних документів щодо цілеспрямованих і науково обґрунтованих змін певних соціальних процесів, актуальних і злободенних саме для певного соціального об’єкта.

В умовах ринкового середовища такими найбільш значущими соціальними процесами в рамках суспільства стають – підтримка підприємництва і вітчизняного виробника, здійснення пенсійної реформи, реорганізація житлово-комунальної сфери; в рамках виробничих організацій – це раціоналізація процесу праці, створення сприятливого соціально-психологічного клімату, попередження конфліктів, професійна підготовка і перепідготовка працівників тощо. Для територіальних і адміністративних об’єктів такими проблемно-цільовими програмами в даний час є становлення місцевого самоврядування, раціоналізація пасажирських потоків, забезпечення якості споживчого попиту, благоустрій міст, вирішення житлової проблеми, скорочення злочинності і зміцнення правопорядку. У ряді випадків на основі проблемно-цільового

підходу вирішуються й екологічні питання. У сучасній Україні склалася доволі складна ситуація з такою соціальною проблемою, як бідність. Ця проблема завжди була актуальною, але вона неоднаково виявлялася на різних етапах розвитку українського суспільства. Ситуація, що склалася в даний час дозволяє владі маніпулювати цифрами, а також реальними показниками і на цій основі виправдовувати здебільшого недолугу соціальну політику держави. Тому застосування проблемно-цільового підходу при розробленні соціальних програм дозволяє враховувати широку гаму причин і наслідків при вирішенні гострих соціальних проблем.

Натомість, *спільними компонентами*, що об'єднують розглянуті нами *форми соціального програмування*, являються: 1) прагнення визначити основне протиріччя, вирішення якого стало б вузловим моментом для реалізації всього спектра поставлених завдань; 2) можливість обмежити число компонентів (підпроблем), щоб не випустити головної ланки, зосередивши всі сили на вирішальних напрямках; 3) забезпечення розгляду будь-якої соціальної проблеми у контексті більш широкого кола суміжних проблем, щоб не перебільшувати і не применшувати її значення, оскільки в тому чи іншому випадках це може призвести до серйозних прорахунків; 4) розумне поєднання наукового аналізу певної проблеми і здорового глузду, так як останній здатний скорегувати необхідні висновки, виходячи з особливостей і специфіки кожної конкретної програми; 5) поетапність розроблення та реалізації соціальних програм.

Що стосується останнього компонента, то кожна соціальна програма повинна вирішити потреби *першого етапу*, а потім приступати до реалізації тих із них, які умовно можна віднести до другого, а потім до третього ешелону і т.д. У зв'язку з цим будь-яка програма повинна отримати визнання актуальності з боку суспільства (соціальної організації, інституту, групи), тобто довести свою легітимність і відповідно домогтися суспільної підтримки. Після цього починається *другий етап* – етап розробки, обґрунтування і захисту програми щодо вирішення тих чи інших соціальних проблем. *Третій етап* передбачає застосування організаційних заходів щодо втілення в життя намічених дій. Слід обов'язково передбачити (про що нерідко забувають) і *четвертий етап* – етап згасання або

завершення програми, який передбачає не просто її припинення без ґрунтовних висновків і належних пропозицій.

Водночас вимоги до процесу соціального програмування, незалежно від його форм, виявляються насамперед у визначенні таких дій, які б вказували на способи і засоби його реалізації. До таких *вимог, перш за все*, слід віднести максимізацію результатів у межах, визначених умовами завданої програми, що далеко не завжди узгоджується з мінімізацією витрат і досягненням збалансованого оптимуму. *Друга вимога* – оптимізація витрат – має корелювати з максимізацією очікувань, тобто з реалізацією якомога більшого задоволення потреб людей, що автоматично веде до зниження негативних оцінок отриманих результатів. *Третя вимога* – ретельний і уважний перегляд різних альтернативних варіантів, у яких ефективність і результативність виявлять себе найбільшою мірою. Ще одна – *четверта вимога* – це обов'язковість дій, які запобігають виникненню ризиків, збоїв і можливих витрат унаслідок непередбачених впливів з боку навколишнього середовища або соціальних і політичних сил.

Поряд із цим, у процесі використання різних форм *соціального програмування* нерідко відбувається *розрив між бажаним і досягнутим*, у результаті чого певні соціальні програми залишаються частково або повністю не реалізованими. Діагностуючи причини невдач або зривів, наслідком яких стало невиконання певних соціальних програм, слід звернути на них особливу увагу. *Першою причиною* є те, що упорядники не помічають (не звертають уваги, або ігнорують) виникнення, а потім нарощування протиріч між проголошеними цілями і умовами їх реалізації. *Друга причина* криється в тому, що відбувається певна девальвація, зниження ефективності засобів і заходів щодо реалізації проголошеної соціальної програми, тобто вони не заміщуються більш дієвими. Варіантом цієї ситуації може слугувати втрата системності в діях суб'єкта соціального програмування, що вимагає не тільки зміни стратегії обґрунтування, але й стратегії реалізації даної програми. *Третьою причиною* можуть стати дезорганізаційні процеси, неминучість їх наростання, що, в свою чергу, вимагає прийняття рішучих заходів щодо запобігання кризових явищ. *Четверта причина* полягає у відсутності необхідної турботи про постійне оновлення

засобів і методів, за наявності яких реалізується створена соціальна програма. *П'ята причина* – це відсутність постійного контролю за ходом виконання соціальної програми. Наприклад, надія на те, що все буде здійснюватися саме по собі, без будь-яких зусиль з боку організаторів і розробників, прирікає намічені заходи на провал при спробі їх досягнення. Такий підхід на кшталт індиферентності чи фаталізму, коли вся робота пускається на самоплив, але в той же час передбачається деякий автоматизм стосовно реалізації поставлених цілей.

Необхідно підкреслити, що соціальне програмування, як продуктивний спосіб постановки управлінської задачі, виходячи із стратегічних цілей розвитку соціальної системи базується також на відповідних методологічних принципах. У даному контексті принципи програмування – це робочі правила з формування програмних документів на основі пізнання закономірностей функціонування й розвитку, практики і цінностей певної спільноти, тобто це правила здійснення програмної діяльності.

Слід при цьому зазначити, що *принципи соціального програмування* поділяються на *загальні*, або технологічні та *специфічні*, або принципи власне самого соціального прогнозування. До *загальних принципів* соціального прогнозування, що є чинними для всіх типів програмування в межах програмно-цільового управління, відносяться насамперед такі принципи:

1) *принципи цільової орієнтації* вказує на те, що цілі є вихідним моментом програмування, оскільки всі дії в межах програми підпорядковані досягненню цілей;

2) *принцип комплексності* вказує на комплексне охоплення всієї системи програмних заходів, що ведуть до наміченої цілі, а також їхню міжвідомчу координацію;

3) *принцип системності* вказує на те, що і програмний об'єкт, і сама програма, і її цілі, а також результати розглядаються як відкриті соціальні системи;

4) *принцип варіативності програмних рішень* вказує на існування множини варіантів досягнення поставленої мети, а програма – це набір відповідних сценаріїв досягнення цілі.

Відносно *специфічних принципів* програмування, то їхня дія розповсюджується в основному на сферу власне самого соціального програмування. Серед них найбільш важливим є такі принципи:

1) *принцип* установлення соціально-політичних пріоритетів вказує на те, що вони виокремлюються залежно від значимості цілі, пріоритетних соціальних груп і адресності, тобто орієнтації на клієнтські групи;

2) *принцип* прогресивності соціальних норм і нормативів дозволяє відображати в змісті соціальних програм динамізм життєвих умов, потреб та інтересів людей;

3) *принцип* гласності та громадської участі (ініціативи) дає змогу розширювати можливості суспільного контролю за реалізацією соціальних програм шляхом залучення зацікавлених сторін.

Слід відмітити, що принципи соціального програмування реалізуються а допомогою відповідних методів програмування. *Методи соціального програмування* – це конкретні способи розроблення та впровадження програмних документів, а також здійснення соціально-програмної діяльності. Узагалі і програмуванні використовується доволі широкий спектр методів, багато із яких запозичені з інших сфер наукової та практичної діяльності, безпосередньо пов'язаних із програмуванням. Водночас програмна діяльність стала поштовхом для розроблення нових методів, які потім стали активно використовуватися й поза програмуванням, наприклад, метод побудови дерева цілей.

Що стосується сфери соціального програмування, то в ній останнім часом використовуються *методи різних наук*, адаптовані власне до специфіки соціального програмування. Серед них найбільш широкого застосування отримали, зокрема, такі методи:

1) *аналітичні методи* (діагностика соціальних проблем, ситуаційний аналіз, програмні оцінки (співвідношення результатів і витрат), факторний аналіз тощо), які представляють собою різні аспекти системного аналізу та використовуються для визначення типу, характеру і структури проблеми. Основна галузь застосування аналітичних методів – це визначення переліку проблем, які підлягають програмному рішенню; розроблення концепції та сценаріїв програми, а також контроль за реалізацією соціальної програми;

2) *методи моделювання* (концептуального, математичного, графічного) – це способи отримання та аналізу значимої для дослідника (або розробника програми) інформації про програмувальні процеси, явища та об'єкти. Основна галузь застосування методів моделювання – це аналіз соціальної ситуації, побудова цільової, забезпечувальної та організаційної структури соціальної програми;

3) *методи декомпозиції* (побудова дерева цілей, матриці систем) дозволяють конкретизувати цілі, а також надати їм значний для управління вигляд. Основна галузь застосування методів декомпозиції – це формування цільової структури соціальної програми;

4) *ігрові методи* (методи математичної теорії ігор, ділова гра, мозковий штурм) і програмуванні – це імітація дій учасників програми на моделі програмного об'єкта, що сприяє підвищенню якості та узгодженості виробляємих у рамках програми управлінських рішень завдяки об'єднанню та комбінуванню творчих зусиль різних спеціалістів. Основна галузь застосування заходів програми, узгодження їх між собою, визначення зон відповідальності тощо;

5) *експертні методи* (ранжування, ділова нарада, конференція) використовується тоді, коли формальні критерії є непридатними для вирішення завдань вибору; вони призначені для виявлення індивідуальних і групових переваг у цільових рішеннях і конкретних діях, а також для оцінювання тих або інших варіантів розвитку програмного об'єкта. Основна галузь застосування експертних методів – це розподіл ресурсів програми, узгодження варіантів вирішення поставлених завдань та вибір найкращого із них;

6) *методи планових розрахунків* (нормативний, балансовий, варіативних, послідовних наближень, оптимізаційний, метод критичного шляху) дозволяє здійснювати розподіл ресурсів між виконавцями та координацію їхньої діяльності. Основна галузь застосування методів планових розрахунків – це постановка цілей, обґрунтування ресурсів і організаційної структури програми;

7) *методи прогнозного обґрунтування* (метод соціальних зразків, екстраполяція, сценарний метод, трендові моделювання) дозволяють враховувати різноманіття можливостей розвитку програмного

об'єкта, неоднозначність наслідків реалізації обраного варіанта змін і пов'язаної з ним стратегії використовуються для постановки цілей програми та розробки її сценаріїв, відображаючих перебіг подій в залежності від необхідних і випадкових умов, а також для оцінювання наслідків реалізації конкретних управлінських рішень. Основна галузь застосування методів прогнозного обґрунтування – це постановка цілей, побудова забезпечувальної та результуючої структури програми, оцінювання наслідків і ефективності програмних заходів і рішень.

І насамкінець зазначимо, що *основною формою* соціального програмування є *комплексні цільові програми*, які виступають не тільки як управлінське рішення, але і як об'єкт управління. При цьому, програма, як об'єкт управління, являє собою певну організаційну цілісність, що досягається завдяки координації діяльності суб'єктів різної відомчої підпорядкованості та територіальної приналежності, інтеграції ресурсів, а також шляхом створення за допомогою організаційно-економічних умов функціонування програмного комплексу.

Цільові програми тісно пов'язані з планами, але не тотожні їм або окремим їх елементам, оскільки виконують неоднакові функції в системі управління. Плани служать для визначення цілей, завдань, напрямів розвитку соціальної системи. У свою чергу, програми призначені для виявлення способів ефективного вирішення планових завдань, виходячи з наявних можливостей і наявних матеріальних, трудових, фінансових, інформаційних і часових ресурсів. Одна з основних функцій планів – це обґрунтування темпів і пропорцій розвитку соціальної системи, що забезпечують соціально-економічну рівновагу останньої. У той же час найважливіша функція програм – це координація діяльності соціальних суб'єктів для здійснення наміченої мети (або цілей).

Стосовно програм плани виконують в основному нормативну функцію: в них установлюються гарантії, права, повноваження, відповідальність суб'єктів соціально-економічного життя в процесі їх взаємодії в конкретному плановому періоді. Ці правила слугують нормативною базою при розробці механізмів узгодження інтересів, цілей і дій учасників програмного комплексу. Програми ж стосовно до планів виконують контрольню-аналітичну функцію, тобто

виступають своєрідним засобом спостереження і системного аналізу процесу реалізації всього комплексу заходів, орієнтованих на вирішення поставленої задачі.¹

9.4. Технологія програмування сталого розвитку соціальних систем

Методологічне забезпечення процесу *соціального програмування* включає цілий ряд послідовних і логічних процедур, способів і методів, що в сукупності складають *технологію соціально-програмувальної діяльності*, яка має свій певний алгоритм поділений на відповідні етапи.

На першому початковому етапі технології соціального програмування *використовується не просто аналіз, а діагностика* соціальних проблем, яка включає в себе вивчення конкретної ситуації, виявлення наявності соціальних проблем і їх типологізацію, тобто визначення їх приналежності до певного класу. Діагностика передбачає, як правило, три взаємопов'язаних рівні соціологічного аналізу соціальної проблеми: 1) аналіз проблемної ситуації, що спирається на об'єктивні характеристики соціальних процесів і орієнтований на виявлення диспропорцій у соціальному розвитку; 2) вивчення соціального самопочуття населення, що опинилося в даній ситуації та спрямоване на те, щоб достеменно виявити, як ситуація, що склалася відбивається в суспільній свідомості; 3) дослідження поведінки груп за інтересами, які беруть участь у визначенні та вирішенні соціальної проблеми.

У даному контексті діагностика відображає передусім логіку соціальної проблематизації, виходячи з діалектико-матеріалістичного розуміння соціальної реальності. В основі діагностики лежить аналіз суперечностей соціального розвитку суспільства, в ході котрого з'ясовуються соціально-економічні диспропорції та їх вплив на докорінні інтереси і базисні цінності соціальних груп. Більше того,

¹ *Минина В. Н.* Методология социального программирования : автореф. дис. док. социол. наук / В. Н. Минина. – СПб., 1999. – 37 с.

визначається, наскільки наявні протиріччя усвідомлюються суб'єктами соціального життя, а також виявляється чи існують конкретні дії з боку людей, спрямовані на вирішення цих протиріч. Таким чином, встановлюється наявність проблеми, її масштаб, гострота і нагальність.

*На другому етапі соціального програмування на основі отриманої інформації здійснюється відбір проблем, що підлягають вирішенню програмним способом. При цьому процес відбору виходить з критерію напруженості (складності) проблеми, тобто ступеня досягнення цілей у разі її успішного вирішення. Поряд із цим визначаються актуальність, важливість, значимість і злободенність проблеми, її комплексність і складність, тобто необхідність концентрації відповідних ресурсів і координації діяльності всіх виконавців для її вирішення, а також ступінь її новизни – відсутність апробованого досвіду її рішення в структурі управління, що склалася виходячи із зазначених вище критеріїв. Такий підхід виходить, перш за все, з можливості, *по-перше*, порівняння альтернативних варіантів, їх зіставлення і можливість вибору найкращого, більш перспективного, що має позитивні довгострокові соціальні наслідки; *по-друге*, максимального врахування потреб та інтересів населення. Однак особливого значення при відборі набуває соціологічний підхід при зіставленні розуміння проблем, як в вищих ешелонах управлінської ієрархії, так і безпосередньо населенням.*

На третьому етапі соціального програмування після здійснення відбору проблем важливим чинником стає визначення мети, яку передбачається досягти в результаті здійснення комплексу заходів. Формулювання мети (або цілей) може бути здійснене виходячи з ідеального уявлення про майбутнє, а також із реально існуючих проблем, наявного потенціалу та ресурсних можливостей. Щоразу, коли здійснюється перехід від ідеалу до реальних проблем, а потім до можливостей соціального розвитку і назад, цілі більш глибоко усвідомлюються, уточнюються і конкретизуються. По суті справи вони повинні відображати стратегію соціального розвитку, яка і визначає успіх вирішення завдань в інтересах як даної соціальної програми, так і всього суспільства в цілому.

На четвертому етапі соціального програмування особливе місце в його технологічному алгоритмі займає реалізація ресурсного

підходу, тобто визначення тих можливостей, якими володіє суб'єкт соціального управління, будь це на рівні суспільства, регіону або конкретної соціальної організації. Причому ресурсний підхід не повинен обмежуватися матеріальними, фінансовими чи трудовими ресурсами: їх може виявитися недостатньо. На сучасному етапі розвитку суспільства все більшого значення набувають наукові й соціальні ресурси. Від наукових ресурсів залежить всебічність, обґрунтованість, а також системність при визначенні рекомендацій щодо виконання соціальної програми. Однак і наукове обґрунтування може бути обмеженим, якщо воно не враховує соціальну компоненту програми, що в кінцевому рахунку пов'язано з потребами та інтересами людей, їх настроєм, бажанням і розумінням назрілих завдань, які потребують вирішення.

Так, у 60-70-х рр. минулого століття були розроблені економіко-математичні моделі управління народним господарством із перспективою їх застосування в межах усієї країни. У цих моделях, здавалося, були ретельно і скрупульозно враховані всі ресурси: природні, технічні, економіко-фінансові, кадрові. Приступили до впровадження, і через деякий час стало ясно, що ці моделі потерпіли крах. При всій удаваній всебічності, повноті, врахуванні всіх компонентів в них не було ще одного, як виявилось головного ресурсу: чи захочуть люди (керівники, інженери, робітники) діяти відповідно до цих гарних, математично і економічно обґрунтованих програм. З різних причин вони не захотіли. Ось чому ресурсний підхід, у тому числі враховуючий соціальну компоненту, є запорукою успішної реалізації всіх без виключення намічених соціальних програм.

На п'ятому етапі соціального програмування здійснюється опрацюванням механізму реалізації мети, тобто визначення тих засобів, за допомогою яких вона буде досяжною. Це вкрай відповідальний етап, оскільки нечіткість і незбалансованість засобів, норм і методів веде до деформації цілі, завдає шкоди всій сукупності здійснюваних програмних заходів, а в результаті – призводить до серйозних соціальних прорахунків. Якщо розглянути з цієї точки зору програмування вітчизняних реформ, починаючи з 1993 року, то жодна з них не була ретельно підготовлена і прорахована, а відтак і реалізована. Наслідки соціально-економічних “землетрусів” й

дотепер наочно відображені на мапі прибутковості українських регіонів. Починаючи з 2004 року ситуація в нашій країні істотно погіршилась: число регіонів-донорів за останні декілька років значно скоротилась.

Шостий етап соціального програмування передбачає не тільки регулярний і ретельний аналіз перебігу реалізації здійснюваної програми, але й її *постійну корекцію*. Справа в тім, що життя вносить корективи в хід реалізації програми: виявляється недосконалість або недостатність засобів, стають реальністю нові суспільні потреби, виявляються суперечності між різними соціальними групами в період здійснення суспільних перетворень. Саме тут і виявляється уміння суб'єктів соціального управління адекватно реагувати на зміну ситуації і особливо на приховані (латентні) причини, які постійно назрівають. Однак кореляція соціальних програм проводиться не тільки через внутрішні причини – вона стає необхідною і в результаті втручання зовнішніх чинників, які залежить від здійснюваної державної політики, міжнародних обставин, а також можливих соціальних конфліктів, кризових ситуацій і природних катаклізмів.

Сьомий або завершальний етап соціального програмування передбачає здійснення процедури оцінювання досягнутого результату, його зіставлення з первинною метою шляхом проведення діагностики і на цій основі підтвердження, уточнення або формулювання нової цілі, а також корекцію програмно-цільового управління соціальним об'єктом. Аналіз при цьому показує, що соціальне програмування останнім часом все більше набуває праксеологічного характеру завдяки впровадженню програмно-цільового управління. Програмно-цільове управління соціальними системами ґрунтується на виконанні чітко визначеної логічної послідовності: цілі-шляхи-засоби. Відповідно до цієї логічної послідовності поставлені цілі досягаються, як правило, завдяки використанню визначеної системи заходів і способів їх реалізації, що мають бути забезпечені необхідними ресурсами¹.

Водночас наголосимо, що програмно-цільовий підхід в управлінні сталим розвитком є найбільш поширеним засобом

¹ Пащенко О. П. Цільовий підхід в управлінні підприємствами харчової промисловості: суть, особливості та значення / О. П. Пащенко // Вісник ЖДТУ. – 2010. – № 1 (51). – С. 55.

реалізації державної політики в провідних країнах світу, який пов'язує цілі політики (плани, проекти, програми) з ресурсами за допомогою комплексних цільових програм. Такі програми створюються для ефективного вирішення завдань у галузі державного, економічного, екологічного, соціального і культурного розвитку відповідно до визначених цілей. На рівні держави програмно-цільовий підхід в управлінні сталим розвитком надає можливість централізації, більшої обґрунтованості та контролю використання обмежених ресурсів для стабілізації і розвитку соціально-економічних процесів координації діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування для пріоритетного розв'язання певних проблем, подолання наслідків економічної кризи та попередження негативних ситуацій в майбутньому. Програмно-цільовий підхід в управлінні сталим розвитком на державному рівні довів свою ефективність в багатьох країнах світу, особливо в найбільш розвинених з них, таких як США, Японія, Корея, Франція та інших для відродження повоєнної економіки, виходу з економічних і фінансових криз, здійснення соціально-економічних реформ тощо.

Питання для самоконтролю та перевірки знань

1. Покажіть відмінність програмування від планування і проектування.
2. Визначте сутність і зміст соціального програмування.
3. Здійсніть класифікацію розмаїття соціальних програм.
4. Виокремте ключові особливості соціального програмування.
5. Охарактеризуйте основні форми соціального програмування.
6. Виявіть можливості програмно-цільового підходу в управлінні соціальними системами.
7. Продемонструйте можливості принципів соціального програмування.
8. Розкрийте основні методи соціального програмування.
9. Поясніть суть і специфіку технологічного алгоритму соціального програмування.
10. Проаналізуйте конкретний соціальний проект на предмет дотримання вимог соціального програмування.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Абрамов Л. К.* Цільові програми та механізми по забезпеченню прозорості у процесі їх реалізації / Л. К. Абрамов, Т. В. Азарова. – Кіровоград : ІСКМ, 2010. – 100 с.
2. *Беганська І. Ю.* Державне регулювання та цільове програмування сталого соціального розвитку в регіоні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / І. Ю. Беганська. – Донецьк, 2005. – 20 с.
3. *Войцеховский С. Н.* Социальное моделирование и программирование : учебное пособие / С. Н. Войцеховский. – СПб. : СПбГИЭУ, 2007. – 69 с.
4. *Гордин В. Э.* Социальное программирование: учеб.пособие / В. Э. Гордин. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та экономики и финансов, 1996. – 218 с.
5. *Грузков А. П.* Системное управление региональными программами социально-экономического развития / А. П. Грузков. – Волгоград : Волгоградское научное из-во, 2004. – 186 с.
6. *Евченко П. В.* Прогнозирование и программирование социального развития региона в переходной экономике / П. В. Евченко. – Курск : Изд-во РОСИ, 2004.
7. *Елохов А. М.* Стратегическое программно-целевое управление : монография / А. М. Елохов, Т. А. Елохова. – Пермь : Западно-Уральский ин-т экономики и права, 2015. – 376 с.
8. *Ильясов Д. Ф.* Программно-целевой принцип в планировании / Д. Ф. Ильясов. – Челябинск : Образование, 2000. – 192 с.
9. *Колесникова О. Н.* Социальное проектирование и прогнозирование : учебное пособие / О. Н. Колесникова. – Барнаул : Изд-во Алтайского гос. ун-та, 2014. – 141 с.
10. *Кузнецов В. В.* Программно-целевое планирование: методология и практика / Кузнецов В. В., Гарькавый В. В., Маркин С. Ю. – Ростов н/Д : ВНИИЭИН, 1998. – 90 с.
11. *Ладенко И. С.* Логика целевого управления / И. С. Ладенко, Г. Л. Тульчинский. – Новосибирск : Наука, Сиб. отделение, 1998. – 208 с.
12. *Леньков Р. В.* Социальное прогнозирование и проектирование : учебное пособие для студентов / Р. В. Леньков. – М. : Форум, 2012. – 183 с.
13. *Леньков Р. В.* Социальное прогнозирование и проектирование : social forecasting and projecting : учебное пособие для студентов / Р. В. Леньков. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Форум, 2014. – 191 с.
14. *Максимец Н. В.* Теоретические и методические основы программно-целевого управления / Н. В. Максимец, Г. Р. Шакирова // Российское предпринимательство. – 2012. – № 21 (219). – С. 32-36.
15. *Малахова А. В.* Программно-целевой метод в управлении предприятием / А. В. Малахова, Е. В. Мартыненко // Экономика и регион. – 2013. – № 2 (39). – С. 71-75.

-
16. *Маркин В. В.* Социальное программирование: теоретико-методологические проблемы / В. В. Маркин. – Пенза : Изд-во Пенз. гос. ун-та, 1998. – 278 с.
 17. *Маркин В. В.* Теоретико-методологические основы социального программирования : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра социол. наук : / В. В. Маркин ; Мордов. гос. ун-т. - Саранск, 1998. – 29 с.
 18. *Минина В. Н.* Методология социального программирования : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра социол. наук : 22.00.08 / В. Н. Минина. – Санкт-Петербург, 1999. – 37 с.
 19. *Минина В. Н.* Методы социального программирования : учебное пособие. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1999. – 60 с.
 20. *Минина В. Н.* Социальное программирование: теоретико-методологический аспект / В. Н. Минина. – СПб : Изд-во С.-Петерб. гос. ун-та, 1997. – 154 с.
 21. *Минина В. Н.* Методология социального программирования : автореф. дис. ... док. социол. наук / В. Н. Минина. – СПб., 1999. – 37 с.
 22. *Михайловская С. А.* Социальное прогнозирование и проектирование : учебное пособие / С. А. Михайловская, А. В. Терентьева. – Чита : Забайкальский гос. ун-т, 2014. – 147 с.
 23. *Моисеев Н. Н.* Управлению программный подход / Н. Н. Моисеев // Экономика и организация промышленного производства. – 1974. – № 11. – С. 5-22.
 24. *Моисеев Н. Н.* Алгоритмы развития / Н. Н. Моисеев. – М. : Наука, 1987. – 303 с.
 25. *Пащенко О. П.* Цільовий підхід в управлінні підприємствами харчової промисловості: суть, особливості та значення / О. П. Пащенко // Вісник ЖДТУ. – 2010. – № 1 (51). – С. 54-59.
 26. *Писарюк С. Н.* Управление конкурентоспособностью предпринимательской деятельности на базе программно-целевого подхода / С. Н. Писарюк // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 3 (Т. 1). – С. 150-153.
 27. *Польовий М. А.* Соціальне програмування: зміст поняття / М. А. Польовий, А. В. Федуківа // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць / кер. авт. кол. С. В. Ківалов ; відп. за випуск Л. І. Кормич. – Одеса : “Фенікс”, 2009. Вип. 36. – С. 61-67.
 28. *Поспелов Г. С.* Программно-целевое планирование и управление / Г. С. Поспелов, В. А. Ириков. – М. : Мысль, 1976. – 258 с.
 29. Прикладная социология: социальное моделирование и программирование : учебное пособие / В. И. Дудина и др. отв. ред В. Г. Овсянников. – СПб : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – 171с.
 30. Проблемы разработки и реализации комплексных программ / под ред. Н. П. Федоренко. – М. : Наука, 1984. – 287 с.
 31. Производственный менеджмент : учеб. для вузов / С. Д. Ильенкова, А. В. Бандурин, Г. Я. Горбовцов и др. ; под ред. С. Д. Ильенковой. – М. : ЮНИТИ, 2002. – 580 с.
 32. Программно-целевой подход в управлении : пер. с болг. / [Н. Стефанов, К. Симеонова, В. Костов, С. Качаунов]. – М. : Прогресс, 197. – 326 с.

-
33. *Райзберг Б. А.* Программно-целевое планирование и управление : учебник / Б. А. Райзберг, А. Г. Лобко. – М : ИНФРА-М, 2002. – 428 с.
 34. Социальное конструирование реальности: опыт социологических исследований : сборник статей / Казан. гос. технол. ун-та; под ред. Л. А. Бургановой, Г. П. Мягкова. – Казань : КГТУ, 2010. – 301 с.
 35. *Тамбовцев В. Л.* Организация управления целевыми комплексными программами / В. Л. Тамбовцев. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 177 с.
 36. *Руднева Е. В.* Целевые комплексные программы: организационно-экономический механизм / Е. В. Руднева. – М. : Наука, 1989. – 214 с.
 37. *Тамбовцев В. Л.* Целевые комплексные программы / В. Л. Тамбовцев, А. Г. Фонотов. – М. : Знание, 1982. – 64 с.
 38. *Тощенко Ж. Т.* Социальное программирование / Ж. Т. Тощенко // Социальное управление: учебник и практикум для академического бакалаврата. – М. : Изд-во Юрайт, 2015. – С. 127-142.
 39. *Тощенко Ж. Т.* Программирование социальное / Ж. Т. Тощенко // Социологический словарь / отв. ред. Г. В. Осипов, Л. Н. Москвичев. – М. : 2014. – С. 361-362.
 40. *Турков С. Л.* Управление региональными программами социально-экономического развития: проблемы методологии и теории / С. Л. Турков. – Хабаровск : Даль-наука, 1998. – 127 с.
 41. *Шершньова З. Є.* Стратегічне управління : підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. / З. Є. Шершньова. – К. : КНЕУ, 2004. – 699 с.
 42. *Филиппова М. Ф.* Сущность программно-целевого планирования и управления социально-экономическим развитием // Государственное и муниципальное управление в XXI веке: теория, методология, практика. – 2011. – № 2. – С. 58-62.
 43. *Югас Є. Ф.* Цільові комплексні програми в системі стратегічного планування [Електронний ресурс] / Є. Ф. Югас, Ю. І. Ревть, Л. М. Бугір // Наук. вісник Ужгор. ун-ту. – 2009. – № 27. – С. 150-154. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/Portal/natural/Nvunu/Ekon/2009_27/statti/3_4.htm.

Розділ 10

ПЛАНУВАННЯ ЯК СТАДІЯ УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

10.1. Сутність і генеза соціального планування

Будь-яке суспільство, що піклується про своє майбутнє постійно виробляє і втілює в життя відповідні *плани* (програми, проекти) з метою забезпечення сталого і динамічного розвитку. Основне питання, що виникає в зв'язку із застосуванням планів як засобів здійснення відповідних соціальних, економічних, політичних або соціокультурних перетворень полягає в тому, наскільки використовувані в цих планах заходи і методи реалізації поставленої мети корелюються з об'єктивними тенденціями, що характеризують спрямованість і сталість суспільного розвитку.

Слід зазначити, що *план*, як пропозиція певної дії або діяльності, виник разом із організованою колективною працею людей, її розподілом і кооперацією. Він фактично служить програмою конкретної людської діяльності на певний часовий період. Тому головним критерієм життєздатності й прогресивності запланованих соціальних перетворень, а також і ефективності управління ними виступають, насамперед, ступінь наукової обґрунтованості відображених у планах насущних потреб та ключових інтересів більшості членів суспільства.

У даному контексті *планування*, як процес розроблення та проведення в життя певного плану, за своєю суттю є особливою формою реалізації прогнозування і охоплює усе різноманіття явищ і процесів, властивих будь-якому об'єкту, що підлягає врегулюванню шляхом застосування методів прямого або опосередкованого впливу. Коротко кажучи *планування* – це цілеспрямована діяльність із забезпечення пропорційного та динамічного розвитку будь-якого об'єкта на основі визначення основних параметрів (показників) його функціонування у майбутньому періоді. Це також проектування бажаного майбутнього і розроблення ефективних шляхів його досягнення на основі врахування нинішніх умов і ресурсних можливостей. У цьому зв'язку *планування* часто-густо визначають як процес послідовного узгодження різноманітних інтересів, а також визначення конкретних завдань для суб'єктів управління різних рівнів соціальної організації суспільної системи.

Що стосується *соціального планування*, то під ним найчастіше розуміється науково обгрунтоване визначення послідовності здійснення наміченої на конкретний (середньо- та довгостроковий) період програми дій (або розвитку) конкретного соціального об'єкта, явища чи процесу із зазначенням мети, змісту, обсягів, методів, засобів, показників, завдань, термінів виконання тощо.¹ Слід зазначити, що *соціальне планування*, як важливий атрибут соціального управління та необхідна передумова суспільного розвитку, тісно пов'язане з соціальним прогнозуванням, соціальним проектуванням і соціальним програмуванням.

Соціальне планування – це проєкція в майбутнє людської діяльності для досягнення наперед поставленої мети; *соціальне програмування* – це установлення основних положень, які потім розгортаються та конкретизуються в процесі планування; *соціальне проектування* – це створення конкретних образів майбутнього, конкретних деталей розроблених програм, а прогнозування – це наукове передбачення розвитку майбутніх подій. У спеціальній науковій літературі часто-густо протиставляються поняття соціального планування і соціального прогнозування. Акцент при

¹ Социологический энциклопедический словарь / редактор-координатор Г. В. Осинев. – М. : ИНФА.М – НОРМА, 1998. – С. 269.

цьому робиться на тому, що прогнозування має відношення скоріше до визначення того, яким може бути майбутнє, тоді як планування передбачає формулювання того, яким воно має бути. Як зазначає з цього приводу відомий соціолог І. Бестужев-Лада, прогноз і план розрізняються способами оперування інформацією про майбутнє: ймовірнісний опис можливого або бажаного – це *прогноз*, а директивне рішення щодо заходів із досягнення можливого чи бажаного – це *план*. Прогноз і план можуть розроблятися незалежно один від одного, але для того, щоб план був ефективним, оптимальним, йому обов'язково має передувати прогноз і бажано безперервний, що дає змогу здійснювати наукове обґрунтування даного і наступних планів.¹

При аналізі *соціального планування* передусім треба чітко розрізняти не тільки час виникнення цього суспільного феномену як ідеї, але й як реальної соціальної практики суспільного перетворення. За своїм походженням ідеї планування є здебільшого соціалістичними, оскільки уперше ці ідеї були висловлені в працях представників утопічного соціалізму XVI–XIX століття (Т. Мора, А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена), які не тільки висунули гіпотези “кращого суспільного устрою”, але й намагалися втілювати їх у практичне життя людей. Серед ідей і здогадок соціалістів-утопістів, зокрема, були: необхідність створення потужного суспільного виробництва; ліквідація протиріч між містом і селом, розумовою і фізичною працею; обов'язковість суспільно корисної праці як потреби, так і як насолоди; поєднання науки і промисловості, а також наукового планування господарства (економіки); здійснення розподілу наявних суспільних ресурсів “за здібностями”. Як бачимо, окремі здогадки соціалістів-утопістів є актуальними й дотепер.

Майже до кінця XIX століття в реальному соціально-економічному житті необхідність *планування* все частіше ставала надбанням практики вирішення різноманітних виробничих проблем. При цьому *плановість* розглядалася переважно в рамках великих виробничих утворень – трестів, концернів, компаній, корпорацій, фірм тощо. Водночас перші спроби запровадження планування

¹ Соціологія політики: Енцикл. словник / авт.-упоряд. : В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов. – К. : Вид-во Європ. ун-та, 2009. – С. 293.

соціально-економічного розвитку були здійснені при прийнятті в 1920 році Державного плану електрифікації Радянської країни, що передбачав цілий комплекс конкретних заходів, націлених на вирішення проблем, які б забезпечували не тільки подолання тодішньої розрухи, породженої громадянською війною, але й вирішення нагальних і найближчих завдань суспільного розвитку. З цією метою у 1921 році була утворена Державна планова комісія (Держплан), в надрах якої розроблялися різноманітні плани розвитку окремих галузей економіки. Поряд з техніко-економічними показниками в ці плани були включені й соціальні орієнтири для вирішення таких проблем, як використання трудових ресурсів, комплексний аналіз становища селянства тощо.

У середині 20-х рр. ХХ століття вперше були розроблені три народногосподарських плани у масштабі усієї країни терміном на один господарський рік. Досвід розробки цих планів, а також практика їх реалізації дозволили швидко перейти до підготовки першого п'ятирічного плану (на 1928-1932 рр.), який не тільки містив спеціальний розділ “Соціально-економічні проблеми”, а й різні соціальні програми (наприклад, ліквідації неграмотності, безпритульності тощо), а також відповідні заходи щодо їх вирішення. Деякі положення соціального планування знайшли своє відображення в наступних п'ятирічних планах розвитку народного господарства, хоча сам термін “соціальне планування” з'явився пізніше, а у той час він не використовувався ні в теорії, ні в практиці соціального розвитку.

Уперше термін “соціальне планування”, як показує аналіз, був застосований у програмі так званого “Нового курсу” Президента США Ф. Рузвельта, яка містила конкретні заходи щодо виходу країни з найжорстокішої економічної кризи кінця 20-х початку 30-х років минулого століття. Надалі це поняття отримало широке розповсюдження в американській соціології при аналізі різних форм і методів реалізації соціальної політики, зокрема, при забезпеченні соціального захисту населення. Чималу роль тут зіграв і той факт, що даний феномен у США з'явився під впливом розвитку реальної теорії і практики планування економічних і соціальних процесів, які вперше були апробовані в Радянському Союзі. Під впливом запровадження активних заходів розв'язання нагальних проблем суспільного

розвитку, а також значних успіхів у соціалістичному будівництві бувшого СРСР (який у 40-50-х роках ХХ століття перетворився на потужну індустріальну державу), у багатьох європейських країнах, насамперед, у Франції, Швеції, Німеччині та інших країнах з'явилися державні планові органи, а також було запроваджене широкомасштабне планування соціальних і економічних процесів.

Таким чином, розвинені капіталістичні держави теж почали визнавати необхідність планового розв'язання спочатку техніко-технологічних, а зрештою й соціально-економічних проблем. Інакше кажучи, у ХХ столітті *соціальне планування* стало надбанням майже усіх провідних держав світу, які переслідували не тільки економічні, але й соціальні цілі. Що стосується бувшого СРСР, то довгий час планомірна зміна соціальних відносин виступала тут значною мірою як можливість, межі реалізації якої були жорстко обмежені не тільки досягнутим рівнем розвитку суспільного виробництва, але й політичними доктринами.

Практично в усіх п'ятирічних планах соціально-економічного розвитку радянської доби в якості першочергових завдань розглядалися насамперед проблема зростання і збільшення обсягів суспільного виробництва, і лише за умов їх виконання передбачалося часткове задоволення насущних інтересів і потреб людей. Людський фактор у плануванні розвитку народного господарства, таким чином, ігнорувався або м'яко кажучи випускався з поля зору. Усім офіційним і програмним заявам про орієнтацію держави на задоволення зростаючих потреб та інтересів людей майже не знаходилося місця у цих планах, у яких відбивалися в основному ті параметри, що врахували головним чином техніко-економічні показники та ідеологічні настанови.

Однак суспільне життя не стояло на місці. Більше того, воно невблаганно вимагало приведення у відповідність економічних і соціальних параметрів суспільного розвитку. Характерно, що така об'єктивна потреба, як облік і врахування в планах соціально-економічного розвитку людського фактора виробництва, стала пробивати собі дорогу знизу, тобто з боку трудових колективів. Перші спроби наукової розробки планів соціального розвитку та їх реалізації у виробничих колективах почали здійснюватися на початку 60-х років минулого століття. У цих планах, поряд із техніко-

економічними заходами щодо скорочення некваліфікованої та важкої ручної праці, підвищення рівня професійно-технічної кваліфікації працівників, їх матеріальної і моральної зацікавленості в зростанні продуктивності трудової діяльності, намічалися також заходи із забезпечення робітників житлом за рахунок підприємств, будівництво дитячих дошкільних закладів, будинків відпочинку, установ охорони здоров'я, культури і спорту. Велика увага приділялась і участі працівників підприємств в управлінні виробництвом, а також у розв'язанні різноманітних соціальних проблем. Ці та інші заходи повною мірою охоплювали робітниче й повсякденне життя людей та передбачали планомірне вирішення виникаючих у трудових колективах насущних проблем.

Слідом за впровадженням *планів соціального розвитку* у промисловості, вони почали активно використовуватися і в сільському господарстві, де виробничі інтереси колективів перепліталися з територіальними інтересами людей, що живуть у сільській місцевості. Ця потужна ініціатива знизу поступово переросла у наміри забезпечити плановість соціального розвитку й на інших рівнях соціальної організації суспільства: в районах і містах, а потім в областях і республіках. Заради справедливості варто сказати, що плани соціального розвитку на цих рівнях були скоріше предметом турботи небагатьох керівників, які не по формі, а по суті займалися соціальними проблемами. Історичний парадокс полягає в тому, що *ідея плановості*, яка була висунута соціалістичною думкою, в умовах бувшого Радянського Союзу зазнала таких суттєвих змін, які на початку 80-х років минулого століття привели до її повної дискредитації.

Якщо ж коротко проаналізувати підсумки розвитку теорії і практики соціального планування у бувшому СРСР, то на відміну від 30-50-х років ХХ століття, відзначених великими успіхами, для 70-80-х років стало характерним зневажливе ставлення до планових засад у вирішенні складних соціальних проблем, що виразилося в суцільному пануванні технократизму, а також у втраті тих досягнень і знахідок, які були притаманні плануванню в роки перших п'ятирічок. Наприклад, мійже до абсурду були доведені ідеї розподілу суспільних ресурсів, що виявилось у надмірній формалізації та регламентації усіх соціально-економічних процесів. Свою негативну роль зіграла, з

одного боку, абсолютизація *методів директивного планування*, а з іншого, – повна зневага до *методів непрямого регулювання* економічного життя та потенційних ініціатив про розширення можливостей для соціального розвитку виробничих колективів, територіальних спільнот і самих людей.

Натомість у 1990-х роках, уже в незалежній Україні були повністю ліквідовані усі планові органи, як відживша себе радянська спадщина, незважаючи на те, що регулювання реальних соціально-економічних процесів на сучасному етапі функціонування багатьох розвинених країн продовжувало не тільки вдосконалюватися, але й збагачуватися новими формами і технологічними знахідками. Їхній досвід показує, що без цілеспрямованого впливу на суспільний розвиток неможливо реалізувати економічні та соціальні цілі. Водночас практика діяльності пострадянських українських урядів швидко довела, з одного боку, хибність ігнорування сучасної теорії і практики соціального планування та ототожнення її з адміністративно-командною системою управління, а з іншого боку, нехтування соціальними чинниками при переході до ринкових відносин приводить до краху багатьох демократичних починань і позитивних ринкових трансформацій. Як справедливо зазначає більшість експертів, фактично була переплутана не тільки форма реалізації планових засад соціально-економічного розвитку, а й об'єктивна потреба їх раціонального і збалансованого використання в реальній практиці суспільних перетворень.

Аналіз при цьому показує, що життя відкинуло ці безвідповідальні установки і в той же час претензії та надії на те, що вирішення всіх без виключення проблем можливе тільки на основі використання “невидимої руки” саморегульованого ринку. Саме з такою орієнтацією на “невидиму руку ринку” і під прапором часто-густо недолугої боротьби із “соціалістичною спадщиною” в 1990-і роки у пострадянській Україні були відкинуті цікаві напрацювання планового вирішення складних суспільних проблем. Це було особливо недоречно й незрозуміло, оскільки дотримуючись західних зразків побудови ринкових відносин, вітчизняні “неоліберали” в той же час відкидали досвід найбільш розвинених країн світу з планового розв'язання проблем соціального і

економічного розвитку, на що особливу увагу звернув відомий американський соціолог П. Бергер.¹

У результаті не тільки в економіці, але й в соціальній сфері вітчизняні апологети неоліберальної економіки повернулися не тільки до методів і форм управління ХІХ століття, але й навіть до епохи “славно звісного” первісного накопичення капіталу. Не менш важливою реакцією на згубні наслідки проводимої “неоліберальної” соціальної політики стала втрата соціальної орієнтації вітчизняної економіки. Існуючий бізнес й досі не несе ніякої соціальної відповідальності перед суспільством.

У зв'язку з цим, з'явилися численні пропозиції і судження про те, що на сучасному етапі суспільних трансформацій виникла життєва необхідність відродження інституту планування на різних рівнях соціальної організації суспільної системи. Поряд із цим, були здійснені деякі заходи щодо прогностичного обґрунтування ємності ринку і споживчих цін, а також попиту на окремі товари або продукти (наприклад, молоко, електроенергія, бензин, дизельне паливо тощо). Поряд із цим, в Україні починають набирати оберти (хоча поки що доволі повільно) соціально-економічні інститути громадянського суспільства, як-то різноманітні асоціації підприємців, виробників, споживачів тощо, які виробляють різноманітні громадські ініціативи щодо призупинення сумбурного та стихійного соціально-економічного й політичного розвитку українського суспільства. Особливо слід відмітити, що в реальному житті стали самоініціативно відроджуватися й плани соціально-економічного розвитку в окремих виробничих компаніях і підприємствах, а також у деяких міських і сільських районах країни.

¹ *Бергер П.* Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива / П. Бергер. – М. : Прогресс, 1996. – С. 105-106.

10.2. Зміст і види соціального планування

Передусім зазначимо, що *зміст соціального планування* складає розроблення програми конкретних заходів, спрямованих на досягнення мети суспільного розвитку, що передбачає визначення часових рамок, ресурсів, джерел і обсягів фінансування, виконавців і відповідальних за реалізацію цих заходів.

При цьому до змісту *соціального планування* включаються, як правило, такі компоненти:

- 1) обґрунтування соціальних планових показників, які характеризують рівень соціально-економічного розвитку в майбутньому періоді;
- 2) розроблення соціально-економічних нормативів, які визначають взаємовідносини між громадянським суспільством і державою, тобто з бюджетно-фінансовою системою;
- 3) виокремлення відповідних лімітів, які визначають об'єктивну картину щодо обмеженості наявних ресурсів, на які може розраховувати суспільство в плановому періоді.

На основі планомірної організації суспільного виробництва забезпечується, таким чином, гармонійно збалансований соціально-економічний розвиток суспільства, раціональне розміщення його продуктивних сил, а також стійкі темпи зростання, з одного боку, як самого суспільного виробництва, а з іншого боку – так і народного добробуту в цілому.

Водночас осмислення *змісту соціального планування*, на думку відомого соціолога Ж. Тоценка, відбувалося у декілька послідовно змінюючих одне одного етапів. Якщо ж узагальнити наявний світовий досвід використання планів, вважає вчений, то змістовні характеристики *соціального планування сталого розвитку* зводяться до наступного:

- 1) соціальне планування орієнтується насамперед на цілі, що впливають з об'єктивних закономірностей і тенденцій організації суспільного буття і, які передбачають задоволення повсякденних і перспективних людських потреб, їх узгодження між собою, а також відповідні заходи активізації творчої діяльності людей, спрямованої

та створення необхідних передумов для свободи вибору і забезпечення соціального захисту найбільш уразливих верств населення;

2) вирішення як загальних, так і локальних соціальних проблем не може відбуватися стихійно або як кажуть “навманець”, тому у рамках соціального планування виробляються та використовуються відповідні показники, за якими судять про ефективність досягнення поставленої мети (терміни, обсяги, рівні, ступінь досягнення намічених рубежів), що дозволяє здійснювати порівняння з попередніми етапами суспільного розвитку або з аналогічними об’єктами соціального планування;

3) соціальне планування передбачає розроблення та використання різноманітних засобів (матеріальних, фінансових тощо) для досягнення поставлених цілей у вигляді певних пільг або, навпаки, обмежень, а також створення відповідних умов, за яких більш раціонально й ефективно здійснюється запланований розвиток будь-якого соціального об’єкта, явища чи процесу;

4) соціальне планування являє собою безперервний процес поєднання пізнавальної, перетворювальної та управлінської діяльності, які постійно доповнюючи та збагачуючи одне одного віднаходять нові резерви, а також відкривають нові можливості для якомога більш повної реалізації попередньо сформульованої мети суспільного розвитку.¹

Звідси випливає, що *соціальне планування* сталого розвитку за своїм змістом є ні чим іншим як процесом науково обґрунтованого визначення цілей, показників, завдань (термінів, темпів, пропорцій) розвитку соціальних об’єктів, явищ і процесів, а також розроблення конкретних заходів щодо їх втілення в життя в інтересах індивідів, соціальних груп і суспільства в цілому.² *Об’єктом соціального планування* при цьому виступають усі рівні соціальної організації суспільної системи – від суспільства в цілому до конкретної соціальної спільноти, групи або того чи іншого конкретного виду суспільного виробництва.

¹ Тощенко Ж. Т. Социология управления : учебник / Ж. Т. Тощенко. – М. : Изд-во Юрайт, 2015. – С. 96-97.

² Тощенко Ж. Т. Социология. Общий курс / Ж. Т. Тощенко. – М. : Промстат, 2001. – С. 442.

Варто також зазначити, що існуюче видове різноманіття соціального планування класифікується за різними підставами. У системі державного управління прийнято, як правило, виділяти:

1) *оперативне* (або поточне) планування, що покликане забезпечити ефективність поточної діяльності будь-якого соціального об'єкта;

2) *перспективне* (або стратегічне) планування, що має забезпечити ефективність діяльності даного об'єкта у майбутньому.

Оперативне планування (на відміну від перспективного) передбачає розроблення планів для будь-якої соціальної організації в цілому або для її окремих підрозділів в основному на один поточний рік. Головними ланками оперативного планування діяльності будь-якої організації є так звані календарні плани (місячні, квартальні, піврічні), які являють собою детальну конкретизацію цілей і завдань, поставлених у довгострокових і середньострокових планах. Що стосується *перспективного планування*, то воно (на відміну від оперативного) передбачає не тільки формування моделі бажаного та можливого майбутнього, але й здійснення програмованого переходу до цього майбутнього. Зазвичай виділяється *два види* перспективного планування – *традиційне* та *стратегічне*, які відрізняються одне від одного за кількома ключовими параметрами: уявленням про майбутнє соціальної системи; обліком динамічних факторів зовнішнього середовища та їх розглядом у якості базових чинників, які визначають перспективи розвитку даної системи; станом внутрішнього або зовнішнього середовища організації; методами визначення майбутнього даної організаційної системи.¹

Натомість *традиційне довгострокове планування*, як правило, передбачає, що в майбутньому ефективність діяльності соціальної організації має підвищуватися. Тому в основу плану закладаються зазвичай більш високі показники, ніж досягнуті за минулий період. Вихідними пунктами тут виступають: створена технологія, опрацьовані способи діяльності, досягнутий рівень розвитку організаційної системи. У якості головного механізму планування тут

¹ Щербина В. В. Социальные теории организации: словарь / В. В. Щербина. – М. : ИНФА – М., 2000. – С. 142.

використовується прогнозування історично склавшихся тенденцій зростання показників діяльності соціального об'єкта за допомогою методу екстраполяції. І хоча деякі вихідні положення традиційного підходу викликають певні сумніви, в умовах стабільного зовнішнього середовища або недостатньо насиченого ринку він усе ж таки представляється достатньо виправданим.

Поряд із цим, *стратегічне планування*, яке набуло широкого розповсюдження в 50-60-х рр. ХХ століття (особливо у найбільш розвинених країнах світу), визначально було орієнтоване на діяльність соціальних організацій у більш складних умовах, зокрема, в умовах більш динамічного зовнішнього середовища, насиченого ринку, високої конкуренції, а також нестабільних ресурсів і швидко змінних технологій. Головним чинником, що визначає логіку даного виду планування є насамперед стан зовнішнього середовища, який оцінюється з точки зору покращення позицій організації в умовах динамічного ринку.

При цьому *стратегічне планування* в основному засновується, *по-перше*, на ретельному аналізі реального стану зовнішнього середовища або його окремих сегментів з метою визначення перспектив розвитку організації та тих загроз, що її очікують за умов проведення наміченої політики; *по-друге*, на чіткому виборі перспективних для організації секторів ринку, розробленні довгострокових орієнтирів і напрямів діяльності, що ведуть до збереження або укріплення позицій даної організації на ринку, а також сприяють підвищенню її конкурентної спроможності, розширенню діяльності чи виживанню в умовах глобального середовища.

Варто зазначити, що в теорії управління виділяються й такі види соціального планування: за рівнем формалізації – *директивне* (або адміністративно-командне), *індирективне* (або регулятивне), *індикативне* (або рекомендаційне); за термінами планового періоду – *стратегічне* (або довгострокове) і *тактичне* (або середньострокове); за напрямками процесу планування – *структурне*, *програмне*, *рамкове* тощо.¹ *Директивне* (або адміністративно-командне) планування

¹ Енциклопедичний словник з державного управління / за ред. Ю. В. Ковбасюка, ю. п. Сурміна, В. П. Трощинського. – К. : наду, 2010. – С. 528.

притаманне більшою мірою країнам з централізованою плановою економікою. Воно передбачає обов'язковість виконання об'єктом управління завдань, установлених керуючим суб'єктом. В умовах ринкової економіки директивне планування застосовується, як правило, в екстремальних ситуаціях, наприклад, в умовах глибоких економічних криз або природних катастроф, в період воєнних дій або у період відновлення після їх завершення.

Індирективне (або регулятивне) планування використовується більшою мірою у перехідному періоді від централізованої (або директивної) до ринкової (або вільної) економіки. Воно характеризується значно більшою, порівняно з директивним плануванням, самостійністю об'єкта управління (тобто господарської одиниці) у формуванні взаємних зв'язків із сполучними господарськими одиницями, а також у взаємовідносинах з органами державного управління народним господарством. Для досягнення запланованих завдань вирішального значення тут набувають не адміністративні, а економічні методи впливу, зокрема, такі як ціноутворення, податки, кредити, процентні ставки, валютні курси, державні замовлення тощо. *Індикативне* (або рекомендаційне) планування, що здійснюється на державному рівні, застосовується більшою мірою в умовах ринкової або змішаної економіки. Індикативні плани являють собою плани-прогнози, які складаються на відповідний плановий період з метою надання рекомендацій господарським суб'єктам і базуються на макроекономічних показниках (індикаторах), а також на впровадженні заходів соціально-економічної політики та врахуванні тих ефектів, які уряд вирішив здійснити для досягнення поставлених цілей.

Головним завданням цих планів є насамперед координація використання суспільних (державних) ресурсів без втручання в оперативну діяльність господарських суб'єктів. Основним в індикативному плануванні є вибір оптимальної альтернативи розвитку об'єкта управління (господарської одиниці), розрахованої на певний часовий період, де вплив на керований об'єкт здійснюється за допомогою певних регуляторів, що є механізмами впливу (реакції) на значення індикаторів.

Центральним поняттям *індикативного* планування є індикатор, тобто інтегрований показник, який кількісно визначає якісні

характеристики соціально-економічних процесів. Складовою частиною індикативного планування є *бюджетне планування*, як потужний соціально-економічний регулятор, у якому відображаються найважливіші економічні важелі – податки, кредити, фонди та резерви для фінансування різноманітних соціальних програм, які покликані забезпечити задоволення насущних соціальних потреб і збалансований розвиток суспільства в цілому.

Необхідно також відмітити, що в індикативній системі державний сектор планується централізовано, а приватний – індивідуально. Державний сектор впливаючи на приватний спрямовує його розвиток за допомогою податкової та кредитної системи, а останній сприяє державному сектору у виконанні планових показників і зобов'язань. Взаємодія між державним і приватним секторами при цьому може здійснюватися як на основі обов'язкового застосування економічних важелів, так і на основі конвенціональних (договірних) відносин.

Що стосується *стратегічного (або довгострокового) планування*, як різновиду перспективного планування, то воно активно використовується в цілому ряді країн із розвиненою ринковою економікою і базується на аналізі й оцінюванні існуючих та очікуваних у майбутньому умов діяльності з урахуванням внутрішніх і зовнішніх факторів. *Стратегічне планування* – це доволі складний процес творчої аналітико-синтетичної діяльності, під час якої відбуваються: координація і збалансування висунутих цілей, а також визначення внутрішнього потенціалу соціальної системи і шансів зовнішнього середовища. Результатом цього процесу є вироблення стратегії розвитку соціальної організації або розв'язання окремої стратегічної проблеми.

Стратегічне планування часто-густо поділяється на *рамкове* (загальне або укрупнене) і *програмне*. Завданням *першого* є планування динамічного розвитку організації на довгострокову перспективу (терміном від 5 до 10-15 років), пристосування її до структурних зрушень і зростання, отримання необхідного прибутку, а завданням *другого*, – визначення конкретної структури виробництва товарів або надання послуг, вибір найбільш привабливих ринків збуту, впровадження інноваційних технологій, способів виробництва тощо.

Разом із цим у межах стратегічного планування останнім часом формуються так звані системи *портфельних стратегій* (або портфельного планування), які більшою мірою орієнтовані на практичне використання, коли з великої кількості опрацьованих альтернативних стратегій обирається одна, базова, а решта залишається в портфелі. *Стратегічне планування* в системі державного (публічного) управління пов'язане головним чином з демократичним реформуванням даної сфери, наслідком чого є упровадження новітніх моделей прийняття прозорих управлінських рішень, а також інноваційних технологій надання публічних послуг населенню, спрямованих на досягнення кінцевого соціально-визначеного результату. Цей вид соціального планування стає в системі публічного управління ефективною і водночас “м'якою” демократичною технологією за умов відкритості і прозорості, а також підзвітності та підконтрольності державної влади громадянському суспільству.

Тактичне (або середньострокове) планування, яке розраховане на термін від 3-х до 5-ти років, тісно пов'язане із стратегічним плануванням, оскільки тактика є частиною стратегії, що не тільки підпорядкована їй, але й має обслуговувати останню. Вона характеризує прийоми, способи і засоби досягнення поставленої мети, тобто формує відповідну лінію поведінки суб'єкта управління або господарювання. Іншими словами, тактика – це визначена лінія поведінки будь-якого суб'єкта соціально-перетворювальної діяльності, що розрахована на відносно нетривалий (порівняно зі стратегією) період, яка при цьому презентує конкретні завдання і форми реалізації поставлених цілей.

Різниця між *тактичним* і *стратегічним плануванням* полягає в наступному: *по-перше*, стратегічне планування пов'язане з довгостроковим, а тактичне – з менш тривалим, середньостроковим періодом, але в процесі будь-якої соціальної діяльності обидва цих методи планування доповнюють одне одного; *по-друге*, стратегічне планування діяльності будь-якої соціальної організації, порівняно з тактичним плануванням, характеризується більшою широтою розмаху, так як стратегічний план структурного підрозділу може розглядатися в якості тактичного плану для всієї організації; *по-третє*, тактичне планування більшою мірою переймається вибором

конкретних прийомів, методів і способів досягнення вже намічених у межах стратегічного планування цілей і засобів їх реалізації; по-четверте, для досягнення найбільш ефективної діяльності будь-якої соціальної системи (організації) необхідне як тактичне, так і стратегічне планування.

Необхідно також відмітити, що в рамках усієї суспільної системи перспективні (стратегічні) плани розробляються, як правило, для вирішення найбільш значущих соціальних проблем, які визначають життєздатість і стійкість даної системи. Натомість невміння знайти цільові орієнтири, постійно оновлювати їх, коригувати та зіставляти між собою значною мірою характеризує практику соціального планування в бувшому СРСР, коли проголошені соціальні цілі не стикувалися з реальною соціальною практикою. Водночас у більшості розвинених зарубіжних країн (наприклад, у Німеччині, Франції, Італії, Норвегії тощо) у процесі планування здійснювався ретельний облік соціальних параметрів суспільного розвитку, що допомогло їм досягти значно більшого поступу у вирішенні багатьох соціальних проблем і завдань.

З метою вирівнювання можливостей соціального розвитку різних країн світу у 90-ті роки минулого століття за ініціативи ООН був запроваджений індекс розвитку людського потенціалу, який дав змогу порівнювати країни за рівнем їх соціального розвитку, а також зіставляти і визначати їхній реальний стан соціальних досягнень у порівнянні з показниками інших країн. Поряд із цим, у 2006 році Міжнародна економічна фундація (New Economic Foundation) запропонувала (як альтернативу попередньому індексу) Міжнародний індекс щастя, який на думку його ініціаторів, більш глибоко відображає реальний стан соціального розвитку будь-якого суспільства. Даний індекс включає в себе три показники: суб'єктивну задоволеність життям, очікувану тривалість життя і так званий екологічний слід (тобто реальний стан навколишнього середовища). У здійсненому за цією методикою порівнянні Україна займає 142-е місце із 151-ї обстеженої країни.

Що стосується конкретних масштабів *соціального планування*, то на рівні окремих сфер суспільного життя – економічної, соціальної, політичної, духовної – передбачається планомірне вирішення таких проблем, як поліпшення умов і змісту праці, професійно-

кваліфікаційна підготовка, престижність сфер докладання праці, структура робочого і вільного часу, задоволення матеріальних і духовних потреб, участь у громадській діяльності тощо. Планове їх вирішення – це запорука забезпечення раціональної соціальної взаємодії людини і суспільства.

На регіональному рівні соціальне планування представляє собою особливу форму цілеспрямованого регулювання соціальних процесів у межах адміністративно-територіальних одиниць. Для їх ефективного функціонування величезного значення набуває проблема вирівнювання рівнів соціального розвитку у територіально-адміністративному розрізі. На практиці це означає планування діяльності зі створення соціальної інфраструктури, врегулювання міграційних потоків, раціональне використання трудових ресурсів, узгодження етнонаціональних інтересів, раціональний розподіл і споживання культурних цінностей. Як показав досвід, головним критерієм ефективності *регіонального соціального планування* є створення сприятливих умов для трудового та повсякденного життя людей. При здійсненні планування на регіональному рівні кожен з названих процесів вимагає не тільки визначення його можливостей, але й здатності забезпечити збалансований соціальний розвиток певного регіону.

Крім того, при вивченні регіональних соціальних процесів уточнюється, що відрізняє їх від аналогічних процесів в інших регіонах країни. Однією з основних умов тут стає раціональне поєднання виробничого, проблемного та регіонального планування в інтересах організації раціональної життєдіяльності населення. Особливістю цього виду планування є також дотримання принципу системності, що визначається сукупністю різноманітних показників. Слід мати на увазі й той факт, що проблеми, які стоять перед регіонами, не завжди за своєю актуальністю збігаються з загальнодержавними проблемами.

Соціальне планування на рівні виробничих організацій (або трудових колективів) передбачає реалізацію провідною цільової установки, а саме: спонукання людини до творчої праці, а також забезпечення їй максимально сприятливих умов для її трудового та повсякденного життя. Накопичений світовий досвід говорить про те,

що на рівні виробничих колективів найбільш дієвими опинилися ті плани, які базувалися на певних принципах (див. табл. 9.1).

Таблиця 10.1

Структура планів соціального розвитку виробничих організацій

Назва розділів плану соціального розвитку	Структура розділів плану соціального розвитку	Інформаційне забезпечення планів соціального розвитку
Удосконалення соціальної структури організації	Заходи по впровадженню техніко-технологічних інновацій, модернізації; скорочення некваліфікованої та важкої ручної праці, а також навчання та підвищення кваліфікації працівників	Експертні висновки, статистична інформація, розрахункові показники
Задоволення потреб; та інтересів працівників	Заходи по вдосконаленню способів і форм матеріального і морального стимулювання, поліпшенню умов праці, забезпеченню пристойних житлових умов; охорони здоров'я і відпочинку, а також з активізації спортивної та культурно-просвітницької роботи	Робочий аналіз стану, соціологічна інформація
Участь працівників в управлінні організацією (колективом)	Заходи щодо забезпечення участі працівників в управлінні колективом (вдосконалення внутрішньокорпоративної інформації, прозорі процедури її обговорення та реальної участі в її перетворенні в життя), а також розвиток громадських, добровільних і самодіяльних організацій	Експертні висновки, соціологічна інформація

Із таблиці 9.1 видно, що *перший принцип*, який відповідає певному розділу плану, реалізує наступну вимогу: якою мірою працівник, як член трудового колективу, здатний сприяти успішному розвитку структури своєї організації, а також якою мірою він буде сам змінюватися під впливом тих змін, що в ній відбуваються. *Другий принцип*, який асоціюється з відповідним розділом плану, передбачає, що дієвість планів соціального розвитку залежить від тих умов, які безпосередньо створюються для працівника, а також від тих конкретних переваг, які він може безпосередньо отримати в процесі розподілу матеріальних і духовних благ. Суть тут полягає у забезпеченні єдності зусиль, що вживаються в державі стосовно підвищення рівня життя людей, і тих можливостей, якими володіє

конкретна виробнича організація. Найважливішим аспектом реалізації цього принципу є вдосконалення зацікавленості людей у кінцевих результатах своєї праці. *Третій принцип*, який також відповідає певному розділу плану, полягає в тому, щоб процес взаємодії людини з організацією (а отже, із усім суспільством) не протікав стихійно, а спрямовувався його усвідомленою трудовою діяльністю, та його співучастю в управлінні справами суспільства і виробництва.

10.3. Форми і методи соціального планування

Форми соціального планування, як засвідчує проведений аналіз, представлені, такими чинниками: *по-перше*, адресним соціальним плануванням, *по-друге*, соціальним плануванням на основі непрямих (або опосередкованих) економічних і соціальних важелів, а *по-третє*, індикативним соціальним плануванням.¹ Що стосується *адресного планування*, то воно включає в себе розробку і обґрунтування сукупності завдань, яка доводиться до відома всіх без винятку організацій. Перед останніми ставляться завдання з досягнення певного рівня соціального розвитку, що виявляється в оптимальному співвідношенні, або в пропорціях, котрі відображають реальний стан, тенденції змін, а також ступінь використання тих чи інших ресурсів.

Адресне планування пов'язане насамперед з визначенням термінів, необхідних для виконання поставленого завдання. Чим складніше мета, тим більше потрібно часу не тільки для всебічного наукового обґрунтування прийнятого рішення, але й для його здійснення. Тривалість планового періоду за адресного планування не може бути завдана апіорно: вона будується на основі узгодження якісних і кількісних показників. Досвід адресного планування, як показує аналіз, багато в чому дискредитував себе, оскільки він давав простір командним методам, встановлював дріб'язковий контроль,

¹ Тощенко Ж. Т. Социология управления : учебник / Ж. Т. Тощенко. – М. : Изд-во Юрайт, 2015. – С. 100-102.

що призводило до бюрократизації процесу планування, а також до ігнорування науково обґрунтованих орієнтирів соціального розвитку.

При соціальному плануванні за допомогою *непрямих (опосередкованих) соціально-економічних важелів* спочатку досліджуються, конкретні умови, можливості та потреби людей, а вже потім визначається, ті елементи і складові частини, що не піддаються соціальному регулюванню. Далі ставиться завдання їх кількісного вимірювання і прогнозування з метою прийняття відповідних рішень для підтримування (або стимулювання) позитивних процесів, а також для послаблення (або нейтралізації) негативних наслідків. За цієї форми планування виявляються ті змінні, на котрі можна впливати і які, власне кажучи, є об'єктами соціального регулювання. Так, для скорочення обсягу трудових витрат (які не потребують кваліфікації, або зайнятість важкою фізичною працею) крім заходів з технічного оновлення виробництва передбачаються й заходи з підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працівників, а також з ліквідації деяких видів трудової діяльності. Потім здійснюється зміна змісту праці ряду професій і, що є особливо важливим, багатьом з професій належить зберегтися тільки як етапу у трудовій діяльності людини.

Практичне впровадження *індикативного планування*, на переконання Нобелівського лауреата Дж. Тобіна, є на сьогодні найбільш ефективним інструментом соціально-економічного розвитку, оскільки базується на взаємно узгоджуваних планах, які формуються на основі домовленості державного (суспільного) сектора і приватних товаровиробників. Ці плани, на думку вченого, потім слугують підтримувальними орієнтирами для учасників угоди. Завдяки цьому кожен сектор економіки активно може розвиватися не побоюючись, що розвиток виявиться гіпертрофованим в силу випередження або відставання інших учасників соціально-економічного розвитку. Ця форма планування була вперше апробована після Другої світової війни на створеному Ж. Монне французько-німецькому товаристві вугілля й сталі, в рамках якого акціонерні (приватні) підприємства і держави співпрацювали на базі узгоджених і затребуваних життєвими планами. Це дало величезний ефект, який неодноразово підтверджувався протягом тривалого часу і привів до всесвітнього визнання заслуг його розробників. Цей шлях, на

думку все того ж Дж. Тобіна, міг бути з успіхом застосований і в пострадянських країнах.¹

Однак ініціатори вітчизняних реформ вважали за краще інше: повністю відмовитися від планування, проголосивши гасло “ринок врегулює все”, що мало вкрай негативні наслідки для суспільства. Планування соціальних процесів нерідко стримується унаслідок обмежених ресурсів, що завжди впливає на визначення певної межі свободи. Адже соціальне планування, з одного боку, спирається на наявність матеріальних, і фінансових і трудових ресурсів, а з другого боку, будь-який соціальний процес взаємопов’язаний з іншими явищами і тому неможливо не враховувати, який вплив вчинятимуть обмежувальні заходи на суміжні сфери соціального розвитку.

Ще один істотний момент – це врахування *інтересів* індивідів, соціальних груп і соціальних спільнот. Якщо при вирішенні економічних завдань їх інтереси в основному збігаються, то цього не можна сказати про інші сфери суспільного життя. Так, критерієм ефективності матеріального виробництва є мінімум витрат при максимумі результату. Домагатися ж мінімізації витрат при плануванні соціальних процесів – означає свідомо йти на обмеження інтересів соціальних груп, оскільки максимум соціального результату практично ніколи не досягається за рахунок мінімізації витрат. Натомість перераховані форми планування в чистому вигляді, як правило, не існують. Однак планування за допомогою непрямих важелів, а також індикативне планування отримали особливого вжитку у зв’язку із здійсненням соціально-економічних реформ та з розширенням границь свободи при прийнятті управлінських рішень.

Слід також відмітити, що оскільки *соціальне планування* є одночасно науковою дисципліною і сферою практичної діяльності, то *методи соціального планування* потрібно розуміти не тільки як способи розробки планів (програм, проектів), але й як способи їх практичної реалізації. *Загальні методи планування* характеризуються насамперед тим, на які об’єктивні закони розвитку суспільства спираються можливі способи реалізації цілей, на що саме ці способи

¹ Тощенко Ж. Т. Социология управления : учебник / Ж. Т. Тощенко. – М. : Изд-во Юрайт, 2015. – С. 100-102.

власне спрямовані, а аткож у яких організаційних формах вони втілюються в життя.

Довгий час, як показує аналіз, провідним у соціальному плануванні був *балансовий метод*, який виник як спосіб забезпечення зв'язків між потребами суспільства і його можливостями за обмеженості ресурсів. У даний час цей метод модифікується (але ні в якому разі не скасовується) в рамках індикативного планування, продуктом якого є взаємоузгоджені плани, що забезпечують “стикування” потреб держави (або суспільства), його соціально-економічних інститутів, а також приватних підприємств на основі врахування реальних можливостей договірних сторін.

Наукова обґрунтованість *соціального планування*, як показує аналіз, багато в чому залежить від використання *нормативного методу*, вимоги якого є основою для розробки та обґрунтування показників соціального розвитку різних рівнів соціальної організації суспільства. Саме нормативи дозволяють здійснити розрахунки і обґрунтувати реальність планових завдань, визначити орієнтири для розвитку багатьох суспільних процесів. Прикладом даного методу може слугувати вартість споживчого кошика або мінімальний прожитковий мінімум.

Інший метод соціального планування – *аналітичний метод*, як показує практика, поєднує в собі методи пояснення і узагальнення. Його суть зводиться до того, що в ході планування соціальні процеси розчленовуються на складові частини, і на цій основі визначаються напрямки реалізації наміченої мети. Все більшого вжитку останнім часом набуває ще один метод соціального планування, а саме *метод вибору варіантів*, суть якого полягає у визначенні декількох можливих шляхів вирішення соціальних завдань при наявності повної і достовірної інформації. Його різновидом є *метод варіантних наближень*, який передбачає таке: спочатку на базі наявних вихідних даних визначається можливий шлях в порядку першого наближення, а потім виробляються послідовні уточнення. Застосування цього методу пов'язане з пошуком оптимального варіанту вирішення тієї чи іншої соціальної задачі, з раціональним вибором відповідних пріоритетів.

Необхідно підкреслити, що широкого вжитку у соціальному плануванні набув останнім часом і *комплексний (або програмно-*

цільовий) метод, який передбачає розробку планів з урахуванням усіх головних умов і факторів (матеріальних, фінансових, економічних, соціальних тощо), а також із визначенням відповідальних виконавців і термінів. Його застосування передбачає дотримання насамперед таких вимог: визначення темпів і пропорцій розвитку статичної та динамічної моделей і вироблення основних показників плану.

Все більшого значення і розповсюдження набуває також *індикативний метод*, за якого у процесі планування скрупульозно враховуються як поточні, так і перспективні потреби в тісній зв'язці з можливостями і варіантами їх задоволення. При цьому важливе значення отримує, на жаль, так і не реалізована в нашій країні технологія планування “знизу вгору” з урахуванням вимог ринку, яка достатньо добре себе зарекомендувала в провідних країнах світу, зокрема в Японії. Широке визнання в процесі здійснення соціального планування отримав і *метод соціального експерименту*, в ході якого уточнюються механізми дії об'єктивних законів і особливості їх прояву в умовах діяльності одного або кількох соціальних інститутів. Отримані висновки допомагають скорегувати хід розвитку планованого процесу, а також перевірити на практиці прогнозовані положення й висновки.

Важливе місце в соціальному плануванні займає також *метод математичного моделювання*, назва якого є умовною. Насправді мова йде тут про кількісний аналіз за використання вже перерахованих вище методів соціального планування. Математичні методи не скасовують соціального аналізу, а спираються на нього і, своєю чергою, впливають на подальше його вдосконалення. У даний час кількісний аналіз головним чином спирається на такі методи, як лінійне програмування, багатofакторний аналіз, теорію ігор тощо. Усім цим формально-логічним кількісним процедурам відводиться роль специфічного інструменту, необхідного для вирішення поставлених завдань. Нарешті, слід відзначити *ще один метод*, без якого неможливе ефективне виконання будь-яких соціальних планів, як у межах усього суспільства, так і в межах кожної конкретної установи, фірми чи організації.

Цей метод участі поряд із причетністю людей до суспільних справ населення в обговоренні ключових питань суспільного розвитку, який формує довіру до владних інституцій. Переважна

більшість експертів вважає, що необхідною умовою планування соціально-економічного розвитку є довіра людей, тобто суспільства і бізнесу до влади. Тому, попри всі негаразди, обговорення за радянської доби проектів плану ” Основних напрямів економічного й соціального розвитку” (на чергову п’ятирічку) дозволяло донести до максимальної кількості людей мету і завдання цього важливого для всього суспільства плану, а також зробити громадян причетними до вирішення ключових завдань розвитку країни. Для виробничих організацій така позиція була виражена у вислові генерального директора одного з великих металургійних підприємств: “Не можна зробити людей щасливими, вирішуючи за них і без них те, що їм потрібне”.

10.4. Показники і нормативи планування сталого розвитку соціальних систем

Кількісна і якісна характеристики стану, тенденцій і напрямків сталого соціального розвитку, що застосовується в соціальному плануванні для оцінювання відповідності реального становища науково обґрунтованим вимогам, називається *соціальними показниками*. У найбільш розповсюдженому вигляді показники визначаються і розраховуються на базі статистичних даних. Щоб отримати більш глибоке уявлення про соціальні процеси, що відбуваються в суспільстві, проводяться спеціальні дослідження, покликані дати оцінку їх реального стану з точки зору відповідності потребам, установкам і ціннісним орієнтаціям людей.

Для визначення рівня соціального розвитку у процесі соціального планування використовуються, як правило, *дві групи* соціальних показників: 1) *загальні*, за якими можна встановити, відстає, випереджає чи знаходиться на задовільному рівні досліджуваній соціальний об’єкт (процес або явище), після чого вживаються заходи для посилення або послаблення заходів впливу; 2) *нормативні*, на основі яких визначається відповідність того чи іншого показника науково обґрунтованим вимогам. Ці показники, як свідчить аналіз, зазвичай не збігаються з існуючими в країні чи регіоні, але вони тим

не менше характеризують ступінь розвиненості чи досконалості регульованого соціального явища. Іноді для порівняння беруться і реально діючі показники соціального розвитку аналогічних об'єктів. Використання і зіставлення показників дають можливість визначити місце досліджуваного процесу або явища в рамках більш великих соціальних спільнот.

До ключових проблем соціального планування, як показує практика, слід віднести визначення раціональної кількості показників. Багато – ще не означає добре, оскільки за такого підходу можливі дезорганізація і дезорієнтація суб'єктів соціального управління всіх його рівнів і ланок від верху до низу. У період суспільних трансформацій, були зроблені деякі кроки щодо впорядкування існуючих показників, які відбивають стан або рівень суспільного розвитку. Якщо в 1986 році використовувалося майже було 46 тисяч планованих показників, то в 1987 році їх стало в два рази менше – 22 тисячі, а в 1988 році їхня кількість зменшилася до 3,5 тисяч. Потім їх зовсім ліквідували. Однак повна відсутність показників у період переходу суспільної системи до ринкової економіки створила цілу низку проблем і довела, що відмова від них сприяла дестабілізації та деформації як економічного, так і соціального розвитку, а також призвела до невиправданого краху багатьох вітчизняних підприємств, породивши тим самим хаос у соціально-виробничих відносинах.

Необхідно також відмітити, що практика соціального планування є ефективною лише в тому випадку, якщо застосовується декілька груп показників. *Перша група показників* певною мірою спирається на досвід, накопичений при плануванні економічного і соціального розвитку на попередніх етапах. Ці показники виражаються, як правило, за допомогою кількісних характеристик і можуть бути спроектовані на кілька років вперед. Це стосується головним чином показників розвитку матеріальної бази, підготовки кадрів тощо. *Друга група показників*, на відміну від першої групи, описує тільки якісні характеристики, пов'язані з тим, що для багатьох соціальних процесів вкрай важко вказати точні параметри майбутніх змін. Тут вкрай важливе використання даних комплексного моніторингового дослідження, подібного до “Європейського барометра”, який охопив 26 країн Європи і проводиться більше 15 років. *Третя група показників* може бути використана після закінчення планового

періоду для того, щоб оцінити результативність вжитих заходів. У зв'язку з цим, в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. важливого методологічного та методичного звучання набули міжнародні рейтинги, які стали впроваджуватися і використовуватися для порівняння рівня соціальної розвиненості країн, на основі відповідних соціальних показників.

Соціальні показники, як показує аналіз, характеризують об'єктивні напрямки соціального розвитку і свідчать про позитивні тенденції або, навпаки, про дію негативних чинників. У цьому відношенні вкрай важливим є використання показників соціального розвитку за п'яти-, десятирічний і більше термін, завдяки яким можна встановити ступінь досягнення поставлених цілей, а також можливість їх уточнення виходячи з конкретних ситуацій. На основі характеристики стану й визначення напрямків розвитку виробляються заходи щодо стимулювання тих процесів, у яких суспільство зацікавлене, і одночасно щодо обмеження тих явищ, які є предметом турботи. Поряд із цим, виробляються й заходи щодо стабілізації умов, котрі в цілому відповідають нарізім і насущним соціальним потребам людей. Таким чином, розробка, обґрунтування та застосування *соціальних показників* спрямована на прийняття науково обґрунтованих соціально-управлінських висновків, націлених на підвищення ефективності соціального планування та його дієвості при розв'язанні як загальних, так і специфічних соціальних проблем.

Разом із цим, у соціальному плануванні активно застосовується й така специфічна форма соціальних показників, як *індикатори*, котрі більшістю дослідників і практиків виділяються в самостійну групу вимірювання рівнів соціального розвитку. Традиційною формою індикаторів є класифікація за сферами життєдіяльності людини. Це насамперед такі сфери як праця, суспільно-політичне життя, культура, побут, міжособистісне спілкування тощо. Натомість необхідно підкреслити, що *по-перше*: індикатори відображають забезпеченість матеріальними ресурсами у розрахунку на 10 (100) тисяч населення, а їх застосування дає можливість оцінити відставання, випередження або невідповідність нормативним вимогам рівня розвитку соціальних процесів у регіоні чи країні.

По-друге, індикатори можуть виражатися у тих вимогах, що висуваються до міських і сільських поселень. Такі індикатори

пов'язані з архітектурно-планувальними рішеннями та необхідністю організації раціонального життя населення. До їх числа слід віднести рівень забезпеченості сільських населених пунктів школами, кіноустановками, пасажирським транспортом тощо. Стосовно міських поселень це оснащеність і забезпеченість мікрорайонів міст усім необхідним для повсякденного життя або характеристика нормативних вимог, що стосуються кожного городянина, наприклад норматив зелених насаджень, забезпеченості торговельним і побутовим обслуговуванням.

По-третє, існують і такі норми, що пов'язані з використанням системи “людина – людина”, або інакше кажучи, скільки осіб тієї чи іншої професії доводиться на 10 (100) тисяч населення, наприклад медичних працівників, вчителів, працівників культури, спорту тощо. Практика показує, що чим менше це співвідношення, тим більше скарг на якість роботи, оперативність, маневреність, соціально-психологічний клімат. Певною модифікацією може бути також показник забезпеченості кадрами у розрахунку на 1 (одну) тисячу населення за видами професій.

При цьому слід зазначити, що специфіка *соціальних індикаторів* виявляється при їх зіставленні з соціальними нормативами. У своїй основі індикатори мають чітку кількісну та якісну визначеність, яка є величиною, що характеризує ідеальну (бажану) мету розвитку планованого соціального процесу. У зв'язку з цим, щоб установити найбільш ефективне співвідношення потреб і можливостей в соціальному розвитку, нормативи зазвичай апробовуються спочатку експериментально, а вже потім у масовому порядку (наприклад, раціональні норми споживання).

Варто також відзначити велику роль *соціальних нормативів* у процесі соціального планування, які, на думку дослідника В. Коссова, дозволили скоординувати дії практично всіх учасників господарського організму, забезпечити єдність і узгодженість державних стандартів, а також створити єдину базу для здійснення науково-технічного прогресу. Особлива роль, вважає вчений, відводиться насамперед трудовим нормативам (наприклад розрахунки потреби в робочій силі та заробітній платі), серед яких

найважливішим було співвідношення між зростанням продуктивності праці та заробітною платою.¹

Соціальні нормативи, як засвідчує аналіз, відображаючи загальні закономірності, диференціюються в залежності від конкретних природних і соціально-економічних особливостей і не можуть залишатися незмінними. Вони мають регламентоване значення і припускають використання певних коефіцієнтів, застосування яких особливо важливе у важких природно-кліматичних умовах, а також у регіонах з різною статево-віковою структурою населення тощо. Конкретно-історичний характер соціальних нормативів полягає в тому, що вони являючись розрахунковою величиною витрат відображають можливості і потреби суспільного розвитку на певному етапі і відповідно можуть (і повинні) змінюватися в перспективі. Дуже важливо, щоб соціальні нормативи були узгоджені між собою, оскільки їх дисгармонія веде до не менших витрат, ніж їхня відсутність, як це має місце в період суспільних трансформацій, коли диференціація в оплаті за приблизно рівну працю сягає величезних розмірів, що в більшості випадків зумовлено належністю людей до різних форм власності.

Таким чином, *соціальні нормативи* можна визначити як науково обґрунтовані кількісні і якісні характеристики бажаного стану соціального об'єкта, явища або процесу (чи однієї з їх сторін), отримані на основі врахування об'єктивних тенденцій і можливостей суспільства і спрямовані на максимальне задоволення матеріальних і духовних потреб людей.² *За виконуваними функціями* соціальні нормативи можуть бути плановими, економічними, організаційними, трудовими, технічними, екологічними, управлінськими, правовими тощо. *За сферою поширення* їх поділяють на міжнародні, згальнонаціональні, регіональні, місцеві, внутрішньовиробничі та інші. *За часом дії* розрізняють перспективні, річні та поточні, умовно-постійні та тимчасові, разові та сезонні нормативи. За числовим

¹ Коссов В. В. Планирование социального и экономического развития – платформа для консолидации общества. / В. В. Косов // Экономическая наука современной России. – 2013. – № 3 (62). – С.108.

² Тощенко Ж. Т. Социальное планирование в СССР / Ж. Т. Тощенко. – М. : Политиздат, 1981. – С. 108.

значенням вони можуть бути оптимальні, припустимі, максимальні, середні та мінімальні.

Соціальне нормування, як бачимо, стосується багатьох сторін життєдіяльності людей: праці, культури, побуту тощо. Однак, практика показує, воно майже не торкнулося таких важливих сфер людського життя, як громадська діяльність, соціальне й міжособистісне спілкування. Разом із деякими невнормованими аспектами діяльності в сфері праці, культури, сім'ї та побуту зазначена сфера суспільних відносин практично не піддавалася кількісному оцінюванню на основі соціальних нормативів.

У зв'язку з тим, що в зазначених сферах суспільного буття визначення нормативів є вкрай утрудненим, то цілком правомірним і доцільним видається введення в практику соціального планування поняття *соціального орієнтиру*, що відображає найбільш можливу раціональну величину розвитку суспільних процесів, виходячи зі сформованих показників розвитку аналогічних явищ. На практиці нерідко використовується й такий прийом, коли за оптимальну величину беруться кращі показники діяльності ряду соціальних організацій або виробничих об'єднань, які стають в певному сенсі відповідним еталоном, тобто соціальним орієнтиром. Такі кращі результати можуть бути прийняті в конкретних обставинах за так званій робочий оптимум, який може на певному етапі відігравати роль соціальних орієнтирів.

Слід також наголосити, що *соціальні показники, індикатори, нормативи та орієнтри* можуть розроблятися для різних рівнів соціальної організації суспільства, наприклад: для здійснення порівняння в межах усієї країни, окремого регіону, області, міста, району, певної галузі народного господарства, або в межах визначеної групи соціальних організацій, в тому числі й первинних трудових колективів. Такі нормативи можуть бути диференційовані також у залежності від соціальної структури суспільства. Так, наприклад, підвищення рівня кваліфікації або професійної освіти у нормативному аспекті буде відрізнятися в залежності від специфіки кожної з соціально-професійних груп. Нарешті, соціальні нормативи та орієнтри постійно змінюються і будуть надалі змінюватися на кожному з етапів соціального розвитку не тільки суспільства, але й кожного регіону, міста, району, кожної галузі суспільного буття.

Аналіз також показує, що великі можливості для вдосконалення *соціального планування* мають і такі інструменти, як *соціальні карти регіонів і соціальні паспорти організацій*, які підкреслюють багатоманітність соціальних процесів і соціальних змін на зазначених рівнях соціальної організації. Ці документи дозволяють постійно здійснювати аналіз і порівняння об'єктів соціального планування. Особливо чітко це виявляється при плануванні соціального розвитку міста або регіону, зокрема, при розгляді стану їх соціальної інфраструктури. Соціальна карта чи паспорт припускають використання різних показників та індикаторів, що викликаються об'єктивною необхідністю обліку відмінностей у соціально-демографічній структурі населення, природно-кліматичних умовах або у сфері етнонаціональних відносин. Їх застосування об'єктивно вказує на ті заходи, що можуть бути прийнятими для вирішення наявних соціальних проблем.

Поряд із цим, досвід *соціального планування* свідчить про те, що в соціальній карті (чи паспорті) зазвичай подається характеристика соціального складу населення, особливостей демографічної ситуації, а також показники трудової, суспільно-політичної, культурної та побутової діяльності людей. Нерідко в них знаходять відображення й кадрове забезпечення соціального розвитку, а також його матеріально-технічна база, що можуть розглядатися та аналізуватися як за сферами суспільного життя, так і самостійно. Ці дані можуть доповнюватися й характеристиками, отриманими в ході результатів проведення соціологічних досліджень.

Питання для самоконтролю та перевірки знань

1. Розкрийте сутність, роль і властивості соціального планування.
2. Охарактеризуйте основні етапи розвитку соціального планування.
3. З'ясуйте зміст і основні форми соціального планування.
4. Здійсніть класифікацію основних видів соціального планування.
5. Покажіть відмінності оперативного та перспективного планування.
6. Визначте ключові ознаки директивного, індирективного та індикативного планування.
7. Виокремте різницю між стратегічним і тактичним плануванням.
8. Розкрийте загальні та спеціальні методи соціального планування.

-
9. Назвіть ключові характеристики показників соціального планування.
 10. Виокремте ключові ознаки та види соціальних нормативів.
 11. З'ясуйте місце і роль соціальних індикаторів в оцінюванні рівня соціального розвитку.
 12. Виявіть відмінності між показниками, індикаторами нормативами та орієнтирами.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Акофф Р. Л.* Планирование будущего корпорации / Р. Л. Акофф. – М. : Прогресс, 1985. – 328 с.
2. *Андреев М. В.* Лекції з дослідження операцій : планування, оптимізація та прогнозування стохастичних моделей економіки / М. В. Андреев. – К. : КІБіТ, 2006. – 296 с.
3. *Бергер П.* Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива / П. Бергер. – М. : Прогресс, 1996. – 268 с.
4. *Бойко Н. И.* Управление и планирование как комплексный социальный феномен / Н. И. Бойко // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. – 2009. – Вып. 2. – С. 136-139.
5. *Булкин А. Н.* Социальное планирование и адаптивность людей к проблемам социального развития / А. Н. Булкин // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2013. – Вып. 1. – С. 172-174.
6. *Власов М. А.* Концепция социальной политики марксизма в контексте планирования / М. А. Власов // Теория и практика общественного развития. – 2013. – № 1. – С. 283-285.
7. *Волчкова Л. Т.* Планирование социально-экономического развития : учебное пособие / Л. Т. Волчкова. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 60 с.
8. *Грабар І. Г.* Система технологій і основи бізнес-планування : навч. посіб. для студ. вищ. техн. навч. закл. / І. Г. Грабар, В. Є. Титаренко. – Житомир : ЖІТІ, 2002. – 128 с.
9. *Грабовецький Б. Є.* Економічне прогнозування і планування : навч. посібник / Б. Є. Грабовецький. – Вінниця : ВДТУ, 2001. – 163 с.
10. *Грищенко В. И.* Теоретические основы прогнозирования и планирования / В. И. Грищенко, Л. Г. Демидова, А. Н. Петров. – Спб. : Мысль, 1995. – 234 с.
11. Деловое планирование: механизмы организации и современная практика. – М. : Финансы и статистика, 1997. – 368 с.
12. Економіка і планування бізнесу / В. Р. Кучеренко та інші ; Одес. держ. екон. ун-т. – О., 2005. – 457 с.

-
13. *Ляшенко А. Х.* Планування і прогнозування макроекономічних показників розвитку України: теорія, методологія і практика: монографія / А. Х. Ляшенко; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя: Класич. приват. ун-т, 2012. – 315 с.
 14. *Коссов В. В.* Планирование социального и экономического развития – платформа для консолидации общества. / В. В. Косов // Экономическая наука современной России. – 2013. – № 3 (62). – С. 101-121.
 15. *Кузык Б. Н.* Прогнозирование, стратегическое планирование и национальное программирование / Б. Н. Кузык, В. И. Кушлин, Ю. В. Яковец. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономика, 2008. – 575 с.
 16. *Лапин Н. И.* Теория и практика социального планирования / Н. И. Лапин, З. М. Корнеева, Н. Ф. Наумова. – М.: Мысль, 1975. – 200 с.
 17. *Луцишин П. В.* Бізнес-планування: теорія, методика, практика: навч. посібник / П. В. Луцишин, Н. П. Луцишин. – Луцьк: Вежа, 1999. – 185 с.
 18. *Максимова И. В.* Региональное планирование: методы обоснования стратегических решений / И. В. Максимова // Теория и практика общественного развития. – 2011. – № 5. – С. 277-280.
 19. *Максимова М. Н.* Индикативное планирование как ресурс социальной политики // Современные наукоемкие технологии. – 2004. – № 4. – С. 101-103.
 20. *Мінченко М. В.* Планування та прогнозування соціально-економічного розвитку регіонів: підручник / М. В. Мінченко і др. – Суми: Університетська книга, 2004. – 442 с.
 21. *Науменко В. І.* Впровадження методів прогнозування і планування в умовах ринкової економіки / В. І. Науменко, Б. Я. Пансюк. – К.: Глобус, 1995. – 198 с.
 22. *Орлов А. И.* Устойчивость в социально-экономических моделях / А. И. Орлов. – М.: Наука, 1979. – 296 с.
 23. *Осипов Г. В.* Измерение социальной реальности: показатели и индикаторы / Г. В. Осипов. – М.: ИСПИ РАН, 2011. – 194 с.
 24. Планування соціально-економічного розвитку підприємств: монографія / М. Р. Тимощук та інші. – К.: УБС НБУ, 2007. – 449 с.
 25. Прогнозирование и планирование в условиях рынка: учеб. пособие для вузов / под ред. Т. Г. Морозовой, А. В. Пикулькина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 279 с.
 26. *Саати Р.* Аналитическое планирование: организация систем / Р. Саати, К. Кернс. – М.: Радио и связь, 1991. – 224 с.
 27. *Сиченко В. В.* Принципи і методи соціального планування в державній соціальній політиці / В. В. Сиченко, О. О. Сиченко // Держава та регіони. Серія: Державне управління. – 2015. – № 3. – С. 38-41.
 28. *Сітнікова Н. П.* Стратегічне планування розвитку та соціальні процеси / Н. П. Сітнікова // БІЗНЕСІНФОРМ. – 2012. – № 9. – С. 88-91.
 29. Социальное планирование // Социология управления: учебник для бакалавров; под ред. В. И. Башкакова, В. Н. Князева, Р. В. Ленькова. – 2-е изд. – М.: Изд-во Юрайт, 2016. – С. 300-306.

-
30. *Тощенко Ж. Т.* Социальное планирование в СССР / Ж. Т. Тощенко. – М. : Политиздат, 1981. – 320 с.
 31. *Тощенко Ж. Т.* Социальное планирование / Ж. Т. Тощенко // Социология управления : учебник и практикум для академического бакалаврата. – М. : Изд-во Юрайт, 2015. – С. 91-111.
 32. *Хасси Д.* Стратегия и планирование : пер. с англ. / Д. Хасси. – СПб. : Питер, 2001. – 384 с.
 33. *Хикс Ч.* Основные принципы планирования экспериментов : пер. с англ. / Ч. Хикс. – М. : Мир, 1967. – 406 с.

Розділ 11

УПРАВЛІНСЬКЕ РІШЕННЯ В СИСТЕМІ МЕНЕДЖМЕНТУ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

11.1. Наукові підходи до сутності управлінського рішення

Управлінські рішення, як засвідчує аналіз, є найважливішою характеристикою і ключовою умовою ефективності управлінської діяльності керівника або менеджера будь-якого рівня управлінської ієрархії, так само як будь-якої управлінської системи в цілому. Здебільшого *управлінські рішення* прийнято визначати в якості проекту запланованих змін в соціальних системах, що задає логіку цілеспрямованого впливу керуючого соціального суб'єкта на керований соціальний об'єкт і спрямований головним чином на модифікацію поведінки, структури чи режиму діяльності даного об'єкту¹.

При цьому у перших організаційно-управлінських концепціях, процес підготовки *управлінського рішення* пов'язувався головним чином з процесом вибору найкращого варіанту досягнення мети, що гарантував максимізацію бажаного ефекту чи результату. Що стосується сучасних концепцій організації управління, що базуються

¹ Щербина В. В. Социальные теории организации : словарь / В. В. Щербина. – М. : ИНФА – М., 2000. – С. 201.

на множинності реалізованих цілей, *управлінські рішення* розглядається більшою мірою як результат вибору однієї з можливих альтернатив певних колективних дій.

Натомість проблема точного визначення сутнічних параметрів категорії “управлінське рішення” залишається в сучасних концепціях організації управління й дотепер доволі дискусійною. *Одна група* дослідників, наприклад, відомий американський вчений Г. Саймон та інші, відносить до управлінського рішення все різноманіття вирішальних актів, які приймаються в будь-якій соціальній організації, включаючи навіть рішення працівників до організації чи залишити її. *Друга група вчених*, зокрема відомий російський дослідник А. Пригожин та інші, розуміють під управлінським рішенням лише ті формальні акти керівництва соціальної організації, що модифікують або змінюють у ній структуру організаційних взаємодій і відносин. У *класичних концепціях* організації управління (Ф. Тейлор, А. Файоль, Л. Урвік й інші) *управлінські рішення* розглядають як підсумок діяльності керівника соціальної організації, а у межах доктрини людських відносин (М. П. Фоллет, Е. Мейо, Р. Саймон, К. Арджіріс й інші) – як специфічна діяльність, що притаманна всім членам соціальної організації. А в *системних організаційно-управлінських концепціях* (Ф. Емері, Дж. Марч, Р. Саймон, Р. Сайерт, Е. Тріст й інші) сама соціальна організація трактується як система підготовки і реалізації управлінських рішень. Нарешті, інколи при розгляді *управлінського рішення* в якості основного змісту управлінської діяльності будь-якого керуючого соціального суб’єкта намагаються побудувати теорію організації, а також процесу прийняття управлінських рішень (М. Вебер, Р. Саймон).

Необхідно зазначити, що існує безліч моделей ухвалення управлінських рішень, які класифікуються за двома ознаками: *по-перше*, за масштабами змін організаційного середовища, а по-друге, за ступенем впливу суб’єкта управління на зміси і спрямованість управлінського рішення. За першою ознакою управлінські рішення поділяються на *ситуаційні* (які не передбачають глобальних змін в системі організаційних відносин) та *реорганізаційні* (які передбачають істотні зміни організаційних відносин (А. Пригожин), а за другою ознакою управлінські рішення поділяються на *рутинні*

(коли суб'єкт рішення не впливає на зміст управлінського рішення) та на *ініціативні*, коли вплив суб'єкта управління на місті спрямованість управлінського рішення є очевидним (Р. Саймон)¹.

Водночас, незалежно від своєї спрямованості, *управлінські рішення* в кінцевому рахунку виходять від соціального суб'єкта та змінюють поведінку (стан) певного соціального об'єкта. Суб'єктом рішення при цьому може виступати як окремих індивід (керівник, спеціаліст, працівник), так і будь-яка група людей або спеціальний орган управління. Натомість об'єкти рішення – це теж люди і цільові соціальні групи (працівники, споживачі, постачальники тощо), поведінка яких має бути модифікована в результаті реалізації управлінського рішення.

Управлінські рішення, таким чином, стосуються інтересів і відносин різних груп людей, їхніх посадових позицій в соціальних організаціях і часто-густо розглядаються як результат компромісу між їхніми цілями та інтересами (П. Друкер, Д. Кац й інші). У даному контексті слід зауважити, що поняття суб'єкт управління і суб'єкт рішення іноді не збігаються, оскільки визначення суб'єкта рішення не завжди є можливим. Проте, право на прийняття управлінського рішення завжди існує в того працівника, структурного підрозділу або органу управління, який несе повну відповідальність за реалізацію проекту змін у відповідній сфері соціальної діяльності.

Натомість класифікація *управлінських рішень* за їх спрямованістю передбачає насамперед характеристику тих цілей, на досягнення яких вони орієнтовані. Цілі при цьому бувають загальносупільними, організаційними, груповими та індивідуальними. При характеристиці, наприклад, організаційних цілей головним є питання про те, чи орієнтоване управлінське рішення на підтримку нинішнього стану (режиму роботи) соціальної організації, тобто на її цілі функціонування або воно орієнтоване на радикальні зміни, тобто на стратегічні цілі розвитку даної організації. В низці організаційних моделей така класифікація пов'язана з виділенням двох типів організаційної структури і центрів підготовки управлінського рішення – стратегічного і оперативного (Р. Дабін, А. Чендлер, Дж. Томпсон,

¹ Туленков М. В. Концептуальні засади організації сучасного менеджмента : монографія / М. В. Туленков. – Київ – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. – С. 275-307.

П. Лоуренс і Дж. Лорш). Управлінські рішення можуть поділяти також у залежності від сфери діяльності соціальної, наприклад, стосовно вибору типу ринку, готового продукту чи ресурсу, використовуваного або стосовно запланованого рівня прибутку, ставлення до інновацій чи до виробничо-комерційної організації (П. Друкер).

В теорії організації та управління, як показує аналіз, важливе місце посідає вивчення процесу прийняття управлінських рішень. Зазвичай цей процес складається з *трьох фаз*: 1) підготовки рішення; 2) прийняття рішення; 3) реалізації рішення. Водночас, основною базою для прийняття будь-якого управлінського рішення є інформація про стан певної соціальної організації, де остання розуміється як система переробки інформації, від якої залежать надійність та якість управлінських рішень. При аналізі процесу прийняття управлінських рішень виділяються, як правило, ті проблеми, що пов'язані з визначенням суб'єкта управлінських рішень та умовами їх прийняття. Натомість визначення суб'єкта управлінського рішення по-різному трактується в організаційно-управлінських концепціях.

З точки зору представників класичної школи цю функцію виконує виключно керівництво соціальної організації або спеціальний орган управління (наприклад, штаб у А. Файоля). При цьому, відомі вчені М. Вебер, Л. Урвік та інші вважають, що право на прийняття управлінських рішень в різних сферах діяльності має розподіляти на всіх рівнях управлінської ієрархії соціальної організації. Представники школи людських відносин і пізніших поведінкових концепціях допускають той факт, що прийняття управлінських рішень може здійснюватися на всіх рівнях організації, включаючи й безпосередніх виконавців (М. Фоллет, Е. Мейо, Р. Лайкерт й інші), а представники системних концепцій наполягають на тому, що процедура прийняття управлінських рішень розглядається як результат інтуїтивного вибору (Ч. Барнард) або компромісу між позиціями членів організації (Дж. Томпсон).

Поряд із цим, особлива увага в теорії організації та управління приділяється також процесу підготовки управлінських рішень. Наприклад, у деяких концепціях усі працівники соціальної організації розглядаються як особи, що беруть участь у підготовці управлінських

рішень на своєму рівні (Р. Саймон). На цій підставі управлінські рішення поділяються на *адміністративні* (прийняті окремим індивідом з відповідним формальним статусом, або підрозділом чидомінуючою коаліцією ролей (Дж. Томпсон, неомарксистская школа), і *колективні*. У рамках ухвалення адміністративних управлінських рішень виділяються дві полярні групи: 1) *партисипативна* група, де всі члени організації беруть участь у підготовці рішень; 2) *авторитарна* група, де члени організації не впливають на процес прийняття рішень.

Слід наголосити, що найбільш предметну систематизацію нукових підходів до підготовки управлінських рішень здійснив американський вчений Р. Лайкерт, який на основі даної систематизації визначив чотири стилі управління: 1) прийняття управлінських рішень менеджерами вищого рівня і передача їх вниз для виконання за ієрархічними рівнями із збереженням за собою всієї повноти відповідальності за прийняті рішення (стиль “X1”); 2) наділення підлеглих правом приймати другорядні рішення при збереженні за менеджерами вищого рівня права приймати лише найбільш важливі управлінські рішення (стиль “X2”); 3) передача підлеглим права приймати всі рішення, крім стратегічних, а також розподіл між ними відповідальності за прийняті рішення (стиль “Y2”); 4) передача підлеглим права приймати практично всі рішення, а також повний перерозподіл відповідальності між ними – партисипативне рішення (стиль “Y1”)¹.

Необхідно підкреслити, що при визначенні умов прийняття управлінських рішень часто виникають різні проблеми, зумовлені, зокрема інформаційним перевантаженням суб'єктів прийняття рішення (А. Файоль, Ч. Барнард, Г. Саймон), або нездатністю посадової особи, що приймає рішення, бути експертом з усіх питань, пов'язаних із цими рішеннями, а також проблеми компромісу між учасниками, залученими до процесу прийняття рішення (Р. Саймон, Р. Кац). У ряді випадків на вищому рівні управління це призводить до того, що суб'єктом прийняття рішення стає не окрема посадова особа, а колективний орган взаємозалежних суб'єктів, що приймають

¹ Туленков М. В. Концептуальні засади організації сучасного менеджмента : монографія / М. В. Туленков. – Київ – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. – С. 228-233.

рішення, наприклад, рада директорів комплексної соціальної організації (П. Лоуренс, Дж. Лорш).

Аналіз при цьому показує, що діяльність із підготовки управлінських рішень описується в науковій літературі як процес, що включає в себе три основні фази:

1) оцінювання реальної проблемної ситуації, що вимагає прийняття управлінського рішення;

2) пошук можливих варіантів дій для розв'язання проблемної ситуації, що потребує свого вирішення;

3) вибір одного з альтернативних варіантів дій, що покладається в основу управлінського рішення.

Узагалі, підготовка будь-яких управлінських рішень пов'язана насамперед з переробкою значних масивів інформації, тому найважливішим чинником тут виступає якість вихідної інформації. У даному випадку об'єктом вивчення стає система комунікацій, яка забезпечує передачу інформації з нижніх ярусів соціальної ієрархії на верхні, а також із периферійних її секторів до центру і в зворотньому напрямі. Особливого значення тут набуває проблема непередбачуваних перешкод, усіляких перекручень та спотворень інформації, що не тільки істотно знижують якість даної інформації, але й напряму впливає і на якість управлінських рішень.

Важливим аспектом постає також питання про логіку підготовки управлінських рішень, особливо у тих випадках, коли ці рішення носять інноваційний та нестандартний характер. Щодо логіки підготовки рішень, то серед фахівців із цього приводу існують різноманітні позиції. Згідно з раціональним, або нормативістським трактуваннями природи управлінських рішень (яке йде від М. Вебера) керівник або менеджер має бути не тільки всебічно поінформований, але й мати чітку мету та знаходити оптимальні засоби для її досягнення на основі доступної інформації. На цих уявленнях, як показує аналіз, засновані майже всі математичні й логічні теорії прийняття управлінських рішень, що передбачають використання в даному процесі оптимального вибору. Натомість в ряді інших раціоналістичних концепцій процес підготовки управлінських рішень передбачає розгляд усіх можливих альтернатив і наслідків їх прийняття, що описується за допомогою кібернетичних моделей і засобів математичного моделювання. Акцент тут робиться головним

чином на екстремізацію кінцевого ефекту від прийнятих управлінських рішень. Водночас аналіз наслідків від ухвалених рішень залишається по що слабким місцем майже усіх раціональних моделей прийняття управлінських рішень.

До важливих чинників, які впливають на процес підготовки управлінських рішень, належать також невизначеність внутрішнього і зовнішнього середовища соціальної організації та ступінь ризику. Ця група чинників аналізується в роботах представників конфліктно-ігрової, феноменологічної та неоінституціональної концепцій управління, в межах яких виділяються три типи ситуацій, що впливають на якість управлінських рішень:

– *по-перше*, це ситуація визначеності, в якій працівник організації точно знає наслідки вибору однієї з альтернатив поведінки (вкрай рідкісний випадок);

– *по-друге*, це ситуація ризику, в якій результат невідомий, але його ймовірність можна передбачити (іноді використовується в ситуації динамічного середовища і радикальних інновацій);

– *по-третє*, це ситуації невизначеності, в яких імовірність результатів реалізації проектів рішень не може бути повною мірою спрогнозована. Наприклад, американські ослідники Р. Саймон і А. Етціоні вважають, що для інноваційних управлінських рішень попередня оцінка і прогноз ефективності просто неможливі.

Варто також відмітити, що в ряді інших наукових концепцій не тільки підкреслюється значення інтуїції керівника (наприклад Ч. Барнард) та його обмеженої раціональності в процесі прийняття управлінських рішень, але й міститься цікавий висновок про те, що в міру ускладнення системи управління спостерігається тенденція до зниження ролі лінійних керівників та стосовно зростання ролі функціональних керівників при прийнятті рішень.

Ця позиція базується на уявленнях Г. Саймона, які принципово заперечують можливість абсолютного раціонального вибору при прийнятті управлінських рішень. В той же час управлінські рішення не розглядаються як ірраціональні, а лише як вимушено (або обмежено) раціональні. У цих концепціях, які належать Р. Акоффу та Г. Саймону зазначається таке:

– *по-перше* ставиться під сумнів широке використання математичних й інших точних методів, яке обмежується сферою рутинних і програмованих рішень;

– *по-друге*, заперечується можливість прийняття оптимальних управлінських рішень у нерутинній сфері соціальної організації (тут можливі в кращому випадку прийнятні рішення);

– *по-третє*, відзначається обмежена раціональність суб'єкта прийняття рішення і принципова неможливість прийняття оптимальних управлінських рішень в соціальній організації;

– *по-четверте*, управлінські рішення, що приймаються в нерутинній сфері соціальної організації та становлять переважну більшість усіх рішень, розглядаються головним чином, як результат конвенціональної домовленості та компромісу позицій тих осіб, які беруть участь у підготовці відповідного управлінського рішення¹.

Проблема раціональності дій у процесі підготовки інноваційних управлінських рішень набуває особливого значення при розробці ділових стратегій соціальних організацій. Якщо більшість представників раціоналістичних теорій організації управління, констатує складність побудови раціональної стратегії в умовах перенасиченого глобального ринку, все ж таки вважають можливим розроблення більш або менш адекватних стратегій сталого розвитку з урахуванням динаміки зовнішнього середовища зокрема, А. Чандлер, П. Лоуренс, Дж. Лорш, Дж. Саланчик тощо, то ряд інших фахівців, наприклад, Дж. Томпсон, М. Ханнон, Дж. Фрімен, Дж. Мейер та інші принципово заперечують таку можливість в сучасних умовах.

Так, американський дослідник Дж. Томпсон стверджує, що раціональними є лише стратегії, що розробляються в ситуації досить високої визначеності зовнішнього середовища. Але в міру зростання невизначеності раціональні пропозиції про шляхи підвищення ефективності діяльності (або виживання) соціальної організації заміщуються політичними чинниками і особистими пристрастями. У ситуації високої невизначеності роль раціональних пропозицій у виробленні стратегій сталого розвитку організацій вкрай мала, а самі стратегії такого типу слід вважати “стратегіями натхнення”.

¹ Щербина В.В. Социальные теории организации: Словарь / В.В. Щербина. – М. : ИНФА – М, 2000. – С. 204.

Натомість інші американські дослідники М. Ханнон і Дж. Фрімен проектну основу виробляємої стратегії розглядають лише як привід для організаційного розвитку. Вона, на їхню думку, не впливає на реальний стан майбутньої соціальної організації, а організаційний розвиток описується в термінах природного відбору зовнішнім середовищем запропонованих організаціями проектів сталого розвитку¹.

Разом із цим, сучасні відомі фахівці в сфері управління, такі як Ч. Бернард, Р. Акофф, П. Друкер і А. Пригожин виділяють три найбільш можливих моделі щодо підготовки управлінських рішень:

1) *інтуїтивна модель* використовується тоді, коли керівник не має точної інформації, працює в умовах дефіциту часу, використовує різноприродну (тобто гібридну) інформацію, не оцінює наслідків прийнятого рішення, але при цьому покладається на власну інтуїцію;

2) *модель, яка заснована на судженнях*, використовується тоді, коли при прийнятті рішень враховується минулий досвід керівника або експертів, тобто яка базується на методах аналогій;

3) *раціональна модель* використовується при прийнятті управлінських рішень інноваційного характеру, а також в ситуаціях, коли не можливе використання минулого досвіду на основі раціонального вибору. Процес прийняття управлінських рішень у межах даної моделі описується як серія послідовних кроків: а) діагностика, б) формування обмежень і критеріїв; в) вибір і оцінка альтернатив; д) аналіз наслідків управлінських рішень. У процесі діагностики визначається неузгодженість між бажаними (потенційно можливими) і реальними рішеннями та виявляються причини відхилень від бажаних².

Варто також наголосити, що в процесі підготовки управлінських рішень поряд із раціональним виробленням їхніх проектів виникають й інші проблеми, наприклад, проблема обґрунтування різних моделей або способів прийняття управлінських рішень. Причому *одна група* фахівців наполягає на суто автократичній моделі ухвалення рішень (зокрема, А. Файоль, Л. Урвік, П. Друкер), *друга група* – на

¹ Туленков М. В. Концептуальні засади організації сучасного менеджмента : монографія / М. В. Туленков. – Київ – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. – С. 180-184.

² Щербина В. В. Социальные теории организации : словарь / В. В. Щербина. – М. : ИНФА – М., 2000. – С. 20-206.

консультативній моделі (Е. Мейо, Г. Саймон, Р. Лайкерт), а *третья группа* – на груповій моделі прийняття рішень (М. Фоллет, Д. МакГрегор, К. Арджиріс, А. Таненбаум).

Іноді застосовуються й комбінації цих моделей, наприклад, як відомого канадського вченого В. Врума, який запропонував свою нормативно-процесуальну модель прийняття рішень, що дозволяє визначити ті фактори, які впливають на зміст ухвалюваних управлінських рішень. Вчений дійшов до висновку, що кожна існуюча модель, або кожен спосіб пошуку раціональних рішень (автократичний, консультативний, груповий) є найбільш прийнятними в конкретних ситуаціях, що передбачає їхню варіативність.¹

Інша проблема, що виникає в процесі підготовки управлінських рішень, стосується насамперед режиму роботи соціальної організації в умовах динамічного й невизначеного зовнішнього середовища. Відповідно до концепцій Т. Бернса Дж. Томпсона, П. Лоуренса і Дж. Лорша ступінь самостійності виконавців у процесі підготовки рішень залежить від динамізму зовнішнього середовища, типу та структури управління. Наприклад, в органічних гнучких структурах управління, максимально пристосованих до високо динамічного зовнішнього середовища, а також до умов невизначеності останнього та покликаних вирішувати інноваційні завдання (коли сфери і межі повноважень не можуть бути чітко позначені), формується особливий тип ініціативного працівника організації, який самостійно приймає рішення. Сьогодні залучення працівників до прийняття управлінських рішень є постійною управлінською практикою. У той же час в тих соціальних організаціях, які працюють у відносно стабільних зовнішніх умовах, самостійність персоналу щодо прийняття рішень є вельми обмеженою.

Що стосується проблеми залучення підлеглих до підготовки управлінських рішень на основі збереженні права на їх прийняття за керівниками (менеджерами) певного ієрархічного рівня, то тут існують дві протилежні і одна проміжна точки зору:

¹ Туленков М. В. Концептуальні засади організації сучасного менеджмента : монографія / М. В. Туленков. – Київ – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. – С. 290-295.

1) точка зору представників класичної школи управління (яка йде від Ф. Тейлора), базується на принципі поділу праці на програмуючу і виконавчу діяльність, згідно з яким необхідність і виправданість залучення виконавців до підготовки управлінських рішень є принципово неприйнятною, оскільки, залучення непрофесіоналів, на їх думку, сприяє зниженню якості проекту рішень;

2) протилежна точка зору пов'язана з розробками представників школи людських відносин (Е. Мейо, Д. МакГрегор, Р. Лайкет, К. Арджиріс та інші), які розглядають залучення творчого потенціалу виконавців до підготовки рішень ключовим способом підвищення якості проектів рішень.

3) проміжна точка зору сформульована представниками системних концепцій (Г. Саймоном, В. Врум, А. Етціоні та інші), які пов'язують залучення виконавців до підготовки управлінських рішень не з якістю проекту рішень, а з необхідністю подолання їхньої відчуженості від змісту створюваного проекту і формування в них відчуття їхньої причетності до схвалюваного управлінського рішення.

Важливе значення при підготовці управлінських рішень має також готовність осіб, які беруть участь у цьому процесові, діяти в інтересах соціальної організації. Однією з центральних проблем тут є мотивація суб'єктів прийняття рішень, що спрямовує їх на досягнення глобальних цілей соціальної організації. У рамках одних організаційно-управлінських концепцій дана проблема вирішується на основі традиційної біхевіористської схеми (стимул-реакція), а в рамках інших концепцій – шляхом створення в соціальній системі стійкого соціально-психологічного механізму, що формує та підтримує мотивацію працівників керуватися цілями організації при підготовці управлінських рішень.

Поряд із цим, існують також різні підходи стосовно умов, необхідних для реалізації управлінських рішень. Так, більшість представників класичної школи управління (А. Файоль, Дж. Муні, А. Рейлі й інші) вважають, що той, хто віддає розпорядження, повинен займати певну адміністративну позицію, тобто мати для цього відповідні повноваження та формальний авторитет. Водночас, на думку М. Вебера, Ч. Барнарда, Г. Саймона, Р. Лайкерта та інших необхідною умовою для виконання управлінського рішення є визнання підлеглими фактичного права керівника (менеджера)

віддавати розпо-рядження, що пов'язується з легітимністю влади або з неформальним авторитетом. У цьому випадку береться до уваги поєднання формального і неформального авторитету, або тільки неформальний авторитет керівника, що базується на його професіональних і моральних якостях.

Ще одним важливим чинником, який впливає на виконання управлінських рішень, визнається відчуття підлеглими причетності до підготовки рішень. Натомість, почуття відчуження, викликане тим, що розпорядження підготовлене іншими, стає суттєвою перешкодою на шляху до виконання прийнятих управлінських рішень. Виходячи з цього Г. Саймон, пропонує якомога ширше залучати виконавців до процесу підготовки управлінських рішень, оскільки нехтування цим положенням веде до низької виконавської дисципліни та мотивації співробітників, а також до спотвореної ідентифікації працівників зі своєю організацією.¹

11.2. Зміст і структура процесу прийняття управлінського рішення

Передуїм зазначимо, що процес ухвалення ефективних рішень є не тільки необхідною умовою функціонування будь-яких суспільних систем, але й ключовим чинником успішного виконання інших управлінських функцій. Більше того, процес прийняття рішень, так само як і процес обміну інформацією – це вкрай важливі складові будь-якої функції соціального управління. Тому не дивно, що процес прийняття управлінських рішень є центральним пунктом не тільки в теорії, але й в практиці соціального управління. Об'єктивна необхідність ухвалення рішень, як показує аналіз, пронизує без перебільшення всю багатогранну діяльність суб'єктів соціального управління, починаючи з формулювання цілей і завершуючи їх досягненням.

¹ Туленков М. В. Концептуальні засади організації сучасного менеджмента : монографія / М. В. Туленков. – Київ – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. – С. 275-278.

У даному контексті під *управлінським рішенням* найчастіше розуміють як відповідний засіб (акт) здійснення управлінського впливу керуючого соціального суб'єкта на керований соціальний об'єкт для досягнення визначеної мети або як спосіб відображення та реалізації управлінських відносин. За своїм змістом *управлінське рішення* є вибором альтернативи, найкращої ідеї, варіанта, програми чи плану дій, спрямованих на задоволення суспільних потреб або на реалізацію інтересів певних соціальних груп. Це також розроблений, прийнятий і формально зафіксований проект соціальних змін у суспільних утвореннях, що забезпечує реалізацію їх потреб та інтересів в конкретно-історичних умовах.

З цього приводу, як показує аналіз, відома дослідниця О. Козлова, справедливо відмічає, що категорія “*управлінське рішення*” має багатоаспектний зміст. Тому у широкому сенсі цю категорію, на її думку, можна розуміти як концентрований вираз процесу управління на його завершальній стадії, тобто як акт або команду, що підлягає виконанню.

Цей термін, вважає інший відомий дослідник Г. Попов, вживається в двох основних значеннях: *по-перше*, під ним розуміється зафіксований управлінський акт, прийнятий план дій, *а по-друге*, процес вироблення й реалізації найкращого варіанта вирішення певної проблеми чи завдання. Водночас академік М. Чумаченко відзначає, що управлінське рішення є сукупним результатом творчого процесу суб'єкта управління і дій колективу об'єкта управління з розв'язку конкретної ситуації, що виникає у зв'язку з функціонуванням певної системи”.

Натомість професор О. Дейнеко формулює поняття, в якому визначається, що рішення в процесі управління являє собою розгорнутий у часі логіко-мисленевий, емоційно-психологічний та організаційно-правовий акт, який виконується керівником у межах своїх повноважень (одноосібне рішення) або шляхом залучення інших компетентних осіб (колегіальне рішення).¹ Як бачимо, поняття “*управлінське рішення*” за своїм змістом здебільшого визначається як директивний акт цілеспрямованого впливу на об'єкт управління

¹ *Хоронжий А. Г.* Соціальне управління: Курс лекцій / А. Г. Хоронжий. – Львів : Магнолія, 2013. – С. 210.

заснований на аналізі достовірних даних, які характеризують конкретну управлінську ситуацію, а також містить визначення цілей діяльності та конкретну програму їх досягнення¹.

Але найбільш докладне визначення поняття *управлінського рішення*, на наш погляд, пропонує український дослідник В. Малиновський, який подає його в трьох змістовних вимірах:

– *по-перше*, як акт цілеспрямованого впливу на об'єкт управління, який характеризує конкретну управлінську ситуацію, підготовлений на основі варіативного аналізу і прийнятої в установленому порядку оцінки, має директивне значення, містить постановку цілей та обґрунтування засобів їх реалізації, а також організує практичну діяльність суб'єктів і об'єктів управління, спрямовану на досягнення вказаних цілей;

– *по-друге*, як результат системної діяльності людей і проєкт когнітивної (опосередкованої пізнавальними факторами), емоційної, вольової, мотиваційної природи, тобто синтезу технічних процесів, які мають вихідну регулятивну спрямованість; *по-третє*, як вольовий акт особи (суб'єкта), що його приймає, оформлений у вигляді правового акта (документа, нормативного чи індивідуального).²

Необхідно також відмітити, що *управлінське рішення*, на думку російського дослідника П. Магданова означає також підготовку сукупності оцінок і висновків про поточний і майбутній стан об'єкта управління та прийняття уповноваженою особою остаточного та обов'язкового для виконання рішення щодо управлінського впливу на об'єкт управління. Свою позицію вчений обґрунтовує таким чином:

– *по-перше*, в теорії управління управлінське рішення традиційно розглядається з ситуаційної та процесуальної точок зору. Управлінське рішення, з ситуаційної точки зору, – це розв'язання проблемної ситуації, пов'язаної з поточним або очікуваним станом об'єкта управління. З процесуальної точки зору управлінське рішення означає процес пошуку, ідентифікації та аналізу управлінських завдань, вивчення та прогнозування стану об'єкта управління,

¹ Управление персоналом: Энциклопедический словарь / под ред. А. Я. Кибанова. – М. : ИНФА – М., 1998. – С. 403.

² Малиновський В. Я. Словник термінів і понять з державного управління. – 2-е видання В. Я. Малиновський. – К. : Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2005. – С. 201.

встановлення (або переоцінку) цілей управління, розробку плану заходів і організацію, контролю їх виконання;

– *по-друге*, будь-яка організація як сукупність індивідів є об'єктом управління, стан якого виступає предметом управлінського рішення. При цьому сама організація являє собою соціально-економічну систему, властивостями якої є відкритість, незамкненість, цілеспрямованість, синергізм, емерджентність, детермінізм, гомеостаз;

– *по-третє*, управлінський вплив на об'єкт управління проявляється стосовно внутрішньої структури, змісту, взаємозв'язку елементів, складу і взаємозв'язку вхідних і вихідних параметрів, моделей поведінки та організації функціонування об'єкта управління, порядку і способів його взаємодії з суб'єктом управління, а також цілей управління (бажаного стану об'єкта управління), меж цільових значень вихідних параметрів, правил оцінювання ступеня досягнення цілей управління та критеріїв оцінки відповідності вихідних параметрів цільовим значенням, зміни значень вхідних параметрів об'єкта управління;

– *по-четверте*, управлінське рішення приймається уповноваженою особою (індивідом або групою індивідів), повноважність якої виступає як право і обов'язок здійснювати пошук проблем, підготовку, прийняття та реалізацію рішень. В рамках соціальної організації права одних індивідів трансформуються в обов'язки для інших, що зумовлює високий ступінь складності управління, оскільки індивід може бути одночасно об'єктом одних рішень і суб'єктом інших; суб'єкт управління таким чином глибоко інтегрований в об'єкт управління. Якщо ж управлінське рішення передбачає системну трансформацію об'єкта управління, то це в свою чергу вимагає докорінних змін в суб'єкті управління, і навпаки;

– *по-п'яте*, управлінське рішення як зміст і предмет управлінської діяльності передбачає наявність мети як бажаного стану об'єкта управління в майбутньому, оскільки без цілей неможливе розуміння наявних проблем, а підготовка й реалізація управлінськоговпливу виявляються просто немислимыми, тому що

будь-які організації створюються, діють і скасовуються згідно з інтересами, цілями і цінностями зацікавлених сторін.¹

Варто підкреслити, що переважна більшість дослідників основною підставою для прийняття управлінського рішення вважає наявність проблеми як комплексу складних управлінських завдань. У теоретичному плані управлінську проблему можна розглядати крізь призму двох аспектів: 1) ситуаційного та 2) процесуального. У межах *першого аспекту* – ситуаційного – управлінська проблема трактується як *відхилення стану об'єкта управління від цілей, встановлених на поточний період*. Такими є більшість управлінських завдань оперативного характеру, тому управлінський вплив проявляється, як правило, стосовно вхідних параметрів об'єкта управління для того, щоб “вирівняти” вихідні параметри у встановлені межі значень. У перспективі важливе місце посідають так звані ситуаційні плани, призначені для своєчасного усунення відхилень від завданих параметрів діяльності об'єкта управління.

Що стосується *другого аспекту* – процесуального, то в його межах управлінська проблема визначається як *відхилення прогнозованого стану об'єкта управління від цілей, встановлених на даний і майбутній період*. Відсутність проблем в даний момент не гарантує їх відсутності у майбутньому. Багато ситуаційних проблем виникло давно, а виявились лише зараз. Крім того, нерозв'язність ряду управлінських проблем потребує, з одного боку, трансформації системи цілей, а з другого боку – докорінної зміни моделі поведінки і характеру діяльності об'єкта управління. Передбачуваний розрив (позитивний або негативний) між траєкторією руху об'єкта управління і цільовими установками вимагає прийняття екстраординарних заходів, які стають основою для прийняття відповідних управлінських рішень.

Натомість аналіз показує, що ключові управлінські проблеми характеризуються такими головними ознаками:

1) *множинністю цілей*, внаслідок чого часто-густо виникає ситуація, коли неможливо прийняття рішення, що задовольняє усім цілям, тому потрібен компроміс;

¹ Управленческое решение: понятие и определение / П. В. Магданов // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2011. – № 8 (127). – С. 64-65.

2) *невизначеністю*, оскільки у більшості випадків не можна однозначно стверджувати про наслідки прийняття рішення щодо конкретної проблеми;

3) *наявністю ризиків*, оскільки кожний варіант вирішення проблеми має певний ступінь ризику, тобто ймовірність не отримати конкретний результат в частині чи в цілому;

4) *складністю структури*, тому що в багатьох випадках сутність і зміст проблеми є прихованими від того, хто має прийняти рішення, а її структура часто-густо є незрозумілою чи заплутаною;

5) *зв'язком з іншими проблемами*, оскільки як проблеми, так і відповідні їм рішення майже завжди логічно і змістовно пов'язані одне з одним;

6) *множинністю учасників*, оскільки у вирішенні проблем бере участь багато сторін, які мають різні потреби, інтереси, цілі й цінності.

Необхідно також зазначити, що соціальні системи в сучасному світі постійно відчують на собі потужний вплив чинників зовнішнього середовища, що викликають істотні зміни в їх діяльності. Більше того, стрімкість і непередбачуваність таких змін є самим стійким феноменом сучасного зовнішнього світу, який є одночасно і джерелом можливостей і джерелом загроз для будь-якої організації. Тому можливості та загрози – суть управлінські проблеми, що постійно створюють у сьогоднішні або в майбутньому відповідні суперечності між станом розвитку об'єкта управління і цілями управління. Адже тільки вирішення управлінських проблем, які постійно виникають, створює істотні можливості для сталого розвитку соціальної організації. Управлінське рішення при цьому створює певну вигоду, якщо приймається в інтересах тих осіб, які одержують цю вигоду. Ідея задоволення інтересів (суспільних, групових або індивідуальних) дає нам пояснення того, чому управлінські рішення бувають нелегкими. Це зумовлено тим, що індивіди сильно різняться у своїх цілях і цінностях та інтересах. Тому майже завжди вирішення певної управлінської проблеми буває вигідним для одних осіб, але невигідним для інших.

Таким чином, оптимальність і результативність управлінського рішення здебільшого визначається ступенем задоволення інтересів людей (або бенефіціарів). Тому будь-який управлінський вплив на

соціальну систему, як об'єкт управління, має оцінюватись з точки зору його корисності для членів даної системи. Причому оцінка управлінського рішення може бути не тільки прагматичною (наприклад, прибутковість), але й політичною, етичною чи естетичною, в залежності від інтересів, цілей і цінностей тих осіб (або групи осіб), які приймають управлінське рішення.

Необхідно також звернути увагу на той факт, що управлінське рішення не завжди є свідомим вибором. Швидше за все вибір – це окремих випадок управлінського рішення, коли проблема, що потребує вирішення є добре структурованою і зрозумілою, а не створює суттєвих труднощів для моделювання проекту рішення. Однак більшість управлінських проблем, як показує практика, є погано структурованими, а відомості про них малодоступними, що ускладнює процес їх моделювання. Натомість ресурс часу для ухвалення рішення, як правило, завжди обмежений. Але навіть за умов збільшення часу на підготовку управлінського рішення далеко не завжди веде до зростання ймовірності успіху, оскільки зовнішнє середовище постійно зазнає динамічних змін. Усе це істотно ускладнює можливості суб'єкта управління, що приймає рішення точно визначити всі фактори і параметри вибору кращого варіанту. А в ситуації, коли можливості вирішення проблеми з'являються не одночасно, а по черзі, вибір адекватних варіантів управлінського рішення часто-густо взагалі втрачає сенс.

Водночас практика показує, що прийняття управлінських рішень не завжди є одноразовим актом, оскільки оформлення рішення у вигляді директивного документа (наказу, розпорядження тощо) не означає завершення процесу його прийняття. Це пов'язано з тим, що велика кількість проблем (наприклад, невизначені чи неконтрольовані зовнішні чинники) не тільки істотно впливає на ефективність рішення, але й вимагає при цьому поетапного навіть ітераційного його прийняття.

Тому в процесі прийняття управлінського рішення застосовується, як правило, відповідний алгоритм: спочатку вивчається проблема, виробляються проекти рішень які обстежуються за допомогою імітаційних моделей, а вже після цього проводиться пробне випробування даних проектів рішення в реальних умовах. І тільки після успіху експерименту приймається

остаточний варіант рішення з урахуванням наявних виправлень і покращень, який власне й оформлюється у вигляді розпорядчого акту чи документу.

Таким чином, узагальнення наведених вище визначень не тільки розкриває зміст і структуру *управлінського рішення*, а й показує, що рішення є завершальним етапом процесу управління соціальними системами. При цьому управлінські рішення поділяються на *програмовані* та *непрограмовані*. До програмованих рішень відносяться такі, як установлені та затверджені плани, програми і проекти, ліміти на ресурси тощо. Що стосується непрограмованих рішень, то вони зумовлені, як правило, різноманітними відхиленнями від цілей діяльності організації, тобто непередбачуваними управлінськими ситуаціями. Управлінські рішення, в залежності від терміну їхньої дії, бувають *стратегічними* і *тактичними*. Стратегічні управлінські рішення відображають довгострокову соціальну, економічну, технічну й іншу політику будь-яких соціальних утворень (підприємств, установ, організацій), а також напрями їх сталого розвитку на тривалий період. Тактичні рішення включають у себе реалізацію функцій оперативного управління, таких як планування, організації, мотивації і контролю тому вони називаються також короткотерміновими.

Необхідно при цьому зазначити, що важливе місце в управлінні соціальними об'єктами займають процеси *вироблення* і *прийняття* управлінського рішення. Це підтверджується не тільки соціально-управлінською практикою, але й результатами багатьох наукових досліджень. У даному контексті дослідник В. Юсупов цілком справедливо відмічає, що “виробити та прийняти управлінське рішення – це значить поставити перед керованим соціальним об'єктом (підприємством, установою, організацією) мету, а також визначити загальний напрям його діяльності для її досягнення”¹.

Вироблення управлінського рішення передбачає створення насамперед його моделі, що є спрощеним аналогом (або зразком) даного оригіналу, в якому відображені основні характеристики, подані в загальномовних, графічних чи математичних символах.

¹ *Хоронжий А. Г.* Соціальне управління: Курс лекцій / А. Г. Хоронжий. – Львів : Магнолія, 2013. – С. 211.

Модель відрізняється від алгоритму тим, що не містить інструкції, а лише відомості на підставі яких аналізуються різні варіанти управлінських рішень, а також обговорюється способи їх оцінювання та реалізації в різних практичних умовах.

Аналіз також показує, що процес вироблення управлінських рішень здійснюється, як правило, на основі відповідних методів, які поділяються на: *типові, стандартні й оригінальні*, які в свою чергу спираються на моделювання, програмування, аналіз і синтез. Кожному з цих методів властива своя програма, що передбачає: 1) опис управлінського рішення; 2) визначення його подібності (або відмінності) від аналогічних рішень; 3) виявлення тенденцій зміни управлінських ситуацій, що потребують розв'язання; 4) аналіз даних ситуацій, їх синтез і оцінка результатів.

Прийняття управлінських рішень, як показує аналіз, здійснюється на всіх рівнях управлінської ієрархії соціальної організації згідно з функціями, обов'язками і правами суб'єктів управління, встановленими статусами, положеннями, посадовими інструкціями і стандартами. Технологія прийняття рішень, включає в себе логічну послідовність дій, що об'єднуються у відповідний процес, який визначається суб'єктом управління. Умовно цей алгоритмічний процес можна поділити на такі операції: визначення проблеми та попереднє формулювання варіантів рішень для її розв'язки, визначення критеріїв оцінювання ефективності рішень, розробка варіантів рішень, моделювання рішень за відповідними критеріями та їх оцінка, прийняття та формальне оформлення оптимального варіанта рішення, а також реалізація виконання прийнятого рішення.

Виконання управлінських рішень, як показує практика, залежить від конкретних управлінських ситуацій і вольових дій суб'єкта управління, що приймає рішення. Якщо управлінську ситуацію можна визначити, то рішення буває лише альтернативне. У цьому випадку варіант управлінського рішення обґрунтований і результат відомий. Управлінські ситуації часткової визначеності створюють при прийнятті управлінського рішення багато виходів, результат яких відомий лише з визначеною ймовірністю. В управлінських ситуаціях невизначеності прийняття управлінських рішень приводить до багатьох виходів з невідомою ймовірністю результатів.

Таким чином виникнення множини різних управлінських ситуацій не завжди надає змогу суб'єкту управління достименно їх оцінити і тому управлінське рішення обґрунтовується, як правило, шляхом використання емпіричних методів або методів “проб і помилок”, які ґрунтуються на інтуїції. Щоб вольові дії були більш ефективнішими, керуючому суб'єкту треба мислено не тільки змодельовати майбутнє рішення, але й здійснити оцінку результатів. При цьому, приймаючи управлінське рішення в кожній конкретній ситуації, він має завжди зіставляти його зі своїм попереднім досвідом, а також обирати такий спосіб дії, який приніс йому успіх у минулому. При вольовій дії суб'єкта управління, що ухвалює рішення важливе значення має його аксіоматичне мислення, що здійснюється за відповідними правилами. Вольові дії включають також передбачення шляхів розвитку, що досягається завдяки діалектичному мисленню суб'єкта управління.

Аналіз засвідчує, що при *прийнятті управлінських рішень* встановлюється відповідне співвідношення між аналітичними методами і вольовими діями. Для визначення такого співвідношення управлінські рішення класифікуються за такими ознаками:

- 1) за часом дії (рішення бувають перспективні, поточні, оперативні, довгострокові, середньострокові і короткострокові);
- 2) за масштабами (глобальні, локальні, часткові);
- 3) за характером діяльності (організаційні, економічні, політичні, технічні, соціальні тощо);
- 4) за місцем дії (на вищих, середніх і нижніх рівнях управлінської ієрархії);
- 5) за функціями (лінійні, функціональні, лінійно-функціональні);
- 6) за рівнями суспільної організації (державні, регіональні, місцеві, галузеві, на рівні підприємств, установ, організацій);
- 7) за управлінськими підходами (програмно-цільові, комплексні, системні);
- 8) за ступенем оптимізації (оптимальні, прийнятні).

Аналіз процесу прийняття рішень показує, що на підприємствах, в установах і організаціях вони набувають різних організаційних форм: наказів, розпоряджень, завдань, планів, проектів, програм, а також різних організаційно-технічних і економічних заходів і колективних договорів, рішень нарад і зборів, стандартів, положень,

інструкцій, постанов і ухвал громадських органів. Прийняття рішень тут спирається на аналіз зовнішніх і внутрішніх викликів і впливів, оцінку ситуацій і прогнозування результатів, постановку і оформлення завдань, організацію контроль виконання рішень.

Ступеневий характер ухвалення рішень у більшості організаційних формувань (соціальних систем) характеризується тим, що з кваліфікованих фахівців структурних і функціональних підрозділів утворюється відповідний консультативно-дорадчий орган (штаб), очолюваний керівником соціальної організації. Кожний підрозділ у межах своєї компетенції забезпечує підготовку проектів управлінських рішень і функціонування відповідних підсистем організаційної системи управління. Функціональні підрозділи впливають на всі ланки організаційної системи управління лише через керівництво, яке в адміністративному режимі впливає на всі ланки організації по вертикалі. Взаємозв'язки між функціональними підрозділами по горизонталі здійснюються у формі постійного обміну відповідною інформацією.

Разом із цим, процес прийняття *управлінського рішення* є, як правило, результатом колективної праці. Навіть тоді, коли рішення є відносно не складними, вони приймаються керівником організації на основі відповідної інформації і оцінки ситуації, наданої йому членами колективу. Функції керівника організації цьому не завершуються фазою прийняття управлінського рішення, оскільки на нього покладається також організація контролю за виконанням даного рішення. Прийняття і реалізація управлінського рішення базується, як правило, на основі принципу єдиноначальства, згідно з яким вирішальне слово щодо вибору остаточного варіанта управлінського рішення належить керівникові соціальної організації.

Передусім зазначимо, що методи вибору та обґрунтування оптимальних рішень є важливим чинником процесу їх прийняття з точки зору ефективного управління соціальними системами. Це об'єктивно зумовлено тим, що в умовах турбулентного ринкового середовища постійно відбувається не тільки ускладнення управлінських ситуацій, але й суттєво збільшується обсяг необхідної інформації на основі якої ухвалюються оптимальні рішення. Отже, без використання адекватних наукових методів (як кількісних, так і якісних), оптимальне рішення ухвалити вкрай важко. Тому, до

процесу ухвалення оптимальних рішень залучають, як правило, цілий арсенал методів, як традиційних (наприклад, методи вибору, аналізу та оцінювання рішень), так і новітніх методів (зокрема, методів системного, сценарного та ситуаційного аналізу, мозкової атаки, дельфійського методу тощо). Натомість застосування того чи іншого методу завжди залежить від термінів, ресурсних можливостей, а також від етапу (чи стадії) самого процесу прийняття управлінського рішення. Даний процес включає в себе відповідні етапи, які в сукупності з методами, використовуваними ресурсами і засобами утворюють певну технологію прийняття управлінських рішень.

Варто також зазначити, що серед *основних етапів* процесу ухвалення рішень здебільшого прийнято виділяти такі, а саме:

1) аналіз проблеми, що потребує розв'язку, а також тієї ситуації, у якій доводиться приймати рішення; на цьому етапі передусім визначаються виконувані завдання, виявляються внутрішні й зовнішні фактори (та зв'язки між ними), які можуть вплинути на результат схвалюваного рішення;

2) формулювання на основі проведеного аналізу (проблеми і ситуації) управлінського завдання (моделювання завдання), яке має бути здійснене;

3) визначення способів вирішення завдань та знаходження за їх допомогою майбутніх варіантів рішень (можливий набір альтернатив), а також вибір оптимального варіанту та розроблення на його основі конкретного проекту рішення;

4) прийняття суб'єктом управління остаточного рішення на основі підготовленого проекту рішення (тобто затвердження пропонованого варіанту, вибір кращої альтернативи).

Варто при цьому наголосити, що на різних етапах процесу ухвалення *управлінських рішень* використовуються різні методи. *На першому етапі* найчастіше застосовуються методи математичної статистики, які дають змогу на основі оброблення статистичних даних виявити загальні тенденції, встановити реальні зв'язки, а також перевірити деякі передбачення стосовно реальної залежності між факторами. *На другому етапі* використовуються абстрактні, математичні або інноваційні моделі в залежності від змісту управлінських проблем. Але незалежно від того, якою буде запропонована модель, неминуче доводиться звертатися до

статистичних методів при розрахунку нормативних коефіцієнтів, які будуть закладені в модель, якщо ці коефіцієнти не є вже прийнятними технологічними нормативами. А оскільки детерміновані моделі у багатьох випадках відображають реальну дійсність лише в першому наближенні, то значне місце на цьому етапі посідають також методи теорії ймовірностей, що більшою мірою відповідають стохастичним моделям. *На третьому* етапі часто-густо використовуються методи теорії знаходження оптимальних значень (математичного та лінійного програмування), теорії систем, теорії операцій та теорії ігор. Це пояснюється насамперед тим, що на даному етапі у більшості випадків здійснюється вибір найкращого варіанту рішення з переліку допустимих варіантів. Але можливі й такі моделі, в яких не передбачається оптимізація, а рішення, що ухвалюється однозначно залежить від того, яке значення мають вхідні параметри (наприклад, модель типу “витрати-випуск”). У цьому випадку для вибору остаточного варіанту рішення застосовуються методи системного та математичного аналізу, метод дослідження операцій, матричний метод тощо.

При цьому слід відмітити, що при прийнятті рішень виникає можливість застосування тих або інших методів у залежності від ступеню формалізації управлінського завдання, тобто від можливості опису цього завдання засобами формально-логічної, тобто математичної мови. У даному випадку широко використовуються можливості формальних і евристичних методів. При їх застосуванні конкретні завдання щодо прийняття рішення поділяються на формалізовані і неформалізовані, а методи вибору рішення поділяються на дві групи: 1) методи знаходження рішення шляхом формалізації і подальшого його опрацювання засобами математики; 2) методи вибору рішення, що базується на евристичній оцінці, тобто на інтуїтивно-логічних висновках. Отже, при прийнятті управлінського рішення необхідно завжди знаходити оптимальне поєднання формалізованих (тобто кількісних) і неформалізованих (тобто якісних) методів, а також максимально використовувати ті можливості, які несе в собі раціоналізація та автоматизація процесу прийняття рішень на базі використання сучасних математичних моделей.

Наступний етап процесу вирішення проблеми – це етап організації виконання рішення, який без перебільшення є не менш важливим етапом процесу їх прийняття, ніж попередні етапи. Більше того, реалізованість рішень – це вкрай важливий показник ефективності роботи не тільки окремих суб'єктів управління, але й усієї системи управління, яка завжди має діяти за принципом “одна проблема – одне рішення”. Натомість необхідні передумови для успішної організації виконання рішень закладаються ще на етапах їх підготовки й прийняття. У цьому фактично й полягає єдність процесу вирішення проблем. Натомість у самому управлінському рішенні передбачається не тільки те, що робити, але й те, хто, де, коли, в які терміни і, яким чином виконує те чи інше завдання в межах прийнятого рішення, а також виробляються відповідні форми проміжного та підсумкового контролю за його виконанням. Усі ці елементи, як свідчить аналіз, створюють необхідні організаційні передумови для успішної реалізації управлінських рішень.

Необхідно також підкреслити, що діяльність з реалізації управлінських рішень є доволі важкою справою, особливо для суб'єктів управління (керівників, менеджерів) сталим розвитком соціальних систем. Деякі з них, як показує практика, не справлялися зі своїми обов'язками не тому, що не могли їх реалізувати в повному обсязі та в передбачені терміни. Найбільш досвідчені з них оцінюють складності реалізації рішень ще на етапі їх підготовки, завдяки чому часто-густо йдуть на прийняття більш простіших варіантів для того, щоб істотно зменшити ймовірність невиконання рішень.

Разом із цим, прийняте рішення потребує, як правило, розроблення чіткого плану дій (спрямованого на його успішне виконання), який, в свою чергу, визначає та узгоджує конкретні заходи, терміни і напрями роботи виконавців з реалізації даного рішення. При розробленні плану реалізації рішення передбачається насамперед детальний розподіл усього обсягу робіт з організації його виконання, класифікований за конкретними цілями і завданнями. З метою налагодження дієвого контролю та забезпечення наочності роботи з реалізації рішення передбачається також розроблення відповідного плану-графіку, в якому чітко визначаються не тільки основні й проміжні етапи кожного процесу (кожної операції або кожного виду робіт), але й відповідальні особи за їх виконання.

Причому виконавці рішення добираються для кожної групи робіт у необхідній кількості та необхідної кваліфікації. Вони повинні бути не лише компетентними у плані вирішення доручених їм завдань, але й обов'язково наділені відповідними повноваженнями і засобами, необхідними для реалізації конкретної частини загальної роботи.

Після розроблення *плану реалізації* управлінського рішення, визначення складу і функцій відповідальних виконавців, воно має бути не тільки доведене до їхнього відома, але й детально їм роз'яснене. Важливим аспектом реалізації управлінського рішення є насамперед врахування тієї інформації, що надходить від самих виконавців і широких верств населення до суб'єкта управління сталим розвитком, оскільки останній головним чином спирається на дану інформацію у своїй діяльності з реалізації даного рішення. У ході роз'яснення рішення необхідно також передбачити низку ефективних заходів з мотивації його виконавців. Багатьох працівників, як показує практика, приваблюють і стимулюють складні завдання, які вимагають творчих і нестандартних підходів до їх виконання. При організації виконання рішень особлива мотиваційна роль належить передусім "організаційному простору", який дає можливість відповідальним виконавцям не тільки виявляти власну ініціативу щодо самостійного розроблення плану робіт на своїй ділянці, але й здійснювати підбір і розстановку своїх підлеглих, їх подальше навчання та просування по службовій кар'єрі.

Необхідно також відмітити, що питання характеру і масштабів безпосередньої оперативної роботи з виконання *управлінського рішення* залежить насамперед від рівня суб'єкта управління, тобто від рівня управлінської ієрархії, на якому він знаходиться. У керуючих суб'єктів більш високого рівня оперативне управління в ході виконання рішення не займає багато часу. Керуючі суб'єкти вищого рівня найчастіше обмежують свою участь у виконанні управлінського рішення складанням плану роботи, розстановкою відповідальних виконавців, визначенням їх прав і повноважень, а також створенням необхідної системи мотивації і контролю. Вони більшою мірою зосереджені на реалізації стратегічних рішень, систематичному відстеженні тих відхилень, що виникають у процесі функціонування й сталого розвитку соціальної системи в цілому, а також на

своєчасному вжитті відповідних заходів, спрямованих на попередження чи усунення негативних явищ.

Що стосується керуючих *суб'єктів середнього рівня*, то оперативна робота з виконання рішень займає в них значно більше часу, оскільки вимагає від них наполегливості й волі для своєчасної реалізації рішення шляхом постановки конкретних оперативних команд безпосереднім виконавцям окремих завдань. Важливе місце в процесі оперативного управління займають координація зусиль виконавців, створення атмосфери взаємодопомоги і товариського співробітництва, що сполучається з високою дисципліною, вимогливістю, розвитком критики і самокритики. Умілий керівник (менеджер), як засвідчує практика, оперативно спрямовує хід робіт з реалізації рішення, постійно відчуває ту грань, яка проходить між ефективно діючими мотивами і необхідністю у визначений момент істотно інтенсифікувати діяльність персоналу шляхом застосування правових, адміністративних, економічних або соціально-психологічних методів.

Після того, як розпочалася реалізація *управлінського рішення*, важливої ролі набуває контроль за ходом його виконання. Його головне завдання - забезпечити досягнення накреслених цілей у встановленні терміни за високої якості кінцевого результату. Для цього необхідний систематичний аналіз ходу реалізації рішення, своєчасне виявлення відхилень від завдань наміченої програми дій, а також швидке прийняття відповідних заходів з ліквідації відхилень та їх запобігання. Практична складність здійснення контрольних функцій полягає в тому, що керуючому суб'єкту доводиться одночасно контролювати хід виконання багатьох рішень і розпоряджень за різними показниками. Це призводить до необхідності створення в організації спеціальної системи контролю виконання рішень, яка має спиратися на загальну систему обліку, що спеціалізується на реалізації прийнятих рішень, розпоряджень і наказів.

Таким чином, мистецтво керівника (або менеджерів) будь-якого рівня полягає насамперед у їх здатності забезпечувати сприятливі умови для виконання управлінського рішень, убезпечуючи при цьому дане рішення від непередбачуваних відхилень і негативних викликів динамічного зовнішнього середовища. А це вимагає від суб'єктів

управління всіх рівнів здійснення постійного комплексного аналізу впливів зовнішнього і внутрішнього середовища та своєчасного внесення відповідної корекції у прийняте рішення з метою отримання запланованого результату, спрямованого на задоволення насущних нагальних і перспективних суспільних потреб та інтересів.

11.3. Управлінське рішення в системі менеджменту сталого розвитку соціальних систем

Якщо *комунікації* виступають своєрідним “стрижнем”, що забезпечують стійке функціонування будь-якої соціальної системи, то *прийняття управлінських рішень* – це той центр, довколо якого обертається усе організаційне життя, спрямоване на досягнення поставлених цілей сталого розвитку соціального утворення. У процесі управління сталим розвитком соціальних систем керівникам і менеджерам приходиться приймати велику кількість рішень на стадіях планування, організації, мотивації, координації та контролю діяльності персоналу.¹

Таким чином, цілком очевидно, що необхідність прийняття рішень охоплює буквально всі аспекти діяльності системи менеджменту сталого розвитку соціальних систем. Прийняття *управлінського рішення* в системі менеджменту сталого розвитку соціальних об’єктів є свідомим вибором із наявних варіантів (або альтернатив) певного напрямку дій, що забезпечують скорочення розриву між теперішнім і майбутнім (бажаним) станом даних об’єктів. Іншими словами, управлінське рішення – це той вибір, який має зробити менеджмент соціального утворення в ім’я забезпечення його сталого функціонування та подальшого розвитку в умовах глобального ринкового середовища. Тому найбільш ефективним рішенням є той вибір менеджменту сталого розвитку, який буде

¹ Кравченко А. И. Социология управления : учеб. пособие / А. И. Кравченко, И. О. Тюрина. – М. : Академический Проект, 2004. – С. 896.

реалізований на практиці та здійснить найбільший внесок у досягнення загальної мети соціальної системи.

У даному контексті в системі менеджменту сталого розвитку соціальних об'єктів *управлінське рішення* виступає, насамперед, у таких аспектах як:

1) свідомо і цілеспрямована діяльність, яка здійснюється людьми, наділеними відповідними повноваженнями, тобто керівниками або менеджерами соціального об'єкта;

2) відповідна поведінка, що заснована на фактах і ціннісних орієнтаціях персоналу;

3) специфічний процес організаційно-управлінської взаємодії членів соціальної системи;

4) свідомий вибір альтернатив у рамках певного стану соціального середовища;

5) частина загального процесу управління сталим розвитком соціального утворення;

6) невід'ємна частина щоденної управлінської діяльності керівників (менеджерів) соціальної організації;

7) ключовий елемент, який забезпечує виконання усіх інших функцій процесу управління сталим розвитком соціальної системи.

Необхідно зазначити, що останнім часом в науковій літературі все більш широкого вжитку набуває розгляд *процесу прийняття рішень* як соціально-результативної стадії (чи технології) діяльності керуючих суб'єктів з управління сталим розвитком соціальних об'єктів, яка послуговується при цьому специфічною термінологією.¹

Тому пояснення суті й характеру даної технології (або стадії) управління сталим розвитком необхідне розкриття наступних понять і визначень, які застосовуються в даному контексті. Одне з головних понять, яким оперує соціально-результативна стадія процесу ухвалення рішень, є *поняття "операція"*, під яким розуміється організована діяльність у будь-якій сфері суспільного життя, що не тільки об'єднана єдиним задумом, спрямованим на досягнення певної мети, але й відзначається характером повторюваності або багаторазовості. Це визначення виходить з факту існування

¹ Социология управления : учебник / В. И. Башмаков и др. – 2-е изд. – М. : Изд-во Юрайт, 2016. – С. 306-311.

загального і стійкого у цілому ряді явищ, які утворюють дану операцію, тобто тут мається на увазі можливість установалення певних закономірностей. У тому разі, коли *операція* представляє собою якійсь унікальний (або вперше реалізований) захід, тоді вимога багаторазовості буде мати сенс для окремих частин і елементів даної операції. Звідси виникає можливість не тільки застосовувати кількісний аналіз певної соціальної ситуації, але й надавати відповідне наукове обґрунтування прийнятим управлінським рішенням, у системі управління сталим розвитком.

Інше поняття – *оперуюча сторона* – це сукупність осіб і технічних засобів, що намагаються в межах здійснення даної операції досягти мети стійкого розвитку соціального об'єкта. При цьому розбіжність цілей оперуючих сторін, як показує аналіз, створює конфліктну ситуацію. Поряд із оперуючими сторонами в операції можуть брати участь арбітри й природні сили, поведінка яких не підпорядкована прагненню досягнення цілей операції. Оперуюча сторона повинна мати в своєму розпорядженні певні запаси активних засобів (ресурсів), використовуючи або витрачаючи які вона може домогтися досягнення цілей сталого розвитку.

Управління операцією фактично означає вибір тих або інших способів використання ресурсів, тобто способів дій (альтернатив, напрямів, стратегій тощо). Можливості оперуючої сторони завжди є обмеженими з точки зору природних ресурсів, які знаходяться в її розпорядженні. Цей факт виявляється, як правило, в наявності так званих дисциплінуючих умов щодо вибору способів дій. Натомість *стратегії*, що задовольняють накладеним обмеженням, називаються можливими або допустимими.

Необхідно відмітити, що результат операції щодо прийняття рішення у процесі забезпечення сталого розвитку оцінюється здебільшого за допомогою *критерія оптимальності* (тобто критерію ефективності та критерію якості), який є відображенням (або моделлю) мети даної операції та дозволяє кількісно або якісно оцінити ступінь її досягнення. Найкраща стратегія, що дозволяє досягти екстремального (тобто максимального чи мінімального) значення, є оптимальною і являє собою відносну характеристику щодо трактування різних критеріїв.

Ще одне поняття “*операціоніст-аналітик*” – це особа або суб’єкт діяльності, який не ухвалює остаточних рішень щодо вибору способів дій, які забезпечують сталий розвиток соціальної системи, а тільки допомагає оперуючій стороні (тобто суб’єкту управління) шляхом подання їй кількісного або якісного обґрунтування проекту управлінського рішення. Ця особа, маючи дорадчий голос, не несе відповідальності за прийняття відповідного рішення, а також за наслідки його реалізації.

Така процедура не тільки забезпечує наукову об’єктивність ухвалюваних рішень, але й складає принципову основу для поділу функції керівництва і функцій аналізу в процесі підготовки, прийняття та реалізації управлінських рішень. Натомість остаточний *вибір стратегії*, що означає прийняття рішення та його реалізацію здійснюється керуючим суб’єктом, тобто керівником операції. Що стосується висновків-рекомендацій *операціоналіста-аналітика*, що подаються керуючому суб’єкту, то вони мають бути не тільки науково обґрунтованими, але й містити інформацію щодо застосування конкретних методів, які допускають перевірку й повторення отриманих результатів іншими дослідниками, у тому числі й за допомогою кількісних методів.

Таким чином, із цієї точки зору *наукове обґрунтування рішень у системі менеджменту сталого розвитку* – це кількісне або якісне оцінювання можливих варіантів рішень і вибір найкращого з них за певними об’єктивними показниками і критеріями. У ролі критеріїв вибору оптимальних рішень мають виступати такі показники, що, з одного боку, безпосередньо відображають цілі операції, а з іншого, – визначальним чином впливають на прийняття управлінського рішення. При застосуванні єдиного критерія оптимальності вважається, що завдання з ухвалення рішення є *моноцільовими* або *скалярними*, а в іншому випадку, тобто за використання декількох критеріїв – *полі-цільовими* або *векторними*. Оскільки значення *критерію оптимальності* в будь-якій операції стосовно ухвалення рішення залежить від певних величин, які характеризують операції й ресурси, то цей критерій часто-густо називають *цільовою функцією* або *функцією ефективності*.

При цьому *проблеми*, що виникають у процесі прийняття управлінських рішень, прийнято поділяти на два типи:

1) *концептуальні проблеми* – це, як правило, творчі та новаторські проблеми, що вирішуються на рівні керівників операції шляхом залучення ерудиції, досвіду та інтуїції експертів, які здійснюють аналіз і вибір цілей та можливих наслідків проведення операції; виявлення й аналіз сукупності показників, а також виділення з їх числа найбільш важливих і віднесення їх до розряду критеріїв оптимальності;

2) *формалізовані проблеми* – це такі проблеми, які мають формально-математичний або кількісний характер і виступають як допоміжні засоби, що організують інтуїтивну (евристичну) діяльність експертів.

Повертаючись до розгляду розгорнутої *структури процесу прийняття управлінських рішень в системі менеджменту сталого розвитку* відзначимо, що цей процес є інтегративною і циклічною процедурою, яка включає до свого складу *такі ключові компоненти, а саме:*

1) попереднє формулювання проблеми, що підлягає вирішенню;
2) визначення цілей операції і вибір відповідних критеріїв оптимальності;

3) виявлення та формулювання відповідних дисциплінуючих умов;

4) складання переліку альтернатив для розв'язання проблеми і попередній їх аналіз;

5) збирання необхідної інформації та прогнозування зміни параметрів операції з підготовки та прийняття рішення;

6) точне формулювання завдання з вироблення варіантів рішення;

7) розробку концептуальної (або формалізованої) моделі операції для оцінювання ефективності альтернатив;

8) аналіз і вибір методів розв'язання задачі, розробка алгоритму конкретних дій;

9) оцінювання вироблених альтернатив і визначення найбільш ефективних варіантів;

10) остаточне прийняття рішення суб'єктом управління (керівником операції) та його формальне оформлення;

11) організація й контроль виконання рішення та оцінювання його результатів.

Поряд із цим, відомі дослідники О. Виханський і О. Наумов пропонують свою, більш сталу схему процесу прийняття рішень в системі управління сталим розвитком соціально-економічних об'єктів (див. рис. 10.1).¹

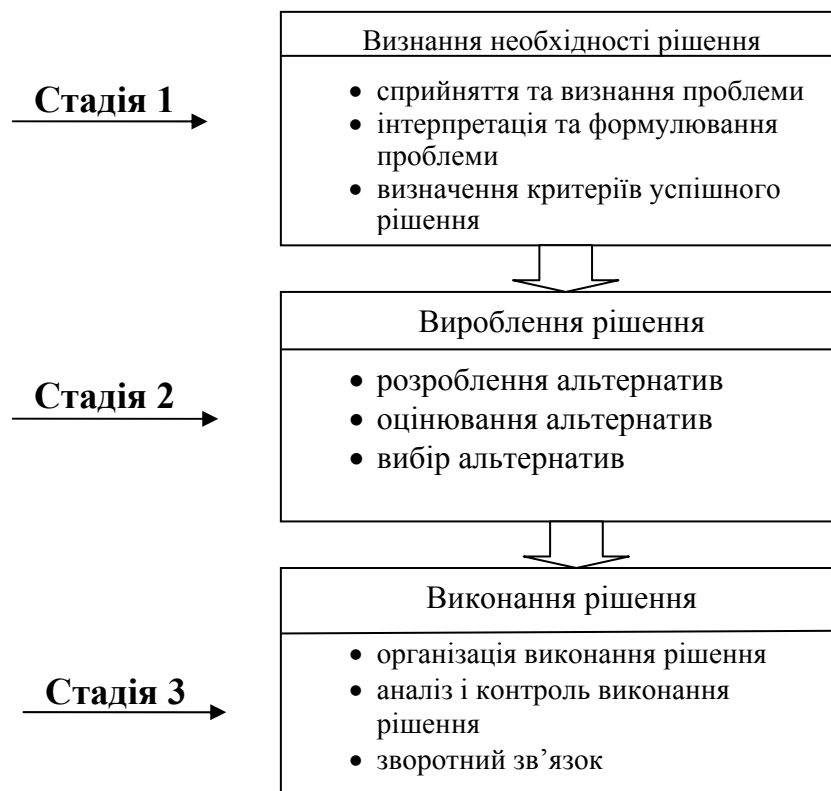

Рис. 11.1. Процес прийняття управлінського рішення в системі менеджменту сталого розвитку

У цілому, як вже зазначалося, процес прийняття рішень є вибором одного з множин можливих і здійснених способів управлінських дій, що сприяють розвитку соціального об'єкта. Опис даної процедури включає в себе дві групи елементів: 1) явних і 2) неявних.

Перша група містить декілька елементів кожен з яких є явним аспектом процесу прийняття управлінських рішень: по-перше, це відповідна дія, орієнтована на зміну існуючої ситуації; *по-друге*, самі способи даної дії мають бути здійсненими або відповідати можливостям суб'єкта управління, що приймає рішення; *по-третє*,

¹ Кравченко А. И. Социология управления: учеб. пособие / А. И. Кравченко, И. О. Тюрина. – М.: Академический Проект, 2004. – С. 900.

має існувати декілька способів вчинення даної дії, причому відмінних між собою стосовно технології їх виконання, або стосовно використовуваних засобів; *по-четверте*, процедура прийняття рішення полягає в можливості існування більше як одного способу дії за умови, що не всім з них можна слідувати одночасно; *по-п'яте*, вибір між способами вчинення відповідної дії не повинен бути пасивним.

Що стосується *другої групи* - неявних аспектів процесу прийняття управлінських рішень у системі сталого розвитку (тобто прихованих або латентних), то до них відносяться, як правило, такі чинники:

1. *Оптимальність* (або домінування) одного способу дії (рішення) над іншими. На практиці зазвичай виявляється можливим знайти додатковий спосіб дій, більш дешевий, ніж кожен з множини відомих. Тому можна скласти послідовність способів дій все більш дешевих, причому останній з них буде характеризуватися нульовими витратами. Так само можливо створити додатковий спосіб дій, який дає кращий ефект, ніж кожен з попередніх елементів множини. Отже, можна скласти послідовність способів дій, що дають значно більшу віддачу, причому останній з них буде давати нескінченно більший ефект, ніж попередні. Іншими словами, якщо суб'єкт управління, що приймає рішення хоче отримати більший результат (дохід, прибуток), то він повинен і більше заплатити за нього. Це приводить до так званої проблеми оптимальності. Водночас тут існує дві "крайніх точки", які значно спрощують цю проблему. Перша з них відображає таку ситуацію, в якій існують фіксовані ресурси, що виділяються для досягнення мети, тому завдання тут полягає в отриманні максимального доходу (вигоди) при завданих ресурсах, або в максимізації доходу при фіксованих витратах. А друга точка відображає ситуацію, в якій заздалегідь точно визначено певний дохід (вигоду) і якого необхідно досягти, або максимізація витрат при фіксованій віддачі. Оптимальність таким чином означає балансування доходів і витрат, або знаходження певної точки, в якій додаткові доходи (понад допустимого мінімуму) вартують додаткових витрат, а подальше збільшення доходів не вартує подальшого приросту витрат на його отримання.

2. *Інформація* (яка також відноситься до неявних аспектів ухвалення рішень) – це насамперед виявлення (до прийняття рішення)

всіх істотних витрат і доходів, включаючи найбільш “вдалі” способи дій. Очевидно, що якість управлінського рішення знаходиться в залежності від якості та повноти інформації, на якій це рішення засноване. Інформація завжди є неповною: в кожному момен часу існує тільки кінцева її кількість, а додатковий приріст інформації можливий лише за додаткову плату. У зв’язку з цим рішення про те, скільки інформації потрібно збирати, скільки часу і ресурсів витратити на її додатковий збирання може виявитися настільки ж важливим, як і основне управлінське рішення.

3. *Невизначеність* (як неявний аспект) передбачає, що віддача від способу дій, може бути не повністю визначеною; або витрати можуть бути не повністю певними; або здійсненність певного способу дій може виявитися також не повністю визначеною. Якщо аспект інформації відноситься до того, що знає і чого не знає суб’єкт управління, що приймає рішення, то аспект невизначеності відноситься до того, наскільки добре керуючому суб’єкту відомо те, що він знає.

У зв’язку з цим існує три категорії управлінських рішень:

1) рішення в умовах визначеності, або рішення, результат якого відомий з повною визначеністю;

2) рішення в умовах ризику, або рішення, результат якого не відомий, але для якого відомі всі можливі альтернативи, а також ймовірність здійснення кожної з них;

3) рішення в умовах невизначеності, або рішення, для якого не відомі ні вірогідність результатів, ні навіть самі результати.

Поряд з цим відзначимо, що соціальне прогнозування є одним з методів системного аналізу, придатним для доповнення інтуїції та суб’єктивного судження суб’єкта управління при виборі того чи іншою проекту, плану чи програми соціальних змін. Роль даного виду прогнозування полягає передусім у забезпеченні керуючих суб’єктів інформацією про можливі перспективи соціокультурних змін, шляхи і терміни досягнення об’єктом прогнозування певних станів.

Іншими словами, інформацією про соціальну діяльність, яка або очікується в майбутньому, або може відбутися при витратах відповідних ресурсів, або повинна проявити себе, якщо певні соціальні групи та інститути вчинять конкретні дії задля досягнення

поставлених цілей економічного й соціального розвитку. Якщо для прийняття управлінського рішення необхідний такий тип інформації, то суб'єкту управління потрібен фахівець з соціального прогнозування.

Натомість конкретний вид прогнозу (або інформації, отриманої за його допомогою) буде залежати також і від характеру самого управлінського рішення. Методи системного аналізу, як засвідчує аналіз, дозволяють розраховувати витрати і доходи (вигоди), очікувані від кожного здійсненого способу дій з підготовки, прийняття та організації виконання управлінського рішення. У даному контексті призначення системного аналізу стосовно рішення полягає в заміні інтуїтивного маніпулювання (яким часто-густо користуються суб'єкти управління) на достовірну інформацію, що береться за основу при прийнятті оптимальних рішень.

Причому суть *прийняття рішення* тут полягає в тому, що в ньому повинні міститися несумірні величини. Рішення має включати такий вибір, за якого витрати і доходи можна виразити в одних одиницях так, що не можливо просто відняти витрати з доходів, щоб отримати чистий прибуток. Рішення також ґрунтується на відповідних цінностях, які відіграють ключову роль в узгодженні непорівняних альтернатив (або величин). При цьому суб'єкт управління має відображати, як правило, ті цінності, яких дотримується суспільство, членом якого він являється. Це фактично і є справжньою проблемою в процесі прийняття рішень. На практиці для оцінювання альтернативних рішень намагаються отримати кількісну міру відносної важливості кожного з них, що характеризує міру віддачі від розмірів його субсидування.

Необхідно зазначити, що для кожної комбінації рішень, що розглядаються як спосіб дій, віддача виявляється у вигляді несумірних цінностей. Це та межа, до якої доцільно застосовувати системний аналіз. Однак завдяки даному аналізу розкривається сутність необхідного рішення – суб'єкту управління тільки необхідно вибрати, яка пара несумірних величин найбільшою мірою узгоджується з суспільними цінностями, або прийняти рішення щодо визначення належного способу дій, який вимагає точного розрахунку для свого обґрунтування. Це означає, що процес визначення відносних оцінок у межах кожної проблемної області здійснюється

фахівцями системного аналізу, тоді як зв'язування воєдино даних областей є насправді рішенням, яке має прийматися суб'єктом управління. Такий підхід є оптимальною комбінацією системного аналізу та інтуїції керуючого суб'єкта, що ухвалює рішення.

Натомість завдання системного аналізу в процесі прийняття рішень в системі менеджменту сталого розвитку полягає також у створенні відповідної основи для переходу зі сфери чисел у сферу цінностей. У зв'язку з цим головними вимогами до суб'єкта управління, а також до експерта-аналітика (як суб'єкта діяльності) стосовно використання системного аналізу в процесі ухвалення рішення в системі менеджменту сталого розвитку є такі:

1) розгляд попереднього формулювання проблеми, з'ясування її суті, або чіткості та ясності структури, повноти визначеності з метою подолання труднощів для інтерпретації;

2) виявлення найбільш важливих витрат і вигод, пов'язаних з їх розв'язанням (особливо це стосується несумірних величин);

3) визначення досяжної та збалансованої комбінації витрат і вигод;

4) забезпечення чіткого розподілу функцій в процесі прийняття рішень, зокрема функцій суб'єкта управління і аналітика.

Наприклад, керівник будь-якої соціальної організації зазвичай приймає багато різноманітних управлінських рішень, серед яких найбільш типовими є такі: а) зміна цілей організації (тобто функцій, які вона виконує в суспільстві, або її спеціалізація і масштаби діяльності); б) зміна структури організації; в) перерозподіл ресурсів між різними елементами або структурними ланками організації; г) перестановка персоналу організації, тобто службові переміщення осіб певних професій і кваліфікацій.

Зазначена типологія управлінських рішень, як засвідчує практика, відноситься, як правило, до всіх рівнів менеджменту соціальної організації і застосовуються до тієї її частини, за яку безпосередньо відповідає суб'єкт управління. Але на більш нижчих рівнях управлінської ієрархії можливість прийняття рішень є обмеженою тими рішеннями, що приймаються на вищих рівнях, або існуючою політикою в даній соціальної організації.

І насамкінець, слід зупинитися на тих вимогах, що вироблені наукою і суспільною практикою, а також є чудовим дороговказом для

суб'єктів управління сталим розвитком у плані оптимального ухвалення управлінських рішень. У самому загальному вигляді всі вимоги до прийняття управлінських рішень в системі менеджменту сталого розвитку зводяться до такого:

1) головним є ступінь досягнення мети(або цілей), тобто рішення має бути ефективним;

2) рішення повинне забезпечити досягнення цілей з найменшими витратами;

3) рішення має не тільки своєчасно досягти керованого об'єкта, але й бути своєчасно реалізованим;

4) рішення має вчиняти організуючий і регулюючий вплив на керований об'єкт доти, доки існують об'єктивні чинники, що породили дане рішення;

5) рішення має бути максимально забезпечене усіма наявними ресурсами, необхідними для його перетворення в життя.

Поряд із цим, вітчизняний дослідник В. Данюк узагальнивши напрацювання інших дослідників, пропонує таку сукупність вимог до якості управлінського рішення в системі менеджменту сталого розвитку: а) цілеспрямованість (або адресність); б) законність (або легальність); в) економічність (або результативність); г) соціальна мобільність; д) наукова обґрунтованість; ж) директивність; з) своєчасність; к) стислість; л) повнота; м) доступність; н) ресурсна забезпеченість.¹

Ухвалення правильних управлінських рішень, на думку багатьох дослідників, це галузь управлінського мистецтва, що вдосконалюється протягом усього життя. Ця галузь є сукупністю знань, умінь і практичних навичок, що складають компетентність будь якого суб'єкта управління (керівника, менеджера) в залежності від рівня, який говорить про ефективність його діяльності.

¹ Данюк В. М. Організація праці менеджера : навч. посібник / В. М. Данюк. – К. : КНЕУ, 2006. – С. 176.

11.4. Моніторинг управлінських рішень в системі менеджменту сталого розвитку соціальних систем

Соціальний моніторинг, як показує аналіз, виступає однією з найбільш дієвих форм інформаційного забезпечення процесу прийняття та реалізації управлінських рішень, спрямованих на вироблення та впровадження науково обґрунтованої політики соціальних і економічних перетворень. Моніторинг передбачає насамперед системне й систематичне вивчення закономірностей, тенденцій, внутрішніх і зовнішніх факторів, а також тих спонукальних мотивів, які суттєво впливають не тільки на життєдіяльність усього суспільства, різних соціальних груп, але й окремих індивідів.

У даному контексті, під поняттям *моніторинг* (від лат. *monitor* – той, хто контролює, попереджає) розуміється спеціально організоване, систематичне спостереження за станом об'єктів, явищ і процесів з метою їх оцінювання, контролю та прогнозування.¹ Моніторинг управлінських рішень в системі менеджменту сталого розвитку – це здійснення суб'єктами управління різних ієрархічних рівнів комплексу відповідних заходів, які забезпечують систематичний контроль за станом виконання прийнятих ними рішень і тих завдань, що випливають із цих рішень, відповідно до встановлених термінів.

Процес управління сталим розвитком будь-якими соціальними об'єктами передбачає обов'язкове виконання суб'єктами управління загальних функцій, таких як планування, організація, мотивація, координація, і контроль. Серед цих функцій *моніторинг* розглядається як “трансформаційна” функція контролю, що виявляє себе у систематичному спостереженні за станом і динамікою розвитку соціальних об'єктів на основі визначених критеріїв і показників (або індикаторів). Необхідність соціального моніторингу в системі управління сталим розвитком може бути зумовлена великою

¹ Социологический энциклопедический словарь / редактор-координатор Г. В. Осипов. – М. : ИНФА. М – НОРМА, 1998. – С. 188.

схильністю сучасного соціуму до змін під впливом різноманітних (у тому числі й випадкових) факторів, рівень і динаміка прояву яких не може бути заздалегідь і однозначно визначена.

Що стосується *об'єктів* соціального моніторингу, то під ними виступають різноманітні утворення, явища і процеси, здатні суттєво впливати на характер і стан соціального, економічного та політичного розвитку, динаміку усіх суспільних перетворень. Насправді об'єктами моніторингу фактично виступають різноманітні соціальні відносини, тобто взаємодія людей з органами державної влади і управління, проблеми соціальної диференціації населення, міжнаціональних стосунків, соціальної мобільності, а також міграційні процеси, зайнятість, доходи, умови життя і праці, діяльність сфери соціального обслуговування тощо.

Сутність *соціального моніторингу*, як показує аналіз, полягає у комплексному використанні всієї доступної інформації про досліджуваний об'єкт (явище чи процес), включаючи: *по-перше*, реально циркулюючу в суспільстві інформацію (наприклад, поточну статистику, звітність, одноразові форми обліку, перепис населення, соціально-демографічні обстеження тощо), а *по-друге*, спеціально організовані наукові дослідження та соціологічні опитування населення з метою прийняття та реалізації стратегічних і тактичних управлінських рішень на різних рівнях соціальної організації суспільної системи.

В Україні соціальним моніторингом на загальнонаціональному рівні безпосередньо займаються: Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології, Інститут соціальних досліджень О. Яременка, Центр соціологічних досліджень О. Разумкова, Центр соціологічного моніторингу “Демократичні ініціативи”, та інші соціологічні служби та державно-громадські організації.

Основними *принципами соціального моніторингу* (як систематичного способу обстеження соціальних об'єктів, явищ і процесів), що забезпечують його ефективність є такі: 1) принципи повноти і системності даних; 2) принцип достовірності і надійності інформації; 3) принцип оперативності інформації; 4) принцип порівняльності інформаційних даних; 5) принцип поєднання загальних і диференційованих оцінок і висновків.

Ключовими завданнями організації соціального моніторингу (як специфічного виду соціальної діяльності) виступають:

1) створення предметно-проблемної області моніторингу, системи показників та індикаторів, методичної основи інформаційного забезпечення, зокрема типових форм для збору соціальної інформації, набору вимог щодо функцій інформаційно-пошукової системи для супровіду бази даних моніторингу;

2) вироблення єдиних підходів для отримання первинної соціальної інформації (наприклад, результатів опитування, інтерв'ювання, анкетування тощо), її зведення і групування, аналіз і синтез, а також використання єдиних принципів шкалування та організації вибірки.

Дана інформація, при цьому, має бути однаково структурованою (за певним набором ознак), щоб дозволяти вибудовувати і відстежувати динаміку соціальних явищ і процесів, але й вимогам порівняльності, наприклад, за методикою розрахунку цін, за територіальними зрізами, або за сукупністю охоплених об'єктів, явищ і процесів.

Соціальний моніторинг спрямований, як правило, на вивчення соціальної структури суспільства, соціально-економічної ситуації та соціальної спрямованості політичних змін; аналіз соціальної стратифікації населення та основних тенденцій її розвитку; дослідження рівня і способу життя річних соціальних груп; виявлення основних рис суспільної та масової свідомості (потреб, ціннісних орієнтацій, моральних позицій, поглядів і настроїв), а також різноманітних типів соціальної поведінки індивідів і соціальних груп; вивчення характеру соціальних відносин у суспільстві в цілому, а також у межах окремих регіонів, сфер і видів соціальної діяльності.

Варто зазначити, що побудова системи статистичних показників соціального моніторингу здійснюється, головним чином, виходячи з характеру і умов функціонування основних соціальних об'єктів, стосовно яких формуються відповідні підсистеми (або блоки) даних показників. Серед них у соціально-управлінській практиці найчастіше використовуються такі підсистеми (блоки) показників:

1. Державне управління – показники чисельності та структури органів державної влади й управління, обсягу і структури

національного доходу; дані груп законів, указів і постанов з виділенням тих, які спрямовані на вдосконалення соціальної сфери.

2. Витрати на соціальні потреби – показники витрат державного бюджету на реалізацію заходів соціальної політики, а також на соціальні потреби регіональних і місцевих органів, підприємств і організацій, благодійну діяльність.

3. Політична статистика – показники “потужності” політичних партій і громадсько-політичних рухів, їх представництво в органах державної влади і управління, політичні акції, виборчі системи, електоральна поведінка тощо.

4. Населення і соціальна стратифікація – показники соціальних аспектів природного, механічного та соціального руху населення, розподіл населення за соціальними класами, верствами, прошарками і групами (тобто за стратами).

5. Соціальна інфраструктура – показники, що характеризують окремі галузі сфери соціального захисту (соціального обслуговування, соціальної допомоги, соціальної адаптації та реабілітації тощо); зайнятості, ринку і умов праці.

6. Спосіб життя населення – показники споживання матеріальних благ і послуг, цін, інфляції, освітнього, професійного і культурного рівня населення і його здоров’я, сім’ї, побуту, бюджету часу, статистики громадської думки.¹

Слід також підкреслити, що до останнього блоку показників примикає *система індикаторів* соціального моніторингу, основними групами якої є:

- 1) соціокультурні установки і погляди;
- 2) соціальне самопочуття;
- 3) політичні оцінки та уподобання;
- 4) оцінка соціально-економічної ситуації;
- 5) оцінки та прогнози економічних змін;
- 6) соціально-економічні установки і поведінкові стратегії;
- 7) оцінки соціальних змін і суспільних трансформацій.

Така система індикаторів дозволяє доволі об’єктивно “відстежувати” соціальні умови і способи життя людей, а також

¹ Соціологія управління : учебник / В. И. Башмаков и др. – 2е изд. – М. : Изд-во Юрайт, 2016. – С. 313-314.

різноманітні характеристики їхньої поведінки з метою формування банку необхідної комплексної соціальної інформації. Водночас, у реальній практиці, для оцінювання якості соціального моніторингу, вкрай важливим є визначення корисності його результатів для суб'єктів соціального управління, що ухвалюють важливі для суспільства управлінські рішення.

Дана задача у практичному плані може бути успішно вирішена за допомогою використання методу соціального оцінювання, відомого в наукових колах як “опитувальна модель”, структура якої дозволяє:

- 1) опосередковано відображати ті критерії, що були використані при оцінюванні соціальних явищ;
- 2) виявляти з самого початку виявляти суть соціальних проблем і систематично з'ясовувати їхні ключові елементи;
- 3) знаходити критерії пошуку додаткових даних, що відносяться до справи;
- 4) перевіряти достовірність отриманих даних у кожному конкретному випадку.

Що стосується структури даної “опитувальної моделі”, яка використовується для виявлення різних проблем сталого розвитку соціальних об'єктів, то вона включає в себе відповідні етапи соціологічного опитування респондентів щодо з'ясування їхньої відносно: а) потреб (етап 1); б) основних причин (етап 2); в) доречності (етап 3); г) достовірності (етап 4).¹ Розглянемо цю модель більш докладніше.

На етапі 1 управлінське рішення аналізується з метою визначення того, яка інформація повинна бути отримана в процесі соціального моніторингу, що вона повинна містити, який період часу охоплювати, а також наскільки обґрунтованою має бути система збирання, узагальнення та аналізу даних. Конкретні питання, що відносяться до даного етапу, є такі:

(1.1) Кому потрібні результати соціального моніторингу: конкретному індивіду, певній соціальній групі, соціальному інституту чи суспільству в цілому?

¹ Социология управления : учебник / В. И. Башмаков и др. – 2-е изд. – М. : Изд-во Юрайт, 2016. – С. 314-317.

(1.2) Що цікаво знати для певної особи, групи (соціальному інституту)? Це залежить не тільки від самого керуючого суб'єкта, а й від конкретного рішення, яке необхідно прийняти.

(1.3) Наскільки нагальною є потреба в соціальному моніторингу? Це питання спрямоване на з'ясування структури цінностей, яких дотримується діюча особа. Важливо знати, які результати необхідно отримати, наскільки вони є цінними (для суб'єкта) і необхідними (для рішення). Відповідь дасть критерій визначення точності первинних даних і трудомісткості оцінки кінцевих результатів.

(1.4) Якою має бути прогностичний горизонт інформації, отриманої на основі соціального моніторингу? Це залежить від того, що необхідно робити з моменту надходження даних, через прийняття рішення і до його остаточного здійснення, а також скільки для цього потрібно часу.

На етапі 2 виявляються ті фактори, що здатні викликати зміни в методиці соціального моніторингу. Опитування на цьому етапі проводиться ітеративним чином – кожний раз виявляється фактор, здатний викликати подібні зміни, а потім уточнюється, що може бути причиною його власної зміни. Кінцевим результатом цього етапу є виявлення специфічного для даного соціального об'єкта “дерева цілей”, нижній рівень ключових причин якого складається з обмеженого числа багаторазово повторюваних елементів (соціальних задач). У проведенні даного етапу надають допомогу наступні конкретні питання:

(2.1) Яким чином може змінитися досліджуваний соціальний об'єкт? При цьому аналізується його стан, виявляються можливі форми зміни в частині розміру (рівня можливостей), складу компонентів та їхніх взаємозв'язків.

(2.2) Які фактори можуть викликати зміну характеристик соціального об'єкта і чи здатні вони вплинути на якість моніторингу? Досліджується кожна з раніше названих форм і виявляються можливі причини їх змін з урахуванням соціально-економічного, організаційно-управлінського, соціально-політичного, соціокультурного, інтелектуального, етичного, екологічного, соціально-технологічного та інших аспектів навколишнього оточення.

(2.3) Що може викликати зміну кожного виявленого фактора? Ця ітеративна процедура повинна повторюватися до досягнення

сукупності ключових причин, які не вважаються такими, що заслуговують подальшого вивчення.

(2.4) Якими є ключові елементи розглянутого соціального об'єкта?

Наступні етапи даної моделі (етапи 3-4) спрямовані, перш за все, на оцінювання результатів моніторингу, що мають характер пошукових прогнозів сталого розвитку соціальних об'єктів і, які виступають інформаційною основою для прийняття управлінських рішень.

На етапі 3 проводиться ретельний аналіз усього масиву зібраної соціальної інформації щодо визначених раніше факторів і характеру їхнього впливу на досліджувані соціальні об'єкти. Для оцінки якості соціального моніторингу ключові елементи на цьому етапі необхідно систематизувати за такими типами: 1) “доречні і враховані”, 2) “доречні, але не враховані” і 3) “недоречні, але враховані”.

На етапі 4 необхідні елементи, зокрема, елементи типу: (“доречні і враховані”), а також фактично існуючі елементи інформації оцінюються на предмет їх достовірності та надійності. На даному етапі можливі наступні конкретні питання:

(4.1) Чи відтворюється методика соціального моніторингу? Тут виявляються прийоми отримання результатів, які не відтворюються (вони, як правило, базуються на інтуїтивних або експертних судженнях).

(4.2) Чи є формально не суперечливими (тобто такими, що відповідають правилам формальної логіки і не мають логічних помилок) відтворювані прийоми методики?

(4.3) Які припущення пов'язують минулі і теперішні дані про стан соціального об'єкта з його майбутньою поведінкою?

(4.4) Чи охарактеризовані визначені припущення належним чином? Чи визначені ті умови, за яких вони можуть бути застосовані, а також чи виявлена необхідна інформація, для їх підтвердження? Поряд із цим, в разі необхідності застосовуються також деякі допоміжні питання. Це статичне припущення (чи відноситься воно до стану соціального об'єкта в певний момент часу) або динамічне припущення (чи є воно твердженням в категоріях і поняттях теорії соціальних змін)? А також реалістичне припущення (чи відноситься воно до тих явищ, які є незалежними від людської думки) або

гуманістичне припущення (чи визначається воно цінностями, уявленнями, майбутніми діями індивіда)? Відзначимо, що для останнього типу припущень мають бути конкретно визначені ті соціальні групи, до яких вони відносяться, а для припущень стосовно економічних характеристик соціальних об'єктів – до кого вони можуть бути застосовані.

(4.5) У який спосіб були обґрунтовані сформульовані припущення: підтверджені компетентними експертами або фактографічними даними?

(4.6) Як співвідносяться отримані дані з характером припущення, що розглядається? Слід при цьому підкреслити, що в процесі застосування “опиту-вальної моделі” необхідно дотримуватися необхідних вимог щодо отриманих даних: 1) для статистичного припущення дані мають бути отримані на конкретний момент часу, визначений цим припущенням; 2) дані для динамічного припущення повинні збиратися послідовно по ходу соціокультурного процесу, а періодичність їх збору та узагальнення має відповідати характеру допущення; 3) для реалістичного припущення дані мають збиратися, оброблятися і аналізуватися за умов виключення оцінок і упереджень індивіда; 4) для гуманістичного припущення дані мають бути отримані на основі вивчення відносних цінностей або уявлень соціальних груп, до яких належить це припущення.

(4.7) Наскільки точною є інформація про досліджуваний соціальний об'єкт? Процедурою оцінювання достовірності результатів соціального моніторингу повинна виступати верифікація з урахуванням джерел регулярних помилок: невизначеності спостереження або вимірювання, свідомого чи мимовільного спотворення даних.

(4.8) Чи підтверджує отримана інформація припущення, що розглядається? І насамкінець зазначимо, що аналіз відповідей на таку впорядковану послідовність спеціальних питань, орієнтованих на вивчення характеристик соціального об'єкта і результатів моніторингу дозволяє раціонально вирішувати проблему оцінювання останніх на предмет їх доречності та достовірності стосовно процесу прийняття управлінських рішень.

Необхідно також наголосити, що соціальний моніторинг управлінських рішень сприяє не тільки підвищенню їхньої якості

стосовно розв'язання складних соціальних проблем, але й ефективності самих управлінських рішень, тобто досягнення певного ефекту, або необхідного результату від їх реалізації. Що стосується *якості управлінських рішень* (так само як і якості управління в цілому), то під нею розуміється ступінь відповідності рішень, характеру функціонування та розвитку певного соціального об'єкта (тобто об'єкта управління). *Якість управлінських рішень* – це оцінка процесу їх підготовки, прийняття та реалізації, яка визначається ступенем досягнення встановленої мети. Узагалі *якість* – це сукупність характеристик будь-якого об'єкта (явища чи процесу), яка визначається його здійсненістю задовольняти встановлені та непередбачувані потреби. Забезпечення якості управлінських рішень передбачає насамперед розробку стандартів якості рішень, розподіл відповідальності між суб'єктами управління за *якість рішень*, а також контроль якості робіт із підготовки, ухвалення та реалізацію цих рішень.¹

Натомість *якість управлінських рішень* визначається через поняття їх ефективності, що передбачає досягнення певного ефекту у економічному сенсі, або результативність у політичному сенсі. Для промислової діяльності більш важливим звісно є показник ефективності. *Ефективність управлінських рішень* – це узагальнюючий показник, який характеризує співвідношення одержаних суспільством (групою, організацією) кінцевих результатів та сукупних витрат на його досягнення.² Ефективність управлінських рішень включає мету, засоби, процес і результат реалізації відповідних заходів, спрямованих на вирішення завдань із досягнення бажаного і суспільно корисного результату. У даному зв'язку, ефективність управлінських рішень залежить також від сукупності об'єктивних і суб'єктивних чинників, як то: наукової організації усіх сфер суспільного буття; доцільності та економічності використання ресурсів; соціально-політичної стабільності; матеріальних,

¹ Енциклопедичний словник з державного управління / за ред. Ю. В. Ковбасюка, Ю. П. Сурміна, В. П. Трощинського. – К. : наду, 2010. – С. 760.

² Малиновський В. Я. Словник термінів і понять з державного управління. – 2-е видання. – В. Я. Малиновський. – К. : Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2005. – С. 60.

політичних, організаційно-правових, соціально-психологічних, ментальних і етичних факторів.

Поряд із цим, на якість і ефективність управлінських рішень, як свідчить аналіз, впливають й інші чинники. До числа *традиційних* відносять, насамперед, такі:

1) закони об'єктивного світу, пов'язані з прийняттям і реалізацією управлінських рішень;

2) чітке формулювання мети рішення – (тобто для чого власне воно приймається), передбачення реальних результатів, які можуть бути досягнуті, а також способи вимірювання, реальності мети і досягнутих результатів;

3) обсяг і цінність наявної інформації в суб'єкта, що приймає рішення (головним тут є не обсяг інформації, а її цінність, зумовлена рівнем професіоналізму, досвіду та інтуїції суб'єкта);

4) час на розроблення управлінського рішення, оскільки більшість рішень приймається в умовах обмеженого часу і надзвичайних обставин (дефіциту ресурсів, активності конкурентів, ринкової кон'юнктури, непослідовної поведінки політиків тощо);

5) відповідальності та гнучкості організаційної структури управління, форм і методів реалізації управлінської діяльності;

6) технології розроблення та реалізації управлінського рішення (наприклад, якщо організація є лідером на ринку, то технологія одна, якщо йде за іншими – інша); суб'єктивність оцінки варіантів вибору рішення (чим більш неординарним є управлінське рішення, тим більш суб'єктивною є його оцінка);

7) характеристика стану керуючої і керованої системи (наприклад соціально-психологічний клімат у колективі, авторитет керівництва організації, професійно-кваліфікаційний склад персоналу тощо);

8) застосовувана система експертних оцінок рівня якості та ефективності управлінських рішень.

Поряд із цим, ефективність і якість управлінських рішень залежать також від ряду *суб'єктивних чинників*, зокрема: від логіки процесу розроблення рішень, якості оцінки проблемної ситуації, структуризації завдань і проблем, визначеного рівня культури управління, механізму реалізації рішень, виконавської дисципліни управлінського персоналу тощо. При цьому необхідно завжди пам'ятати, той факт що ретельно продумані управлінські рішення

можуть виявитися неякісними і неефективними, якщо суб'єкти, які їх ухвалюють не зможуть передбачити можливих змін і динаміки розвитку управлінської ситуації. Адже ухвалення рішення - це здатність суб'єктів управління по-перше, здійснити аналіз найважливішої інформації, а по-друге зробити оптимальний вибір. Тому, ключовим чинником тут є правильно поєднання цих двох процесів.

Натомість аналіз показує, що в основі процесу прийняття рішень лежать відповідні *принципи ефективності*, ігнорування яких (повне або часткове) може призвести не тільки до помилкових (неякісних і неефективних) управлінських рішень, але й до незадовільних результатів діяльності соціальної системи в цілому. Дотримання ж цих принципів надає можливість суб'єктам управління приймати якісні та ефективні управлінські рішення на всіх рівнях соціальної організації суспільної системи. Серед цих *принципів* найбільш важливими вважаються такі:

1) принцип організаційної відповідності комунікативних процесів вимагає того, щоб організація мала стійку та гнучку систему комунікацій, яка б полегшувала, з одного боку процес прийняття рішень, а з іншого, – контроль за їх виконанням;

2) принцип чіткості формування політики, стратегії і цілей розвитку соціального об'єкта, який дозволяє суб'єктам управління приймати рішення загального характеру, які стосуються інноваційних видів діяльності, організації, які виходять за межі сьогоденних потреб;

3) принцип достатності та надійності даних про стан внутрішнього середовища організації, який забезпечує підтримку ефективних зв'язків між менеджерами вищого та більш нижчих рівнів організацій, а також із менеджерами сполучених організацій та контролюючими органами;

4) принцип гнучкості організаційної структури управління, який не тільки забезпечує ефективне виконання цілей і завдань організації, але й раціональне використання її соціального капіталу, ресурсного потенціалу, наявних умов і можливостей, що матеріалізуються в

найбільш важливих організаційно управлінських рішеннях спрямованих на досягнення позитивного результату.¹

Аналіз концептуальних засад сучасної теорії прийняття управлінських рішень показує, що останнім часом в ній спостерігається тенденція до вироблення різноманітних моделей пошуку ефективних рішень. У цьому контексті заслуговує на увагу концептуальна *модель прийняття ефективних рішень*, запропонована російською дослідницею Л. Божедомовою, що складається з трьох взаємопов'язаних *площин*, які в свою чергу включають низку відповідних елементів (або чинників):

1) першу площину складає сукупність законів, нормативних аспектів, а також формальних і неформальних правил стандартів, які обмежують можливості суб'єктів управління в частині прийняття управлінських рішень;

2) другу площину заповнює група суб'єктів управління соціальної організації, яка бере участь у прийнятті управлінських рішень (сюди відносять керівників (менеджерів) різних ієрархічних рівнів, а також провідних спеціалістів, технічних фахівців, експертів);

3) третю площину складає перелік ключових параметрів діяльності соціальної організації, що містить кількісні та якісні показники стратегічного, тактичного та оперативного характеру з основних напрямів і видів її роботи.

При цьому дослідниця вважає, що окремі елементи кожної площини цієї моделі взаємопов'язані з іншими елементами двох інших площин, що не тільки створює міцний каркас конструкції даної моделі, але й забезпечує її стійкість і практичну спрямованість за рахунок перетину різних факторів (елементів), які знаходяться на тих площинах і дозволяють формувати ефективні управлінські рішення. На перетині трьох вище названих площин власне і знаходиться зона ефективних рішень. При чому прийняті управлінські рішення, вважає науковець, будуть ефективними тільки в тому випадку, коли суб'єкти управління, що їх утворюють будуть дотримуватися усіх правил,

¹ *Квагинидзе В. С.* Факторы и принципы, определяющие качество управленческих решений на предприятии / В. С. Квагинидзе, А. А. Мансуров, А. В. Черкасов // Горный информационно-аналитический бюллетень. Технические науки. – 2011. – № 12. – Т. 3. – С. 109-111.

показників, інтересів, на яких базується система управління даної організації.¹

Волночас науковці В. Варфоломеев і С. Воробйов пропонують свою *систему факторів ефективності* управлінських рішень, яку вони поділяють на дві групи: *першу групу* складають і фактори ефективності, що утворюють структуру проблеми прийняття рішення, а *другу групу* – фактори, що знаходяться поза даною проблемою. Натомість, кількість факторів, які враховуються при прийнятті управлінського рішення залежить від наявного часу, що знаходиться в розпорядженні суб'єкта управління, який приймає дане рішення. При оцінюванні ефективності управлінських рішень науковці пропонують використовувати два типи оцінки: 1) теоретичну (або апріорну) оцінку ефективності рішень, на основі якої здійснюється вибір найкращого варіанту і 2) фактичну (або апостеріорну) оцінку ефективності рішень.²

Наукова (апріорна) оцінка ефективності управлінських рішень, вважає дослідниця Л. Охоштинникова, може бути здійснена як на основі *інтуїтивного підходу*, так і за допомогою математичного апарату, шляхом вирішення завдань оптимізації. Виконуючи цю роботу, підкреслює науковець, необхідно домагатися того, щоб остаточне формулювання управлінського рішення відображало механізм вимірювання його ефективності. Якщо ж неможливо визначити і виміряти ефективність даного рішення, то слід уникати його ухвалення, оскільки в цьому разі невірно визначено його змінні в процесі аналізу управлінської проблеми.³ Що стосується фактичної (апостеріальної) оцінки ефективності управлінських рішень, то вона дозволяє суб'єктам управління, насамперед, визначити: які з відокремлених рішень були прийняті вірно, а які варіанти рішень виявились частково або повністю помилковими.

Таким чином, на підставі *фактичної оцінки* ефективності управлінських рішень, яку здійснює суб'єкт управління, що їх

¹ *Божедомова Л. Е.* Организационно-экономические аспекты принятия управленческих решений на предприятиях кожевенной промышленности : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – М., 2006. – С. 13-14.

² *Варфоломеев В. И.* Принятие управленческих решений : учеб. пособие для вузов / В. И. Варфоломеев, С. Н. Воробьев. – М. : КУДИЦ-ОБРАЗ, 2001. – С. 20.

³ *Охотникова Л. Х.* Визначення ефективності управлінських рішень / Л. Х. Охотникова // Транспортне справа. – 2006. – № 12. – С. 73-76.

приймає після отримання необхідної інформації про фактично досягнуті результати, її обробки та аналізу, формуються відповідні висновки, а також вносяться необхідні зміни в моделі а окремі елементи даного управлінського рішення. Якщо ж рішення при цьому не принесло запланованого результату, то необхідно вивчити, чи не змінилися обставини, за яких воно було прийнято, або який результат став наслідком того, що виконавці рішення відхилилися від запланованих параметрів його реалізації. Все це не тільки завершує процес прийняття управлінських рішень на практиці, але й дає можливість суб'єктам управління накопичувати необхідний досвід, що виступає методом підвищення ефективності управлінських рішень в майбутньому.

Питання для самоконтролю та перевірки знань

1. Охарактеризуйте етапи розвитку науки теорії управлінського рішення.
2. Розкрийте сутність, зміст і типологію управлінських рішень.
3. Охарактеризуйте місце і роль рішення в управлінському циклі
4. Визначте основні передумови вироблення управлінських рішень.
5. Висвітліть процес розробки варіантів управлінських рішень.
6. Виокремте чинники оптимізації управлінських рішень.
7. Охарактеризуйте етапи процесу прийняття управлінських рішень.
8. Розкрийте процедуру доведення рішень до конкретних виконавців.
9. Назвіть основні етапи організації контролю управлінських рішень.
10. Визначте поняття ефективності та якості управлінського рішення.
11. Виявіть зміст моніторингу управлінських рішень.
12. З'ясуйте опитувальне моделі моніторингу управлінських рішень.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Божедомова Л. Е.* Организационно-экономические аспекты принятия управленческих решений на предприятиях кожевенной промышленности : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – М., 2006. – 27 с.
2. *Бакуменко В. Д.* Державно-управлінські рішення : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко ; Акад. муніцип. упр. – К. : ВПЦ АМУ, 2012. – 344 с.
3. *Бакуменко В. Д.* Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. : у 2 ч. / В. Д. Бакуменко. – Ч. 1: Теоретико-методологічні засади. – К. : ВПЦ АМУ, 2010. – 272 с.

-
4. *Бакуменко В. Д.* Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. : у 2 ч. / В. Д. Бакуменко. – Ч. 2 : Науково-прикладні аспекти. – К. : ВПЦ АМУ, 2010. – 292 с.
 5. *Балдин К. В.* Управленческое решение / К. В. Балдин, В. Б. Уткин, С. Н. Воробьев. – М. : Дашков и К, 2012. – 495 с.
 6. *Барчан Н. Н.* Анализ неклассических представлений об управленческом решении / Н. Н. Барчан // Cloud of Science (Электронный журнал). – 20013. – № 1. – С. 33-36.
 7. *Батрик Р.* Техника принятия эффективных управленческих решений / Р. Батрик : пер. с англ. ; под ред. С. К. Мордвина. – СПб. : Питер, 2006. – 416 с.
 8. *Василенко В. О.* Теорія і практика розробки управлінських рішень : навч. посіб. для студ. вищих закл. освіти / В. О. Василенко. – К. : ЦУЛ, 2003. – 419 с.
 9. *Васильев А. С.* Підготовка і прийняття управлінських рішень: організаційно-правові проблеми / А. С. Васильев. – Одеса : АО БАХВА, 1997. – 160 с.
 10. *Верес О. М.* Технології підтримання прийняття рішень / О. М. Верес. – Л. : Львівська політехніка, 2010. – 252 с.
 11. Використання інформаційного ресурсу для прийняття управлінського рішення / В. Я. Мацюк та інш. – Донецьк : ДЮОУ, 2006. – 208 с.
 12. *Голубков Е. П.* Технология принятия управленческих решений / Е. П. Голубков. – М. : Дело и сервис, 2005. – 544 с.
 13. *Горбань Г. О.* Прийняття управлінських рішень у соціальних системах: соціально-психологічний аспект : моногр. / Г. О. Горбань. – Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2012. – 347 с.
 14. *Дерлоу Д.* Ключові управлінські рішення. Технологія прийняття рішень / Д. Дерлоу ; пер. з англ. Р. А. Семків, Р. Л. Ткачук. – К. : Всеуито ; К. : Наукова думка, 2001. – 242 с.
 15. *Дегтяр А. О.* Державно-управлінські рішення: інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення / А. О. Дегтяр. – Х. : Вид-во “Магістр”, 2004. – 224 с.
 16. *Дроб'язко А. И.* Особливості прийняття управлінських рішень в умовах публічного адміністрування / А. И. Дроб'язко. – 2011. – № 2 (40). – С. 164-172.
 17. *Євчук Л. А.* Інформація як інструмент прийняття управлінських та стратегічних рішень на мікро- й макрорівнях / Л. А. Євчук // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – 2009. – Вип. 4 (51). – С. 58-65.
 18. *Иванов С. Н.* Подходы к принятию управленческих решений и их классификации / С. Н. Иванов, С. А. Кузьменко, А. В. Харьковский // Горный информационно-аналитический бюллетень. – 2007. – № 3. – Том 17. – С. 185-198.
 19. *Кальницкая И. В.* Управленческие решения и модели управления организацией / И. В. Кальницкая, А. В. Данилов // Омский научный вестник. Социология и экономические науки. – 2014. – № 3. – С. 45-47.

-
20. *Карданская Н. Л.* Принятие управленческого решения : учебник для вузов / Н. Л. Карданская. – М. : ЮНИТИ, 1999. – 407 с.
 21. *Квагинидзе В. С.* Факторы и принципы, определяющие качество управленческих решений на предприятии / В. С. Квагинидзе, А. А. Мансуров, А. В. Черкасов // Горный информационно-аналитический бюллетень. Технические науки. – 2011. – № 12. – Т. 3. – С. 109-111.
 22. *Квасницька Р. С.* Склад та дієвість вимог до якісних управлінських рішень / Р. С. Квасницька, О. М. Дерикот // Рационализация современной науки. – 2012. – Ч. 1. – С. 12-16.
 23. *Колпаков В. М.* Теория и практика принятия управленческих решений : учебное пособие / В. М. Колпаков. – К. : МАУП, 2000. – 255 с.
 24. *Ларичев О. И.* Теория и методы принятия решений / О. И. Ларичев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Логос, 2002. – 392 с.
 25. *Лепя Р. М.* Прийняття управлінських рішень на підприємстві: теорія та практика / Р. М. Лепа. – Донецьк : Юго-Восток, ЛТД, 2004. – 262 с.
 26. *Литвак Б. Г.* Разработка управленческих решений : учебник / Б. Г. Литвак. – 3-е изд., испр. – М. : Дело, 2002. – 392 с.
 27. *Литвак Б. Г.* Управленческие решения / Б. Г. Литвак. – М. : Тандем, 1998. – 248 с.
 28. *Магданов П. В.* Управленческое решение: понятие и определение / П. В. Магданов // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2011. – № 8 (127). – С. 63-67.
 29. *Мазуренко В.* Сучасні підходи до обґрунтування управлінських рішень (філософський аспект) / В. Мазуренко, Ю. Логвіненко // Світогляд - Філософія - Релігія. – 2013. – Вип. 4. – С. 53-64.
 30. Методи та процеси прийняття управлінських рішень : моногр. / В. П. Галушко та ін. – К. : Компринт, 2013. – 343 с.
 31. Механізм прийняття управлінських рішень на підприємстві: процесний підхід / В. С. Пономаренко та ін. – Х. : ХНЕУ, 2005. – 240 с.
 32. Моделі і методи прийняття управлінських рішень : навч. посібник / К. Ф. Ковальчук та ін. – Дніпропетровськ : Герда, 2014. – 115 с.
 33. *Никофорул Б. В.* Системний підхід до прийняття управлінських рішень / Б. В. Никофорул. – Л. : Українська академія друкарства, 2007. – 229 с.
 34. *Орлов А. И.* Теория принятия решений : учеб. пособие / А. И. Орлов. – М. : Изд-во "Экзамен", 2005. – 656 с.
 35. *Охотникова Л. Х.* Определение эффективности управленческих решений / Л. Х. Охотникова // Транспортное дело. – 2006. – № 12. – С. 73-76.
 36. *Петров А. В.* Подготовка и принятие управленческих решений / А. В. Петров, Ю. Г. Федулов. – М. : Изд-во РАГС, 2000. – 241 с.
 37. *Половян Н. С.* Методи прийняття управлінських рішень : навч. посібник / Н. С. Половян. – Донецьк : Норд-Прес, 2010. – 236 с.
 38. *Приймак В. М.* Прийняття управлінських рішень : навч. посібник / В. М. Приймак. – К. : Атіка, 2008. – 240 с.

-
39. *Рапопорт Б. М.* Оптимизация управленческих решений / Б. М. Рапопорт ; науч. ред. Э. А. Уткин. – М. : ТЕИС, 2001. – 264 с.
 40. *Рейльян Я. Р.* Аналитические основы принятия управленческих решений / Я. Р. Рейльян. – М. : Финансы и статистка, 1989. – 205 с.
 41. *Саати Т.* Принятие решений: методы анализа иерархий. Пер. с англ. / Р. Саати. – М. : Радио и связь, 1993. – 320 с.
 42. *Салига С. Я.* Інформаційне забезпечення управлінських рішень на підприємствах / С. Я. Салига, В. В. Фатюха. – Запоріжжя : ГУ “ЗІДМУ”, 2007. – 151 с.
 43. *Сафонов Ю. М.* Методи прийняття управлінських рішень : навч.-метод. посібник / Ю. М. Сафонов, Н. В. Шандова, Є. І. Масленников. – Одеса : Прес-кур’єр, 2015. – 169 с.
 44. *Синельникова Т. И.* Философские проблемы принятия оптимальных управленческих решений / Т. И. Синельникова Вестник Челябинского государственного университета. – 2015. – № 9. – С. 89-96.
 45. *Смирнов Э. А.* Разработка управленческих решений : учебник / Э. А. Смирнов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 271 с.
 46. *Смирнов Э. А.* Управленческое решение : ученик / Э. А. Смирнов. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 264 с.
 47. *Сопільник О. В.* Технологія прийняття управлінських рішень : навч. посіб. / О. В. Сопільник. – Днепропетровськ : ДНУ, 2002. – 108 с.
 48. *Социология управления : учебник / В. И. Башмаков [и др.] ; под ред. В. И. Башмакова, В. Н. Князева, Р. В. Ленькова. – 2-е издание. – М. : Изд-во Юрайт, 2016. – 360 с.*
 49. *Туленков М. В.* Концептуальні засади організації сучасного менеджмента : монографія / М. В. Туленков. – Київ – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. – С. 342.
 50. *Тычинский А. В.* Неопределенности в принятии управленческих решений / А. В. Тычинский // Известия Южного федерального университета. Технические науки. – 2005. – № 8. – Том. 52. – С. 118-122.
 51. *Ульянова Н. А.* Факторы, влияющие на разработку и принятие управленческих решений / Н. А. Ульянова // Международный научный журнал “Educatio”. – 2015. – Вып. IV (11). – С. 114-117.
 52. *Фатхутдинов Р. А.* Управленческие решения : учебник / Р. А. Фатхутдинов. – 6-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 344 с.
 53. *Хоронжий А. Г.* Соціальне управління : курс лекцій / А. Г. Хоронжий. – Львів : Магнолія, 2013. – 290 с.
 54. *Эддоус М.* Методы принятия решений / М. Эддоус, Р. Стэнсфилд ; пер. с англ. – М. : Аудит, 1997. – 590 с.
 55. *Юкаева В. С.* Управленческие решения : учебн. пособие / В. С. Юкаева. – М. : Дашков и К, 1999. – 292 с.

Висновки

Навчальний матеріал, представлений у другій книзі “Управління сталим розвитком”, є продовженням логіки саморозгортання соціальних систем, що викладено у посібнику “Системний аналіз сталого розвитку”. Перша книга має створити в уявленні майбутнього менеджера модус, тобто образ сучасного планетарного світу і відтворити спосіб його віртуального буття, що виникає, формується, функціонує і розвивається шляхом соціальної взаємодії людей між собою. Управління сталим розвитком планетарної спільноти у такому випадку є підвидом соціальної взаємодії, що упорядковує таку взаємодію і тому має назву “організаційна взаємодія”.

У другій книзі (посібнику) в межах системного підходу розглянуто світоглядно-історичні, логіко-методологічні та соціально-технологічні засади управління сталим розвитком соціальних систем у контексті глобальних соціально-культурних змін і динамічних трансформацій сучасного постіндустріального соціуму; висвітлено проблеми формування та оцінювання можливостей сталого розвитку соціальних утворень, а також сучасні механізми управління якісно новим світоустроєм соціальної спільноти на основі інноваційної методології управлінського циклу, що є породженням творчого потенціалу планетарного соціального організму.

Ефективно управляти розвитком соціальних систем можливо лише за умови досконалого знання внутрішніх алгоритмів життя соціальних систем. Перша книга присвячена саме об’єкту управління. Принциповий висновок, що випливає з першої книги, полягає у тому, що сталість будь-якої соціальної системи пов’язана зі збереженням нею режиму гомеостазу, а розвиток – з режимом гомеорезу. Це означає, що технології забезпечення сталого розвитку планетарної спільноти будуть різними і залежать від фази життєвого циклу соціального організму, про який йде мова. Це

пояснюється тим, що гомеостаз ґрунтується на збереженні цінностей соціальної системи, а гомеорез – на інноваційних смислах діяльності її учасників.

На практиці це означає, що управління світовим розвитком полягає у науковому організаційному впливу з боку Світового уряду на морфологію і функціонування планетарного соціального організму або його окремих сегментів, з метою забезпечити природне чередування фаз у життєдіяльності цілісної світсистеми. Ефективно управляти соціальними структурами без урахування фази життєвого циклу системи і мети організаційного впливу – принципово не можливо.

Якщо ж гомеорез – це смислова детермінація системи, а гомеостаз – ціннісна, то розумне їх чередування у ході управління життєдіяльністю планетарної спільноти перетворює соціальну систему в аутопоезисну цілісність.

При цьому гомеорез є еволюційним (організменним) розвитком, експлікацією поняття морфогенезу. До речі, всі ці процеси відбуваються в біологічних, технічних і соціальних системах.

Таким чином, процес забезпечення сталості розвитку планетарної спільноти набуває плинного характеру і тому потребує постійної уваги з боку керівників соціальних систем різного рівня. Забезпечити його можна тільки за умови суворого дотримання усіма учасниками організаційної взаємодії наукових принципів управління світовим розвитком планетарної спільноти.

У ході глобалізації та інформатизації принципи управління сталим розвитком як основоположення, начала, фундаментальні регулятиви управлінської діяльності в сучасному суспільстві зазнають істотних змін.

По-перше, управління сталим розвитком має бути сьогодні світоглядно орієнтованим, тобто мати під собою вагому теоретичну базу, що передбачає і філософські концепції.

По-друге, управління має бути рефлексією, тобто заснованим на роздумах і здатним аналізувати власні дії, співвідносити їх з минулим і передбачати майбутнє, а також коригувати управлінські дії у зв'язку з ситуаціями, що складаються.

По-третє, щоб бути ефективним, воно має бути синергетичним, тобто м'яким і розумним, нелінійним і резонансним. Застосування ідеї синергії, а також нелінійної динаміки загалом і синергетики зокрема, складає науковий базис сучасної теорії управління. Ці висновки цілком валідні саме для управління збалансованим (сталим) розвитком.

У другій книзі ми виклали саме управлінський аспект і надали інструментарій, яким слід впливати на поведінку соціальних систем. Його використання потребує творчого ставлення від менеджерів з огляду на викладені вище закономірності функціонування і розвитку соціальних структур. Звертаємо увагу на те, що у:

- першому розділі висвітлено сталий розвиток соціальних систем як об'єкт управлінської рефлексії;
- другому – соціально-екологічні імперативи управління сталим розвитком біосоціальних систем;
- третьому – організаційно-ринкові детермінанти управління сталим розвитком соціально-економічних систем;
- четвертому – соціальна інформація як чинник управління сталим розвитком соціальних систем;
- п'ятому – діагностика як стадія управління сталим розвитком соціальних систем;
- шостому – моделювання як стадія управління сталим розвитком соціальних систем;
- сьомому – прогнозування як стадія управління сталим розвитком соціальних систем;
- восьмому – проектування як стадія управління сталим розвитком соціальних систем;
- дев'ятому – програмування як стадія управління сталим розвитком соціальних систем;
- десятому – планування як стадія управління сталим розвитком соціальних систем;
- одинадцятому – управлінське рішення в системі менеджменту сталого розвитку соціальних систем.

Таким чином, ми запропонували майбутнім менеджерам фактично весь набір засобів аналітики і технологічного впливу на поведінку соціальних систем, оскільки їх плинність настільки

швидка, що потребує саме системного аналізу і системного впливу ще на стадії прийняття управлінських рішень.

Ще раз звернемо увагу на те, що у пізнанні соціальних процесів відбувся зсув когнітивного акценту дослідників з процесів минулого на процеси майбутнього часу. І чим швидше рухається планетарний світ, тим далі нам треба заглянути у майбутнє. Тому у науці зараз в цілому висуюються на перший план, за словами В. Гейзенберга, акти реалізації гіпотез, розумових схем та теоретичних моделей; завдання створення об'єктів отримують пріоритет над їх інтелектуальним освоєнням, що жодною мірою не применшує гідності теоретичного знання.

Справа в тому, що об'єкти сучасної науки втрачають натуральність твердих тіл макрооточення людини і виступають (за зразком квантово-механічних об'єктів) як сузір'я певних можливостей. Пізнання таких об'єктів і є актуалізацією тих або інших ракурсів потенційного. Тому роздуми шляхом конструювання стають нормативними в сучасному науковому пізнанні.

Досвід конструювання, в тому числі майбутнього, в сучасній цивілізації показав, що здійснення актів переходу від теорії до практики, від минулого до майбутнього, від потенційного до актуального, від природного до штучного вимагають діяльності особливого типу. Такою діяльністю і виявляється проектування і його головна концептуальна структура – проект. І не випадково проектування сьогодні знаходить інтегральний статус і починає конкурувати з традиційними засобами пізнання і дії, відсуваючи навіть теорію як головну форму організації наукового знання.

Безумовно, автори посібника усвідомлюють рівень викладеного матеріалу і можливість наявності помилок в ньому, тому завжди готові повернутися до нього і виправити або внести новітні методи управління соціальними системами з тим, щоб випускник сучасного вітчизняного вищого навчального закладу був здатним керувати стохастичними системами на ринку і у сфері державного управління почував себе впевнено.

Наукове видання

УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ

Підручник
для магістрів
з управління та адміністрування

Книга друга

За загальною редакцією:

***В. П. Беха, доктора філософських наук, професора;
М. В. Туленкова, доктора соціологічних наук, професора.***

Технічний редактор – Т. М. Ветраченко

Макетування – Т. С. Меркулова

Підписано до друку 27 грудня 2017 р.
Формат 60x84/16. Папір офісний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. др. арк. 33,62. Об.-вид. арк. 27,33.
Наклад 300 прим. Зам №
Віддруковано з оригіналів

“Каравела”
04201, м. Київ, пр. Рокосовського, 8а.
(044) 592-39-36